

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

**МАРГІНАЛЬНІ ГРУПИ ЯК ОБ'ЄКТ
КРИМІНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ**

Монографія

Львів 2021

УДК: 343.85
ББК Х628.4
Д40

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 6 від 29 січня 2020 р.)**

Рецензенти:

Богатирьова О.І. – доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри кримінального права та кримінології Університету державної фіскальної служби України;

Фріс П.Л. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри кримінального права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Харченко В.Б. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри кримінального права та кримінології Харківського національного університету внутрішніх справ.

ISBN 966-8923-23-5

На підставі аналізу широкого кола наукових джерел, законодавства, а також матеріалів соціологічних досліджень у монографії здійснено комплексне наукове дослідження маргінальної поведінки особи як об'єкта кримінологічного дослідження. Розкрито основні теоретико-методологічні підходи щодо дослідження феномена маргінальної особи через аналіз сутності, особливостей структури та соціального механізму її розвитку.

Встановлено взаємозв'язок макро- і мікросередовищних чинників маргінальної поведінки, що впливають на класифікацію маргінальних прошарків українського суспільства. Доведено, що девіантна правова свідомість як маргінально-правове відображення перехідного буття спричиняється до виникнення таких форм маргінальності суспільства, як правовий нігілізм та міграційні процеси. Обґрунтовано чинники, що знижують процеси маргіналізації в Україні у контексті боротьби зі злочинністю. Розроблено кримінологічні заходи діяльності правоохоронних органів, зокрема Національної поліції України, у запобіганні злочинам, що вчиняються маргінальними групами населення в Україні.

Праця може бути корисною для науковців, викладачів, аспірантів і студентів вищих навчальних закладів юридичного профілю, практичних працівників правоохоронних органів, фахівців органів державної влади, суддів та всіх, хто зацікавлений у боротьбі зі злочинністю.

**MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
LVIV STATE UNIVERSITY OF INTERNAL AFFAIRS**

**MARGINAL GROUPS AS AN OBJECT OF
CRIMINOLOGICAL RESEARCH**

Monograph

Lviv 2021

UDC: 343.85

Recommended for printing
by Academic Council of Lviv State University of Internal Affairs
(Minutes No. 6 of January 29, 2020)

Reviewers:

Bohatyrova O.I. – Doctor of Law, Senior Researcher, Professor at the Department of Criminal Law and Criminology of the State Fiscal Service of Ukraine;

Fris P.L. – Doctor of Law, Professor, Head of the Department of Criminal Law, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Kharchenko V.B. – Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Criminal Law and Criminology, Kharkiv National University of Internal Affairs.

ISBN 966-8923-23-5

Yosypiv A. Marginal groups as an object of criminological research: monograph. Lviv: Lviv State University of Internal Affairs. 2021. 440 p.

In the monograph, a comprehensive scientific study of the marginal behavior of a person as an object of criminological research is carried out on the basis of the analysis of a wide range of scientific sources, legislation, as well as materials of sociological investigations. The basic theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of the marginal person through the analysis of the essence, features of the structure and social mechanism of his/her development are revealed.

The relationship between macro- and microenvironmental factors of marginal behavior that influence the classification of marginal layers of Ukrainian society is established. It is proved that deviant legal consciousness as a marginal and legal reflection of transitional existence leads to the emergence of such forms of social marginality as legal nihilism and migration processes. The factors that reduce the processes of marginalization in Ukraine in the context of combating crime are substantiated. Criminological measures of the activities of law enforcement agencies, in particular the National Police of Ukraine, in the prevention of crimes committed by marginalized groups in Ukraine are elaborated.

The monograph can be useful for scientists, lecturers, postgraduate students and students of higher educational establishments in the field of law, law enforcement officers, specialists of public authorities, judges and anyone interested in combating crime.

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ МАРГІНАЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ	113
1.1. Методологія дослідження феномена маргіналізації.....	113
1.2. Стан наукових досліджень проблем маргіналізації населення в Україні.....	33
1.3. Наукові підходи до визначення та класифікації маргінальних груп	58
РОЗДІЛ 2 ФЕНОМЕН МАРГІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ У СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ	85
2.1. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки	85
2.2. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки особи	113
2.3. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності	138
2.4. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп	172
РОЗДІЛ 3 ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ.....	209
3.1. Маргінальна поведінка у механізмі детермінації злочинності	209
3.2. Вплив маргіналізації особи на формування індивідуальної злочинної поведінки	231
3.2.1. Економічні детермінанти	237
3.2.2. Соціальні детермінанти.....	245
3.2.3. Політичні детермінанти.	254
3.2.4. Психологічні детермінанти.....	259
3.3. Причини та умови злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп	262

РОЗДІЛ 4 ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ.....	291
4.1. Загальносоціальні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами	291
4.2. Спеціально-кримінологічні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами	320
4.3. Індивідуально-профілактичні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами	345
ВИСНОВКИ	367
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	379
ДОДАТКИ	409

ВСТУП

Прискорення процесу європейської інтеграції України потребує впровадження у правоохоронну практику визнаних світовим співтовариством стандартів захисту прав і свобод людини. Демократичні перетворення в Україні є невід'ємними від гуманізації соціальних відносин, адже людина, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Під впливом глобалізації світової економіки і науково-технічного прогресу, взаємопроникнення різних соціальних груп у всьому світі відбуваються поступові зміни системи цінностей, особових і громадських орієнтирів, деформація соціальних структур і культурної ментальності. Як наслідок, у суспільстві формуються різні протестні явища і процеси.

Порушення принципу рівності, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність – ці соціальні феномени стали визначальними на сучасному етапі та сприяли появі значної кількості дезадаптованих, що знаходяться на «узбіччі» економічних процесів груп осіб – маргіналів. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства в Україні, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних й економічних основ життя, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Зазначені зміни у суспільстві супроводжуються такими негативними явищами, як наркотизація, алкоголізація населення, проституція, зростання кількості безпритульних та безробітних, психічно хворих осіб.

Водночас прагнення держави запровадити в життя основні принципи цілеспрямованого розвитку і функціонування суспільства, гарантом яких виступає Конституція України, стикається з численними проблемами сучасного суспільства, в якому відображені всі державні перетворення останніх років, наслідки яких посилюються на процеси масової десоціалізації,

соціальне розшарування та зміни ціннісних орієнтацій громадян. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу через втрату роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства.

Аналіз стану безпеки і правопорядку в Україні упродовж 2014–2019 років свідчить, що негативні процеси, які спостерігалися останніми роками, не тільки збереглися, але й дещо посилюються. Ужиті правоохоронними та іншими державними органами заходи не дали можливості нейтралізувати основні дестабілізаційні чинники, що зумовлюють напруженість і подальше ускладнення безпекової ситуації в державі. Війна на сході України, а також інші соціальні чинники зумовили масштабний процес внутрішньої міграції. Загальна кількість переселенців в Україні станом на грудень 2019 року складала майже 2,3 млн. осіб. Проте питання їх облаштування, зайнятості, вирішення соціально-побутових проблем належним чином не вирішені. За даними Міжнародної організації з міграції тільки близько 43 % внутрішньо переміщених осіб отримують регулярні доходи від зарплати, ще 18 % мають часткову зайнятість. Значна частина населення, зокрема працездатного, змушена шукати роботу за кордоном. У 2019 році Державна міграційна служба України виявила 6,7 тис. нелегалів¹.

У нашій країні налічується близько 500 тис. наркозалежних, включно з тими, хто перебуває на обліках у Національній поліції у зв'язку з немедичним уживанням наркотиків. Із них – 171,6 тис. уживають наркотики регулярно. Близько 5 тис. наркозалежних є неповнолітніми. Отже, наркотична ситуація демонструє загальну тенденцію до погіршення як в абсолютних, так і відносних величинах, незважаючи на скорочення території обліку. Починаючи з 1994 року, до 2019 року відбулося майже триразове зростання кількості наркозалежних.

¹ Офіційний веб-сайт Державної міграційної служби України. URL: <http://dmsu.gov.ua/statistichni-dani/2945-statystyka>; Офіційний веб-сайт Державної прикордонної служби України. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/potochniy-rіk/>.

На профілактичному обліку перебуває майже 150 тис. неповнолітніх, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин та алкогольних напоїв. Понад 80 тис. (55,0 %) правопорушників цієї категорії притягувались до відповідальності (застосування примусових заходів виховного характеру) повторно, зокрема за корисливо-насильницькі злочини, учинені з особливою жорстокістю (13,5 %), зі знущанням над потерпілим (15,5 %), пов'язані з діями сексуального характеру (22,0 %)².

Водночас низька ефективність роботи зі встановлення та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, сприяє системному уникненню злочинцями покарання. Це створює умови для вчинення нових протиправних діянь та посилює загрозу безпеці людей. Не є виключенням і особи, схильні до маргінальної поведінки. За даними поліції кількість громадян, які минулого року стали жертвами злочинних дій, зросла на 9 % (з 366,3 тис. до 400,7 тис.). Серед потерпілих майже 156,8 тис. жінок, 5,8 тис. дітей, 29,2 тис. пенсіонерів, 1,8 тис. іноземців, 194 працівника ЗМІ. Понад 5,6 тис. осіб загинуло. Найбільш незахищеними верствами населення залишаються особи похилого віку та діти³.

Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що маргіналізація перестала носити особовий характер. За роки економічної кризи процес маргіналізації набув масового, широкомасштабного характеру. Це призводить до соціальної нестабільності суспільства, соціальних вибухів, різних протестних рухів і в майбутньому може призвести до соціальних руйнувань або встановлення тоталітарно-популістського режиму. Державна влада повинна звернути пильну увагу на процеси маргіналізації в суспільстві, різними заходами,

² Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України. *НП України*, 2016–2019. URL: <https://www.npu.gov.ua>.

³ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та у світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 26 с.; Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>;

засобами і законами попереджати та зменшувати такі соціально небезпечні явища. Особливу увагу необхідно приділяти зменшенню цих процесів серед економічно активного населення і насамперед серед молоді.

Виникнення конфліктів у сучасному суспільстві призводить до руйнування системи соціальних цінностей, а це, своєю чергою, до поширення маргінальності громадян. У зв'язку з цим існує потреба вивчення кримінальних аспектів маргінальності, її впливу на правосвідомість, поведінку громадян та рівень правопорушень у суспільстві, а також діяльність держави щодо запобігання маргіналізації населення. Незважаючи на актуальність питання, у вітчизняній правовій науці недостатньо уваги приділяється питанням маргінальності, визначенню кола осіб, які належать до маргінальних груп населення, умовам, що сприяють маргіналізації населення, а також наслідкам, які вона спричиняє. Маргіналізація населення створює загрозу для прогресивного розвитку українського суспільства, спричиняє деградацію окремих його верств та сприяє зростанню рівня злочинності в державі. Проблема зниження рівня злочинності в нашій країні є багатоаспектною та потребує комплексного підходу. Одним із таких аспектів є запобігання злочинам.

Проблема взаємозв'язку маргіналізації суспільства зі злочинністю в Україні не стала об'єктом спеціального вивчення кримінологічної науки. До того ж це явище в нашій країні не визначають як загрозове для суспільства, хоча під час виконання своїх обов'язків працівники правоохоронних органів постійно натрапляють на його прояви та зазначають, що маргінальна людина є дуже соціально уразливою, може легко піддаватися негативному та криміногенному впливу, що, своєю чергою, є однією із причин криміногенної нестабільності. Відмова суспільства від реалізації багатьох соціальних програм через відсутність фінансування з державного бюджету, невирішеність актуальних питань життя населення, послаблення виховної роботи збільшують вірогідність проявів антигромадської поведінки серед населення та призводять до появи осіб із соціально відхиленою поведінкою – маргіналів.

Пошук шляхів удосконалення проблем запобігання злочинам був предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема: Ю. Антоняна, М. Бабаєва, О. Бандурки, В. Батиргарєєвої, Ю. Блувштейна, І. Богатирьова, Т. Варчук, М. Вербенського, К. Вишневецького, В. Глушкова, В. Голіни, Б. Головкина, О. Гуміна, Я. Гілінського, І. Даньшина, О. Джужі, А. Долгової, В. Дрьоміна, О. Дудорова, А. Закалюка, В. Задорожного, А. Зелінського, О. Колба, О. Костенка, В. Кудрявцева, Н. Кузнецової, О. Кулика, І. Лановенка, О. Литвака, О. Литвинова, В. Лунєєва, М. Мельника, П. Михайленка, В. Мінської, Ю. Орлова, В. Полубинського, В. Рибальської, Д. Рівмана, А. Савченка, М. Сенаторова, П. Сердюка, В. Тулякова, А. Фатгаха, Л. Франка, П. Фріса, В. Харченка, В. Христенко, В. Шакуна, Г. Шнайдера та ін.

Маргіналізація, визначена як проблема у працях американського соціолога Р. Парка, так чи інакше розглядалася й у наукових роботах Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Р. Мертоня. У подальшому вивченню проблем маргіналізації особистості та суспільства, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргіналізації присвятили свої праці Ю. Бек, Т. Веблен, Г. Гентіг, Г. Гросс, М. Голдберг, Б. Манчіні, У. Самнер, Е. Стоунквіст, А. Фарж, Т. Шибутані. Ця тема була завжди актуальною на всіх етапах розвитку суспільства.

Деякі кримінально-правові та кримінологічні проблеми маргіналізації розглядали у своїх працях А. Атоян, О. Богатирьова, О. Бродецька, І. Дегтярєва, С. Денисов, Г. Зубко, Д. Назаренко, Л. Кемалова, С. Константінов, А. Мозоль, В. Пшеничний, В. Писарєв, О. Пустовий, А. Свящук, Р. Степаненко, Ю. Стрелковська, В. Тимошенко, Л. Ткаченко, Н. Юзікова та ін.

Роботи зазначених авторів мають важливе наукове і практичне значення. Водночас низка питань дослідження маргінальних груп населення, феномена маргінальної поведінки особи у системі запобігання злочинам, детермінації

злочинів, що вчиняються маргінальними групами, характеру і змісту запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, залишається нерозв'язаною. У практиці боротьби зі злочинністю не сформовано цілісного уявлення про специфічні напрями комплексного використання підрозділами Національної поліції сил, засобів та заходів кримінологічного характеру з внесенням науково обґрунтованих пропозицій до законодавства, відомчих нормативно-правових актів, а також щодо проведення в системі правоохоронних органів низки заходів організаційного характеру.

Сьогодні в науці окреслюється тенденція до формування нових концептуальних підходів у дослідженні маргінальності з огляду на сучасні соціальні процеси. Зважаючи на це, у монографії зосереджується увага на узагальненні теоретичних засад правового регулювання та аналізі практичного здійснення державного управління у сфері запобігання маргіналізації, а також у формулюванні основних напрямів державної політики щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами.

Монографія є результатом багаторічної праці над проблемами маргіналізації населення в Україні. У ній здійснено спробу найбільш повно використати надбання як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Висловлюємо вдячність рецензентам монографії – докторам юридичних наук Богатирьовій Ользі Іванівні, Фрісу Павлу Львовичу, Харченку Вадиму Борисовичу, які своїми зауваженнями та порадами сприяли вдосконаленню положень, висвітлених у роботі. Щиро дякуємо науковцям Львівського державного університету внутрішніх справ за цінні поради під час обговорення результатів дослідження, а також колегам за надані матеріали й допомогу в підготовці рукопису.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗЛОЧИННОСТІ МАРГІНАЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ

1.1. Методологія дослідження феномена маргіналізації

Дослідження маргінальності та маргінальних груп у сучасному суспільстві, що трансформується, набуло широкої актуальності не лише з суто теоретичного погляду, а і з огляду на потребу уточнення і конкретизації самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення, з огляду на поширення деструктивних проявів у середовищі маргінальних груп, поміж ними і злочинності, та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, що перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства.

Будь-якому суспільству, зокрема й українському, притаманне явище злочинності. Як відомо, злочинність – явище соціальне. Коли йдеться про соціум, то мають на увазі соціальні об'єкти, а коли йдеться про суспільство – зважають на суспільні утворення. Ми приділимо увагу соціальним прошаркам та соціальним групам, оскільки, на нашу думку, злочинність передусім формується саме в цих соціальних утвореннях. Адже зрозуміло, що будь-який злочин, або то злочин вчинений через необережність, умисний, злочин вчинений вперше чи рецидив – це є прояв девіації, тобто відхилення від соціально прийнятої у суспільстві (більшості) поведінки. Отже, особи, що допускають злочинну поведінку, так чи інакше «виділяються» у суспільстві.

Маргінальність, маргінальні процеси, маргінальна людина, маргінальна особистість – явища, які сьогодні стали частиною суспільного життя.

Для будь-якого явища притаманна така ознака, як динамічність, тобто розвиток у тому чи іншому напрямку. Розвиток, як позитивний так і негативний, тою чи іншою мірою позначається на всіх складових системи. Це стосується і розвитку держави. Політичні, економічні, соціальні зміни, які відбуваються в нашій державі, призвели до чисельних змін життєдіяльності

суспільства. Стан та структура злочинності, яка характеризується маргіналізацією, не є винятком.

Суспільство не може бути соціально однорідним. Воно являє собою різновидність соціальних утворень, соціальних об'єктів: общин, груп, прошарків.

Особистість – складова соціуму, яка постійно відчуває всі негаразди та зміни, які відбуваються у суспільстві. У життєдіяльності особистості постійно відчувається гостра потреба у соціальній адаптації. За такої умови постає небезпека бути неприйнятною, викинутою на периферію суспільства, виявитись на межі соціального або за його межами. Маргінальність – один із таких прикладів.

У суспільстві з'являються такі соціальні прошарки, життя і конкретні обставини яких у боротьбі за виживання і припустиме існування призводять до злочинів. Злочини для них – не суспільна аномалія, не відхилення від норми, а спосіб вижити, єдиний прийнятний засіб задоволення своїх потреб.

Ці люди відчувають себе чужими в суспільстві, нікому непотрібними, суспільно некорисними. Ми говоримо про маргіналів.

Вони часто приховані від наших очей, бо кожен з них живе і працює ніби в своїй «ніші». «Бомжі» та безпритульні, підозрювані у вчиненні злочину, засуджені, особи, які хворі на ВІЛ/СНІД, непрацюючі, особи, що зловживають алкоголем чи наркотичними засобами, звільнені з місць позбавлення волі, бездоглядні та безпритульні неповнолітні тощо. Кожного дня ми бачимо цих осіб, але не звертаємо на них увагу, а якщо і звертаємо, то нічого, крім відрази, вони в нас не викликають.

Ці соціальні утворення є в будь-якому суспільстві – десь більше, десь менше. В одній країні існує тенденція до зменшення їхньої кількості, в іншій – до зростання.

На нашу думку, існує нерозривний зв'язок між маргіналізацією суспільства та його криміногенністю.

На сьогодні причини криміногенності українського суспільства,

зростання чи зниження злочинності більше пов'язують з чинниками особистісного характеру, психологією самого злочинця, ступенем впливу на нього конкретної соціальної ситуації, політичним режимом та іншими чинниками, що визначають взаємини людей на макрорівні.

Унаслідок суспільних перетворень за останні двадцять років з'явилася досить численна група осіб, що утворюють нові маргінальні групи населення. Саме ці групи практично не вивчалися кримінологами. Вбачається, що у зв'язку із масштабністю цього явища, кримінологічна наука не може ігнорувати це питання, оскільки проблема криміногенності маргінальних груп та процес їх криміналізації набуває за сучасних умов дедалі більшої актуальності. Стосовно ж впливу маргіналізаційних процесів на злочинність окремих досліджень зовсім не проводилося.

На жаль, слід зазначити, що в кримінологічній науці майже немає комплексних наукових розробок маргінальної злочинності. В основному розглядаються окремі аспекти проблеми маргінальної злочинності та її окремі різновиди. Коли йдеться про злочинність маргіналів (людей, що знаходяться на межі соціальних прошарків), мається на увазі широкий спектр злочинності загалом, що охоплює різні її види.

Кримінально-правова та кримінологічна політика держави не має спеціальної спрямованості на такий вид злочинності, як маргінальна, у зв'язку з цим з метою підвищення ефективності протидії злочинності необхідною є розробка науково обґрунтованих рекомендацій, які зможуть визначити напрям впливу політики в цій сфері та будуть здійснювати превентивний вплив на один із найнебезпечніших видів злочинності – маргінальну злочинність.

Окремих питань, присвячених вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик та типів, умов та стадій маргінальності, торкалися у своїх працях Е. Стоунквіст, Т. Веблен, Т. Шибутані, У. Самнер, А. Фарж, Б. Манчіні, М. Голдберг, Р. Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці, зокрема: Є. Стариков, Є. Рашковський, Б. Шапталов,

В. Муляр, А. Атоян, З. Голенкова, О. Ігітханян, В. Шапінський, І. Казарінова, І. Прибиткова, І. Попова, О. Черниша, М. Черниш, Є. Головаха та ін.

У кримінологічній науці проблема маргінальності знайшла своє відображення у працях В. Волоsevича, А. Голодняк, В. Дрьоміна, М. Краснова, В. Лунєєва, Є. Побегайло, Є. Садкова, Р. Степаненко, О. Черниш, М. Черниш, Ю. Стрелковської та ін.

Не претендуючи на вагомий внесок у теорію пізнання соціальних явищ у межах цього дослідження, що, по суті, не є безпосереднім його предметом, слід визначитись із мінімально необхідним набором концепцій та підходів, що дадуть змогу продуктивно вирішити поставлені задачі. Очевидно, що формування гносеологічної основи дослідження соціальних відхилень має ґрунтуватися на чіткому розумінні таких вихідних категорій, як норма, міра, відхилення та деяких інших. При цьому, варто зауважити, що вони ж є ключовими і для низки розділів філософії, зокрема для онтології, гносеології, аксіології, етики, естетики, епістемології, метафізики. Наскрізно пронизуючи багато зрізів соціальної та фізичної реальності, уявлення про міру, норму та відхилення формують своєрідний фарватер будь-якої соціально значущої діяльності людини та її психічної організації.

Визначаючи вихідні гносеологічні позиції щодо дослідження соціальних відхилень, вважаємо за доцільне згрупувати їх відповідно до таких базових питань: 1) що є норма та відхилення від неї (зокрема, у соціально значущій поведінці), та яка у норми міра, чим вона вимірюється; 2) що детермінує відхилення від норми та яка міра відхилення є суспільно небезпечною (злочинною); 3) яким чином досліджувати соціальні відхилення? Ці питання мають найбільш узагальнений, магістральний характер не лише для цього дослідження, а і для предметної основи переважної більшості наук гуманітарного циклу, зокрема тих, які включають до кола своїх інтересів проблеми злочину і злочинності. Водночас є підстави констатувати, що і до цього часу вони залишаються невирішеними: за окремими напрямками наукового пошуку склалося широке розмаїття підходів, вчень, концепцій,

теорій, парадигм, а щодо окремих є суттєві прогалини, «білі плями». Досить слушно з цього приводу ще у 1986 році висловився відомий німецький кримінолог Х. Шнайдер, який зауважив, що прогресивному розвитку наукової думки, спрямованої на універсалізацію знання про злочинність та інші форми девіантної поведінки, серед інших причин істотно заважають деякі табу, встановлені всередині наукової спільноти або ж які склалися унаслідок публічного управління. Зокрема, до таких проблемних зон теоретизування та провадження практико-зорієнтованих розробок вчений відніс: дослідження біологічних аспектів у детермінації злочинів і злочинності; дослідження злочинів з вини жертв, злочинів на ґрунті статевих відносин та насильства в сім'ї, а також політичної, економічної злочинності і т. п. [4, с. 67]. Останнє, зокрема, обґрунтовано пов'язується із залежністю наукової діяльності від фінансування з боку тих державних службовців, які залучені до процесів криміналізації сфери господарських відносин, політичної сфери тощо. Дійсно, зроблені Х. Шнайдером зауваження є слушними та не лише не втратили своєї актуальності, а й постають сьогодні з особливою гостротою.

Проте викладені обставини не звільняють нас від необхідності здійснити в цьому підрозділі певне упорядкування наявного в науці масиву знань та вибудувати логічну концепцію дослідження. Остання пов'язується нами насамперед з обранням найбільш виважених методологічних позицій щодо поставлених вище питань про сутність норми, міри, девіації, а також гносеологічних основ відходу від фрагментарності до цілісного уявлення про природу соціальних відхилень та, відтак, і до маргінальних груп населення.

Формування дослідницького концепту за означеними вище параметрами спонукає до аналізу предметних меж різних наук, що вивчають соціальну норму та девіацію, їх філософський та спеціально-науковий методологічний інструментарій. У цьому контексті слід звернути увагу на паралельне співіснування щонайменше трьох відносно незалежних сфер пізнання, межі

⁴ Шнайдер Г. Й. Кримінология; пер. с нем. Ю. А. Неподаева; под ред. и с предисл. канд. юрид. наук Л. О. Иванова. Москва: НОРМА, 1994. 502 с.

яких перетинаються та об'єднують зміст порушуваних питань. Мова йде про кримінологію, девіантологію та філософію злочинності.

Прийнято вважати, що девіантологія відштовхнулася від кримінології внаслідок глибинної внутрішньонаукової рефлексії та усвідомлення потреби виходу за формально окреслені законом про кримінальну відповідальність її (кримінології) предметні межі. Вона поширила свою дослідницьку увагу на фундаментальні проблеми соціальної норми й відхилення без прив'язки до позитивного права. Крім того, останні десятиліття виявили суттєву диверсифікацію цієї галузі соціології, засвідчивши широту порушуваних питань у таких напрямках девіантології, як суїцидологія, аддиктологія (соціологія залежностей), військова, пенітенціарна девіантологія тощо. Цей перелік і досі залишається відкритим [5, с. 9]. Водночас рух у цьому напрямку логічно сприяв виходу на певний рівень проблем філософських міркувань на вічні теми (ким є людина, що вона може знати, робити, на що розраховувати, що є свобода тощо), які врешті-решт специфікуються до розуміння злочину й покарання; відбувається кристалізація в надрах метафізичних, антропологічних, епістемологічних, етичних, політико-філософських, феноменологічних концепцій вчень про кримінальні відхилення, криміналізовану особистість і державу, взаємозв'язки між ними, природу та міру покарань. Не торкаючись суто філософських аспектів визначення злочину, інших соціальних відхилень, зокрема і масових їх форм, що не відповідає напряму нашого дослідження, доцільно сконцентрувати пошук оптимальної методологічної моделі саме в сфері девіантології та кримінології.

Слід зазначити, що як в кримінології, так і в девіантології сформована досить різнобарвна гама світоглядних платформ, за допомогою яких вчені надають описи, пояснення девіацій та девіантності, злочину та злочинності. Водночас цього не можна сказати про тлумачення категорії «норма», від якої поняття «девіація» є похідним, що унеможлиблює повноцінну характеристику

⁵ Гишинский Я.И. Девиантность, преступность, социальный контроль в обществе постмодерна: сб. ст. СПб.: Алетейя, 2017. 140 с.

останнього без з'ясування природи соціальної норми як такої; чим вона є у поведінковому, психологічному розрізі; якою мірою вона наділена і в чому виражається; що змушує особистість дотримуватися соціальні норми? [6, с. 12].

Аналіз наукових напрацювань у напрямку вирішення наведених вище питань виявляє недостатню їх розробленість та неузгодженість насамперед на міждисциплінарному рівні (адже поняття «норма» є міждисциплінарним). Так, в межах юридичної науки, на підставі предметних основ її спеціалізації, можна спостерігати таку ж спеціалізацію у розумінні того чи іншого виду соціальних норм, зокрема норм права тієї чи іншої галузі. Водночас щодо їх дефініціювання досить часто виникають дискусії, які зумовлені ігноруванням ознак родового поняття норми.

Так, наприклад, Т. Кашаніна, досліджуючи релігійні норми, визначає їх як правила поведінки, що регулюють відносини між людьми через призму вимог божого начала [7, с. 198]. Отже, науковець фактично ототожнює норму з правилом. М. Кулажников розуміє під релігійними нормами регулятори суспільних релігійних відносин, що покликані забезпечити дотримання та виконання релігійних інтересів віруючих, прихожан, кліру та духівництва [8, с. 79]. Погоджуючись з автором, що норми є регуляторами (функціональний аспект), все ж слід зауважити, що їх сутності (змістовний, предметний аспект) він не розкриває.

І. Міма, узагальнюючи у своєму дослідженні низку підходів до визначення релігійних норм, дійшов висновку, що у працях переважної більшості вчених-каноністів також не приділено належної уваги чіткому формулюванню визначення релігійних норм, увагу здебільшого звернено до джерел і галузевої специфіки церковного та канонічного права, нормами яких

⁶ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса-плюс, 2013. 524 с.

⁷ Кашаніна Т. В. Происхождение государства и права: учеб. пособ. Москва: Высшая школа, 2004.

⁸ Кулажников М. Н. Право, традиции и обычаи. Ростов: Наука, 1989. 210 с.

врегульовано специфічні види суспільних відносин, що пов'язані із реалізацією суб'єктивних релігійних інтересів та церковних відносин [⁹, с. 40].

Соціальні норми складаються унаслідок віддзеркалення (адекватного або спотвореного) у свідомості і вчинках людей об'єктивних закономірностей функціонування суспільства. Тому соціальна норма може або відповідати законам суспільного розвитку (і тоді вона є «природною»), або відображати їх недостатньо адекватно, а інколи перебувати з ними в суперечності, виступаючи продуктом спотвореного віддзеркалення об'єктивних закономірностей. І тоді виявляється аномальною така «норма», а відхилення від неї – нормальні. Якщо ж говорити про соціальну позитивну патологію (дезорганізацію), то вона не просто природна, але й необхідна. «Норма і патологія – це форми пристосувального процесу, що притаманні живим системам упродовж усієї їх еволюції. Уявлення про норму і патологію як форми віддзеркалення і пристосування у людини дозволяє досліджувати, пізнавати і осмислювати їх прояви у всій живій матерії. Патологічне виступає таким чином специфічною формою адаптації» [¹⁰, с. 109–121].

У цьому контексті нас цікавитимуть результати досліджень американського соціолога Р. Мертона (про здобутки якого під час дослідження цього питання згадувалося вище), який розвинув дюркгеймівську концепцію і запропонував власне розуміння аномії. Як і Дюркгейм, Мертон вбачав у соціальній ентропії нормальну реакцію нормальних людей на ненормальні умови. Проте, на відміну від Дюркгейма, американський соціолог вважав, що аномія виникає не тільки в періоди швидких суспільних змін, вона іманентна суспільству завжди, оскільки виступає чинником неузгодження між соціокультурними цілями (проголошеними цінностями) і легальними засобами (прийнятими нормами) їх досягнення. Неузгодження між

⁹ Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. 198 с.

¹⁰ Калайков І. Д. Теория отражения и проблема приспособления. Москва: Наука, 1986. 142 с.

проголошеними домінуючими цінностями і апробованими (нормативними) наявними засобами оволодіння цими цінностями призводить до того, що «спосіб, найбільш практичний з технічного погляду, незалежно від того, законний він чи ні, отримує перевагу перед інституційно приписуваною поведінкою» [11, с. 92].

Сучасні західні дослідники описують аномію, використовуючи поняття відчуженості і самотності та вважаючи, що аномія є загальним станом буття. Так, наприклад, американські психологи стверджують, що аномії передують самотність у декількох вимірюваннях (космічне, культурне, соціальне, міжособистісне), і «навпаки, ті, хто відчуває самотність тільки в одному вимірюванні, наприклад в міжособистісному, не стають аномічними» [12, с. 48].

Незважаючи на істотні розбіжності поняття аномії у різних авторів, можна припустити (вважаючи, що будь-які дії людей зрештою здійснюються заради задоволення потреб), що «в ієрархії суперечностей соціально-економічного розвитку, які складають «причинний комплекс» девіантної поведінки, найбільш значуща суперечність між потребами і істотно нерівними можливостями їх задоволення, залежними насамперед від соціальної позиції індивідів і суспільних груп, їх місця у соціальній структурі. Інакше кажучи, джерелом девіантної поведінки як соціального явища виступає соціальна нерівність» [13, с. 59].

Отже, можна констатувати, що у галузевих правничих дослідженнях прийнято відштовхуватись від розуміння норми права як певного правила поведінки, специфікованого до відповідної сфери суспільних відносин, на регулювання яких спрямована та чи інша галузь права. Однак такий підхід видається звуженим та таким, що не відображає всієї складності й

¹¹ Мертон Р. Социальная структура и аномия. *Социологические исследования*. 1991. № 4. С. 89–105.

¹² Садлер У. А., Джонсон Т. Б. От одиночества – к аномии. *Лабиринты одиночества*; пер. с англ. Н. Е. Покровского. Москва: Прогресс, 1989. 624 с.

¹³ Гишинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк. *Социологические исследования*. 1991. № 4. С. 51–68.

інтегрованого характеру норми як такої, у зв'язку з чим є невідповідним вимогам нашого дослідження.

Підґрунтям нормативності виступає цілісно-деонтична основа [14, с. 111]. З цього можна зробити два важливі висновки:

I) по-перше, соціальна норма завжди розглядається у прив'язці до поведінки. Така її властивість ґрунтується на діяльнісній природі людини. Діяльність, своєю чергою, – процес цілісний, де первинним елементом виступає психічна активність. Тому нормативність мислення виступає своєрідною мапою соціального простору, багатовимірною системою координат, на якій позначені як типи окремих поведінкових реакцій, моделі діяльності, так і стереотипи оцінки їх суспільством, що сформувалися в процесі всієї передісторії розвитку конкретної спільноти, культурні (етнокультурні) зразки якої були сприйняті індивідуумом унаслідок соціалізації. Індивід отримує здатність орієнтуватися в своїй повсякденній діяльності з урахуванням інтересів інших осіб, а також очікувати, розраховувати на відповідну належну поведінку з їхнього боку. Тобто діяльнісний аспект аналізу норми означає не лише її розгляд як ідеального образу поведінкових актів його носія, а як образ опікуваної поведінки. Зазначена якість норми, зокрема, була покладена в основу інтернаціоналістських та структурно-функціональних соціологічних концепцій злочинності, що набули свого суттєвого розвитку й поширення у першій половині ХХ ст.

II) по-друге, означені типи та стереотипи поведінки, моделі діяльності обов'язково в процесі їх засвоєння наділяються певною мірою. Саме міра наповнює (доповнює) вказані типи, моделі, які фігурують у структурі психіки людини у вигляді інформації, етичним та контекстуальним забарвленням. У зв'язку з цим не стільки зміст поведінки, діяльності, скільки її міра є критерієм

¹⁴ Панаріна Н. В. Право як нормативна основа формування правопорядку : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2007. 202 с.

для оцінки її як такої, що відхиляється від норми [15, с. 24].

Отже, є підстави стверджувати, що соціальна норма є різновидом міри поведінки, а тому володіє всіма родовими кількісно-якісними властивостями: формується у процесі діяльності та втілюється в ній; є виразом групової волі, сформованої на основі індивідуального осмислення, сприйняття масштабів належного; є динамічною категорією, зміст та межі (обсяг) якої залежать від індивідуально позначених якостей суб'єкта та соціального контексту – зовнішньої обстановки; має регулятивні властивості. Слушно у цьому контексті зазначає Т. Шипунова: «Соціальна норма – це міра обов'язкової, дозволеної чи забороненої поведінки і діяльності людей, що спонтанно склалася у звичаях, традиціях та/або свідомо встановлена законодавцем» [16, с. 19]. У зв'язку з цим дослідження відхилень від соціальних норм, зокрема і фонових для злочинності явищ, обов'язково має враховувати сутнісну об'єктивно-суб'єктивну специфіку процесів нормування соціальної дійсності, їх відносний, динамічний характер. Найбільш плідною узагальненою методологічною основою їх пізнання вважаємо діалектичний (соціальний) детермінізм, який, на основі принципів історизму, системності, законів діалектичного протиріччя, всезагального універсального зв'язку, дає змогу належним чином врахувати культурні, правові, економічні, політичні чинники впливу на процеси нормування в суспільстві, виявити, описати та пояснити унісонний чи конфліктний характер співвідношення позитивного права з очікуваннями та інтерсуб'єктивними уявленнями про належне, між соціальними традиціями та інноваціями тощо. Крім того, вважаємо, що гносеологічний апарат діалектичного детермінізму відкриває можливості для встановлення міри належного, межі останнього з патологією, девіацією: якою мірою свобода статевого стосунків стає проституцією; якою мірою вживання алкогольних напоїв стає зловживанням ними, пияцтвом; ким і яким чином

¹⁵ Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. 440 с.

¹⁶ Шипунова Т. В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. 154 с.

встановлені ці і подібні їм міри, та чи не знаходяться вони в стані трансформації? Основи для відповідей на ці питання закладаються в розумінні значення й міри відхилення від норми.

Антиподом категорії «норма» в девіантології виступають поняття «девіантна поведінка», «девіантність». Усю сукупність їх визначень, наявних у літературі, залежно від вихідних методологічних установок, можливо згрупувати в чотири блоки: юридико-позитивістський, соціолого-позитивістський, конструктивістський, інтегративний (синтетичний). Представники першого (С. Пальмер, В. Фокс, Дж. Хамфері, Н. Смелзер та ін.) – під девіантною розуміють таку поведінку, яка йде в розріз з інституціоналізованими очікуваннями, тобто з очікуваннями, що визнаються законними всередині соціальної системи [17, с. 3; 18, с. 126; 19, с. 203]. Отже, девіація в поведінці соціального актора постає в симбіозі з її позитивно-правовою оцінкою. Такий формат розуміння поведінкового відхилення від норми «страждає» відомими вадами однобічності, а також гіпертрофованим сприйняттям ролі держави і права в розвитку особистості й суспільства як відкритої, динамічної, нелінійної системи, що виявляє певні властивості самоорганізації. Вочевидь, правова підсистема соціального організму хоча і має інституційне значення для всього його механізму, однак виконує обслуговуючу, упорядковуючу роль, не претендуючи на виключну самоцінність. Досить влучно, на нашу думку, з цього приводу висловлюються ті науковці (О. Костенко, Л. Корчевна, Л. Петрова та ін.), у працях яких відтворюються елементи концепції природного права та помірна критика юридичного позитивізму [20; 21; 22]. Квінтесенцією їх напрацювань є зміщення

¹⁷ Palmer S., Humphery J. *Deviant Behavior: Patterns, Source and Control*. N-Y.: Liberty, 1990. 46 p.

¹⁸ Фокс В. Введение в криминологию; пер. с англ. Б. С. Никифорова, В. М. Когана. Москва: Прогресс, 1980. 328 с.

¹⁹ Смелзер Н. Социология. Москва: Феникс, 1994. 454 с.

²⁰ Корчевна Л. О. До проблеми «позитивізм проти природного права». *Актуальні проблеми державного управління*. 2003. Вип. 1 (15). С. 48–54.

²¹ Костенко О. М. *Культура і закон – у протидії злу: монографія*. Київ: Атіка, 2008. 352 с.

²² Петрова Л. В. *Методологія права: книга для читання*. Харків: Вид-во ХНУБС, 2004. 407 с.

аксіологічних меж правової системи з формально визначених її компонентів на реально існуючі – пов'язані з самим людським буттям, що значно більшою мірою відповідає вимогам цивілізаційного поступу сьогодення й активної участі у ньому нашого народу.

У цьому сенсі досить влучно щодо соціальної трансформації публічної влади й права висловила Л. М'ясникова, яка вважає, що однією з характерних ознак епохи, названої постмодерном, треба вважати формування засобів масової інформації, маскультури та інтернет – віртуальної реальності, що має своє незалежне буття, простір – час і специфічні закони існування. Вона створює ілюзорний нематеріальний світ, відділений від дійсності, і стає головним засобом управління людьми, маніпулює їхню свідомість через простір символів. Тут визначальним чинником соціального життя є ненасильницький примус.

Політичні ігри переміщуються у віртуальний простір, де формується віртуальний імідж і забезпечується принципово новий підхід до влади через володіння інформаційними мережами. Утрачає зміст концепція суверенної держави, і фактично складаються віртуальні держави з анонімною владою [23, с. 5–10]. У цьому судженні хоча і присутній певний фаталізм в оцінці віртуального середовища, але вдало підкреслені тенденції до зниження ролі формально позначеної, примусово-імперативної державної влади з чіткими важелями структурного управління. Основним джерелом формування нормативності виступає не стільки законний імператив, скільки світоглядна система координат та поведінкова традиція, що склалася на її основі. І якщо право в цій системі з тих чи інших причин не посіло свого належного місця, то воно не може в принципі бути реальною нормою поведінки, звісно, за виключенням тих випадків, коли превалює дія такого стимулу, як острах перед покаранням чи іншим видом стягнень за порушення приписів позитивного права. Однак і в цьому разі досить сумнівною є можливість розуміння такої

²³ Мясникова Л. А. Экономика постмодерна и отношения собственности. *Вопросы философии*. 2012. № 7. С. 5–10.

поведінки, як тієї, що вписується в категорію норми, на підставі критеріїв розумності та справедливості. Ця думка перекликається з концепцією соціального натуралізму О. Костенка, який у своїх працях небезпідставно виражає переконаність у природному походженні права у сенсі його іманентності щодо процесів саморегуляції в соціальних системах та підсистемах. Таке розуміння категорії «неправо» (запровадженої до наукового обігу ще Г. В. Ф. Гегелем та такої, евристичний потенціал якої ще не повною мірою використовується юриспруденцією) в законодавчих актах слід обов'язково враховувати під час визначення природи девіацій, принаймні стосовно права.

Сучасне розуміння норми права й відхилення від неї неодмінно мають враховувати й зміни в природі такої організації, як держава, а також інших соціальних регуляторів. Глобалізація є викликом тисячолітнім підвалинам державності. Традиційно такі «внутрішні» сфери державного регулювання, як оподаткування, соціальна політика, трудове законодавство, освіта і професійна підготовка кадрів, нестримно інтернаціоналізуються, оскільки дедалі більше доводиться брати до уваги те, як виглядають справи у цих сферах у інших держав. До того ж деякі економічні процеси, особливо у валютно-кредитній сфері, не піддаються регулюванню навіть наймогутнішими державами. Людство сьогодні виросло з коротких штанців національної держави [24, с. 156–157], і в міру наростання глобалізації дедалі більша частина державного суверенітету перерозподіляється між локальними, регіональними і всесвітніми регулюючими інститутами [25]. Показовими у цьому контексті видаються й новітні розробки у галузі політичної кримінології, де окремою проблемою розглядаються геополітичні чинники злочинності, деструктивний вплив на які з боку національних урядів є вельми

²⁴ Шишков Ю. В. Глобализация экономики - продукт индустриализации и информатизации социума. *Общественные науки и современность*. 2002. № 2. С. 156–157.

²⁵ Могил С. К Сучасна держава в екстремальних ситуаціях: нормативи, органи, функції: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса: Одес. нац. юрид. акад., 2003. 214 с.

обмеженим [²⁶, с. 107–117; ²⁷, с. 226–229].

Проте варто звернути увагу на принципову відмінність з погляду змісту девіантної поведінки, процесів порушення ідеальної цінності та порушення оцінки, сформованої як вираження міри належного. М. Алексеев у цьому контексті слушно зауважував: «Ми вважаємо щось цінним не тому, що воно чомусь відповідає, а тому, що воно є самоцінним... Даність, з якою ми їх вбачаємо, має характер істинної достовірності та вказує на присутність самого предмета у пізнавальному акті. Тому пізнання цінностей носить характер самоочевидності» [²⁸, с. 70].

Отже, девіація в своїй основі може мати різну соціально-психологічну природу, що залежить від особливостей нормативної генези об'єкта девіантної дії та сприймаючого суб'єкта. Констатація такої варіативності не означає, однак, зведення розуміння девіації до рівня індивідуально оцінної категорії. Вище ми вже вказували на групову природу походження соціальних норм, яка, власне, й робить їх соціальними. Тому виключно крізь призму інтерсуб'єктивних цінностей та мір належного і слід підходити до визначення девіації реальної та формальної (позитивно-правової). Керуючись цим, вважаємо за доцільне під час аналізу маргінальності вести мову не про девіації як такі (адже з погляду звичних соціальних практик й дюркгеймівської концепції соціальної нормативності злочинність через її типовість та іманентність є нормою, а не девіацією), а про асоціальні явища, тобто девіації, образи про масові й одиничні прояви яких сконструйовані на основі негативної моральної оцінки, вираженої відповідними засобами конкретно-історичного дискурсу.

Щодо ідеальних ціннісних та мірних дискурсивних образів, які знаходяться в основі виразу норми та сприйняття девіації, то слід зауважити,

²⁶ Глушков В. О. Конфліктогенні зони нового світового порядку в аспекті української геополітики (політико-кримінологічний аналіз). *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2013. № 3. С. 107–117.

²⁷ Орлов Ю. В. Геополітичні фактори злочинності в Україні. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Право». 2012. № 1034. С. 226–229.

²⁸ Алексеев Н. Н. Основы философии права. СПб.: Лань, 1999. 548 с.

що їх дослідження суттєво ускладнюється інтенсивністю культурних перетворень, які у глобалізованому світі формують найбільш непередбачувані тренди. У них відбиваються й зміни ставлення до релігій, уніфікація правового, економічного простору, взаємопроникнення культур, переоцінка значення особистих прав та колективної безпеки, уявлень про закономірності розподілу матеріальних благ, політичної основи цих процесів тощо. Ці тренди супроводжуються появою новітніх філософських течій, що інтегруються з мас-культурними зразками, а інколи й реалізуються у радикальних рухах, транснаціональних терористичних загрозах. У таких умовах завдання формування більш-менш стійкого, придатного до дослідження нормативного конструкта соціальної реальності постає суттєвою проблемою. Намагання її вирішити сприяли формуванню значної кількості наукових течій (концепцій), які концентрували свою увагу чи то проблемам міжкультурної комунікації, чи то намаганням створити міждисциплінарну універсальну теорію організації взаємодій та нормативної генези.

Так, дифузійністи (Ф. Ратцель, К. Уіслер, Л. Фробеніус, І. Шмідт), культурно-історична школа (Ф. Боас, Ф. Гребнер) вважали основою культурних змін поширення елементів культури з обмежених культурних регіонів. Функціоналізм (А. Радкліфф-Браун, А. Тойнбі, К. Ясперс) фактично описував результати ситуації контакту. Застосуванням у девіантології ідей функціоналізму слугувала пізня концепція Н. Смелзера, яка показує вплив західних технологій на традиційні культури. Еволюціоністи (А. Тайлор, Л. Морган) навпаки – відстоювали думку про те, що людині властива внутрішня схильність до прогресу [29]. Кожна з наведених концепцій є достатньо обґрунтованою. Однак детальний їх аналіз виявляє певну односторонність, що фіксується або на внутрішніх, суб'єктивних джерелах формування поняття й міри девіації, або об'єктивних, що полягають в еkleктичній, поглинаючій чи конфліктній взаємодії різних культур,

²⁹ Іванова К. А. Культурні трансформації: філософський аналіз. *Гілея: науковий вісник*: зб. наук, праць. 2010. Вип. 37. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/Gileya37/F6_doc.pdf.

нормативних систем. У зв'язку з цим жодна з них не може розглядатися як самодостатня теоретична основа для дослідження процесів конструювання нормативної та девіантної соціальної дійсності в межах конструктивістського підходу.

З огляду на викладені зауваження, досить «привабливою» та змістовно насиченою видається пасіонарна теорія етногенезу Л. Гумільова, яка щільно переплітається з теорією ноосфери В. Вернадського. Основні положення вчення Л. Гумільова загалом є досить відомими та відображають багатофакторну природничо-культурну варіативність в єдиному процесі становлення й розвитку суперетносів, етносів, субетносів, конвексій та консорцій. Для нашого дослідження цінними є висновки вченого щодо форм етнокультурних контактів, їх побічний вплив на нормативну сферу тієї чи іншої спільноти людей (які, до речі, не обмежені кордонами політичних утворень, що важливо враховувати у сучасних умовах суспільств постмодерну, а також джерел, фаз та видів пасіонарності – людської активності, девіантні форми якої можуть бути як позитивними, так і негативними [30, с. 161–174; 223–245]. Не зупиняючись на їх ґрунтовному описі та аналізі, слід зазначити, що пасіонарна теорія етногенезу, поряд з низькою верифікованістю окремих її положень, відповідає вимогам компліментарності та принципу доповнюваності в умовах перенасиченості дослідження різноспрямованими культурологічними концепціями. А оперування її концептами дає змогу сформулювати наукове споглядання детермінації фонових для злочинності явищ із позицій єдності біологічного та соціального кризь призму взаємодій культурних, кліматичних, геологічних, інформаційних, політичних та інших чинників.

Поряд з цим варто звернути увагу на те, що у сучасній науці все більшого поширення набуває синергетика – теорія самоорганізації, яка претендує на роль універсальної методології пізнання, яку, гіпотетично, можливо поширити на дослідження соціальних девіацій, зокрема і злочинності. Термін

³⁰ Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001. 382 с.

«синергетика» (від грецького «synergetikos» – спільний; той, що діє узгоджено) було запропоновано німецьким ученим Г. Хакеном, який розумів під ним науковий метод, що дає змогу пояснити механізм «спонтанного» виникнення структур у складній системі унаслідок взаємодії між її елементами [31].

Синергетика вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), утвореними у відкритих системах (фізико- хімічних, біологічних, соціальних, психологічних, технічних) завдяки інтенсивному (потоківому) обміну речовиною й енергією з навколишнім середовищем у нерівномірних умовах. У таких системах спостерігається узгоджена поведінка підсистем, унаслідок чого зростає ступінь їх упорядкованості, тобто зменшується ентропія. Цей процес має природничо-наукову сутність і позначається терміном «самоорганізація». Теоретичну основу синергетики становлять термодинаміка нерівноважних процесів, теорія випадкових процесів, теорія нелінійних коливань і хвиль.

Вона охоплює нові пріоритети сучасної картини світу: концепцію нестабільного, нерівноважного світу, концепцію невизначеності та багатоальтернативності розвитку, ідею виникнення порядку з хаосу. Визнаючи фундаментальну наукову обґрунтованість вказаного наукового напрямку, вважаємо за доцільне висловити принципове заперечення проти механічного запровадження елементів синергетичної методології до практики кримінологічних досліджень, як і будь-яких інших досліджень у галузі суспільствознавства. Думку, яка фігурує у працях деяких дослідників про те, що можливість пояснення соціальних (зокрема і правових) явищ із «природничо-наукових» позицій синергетики з методологічного погляду має революційний характер, а тому є для вченого досить привабливою й обіцяє одержання неочевидних і прогресивних результатів [32], слід, на наше переконання, піддати певній критиці. Справа в тому, що синергетика не оперує

³¹ Хакен Г. Синергетика / под ред. Ю. Л. Климонтовича, С. М. Осовца. М.: Мир, 1980. 404 с.

³² Лукашевич С. Ю., Груба Д. І. Місце синергетичної парадигми в методології правових і кримінологічних досліджень. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbimik/L2013/Gruba.pdf.

таким ключовим для гуманітарного знання поняттям, як «людина», «особистість», «норма». Тому в категоріях механізму зв'язків між процесами та явищами, що мають місце в природничій сфері (в біологічних, фізичних системах тощо), об'єктивно неможливо повною мірою з'ясувати, описати, пояснити специфіку суспільних взаємодій, в яких головною «дійовою особою» є не атом чи молекула, а людина – істота ірраціональна зі складно прогнозованою поведінкою, що залежить від особистісних вподобань, спадковості, особливостей організації нервових, психічних процесів, соціального оточення тощо. Як зазначає М. Каган, трудність ще полягає в тому що, «з одного боку, існують загальні закони організації, функціонування та розвитку складних систем, незалежно від того, який їх субстрат – фізичний, біологічний, соціальний, психологічний, художній, але, з іншого боку, антропосоціокультурний і у своїй будові, і у функціонуванні, і у розвитку на один-два-три порядки складніші за системи природні» [33, с. 37].

Слід погодитись у цьому контексті із зауваженням О. Джужі про те, що закони синергетики, будучи філософськими законами, знаходять своє вираження в описі найбільш загальних особливостей динаміки систем. Отже, не існує готових «рецептів», які дозволили б безпосередньо застосовувати ці закони в тій або іншій галузі знань. Це твердження повністю стосується і юридичної науки. Застосуванню синергетики для пізнання правових феноменів має передувати творче осмислення її понять, категорій і методів, їх відповідна інтерпретація, пристосування для опису юридичних явищ [34, с. 4–6].

Пізнання природи девіацій доцільно здійснювати в межах концепції конструктивізму, що зумовлено потребою врахування дискурсу постмодерну та його реалізації в соціальних практиках. Водночас науковий пошук має організовуватись на інтегративній платформі, яка, ґрунтуючись на законах та

³³ Каган М. С. Методологические проблемы современной философии. *Альманах молодых философов*. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. Вып. 1. С. 28–48.

³⁴ Джужа О. М., Орлов Ю. Ю., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. *Право і суспільство*. 2009. Вып. 2. С. 4–6.

категоріях діалектичного (соціального) детермінізму, юридичного й соціологічного позитивізму, об'єднуюватиме пасіонарну теорію етногенезу, дифузний, функціональний та еволюціоністський культурологічні підходи до унормування соціальної дійсності, формування в культурі (традиціях, звичаях, інших формах соціальних практик), що тяжіє до індивідуалізованих, корпоративізованих світоглядних позицій, а згодом – і у праві, образів, знаків, що позначають девіацію. Такий синтез наукових концептів, що реалізується у руслі принципу доповнюваності, відкриває можливості для цілісного і водночас всебічного, комплексного дослідження динамічної, інтерсуб'єктивної сутності девіацій загалом та маргіналізації зокрема.

Отже, наукове осмислення природи маргінальності як явища об'єктивної дійсності має виходити з констатації:

а) її приналежності до різновидів соціальних відхилень, що відображають невідповідність стереотипам належного, допустимого, а також очікуванням більшості населення як у зрізі індивідуальної поведінки, так і на рівні масових соціальних практик;

б) зв'язку пізнання її змісту з динамікою нормативної складової суспільної свідомості, чинники детермінації якої не обмежуються національними кордонами, а формуються в умовах глобалізованого світу епохи постмодерну (постнекласичної епохи) та мінливого й насиченого соціокультурного, правового дискурсу;

в) її складної феноменологічної природи, конструювання меж якої виявляє багаторівневі та різноспрямовані зв'язки зі злочинністю, самотійну структурно-функціональну характеристику у механізмі соціальних трансформацій українського суспільства.

Сприйняття цих позицій створює концептуальне підґрунтя для дослідження поняття та феномена маргінальної поведінки, її детермінації та системи протидії.

1.2. Стан наукових досліджень проблем маргіналізації населення в Україні

Маргінальність виступає закономірним явищем будь-якого суспільного життя відтоді, відколи суспільство визнало і конституювало факт індивідуальності, неповторності, унікальності кожного людського індивіда, оскільки індивідуальність і передбачає несхожість з іншими соціальними суб'єктами як за змістом, так і за формами, способами його прояву. Маргінальне є тіньовою стороною нормального, це обернена сторона норми. І така маргінальність фіксує резерви соціально-нормального в будь-якому значенні (позитивному, негативному, інтенсивному, екстенсивному тощо) [35, с. 52].

Маргінальна особистість – складна та суперечлива соціально-філософська категорія, яка дуже поширена і перебуває в досить драматичному становищі в сучасному світі. Неоднозначність, хиткість її внутрішнього змісту та поведінки можуть виявлятися по-різному: як плідна взаємодія частин, що зведені в природну ієрархію певної цілісності; як кон'юнктурне прагнення до домінування однієї з частин цілого в маргінальній особистості; як гострий та антагоністичний конфлікт, що призводить до зламу та загибелі системи (маргінальної особистості). Це означає, що особистість може взагалі бути викинута за межі соціуму [36, с. 42].

Дослідження маргінальності в сучасних суспільствах, що трансформуються, набуло широкої актуальності і не лише з суто теоретичного погляду, з огляду на потребу уточнення і конкретизації самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення, а й з огляду на поширення деструктивних проявів у середовищі маргінальних груп та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, які перебувають на

³⁵ Каганский В. В. Вопросы о пространстве маргинальности. *Новое литературное обозрение*. 1999. № 37 (3). С. 50–55.

³⁶ Заворин А. В. Об устойчивости процессов маргинализации. *Современные проблемы гуманитарных дисциплин*. Сб. статей молодых ученых. Кемерово: Кузбассвузиздат, 1996. Вып. 2. С. 40–42.

периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства [37, с. 118–125; 38, с. 89–92; 39, с. 61–64].

Соціоструктурні трансформації в пострадянських суспільствах сприяли виникненню нових соціальних позицій, масштабним процесам соціальної мобільності, що для переважної частини населення мала низхідний напрям. Перехідне українське суспільство характеризується динамічністю, несформованістю соціальної структури, яка відрізняється від структури розвинутих суспільств. Інтенсивні зміни вплинули на ціннісно-нормативну сферу, внутрішній світ особистості. В оцінках науковців та політиків сучасне українське суспільство нерідко заслуговує на епітет «маргінальне» [40, с. 17; 41

Поняття маргінальності використовується у різних галузях соціогуманітарного знання – філософії, соціальній філософії, соціології, психології, праві, економіці, мистецтві тощо. Маргінальність визначається залежно від персональних переваг дослідників.

На нашу думку, важливо дослідити соціальні групи у всій їхній цілісності як потенційного і реального джерела криміногенності, з'ясувати витоки їх формування і росту, тобто визначити державну політику щодо причин і коренів класу маргіналів. У зв'язку з невеликою кількістю наукових розвідок маргінальних груп вбачається ціла низка неузгоджених питань. Це стосується насамперед розуміння понять маргінальність, маргінальні групи, маргінальна особистість, маргінальна злочинність, взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності.

Здебільшого в кримінології під маргіналами розуміють осіб, що

³⁷ Кемалова Л. И. Маргинальность в Украине: феномен и его специфика. *Ученые записки Таврического национального университета*. Серия «Философия». 2004. Т. 17 (56). № 2. С. 118–125.

³⁸ Бродецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. *Грані*. 2002. № 5 (25). С. 89–92.

³⁹ Константінов С. Ф., Зінич В. М. Маргінали та маргінальність. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. 2006. №. 2. С. 61–64.

⁴⁰ Атоян А. И. На путях преодоления маргинальности: право как фактор перемен. *Вісник ЛІВС МВС*. 1999. № 1. С. 17.

⁴¹ Кемалова Л. И. Феномен и сущность маргинальности в условиях постсоветского пространства (к постановке проблемы). *Ученые записки Таврического национального университета*. 2003. Т. 16 (55). № 1. С. 79–88.

перебувають на узбіччі суспільства та становлять його «соціальне дно», тобто в такому разі мова йде про так званих «класичних» маргіналів [42; 43; 44; 45, с. 44–45; 46, с. 52; 47, с. 18; 48, с. 151–152; 49, с. 82; 50, с. 105].

Цей термін застосовується в різних науках – соціології, філософії, кримінології. Саме слово «маргінальний» (від фр. *marginal* – побічний, на полях), як правило, означає таке: незначний, несуттєвий, другорядний [51, с. 389]. Ще одне його значення – економічно близький до межі, майже збитковий [52, с. 294].

У філософії поняття «маргінальність» характеризує специфічність різних культурних феноменів, що розвиваються поза домінуючих у ту чи іншу епоху правил раціональності, що не вписуються в сучасну парадигму мислення, і тим самим досить часто показуючи протиріччя і парадокси магістрального напрямку розвитку культури [53, с. 134].

Образно кажучи, маргінал – людина, що знаходиться на якійсь межі, порозі, ті, хто опинився «за бортом» [54, с. 11]. Як стверджував Л. Бевзенко, маргінальна людина – це всеохоплюючий термін (*omnibus term*), який, включаючи все, не виключає нічого, і тому повинен використовуватись

⁴² Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка 2009. 312 с.

⁴³ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

⁴⁴ Иншаков С. М. Криминология: учебник. Москва: Юриспруденция, 2000. 432 с.

⁴⁵ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁴⁶ Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид. Паливода А. В., 2008. 292 с.

⁴⁷ Кулик О. Г. Злочинність в Україні: тенденції, закономірності, методи пізнання: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 288 с.

⁴⁸ Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.

⁴⁹ Лунеев В. В. Криминология: учебник для бакалавров. Москва: Издательство Юрайт, 2015. 686 с.

⁵⁰ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М. 2010. 1008 с.

⁵¹ Великий тлумачний словник української мови = A comprehensive English-Ukrainian dictionary: Близько 40 000 слів / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.

⁵² *Словарь иностранных слов*. Москва, 1988. 1044 с.

⁵³ *Усманова А. Р. Маргинальное. Новейший философский словарь*. Минск, 1999. 397 с.

⁵⁴ *Маргинальность в современной России: монография* / за ред. О. Г. Белова. Москва, 2000. 226 с.

обережно і лише після того, як його параметри будуть визначені [55].

У соціології термін «маргінальність» існує з 1928 року. Соціологи дають таке визначення: «Маргінальність» (від лат. «*marginalis*» – той, що знаходиться на краю) – стан груп людей або осіб, поставлених суспільним розвитком на межу двох культур, що беруть участь у взаємодії цих культур, але не примикають повністю ні до однієї з них» [56, с. 364]. Тут це поняття використовується для аналізу проміжного становища особи стосовно соціальних зв'язків.

Загальнофілософське поняття маргінальності виражено терміном «маргіналізм». «Маргіналізм (від лат. *margo* – границя, межа) – загальна назва низки напрямів у філософії, що розвинулися зовні, і на противагу домінуючим у ту або іншу епоху правилам раціональності, представлених у пануючій філософській традиції, часто антисоціальних» [57, с. 170].

Психологи вивчають особу, яка опинилася в «маргінальній ситуації» і має маргінальний статус. «З появою теорій референтних груп і ролевих теорій термін «ситуація маргінальна» вивчався у зв'язку з психологічною роздвоєністю особи між членством у групі і референтною групою, членством між двома групами, між виконуваними особою соціальними ролями, а також між реальною і уявною ролями» [58, с. 675]. Психологи, досліджуючи характер і типи боротьби маргінальної особи за соціальний статус, визначили її характерні риси – егоцентризм, агресивність, честолюбство, творчість, новаторство.

Під правовою маргінальністю як одного із видів деформації правосвідомості необхідно розуміти нормативно-правову невизначеність, засновану на негативному ставленні особи до чинного права, правових явищ у

⁵⁵ Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 170–172.

⁵⁶ Энциклопедический социологический словарь / общ. ред. академика РАН Осипова Г. В. Москва: ИСПИ РАН, 1995. 939 с.

⁵⁷ Рыклин М. Маргинализм. Современная западная философия : словарь / М. Рыклин; сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. Москва: Политиздат, 1991. 414 с.

⁵⁸ Шавердян Г. М. Ситуация маргинальная. *Энциклопедический социологический словарь*. Москва: ИСПИ РАН, 1995. 939 с.

житті суспільства. У такому разі маргіналом можна вважати особу, включену в конфлікт цінностей різних систем соціального регулювання [⁵⁹, с. 3].

І. Максимова, досліджуючи маргінальну поведінку в зв'язку з вивченням пасивного рівня правосвідомості, відносить її вже до форм злочинної (протиправної) поведінки, уточнюючи орієнтованість цього виду поведінки на цілі та інтереси, що суперечать суспільству. Маргінал, на думку автора, часто не здійснює протиправних дій, тому що усвідомлює їх недоцільність, керуючись особистим розрахунком або страхом перед покаранням. Що стосується маргінальної протиправної поведінки, то вона, як вважає І. Максимова, спрямована на задоволення особистих потреб, і її основними мотивами є: користь, прагнення придбати авторитет у певній групі, самоствердження, престижні міркування тощо [⁶⁰, с. 7]. На думку Ю. Зубко, маргінальна поведінка особи – це вид правомірної поведінки, що зумовлена об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, перебігає у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання відповідати за них [⁶¹, с. 7]. В. Тимошенко зазначає, що маргінальна поведінка – це пристосування суб'єкта до навколишнього правового середовища, така поведінка є граничною, проміжною між правомірною і протиправною поведінкою. Маргінальна поведінка може бути зумовлена страхом перед можливим покаранням, усвідомленням вигідності правомірної поведінки в певній ситуації [⁶², с. 304]. З наведеного вище можна зробити висновок, що в науковій літературі існують

⁵⁹ Нечаева О. В. Правовые аспекты маргинальности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история прав и государства; история учений о праве и государстве». Н. Новгород, 2006. 166 с.

⁶⁰ Матузова Н. И. Теория государства и права. Москва: Инфар-М, 2012. 569 с.

⁶¹ Зубко Ю. Г. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2012. 16 с.

⁶² Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011 № 12. С.61–67.

дві полярні позиції щодо розкриття сутності маргінальної поведінки. Ми підтримуємо думку тих науковців, що відносять маргінальну поведінку до правомірної, адже переважно маргінали у своїй діяльності дотримуються законодавства, проте з певних, «своїх» мотивів [63, с. 329].

К. Маркс, досліджуючи соціальні перетворення у суспільстві, первинним чинником вважав економічний. Загострення соціальної нерівності, посилення експлуатації і, як наслідок, збільшення кількості пригноблених, безправних, соціально незатребуваних прошарків населення західноєвропейських країн яскраво висвітлювало проблему маргіналізації суспільства, породжену поширенням капіталістичних відносин. На думку засновника «наукового соціалізму», капіталістичний лад – це устрій негуманний, в якому особа живе у нелюдських умовах, тому його варто знищити. Людина, яка невільна розпоряджатися ні засобами виробництва, ні виготовленим продуктом, розглядалась як особа, повністю позбавлена будь-яких прав, як особа, що являла собою лише додаток великого механізму, який мав назву – засіб виробництва матеріальних благ. У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс писав: «Унаслідок зростаючого застосування машин і поділу праці, робота пролетарів втратила усякий самостійний характер, а разом з тим і будь-яку привабливість для робітника. Робітник стає простим додатком машини, від нього потрібні тільки найпростіші, одноманітні прийоми, що легше всього засвоюються. Тому витрати на робітника зводяться майже виключно до життєвих засобів, необхідних для його утримання й продовження його роду. Але ціна всякого товару, а отже й праці, дорівнює витратам його виробництва. Тому тією мірою, якою зростає непривабливість праці, зменшується заробітна плата» [64].

Отже, людина з її особистими потребами, інтересами і бажаннями витіснялась на периферію суспільного життя, відчужувалась (за термінологією К. Маркса) від процесу виробництва, від інших робітників, від виробленого

⁶³ Барабаш О. О. Маргінальна поведінка: загально-теоретична характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 327–331.

⁶⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. Т. 21. Москва: Прогресс, 1961. 780 с.

продукту, а отже, й від соціальних структур і відносин, загалом від суспільства. У ранніх працях вченого феномен відчуження виникає спершу як явище, що торкається духовного життя людини, а пізніше в праці «Економічно-філософські рукописи 1844 року» Маркс надає економічну інтерпретацію явища, пов'язуючи його з процесом розподілу праці. Він зазначає: «Робітник ставиться до продукту своєї праці як до чужого предмета. Тому що за таких умов зрозуміло: чим більше робітник вимотує себе на роботі, тим більш могутнім стає чужий для нього предметний світ, створюваний ним самим проти самого себе, тим бідніше стає він сам, його внутрішній світ, тим менше майна йому належить» [65].

Проблема маргінальної людини, виключеної з соціальних груп, з системи суспільних зв'язків, що висвітлювалась К. Марксом завдяки роздумам про відчуження, певною мірою стає наріжною темою всієї західноєвропейської соціально-філософської думки.

Можна вважати, що найбільш близьким до сучасного розуміння проблеми маргінальності є підхід засновника формальної соціології – німецького вченого Г. Зіммеля. Його роздуми про «чужака» багато у чому передбачили подальші дослідження феномена маргінальності. Г. Зіммель характеризував процес формування образу «Іншого» у суспільній свідомості так: «з особистісного зіткнення людина здобуває дещо зміщений образ Іншого, що зумовлено не просто помилками, пов'язаними з неповнотою досвіду, недостатньою гостротою зору, забобонами симпатії та антипатії. Це принципові зміни якостей реального об'єкта... Ми бачимо Іншого дещо узагальнено» [66, с. 319]. Учений так намагається висвітлити ставлення соціального оточення до чужинця. Він підкреслює упередженість та настороженість у взаєминах з «Іншим». Ми вважаємо, що концепція «Іншого» Г. Зіммеля розкриває сутнісні ознаки маргінального становища індивіда та

⁶⁵ Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г.. URL: <http://psylib.org.ua/books/marx01/index.htm>

⁶⁶ Зиммель Г. Как возможно общество? Теоретическая социология: Антология / под ред. С. П. Баньковской. Москва: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 1. С. 314–334.

може бути використана для розуміння ставлення суспільства до маргіналів. Ще більшого методологічного значення для розвитку ідеї маргінальності, на наш погляд, відіграло вчення Г. Зіммеля стосовно соціальної диференціації. У праці «Соціальна диференціація» [67] німецьким соціологом ставиться проблема зв'язку між індивідом і групою, розглядаються деякі механізми внутрішньо- і міжгрупової взаємодії.

Уперше в соціологічний обіг поняття маргінальність (від латинського *marginis* – край, межа) увів у 1928 році американський учений Роберт Езра Парк у статті «Людська міграція та маргінальна людина» [68, с. 882–893]. Досліджуючи міграційні процеси, Р. Парк аналізує «особистість на межі» двох культур, які нерідко конфліктують між собою. Поняття «маргінальна людина» слугувало у Р. Парка для характеристики неадаптованості «культурних гібридів». Учений характеризував маргінальність не лише як стан на межі, а й як приналежність одночасно до двох груп чи культур. У Р. Парка поняття маргінальності – це становище індивідів, які знаходяться на межі двох різних і конфліктуючих між собою культур. В основі природи маргінальної людини – почуття моральної дихотомії, перебування «в двох світах» одночасно, роздвоєння і конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові ще не сформовані. Р. Парк відзначав, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей схожі з тими, що переживає іммігрант, коли залишає батьківщину. Правда, на відміну від міграційних переживань, маргінальна криза визначалася ним як хронічна та безупинна [69, с. 14].

Маргінал, згідно з твердженням Р. Парка, набуває комплексу негативних психологічних ознак:

– серйозні сумніви у власній цінності,

⁶⁷ Зиммель Г. Социальная дифференциация / Западно-европейская социология XIX – начала XX века / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. С. 389–415.

⁶⁸ Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. № 6. P. 882–893.

⁶⁹ Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.

- невизначеність зв'язків із друзями,
- страх бути ізольованим,
- хвороблива сором'язливість, самотність і надмірна мрійливість,
- гіпертрофоване занепокоєння щодо власного майбутнього,
- уникнення будь-якого ризикованого вчинку,
- нездатність насолоджуватися і впевненість у несправедливому ставленні до нього тих людей, які його оточують [70, с. 882–893].

Досить часто внутрішній конфлікт, моральна і психологічна криза, втрата соціальних орієнтирів завершується для такої особи трагічно [71, с. 5–14]. Тривалість перебування в стані дезадаптації закріплює риси маргінальності особистості та формує маргінальний тип [72, с. 14].

Ідеї Парка розвинув інший американський соціолог – Еверетт Стоунквіст у монографії «Маргінальна людина» [73]. Він розкриває маргінальне положення соціального суб'єкта, який бере участь у культурному конфлікті і знаходиться «між двох вогнів». Унаслідок чого індивід знаходиться на межі кожної з культур, але не належить ні одній з них.

Продовжуючі ці ідеї, Т. Шибутані дає таке визначення маргінальної людини: «Маргінальними є ті люди, які знаходяться на межі між двох чи більше соціальних світів, але не приймаються жодним із них як повноцінні учасники» [74, с. 235].

Крім того, Т. Шибутані для розуміння маргінальності виділяє як ключове поняття маргінального статусу особистості, під яким розуміє позицію, в якій втілились протиріччя структури суспільства [75, с. 237].

Великий тлумачний словник сучасної української мови містить таке

⁷⁰ Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.

⁷¹ Маргинальность в современной России: монография. Москва: Московский общественный научный фонд, 2000. 208 с.

⁷² Писарев В. Г. Маргинальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.

⁷³ Stonequist E. V. *The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict*. N.Y., 1961. 120 p.

⁷⁴ Шибутани Т. *Социальная психология*. Москва, 1969. 564 с.

⁷⁵ Шибутани Т. *Социальная психология*. Москва, 1969. 564 с.

визначення поняття маргінал: маргінал – той, хто втратив колишні соціальні зв'язки і не пристосувався до нових умов життя, той, хто не визнає загальноприйнятих норм і правил поведінки [⁷⁶, с. 510].

Якщо говорити про особливості маргінальності соціальної ролі, то вона виникає у таких випадках: якщо індивід зазнає поразки у спробі віднести себе до референтної групи; у виконанні ролі, яка знаходиться між двома близько розташованими ролями, та коли індивід є членом групи, яка маргінальна за визначенням, тобто соціальна група, що знаходиться на узбіччі соціального життя (бомжі, безпритульні, повії та ін.).

За радянських часів дослідження феномена маргінальності не носили системного характеру. Уперше (у 80-ті роки минулого століття) спробу аналізу цього явища зробили радянські вчені Є. Стариков та А. Вишневський. Вони розуміли цю проблему передусім як політичну. Звернення до вивчення явища маргінальності було зумовлено змінами, що супроводжували процес перебудови, який щойно розпочався. А. Вишневський пов'язував виникнення маргінальних груп у радянському суспільстві з бурхливим процесом виникнення та становлення так званих «неформальних» громадських рухів, що виражали незгоду зі звичними формами соціального управління. Є. Стариков [⁷⁷, с. 180–203; ⁷⁸, с. 69–80] уважав, що «перша світова війна підсилила маргіналізаційні процеси. Громадянська війна призвела до взаємного винищування найбільш активних культурних елементів російського суспільства» [⁷⁹, с. 195]. Результатом цих процесів стало виникнення маргінального типу бюрократії, маргінальної інтелігенції тощо. Практично ототожнюючи аномію й маргінальність, дослідник писав, що «їх можна зрівняти зі своєрідною доброякісною пухлиною – хворобою росту соціального

⁷⁶ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.

⁷⁷ Стариков Е. Н. Маргиналы. В человеческом измерении / под ред. А. С. Вишневского. Москва: Прогресс, 1989. С. 180–203.

⁷⁸ Стариков Е. Н. Маргинальные слои стран запада на современном этапе. *Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы*. 1983. Вып.4. С. 69–80.

⁷⁹ Стариков Е. Н. Маргиналы. В человеческом измерении / под ред. А. С. Вишневского. Москва: Прогресс, 1989. С. 180–203.

організму, при цьому переструктурування й створення прогресивних у порівнянні зі старими ціннісних систем може бути й не завершене досить тривалий період часу, у такому разі ця «пухлина» може перетворитися в «злякисну», що буде проявлятися в наростанні соціальної ентропії, яка приведе до люмпенського болота» [80, с. 153–154]. Подібні міркування створюють передумови для висновку, що соціальні перетворення у суспільстві незмінно призводять (на тривалий чи ні період часу) до розвитку деградаційних процесів на різних рівнях соціальної реальності.

У сучасній російській соціології представлені різноманітні підходи до вивчення феномена маргінальності. Уявлення про маргінальність як одну з основних причин збільшення у російському суспільстві кількості різних форм девіації, зокрема злочинності, яскраво представлено Є. Садковим у його статті «Маргінальність і злочинність» [81].

Певний інтерес викликає праця В. Шапінського «До питання про маргінальні джерела розвитку культури», в якій автор продовжує, на наш погляд, традицію позитивної інтерпретації феномена маргінальності, закладену ще Р. Парком та Е. Стоунквістом. Він дотримується культурологічної традиції у поясненні сутності маргінальності. Учений пише, що «маргінал виступає варваром щодо будь-якої культури, оскільки він затверджує на місці даних культурних символів інші структури буття...Слабкий інтерес до оволодіння нормами та умовностями своєї спільноти, відсутність інтересу до пануючих у даному суспільстві цінностей створює значні можливості для розвитку творчих (як і бунтарських) схильностей» [82, с. 18]. Отже, підкреслюється думка про те, що маргінальна людина зазвичай дезадаптована, позбавлена опори, не інтегрована у певну культуру, проте сильна, з добре розвиненими внутрішніми якостями та

⁸⁰ Стариков Е. Маргиналы и маргинальность в советском обществе. *Рабочий класс и современный мир*. 1989. №4. С. 142–155.

⁸¹ Садков Е. В. Маргинальность и преступность. *Социс*. 2000. №4. С. 43–47.

⁸² Шапинский В. А. К вопросу о маргинальных источниках развития культуры. *Альтернативность общественного развития* / отв. ред. Власова В. Б., РАН Ин-т философии. Москва: ИФАН, 1992. 79 с.

значним творчим потенціалом, здатна створювати щось нове.

Досить цікава і оригінальна ідея А. Атояна про необхідність виділення всього комплексу знань про маргінальність в окрему галузь знань – соціальну маргіналістику як міждисциплінарний синтез у широкій дослідницькій галузі. Учений обґрунтовує такий підхід тим, що «будучи явищем багатоаспектним і за своїм визначенням примежовим, маргінальність як предмет гуманітарного дослідження виходить за строгі межі окремо взятої дисципліни», оскільки проблема перехідних явищ актуальна в багатьох галузях знань, соціології, культурології, політології, кримінології тощо [⁸³, с. 29].

А. Атоян також пропонує своє визначення маргінальності: під маргінальністю мається на увазі «розрив соціального зв'язку між індивідом і реальністю більш вищого порядку, під останньою – суспільство з його нормами, взяте як об'єктивне ціле [⁸⁴, с. 30].

Викликає неабиякий інтерес теорія структурної маргінальності. Один із її засновників, американський соціолог Д. Головенський, звернув увагу на те, що культура – явище досить складне і неоднозначне, за своїм змістом охоплює багато елементів, які суперечать один одному. Наприклад, такою є американська культура, яку взагалі неможливо розглядати як цілісне явище. Тому маргінальна особистість зовсім не обов'язково може бути результатом зіткнення двох віддалених культур [⁸⁵, с. 33–339; ⁸⁶, с. 24].

Дж. Б. Манчіні узагальнює, синтезує різні теоретичні підходи й позиції до вивчення маргінальності. Насамперед концепція маргінальності вже не існує як унітарна, у ній виокремилися три напрями, три типи – культурна, структурна та маргінальність соціальної ролі.

Культурна маргінальність – у її класичному вивченні відносин до

⁸³ Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза. *Политические исследования*. 1993. № 6. С. 25–32.

⁸⁴ Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза. *Политические исследования*. 1993. № 6. С. 25–32.

⁸⁵ Golovensky D. I. The Marginal Man Concept: An Analysis and Critique. *Social Forces*. 1952. No. 30. Pp. 333–339.

⁸⁶ Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.

процесів крос-культурних контактів та апеляції. В основі цього типу маргінальності лежать взаємовідносини систем цінностей двох культур, у яких бере участь індивід, результатом яких стає двозначність, невизначеність статусу та ролі. Класичні описи маргінальності надані Р. Парком і Е. Стоунквістом. Маргінальність соціальної ролі виникає у таких випадках: невдача у спробі віднести себе до позитивної референтної групи; членство в групах, які визначаються як маргінальні.

Структурна маргінальність належить до політичного, соціального та економічного безсилля деяких позбавлених виробничих прав або поставлених у невідгідне становище сегментів усередині суспільства [⁸⁷, с. 184–185].

Маргінальність соціальної ролі – орієнтація особистості своєї життєдіяльності на референтну групу, до якої вона не може належати повністю. Причини цієї «неповної приналежності» можуть бути різні, наприклад фактична приналежність до спільноти, що несумісна із цією референтною групою [⁸⁸, с. 192].

Маргіналізація характеризує явище або групи людей, для яких тут і зараз не передбачено місця у визначених інститутах. Щоправда, на відміну від девіації, вони ще не являють собою безпосередньої загрози суспільству, але через непередбаченість повинні викликати занепокоєння. Саме через схильність маргіналів до протиправної поведінки, через те, що вони не дотримуються загально визнаних соціальних норм, оскільки не є повноправними членами суспільства, ця група людей становить інтерес для кримінологічної науки.

О. Нікітін вважає, що маргінальна особистість характеризується двома групами основних рис: загальносуспільними та спеціально-правовими [⁸⁹, с. 9].

⁸⁷ Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited in its sixtieth birthday. *International Review of Modern Sociology*. New Delhi, 1988. Vol. 18. № 2. Pp. 183–204.

⁸⁸ Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited in its sixtieth birthday. *International Review of Modern Sociology*. New Delhi, 1988. Vol. 18. № 2. Pp. 183–204.

⁸⁹ Никитин А. А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 26 с.

Перші охоплюють суттєві зміни чи втрату колишнього соціального та правового статусу, викликані зовнішніми щодо індивіда чинниками, розвиток процесу подвійної адаптації, формування «гібридного» типу особистості, кардинальні зміни психологічного стану особистості.

Другі (спеціально-правові) – недостатність, некоректність та відсутність комплексного характеру правового регулювання положення маргіналів, відсутність будь-якої єдиної практики застосування чинних нормативно-правових актів щодо маргіналів, неможливість повної реалізації передбачених в законодавстві прав і свобод, невизначеність їх правового статусу [⁹⁰, с. 9].

Подібної думки дотримувалася Р. Степаненко: «Маргінальним визнається спосіб життя соціально-неблагонадійних груп населення, відчужених від суспільно корисних зв'язків, як правило, таких, що не мають постійного джерела доходів, характеризуються делінквентною поведінкою і через це схильних до вчинення правопорушень, зокрема і злочинів». Отже, під маргінальною злочинністю автор розуміє сукупність злочинів, що вчиняються особами, які ведуть маргінальний спосіб життя [⁹¹, с. 30].

Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І. Попова [⁹², с. 62–71]. На думку вченої, по-перше, сам термін широко використовується у різних науках (соціологія, соціальна психологія, політологія, філософія, економіка тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному характеру. По-друге, у процесі застосування поняття виникло декілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. По-третє, нечіткість у визначенні ускладнює процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації.

В умовах, за яких колишні соціальні норми і цінності втрачають своє значення, а нові ще знаходяться на стадії становлення, виникають ситуації,

⁹⁰ Никитин А. А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 26 с.

⁹¹ Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2005. 223 с.

⁹² Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования). *Социс.* 1999. № 7. С. 62–71.

коли переважним стає вибір девіантних форм поведінки. Так, американський соціолог А. Коен, зазначав: «...девіантна поведінка (лат. *deviatio* – відхилення) – така, що йде врозрід з інституціоналізованими очікуваннями, тобто з такими, що поділяються і визнаються законними всередині соціальної системи» [93, с. 289–290]. Вона є наслідком викривленого процесу соціалізації і перебудови ієрархії мотивів; це завжди результат більш-менш усвідомленої особою ситуації морального вибору, коли зовнішній конфлікт перетворюється у внутрішній, у «суперечності» свідомості, що ставить людину перед необхідністю самовизначення, причому оцінка власних вчинків у системі координат «соціально схвалювана – соціально несхвалювана поведінка» тут може і не відбуватися внаслідок значної психотравмуючої сили особистісного конфлікту.

Також під девіантною поведінкою варто розуміти:

- 1) вчинки, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або ж таким, що фактично склалися в суспільстві, нормам (стереотипам, зразкам);
- 2) соціальне явище, що виражається у відносно розповсюджених, масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим або ж таким, що фактично склалися в цьому суспільстві нормам (соціальні відхилення)» [94, с. 55].

У першому значенні девіантна поведінка є предметом вивчення педагогіки, психології, психіатрії; у другому – вона є предметом вивчення соціології, тому методологічно неприпустимо їх поєднувати.

Д. Заріпова зазначає, що маргінал (маргінальна особистість) – особа неповноцінна за станом здоров'я – біомаргінал, або соціомаргінал – особа, яка відійшла від своєї групи, класу через причини, залежні від особистості чи незалежні обставини, включення якої в свою групи чи клас утруднено

⁹³ Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль за ним: пер. с англ. В. В. Воронина, Е. В. Зиньковского. Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. Москва: Прогресс, 1972. 392 с.

⁹⁴ Гишинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк. *Социологические исследования*. 1991. № 4. С. 51–68.

відсутністю суспільно корисних зв'язків. Основними формами морально і адміністративно заборонених видів маргінального способу життя, на її думку, є бродяжництво, жебрацтво. Серед представників маргінального способу життя виділяються неповнолітні, доставлені до органів Національної поліції України за правопорушення, особи, що займаються проституцією, вимушені мігранти, а також алкоголіки, наркомани, інфекційні хворі після тривалого лікування, особи з інфекційними венеричними захворюваннями, туберкульозом, ВІЛ інфіковані тощо [⁹⁵, с. 38].

Усіх громадян-маргіналів Д. Заріпова поділяє на дві великі групи: неповнолітні, притягнуті до відповідальності, бродяги, жебраки, алкоголіки, біженці – це соціомаргінали; чорнобильці і прирівняні до них – біомаргінали, які потребують особливого соціального захисту [⁹⁶, с. 40].

Слід зазначити, що такій поділ є досить спірним. По-перше, до першої групи належать досить різні категорії, а по-друге – не слід забувати, що алкоголізм – це теж хвороба. Тому, поділяючи маргіналів на певні групи, слід брати за основу конкретну класифікацію.

На думку Н. Лопашенко, маргінал – це особа, яка через суб'єктивні та об'єктивні чинники, як правило, через кардинальні зміни в суспільно - політичному устрої, економіці і культурі країни, терпить суттєву і різку зміну свого попереднього соціального статусу, системи цінностей, що призводить до значних обмежень реалізації прав і свобод громадянина, який через швидкий перехід ще не відвик від свого попереднього становища і не встиг адаптуватися до нових умов життя чи новообраного статусу, і, відповідно, усвідомлює розірваність попередніх особистих соціальних зв'язків [⁹⁷, с. 45].

Як зазначає Н. Шульга, маргіналізація у перехідному суспільстві розгортається як широкомасштабний, всеосяжний процес втрати соціальними

⁹⁵ Заріпова, Д. М. Борьба с преступностью маргинальных групп населения: теоретические и прикладные проблемы: монография. Казань: Татполиграф, 2000. 443 с.

⁹⁶ Заріпова, Д. М. Борьба с преступностью маргинальных групп населения: теоретические и прикладные проблемы: монография. Казань: Татполиграф, 2000. 443 с.

⁹⁷ Лопашенко Н. А. Маргинальная преступность: оценка регионального состояния, тенденции, прогноз, предупреждение. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 208 с.

суб'єктами власних ідентичностей та переходу до стану невизначених, розмитих ідентичностей [⁹⁸, с. 6].

Офіційних даних щодо поширення процесів маргіналізації в Україні на сьогодні не існує. Наприклад, В. Волосевич та А. Крижанівський вважають, що «співставлення статистики з різних сфер життя суспільства (рівень матеріальної забезпеченості, участь у виборах, результати соціологічних досліджень тощо) дає змогу припустити, що від 37 до 45% дорослого населення відповідають основним ознакам маргінальності» [⁹⁹, с. 42]. Деякі автори роблять більш песимістичні висновки про «загальну» [¹⁰⁰, с. 11], «наскрізну» [¹⁰¹, с. 169] маргіналізацію усього суспільства. Проте І. Попова вважає, що теза про загальну маргіналізацію є слабо верифікованою, через що вона може стати черговим «соціальним міфом» [¹⁰², с. 62].

Як слушно зазначає В. Др'юмін, «проблема маргінального статусу та маргінальної поведінки у вітчизняній кримінології не знайшла належної розробки. Потреба ж у подібних дослідженнях є. Як свідчить статистика, все більша кількість людей опиняється виключеними із громадського життя, відкинутими соціальними групами, з якими вони себе раніше ідентифікували, залучаються у злочинні форми поведінки. Маргінали – це люди, які перебувають на межі між двома або більше соціальними спільнотами, але не приймаються ні однією з них як її повноправні учасники» [¹⁰³, с. 54].

Незважаючи на важливість цієї теми, у кримінологічній літературі вона практично не вивчена, хоча певні напрацювання у цьому напрямі вже є. Так,

⁹⁸ Шульга Н. Национальная и политическая маргинализация в условиях системного кризиса. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2002. № 1. С. 5–20.

⁹⁹ Волосевич В. М., Крижанівський А. Ф. Маргінальна правосвідомість і злочинність. *Вісник Одеського інституту внутрішніх справ*. 1997. № 1. С. 40–42.

¹⁰⁰ Матета О. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 9–13.

¹⁰¹ Николаев В. Г. Проблема маргинальности: ее структурный контекст и социально-психологические импликации. *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература*. Реферативный журнал 1998. Серия 10 «Социология». № 2. С. 156–172.

¹⁰² Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования). *Социс*. 1999. № 7. С. 62–71.

¹⁰³ Др'юмін В.Н. Маргинальная личность: проблема самоидентификации и насилия в семье: *Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Одеса, 25 лют.–6 берез. 1999 р.)*. Одеса: Одес. юрид. акад, 1999. С. 53–58.

наприклад, у підручнику з кримінології М. Краснов виділяє окрему главу, присвячену маргінальній злочинності та заходам її попередження [¹⁰⁴, с. 467–487].

Ю. Стрелковська у своїй дисертаційній роботі розглянула місце концепції маргінальності в кримінології, взаємозв'язок маргіналізаційних процесів у суспільстві та організованої злочинності. Розкрито структуру організованої злочинності. Проаналізовано проблеми участі окремих маргінальних груп в організованій злочинній діяльності, їх місце та найбільш характерні для них функції у структурі організованих злочинних угруповань. Доведено, що маргінальний стан індивідів та соціальних груп є криміногенним чинником, що значно полегшує їх втягнення в організовану злочинну діяльність; обґрунтовано, що ступінь криміногенності маргінальності залежить від її виду. Сформульовано низку теоретичних та практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення та підвищення ефективності заходів попередження організованої злочинності в контексті маргіналізаційних процесів в українському суспільстві [¹⁰⁵].

В. Писарев провів комплексне наукове дослідження теоретико-правового аспекту маргінальної поведінки особи. Розкрив основні теоретико-методологічні підходи щодо дослідження феномена маргінальної особистості через аналіз сутності, особливостей структури та соціального механізму її розвитку [¹⁰⁶].

Серед робіт, присвячених дослідженню процесу маргіналізації, що розкривається через специфіку соціально-економічних перетворень у країні, слід зазначити колективну монографію за редакцією В. Онікієнка «Маргіналізація населення України» [¹⁰⁷], де розглядаються важливі проблеми

¹⁰⁴ Кримінологія: учебник / под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 704 с.

¹⁰⁵ Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 249 с.

¹⁰⁶ Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.

¹⁰⁷ Маргіналізація населення України: монографія / за ред. В. В. Онікієнка. Київ: НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. 191 с.

виокремлення та характеристики соціально-економічного стану реальних маргіналів та можливості їх адаптованості до ринку праці; визначення так званих груп «ризик» – найбільш уразливих верств населення та потенціал їхнього перетворення у маргінальні, а також виділяються основні напрями соціального захисту маргінальних груп населення. Основний акцент економічного дослідження робиться у праці щодо приналежності тієї або іншої маргінальної групи до ринку праці. Такі дослідження висвітлюють проблему існування поряд із традиційними маргіналами, середовище яких становлять збіднілі, злиденні, люди з низьким рівнем освіти й нерозвиненою системою потреб, так званих «неомаргіналів», характерними рисами яких є висока освіченість, розвинена система потреб, значні соціальні очікування й істотна політична активність» [108, с. 32].

Думки, близької до поглядів радянських учених, зокрема Є. Старикова, дотримується українська дослідниця І. Прибиткова. Вона вважає, що наша країна зробила нас маргіналами, а «образ ворога», що так активно пропагувався протягом багатьох років та є укоріненим у свідомості декількох поколінь людей, створює значні перешкоди для контактів з навколишнім світом, для його розуміння [109].

Заслуговує на увагу підхід, розроблений Ю. Бродецькою, яка намагається дослідити явище маргінальності в сучасному транзитивному суспільстві і визначає основними його чинниками зміни на соціостратифікаційному та соціокультурному рівнях суспільства [110; 111]. Це дало змогу дослідниці рівнозначно оцінити позитивні і негативні прояви цього соціального феномена та підкреслити думку про його складність,

¹⁰⁸ Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми марігалізації населення. *Україна: аспекти праці*. 1998. №5. С. 33–37.

¹⁰⁹ Прибиткова І. М. Ми – не маргінали, маргінали – не ми? *Філософська і соціологічна думка*. 1995. №11–12. С. 70–86.

¹¹⁰ Бродецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. *Грані*. 2002. №5. С. 89–92.

¹¹¹ Бродецька Ю. Ю. Феномен маргинальности в условиях трансформации украинского общества: социоструктурный аспект. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2002. № 543. С. 63-67.

багатогранність та здатність пронизувати «тканину соціального».

Сьогодні у вітчизняній соціології існує така позиція щодо сутності стану маргінальності, висловлена Р. Ануфрієвою у статті «Маргінальна особистість: характерні риси». Вона зазначає, що «маргінальність – це не стан добровільної відособленості, це не добровільний вибір особистості, це її змушене, «нав'язане» суспільними обставинами положення на краю, на узбіччі соціального життя» [112, с. 177]. Соціально-економічна криза, що охопила нашу країну, на жаль, стала причиною цілої низки складних процесів, серед яких й істотна маргіналізація населення України. Перехід суспільства від однієї системи соціального устрою до іншої характеризується не тільки економічною й соціально-політичною нестабільністю, але й ламанням ціннісно-нормативної структури, домінуванням аномії, що перетворює характеристики маргінальності в сутнісні ознаки більшості соціальних груп. У контексті цих трансформацій, безумовно, мова йде про соціальне виключення, відчуженість, безсилля індивіда або групи перед швидко мінливими зовнішніми умовами існування, а так само, як наслідок, виникнення комплексу різко негативних морально-емоційних станів [113, с. 243].

Отже, можна констатувати, що сучасні дослідження феномена маргінальності вийшли далеко за межі вивчення проблем прилаштування переселенців до їх нового міста мешкання, з чого починали класики соціологічної думки. Виокремлення позитивних та негативних аспектів феномена маргінальності дає змогу відійти від традиційного розуміння цього соціального явища і застосовувати його у поясненні нових процесів і станів, зокрема, явища відсторонення (відчуження) майбутніх спеціалістів від сфери їх майбутньої професійної діяльності.

Однак більш глибоке дослідження окремих аспектів злочинності осіб, що характеризуються маргінальним статусом, було розглянуто у

¹¹² Ануфрієва Р. Маргинальная личность: характерные черты. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2000. №3. С. 176–179.

¹¹³ Ємельяненко Є. О. Прояв маргінальності серед молоді: особливості молодіжного дозвілля. *Гілея (науковий вісник)*. 2013. Вип. 75. С. 241–243.

дисертаційних роботах переважно російських авторів [114; 115; 116].

Варто зазначити, що поглибленого комплексного кримінологічного дослідження впливу маргіналізації як на стан усієї злочинності, так і окремо на її організовані форми, ще не проводилося.

Нерозробленість концепції маргінальності стосовно проблем кримінології можна пояснити неоднозначністю трактування основних її понять, що значно заважає проведенню подальших досліджень у цьому напрямі [117]. На існування в соціологічній літературі великої кількості визначень термінів «маргінальна особистість», «маргіналізація» та «маргінальність» учені неодноразово вже звертали увагу [118; 119; 120]. Так, І. Попова указує на такі труднощі стосовно визначення змісту поняття маргінальності: по-перше, у практиці використання самого терміна склалося кілька підходів (у соціології, соціальній психології, культурології, політології, економіці тощо); по-друге, у процесі уточнення та еволюції цього поняття в соціології затвердилося кілька значень, пов'язаних із різними типами маргінальності; по-третє, його нечіткість, невизначеність робить складним вимір самого явища маргінальності, його аналіз у контексті соціальних процесів [121, с. 63]. Л. Беляєва пояснює використання авторами в науковому та політичному лексиконі поняття «маргінальність» у різних контекстах недостатньою науковою розробленістю цієї проблеми, а також зазначає, що за наявних різночитань у використанні терміна «маргінальність» є одна спільна

¹¹⁴ Голодняк А. Ю. Криминологические особенности антиобщественного поведения подростков из маргинальной среды и предупреждение совершаемых ими преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 180 с.

¹¹⁵ Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2005. 223 с.

¹¹⁶ Неупокоева И. А. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений среди безработных: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2004. 190 с.

¹¹⁷ Стрелковська Ю.О. Застосування концепції маргінальності в кримінології. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 25. С. 506–511.

¹¹⁸ Беляева Л. А. Маргинальность в современной России. *Социс*. 2002. № 4. С. 152.

¹¹⁹ Петрова Л. Е., Попова И. П. Маргинальность: теоретический ракурс. *Социс*. 1999. № 12. С. 132.

¹²⁰ Шульга Н. Национальная и политическая маргинализация в условиях системного кризиса. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2002. № 1. С. 5–20.

¹²¹ Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования). *Социс*. 1999. № 7. С. 62–71.

характеристика, яка розуміється насамперед як негативна властивість суб'єктів, процесів, суспільних тенденцій, однак таке трактування уявляється однобічним [122, с. 152].

Маргінальність інтерпретується як наслідок значної соціальної дистанції між групами, що проявляється у відмінностях між цілями, які вони переслідують, ресурсами, якими вони реально володіють, або механізмами, які забезпечують їх інтеграцію. З іншого боку, маргінальність розглядається як наслідок довготривалої та всеохоплюючої взаємодії соціальних груп, зумовленої розподілом праці чи іншими об'єктивно діючими чинниками. Взаємодія різних соціальних груп призводить до розхитування їх нормативно-ціннісних систем, що супроводжується порушенням соціальної регуляції поведінки, проявом асоціальності, негативним психічним станом індивідів [123, с. 70–86].

Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави С. Макєєву виділити два рівні аналізу маргінальності [124, с. 226–227]. По-перше, маргінальність трактується як проекція загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства загалом та окремих соціальних груп на межі двох соціальних структур. При цьому маргінальна ситуація визначається як система зовнішніх та внутрішніх умов існування, що виникає унаслідок широкомасштабних якісних нееволюційних суспільних змін, яким притаманна зміна державного устрою, трансформація соціальної структури та ціннісно-нормативної системи світосприйняття. Це – структурна маргінальність, причиною якої є виключення індивідів та соціальних груп із системи виробничої діяльності, відсторонення від виконання суспільних та політичних функцій, сповідування духовних цінностей. В Україні численне безробіття, зубожіння значної частини населення, масова зміна соціального та професійного статусу зумовлюють

¹²² Беляева Л. А. Маргинальность в современной России. *Социс*. 2002. № 4. С. 152.

¹²³ Прибыткова И. Мы – не маргиналы, маргиналы – не мы? *Философская и социологическая мысль*. 1995. № 11–12. С. 70–86.

¹²⁴ Макєєв С. М. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. Київ: Ніка-нова, 2018. 324 с.

маргінальну ситуацію. По-друге, маргінальність – прояв перебування особистості в маргінальному статусі, що зумовлений індивідуальними обставинами, але все ж під впливом маргінальності у першому значенні. Тобто це – культурне (суб’єктивно-психологічне) трактування маргінальності, яке закладено представниками американської соціології.

Соціально-психологічна маргінальність характеризується внутрішньою конфліктністю, що зумовлює тривожність, настороженість, агресивність та відчуженість стосовно соціального середовища.

Соціальна та соціально-психологічна маргінальність описують різні феномени: не завжди соціальний маргінал має ознаки соціально-психологічної маргінальності. Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності у сучасному українському суспільстві є його рухливість та хаотичність в культурному, політичному та економічному сенсі [¹²⁵, с. 170–172].

Етимологічно термін «маргінал» походить від латин. *margo*, *-inis* – край [¹²⁶, с. 432]; або від латин. «*marginales*» – той, що перебуває на краю [¹²⁷, с. 301].

Маргіналізм – соціальний феномен, який проявляється на різних рівнях соціуму, що відповідає різним категоріям маргіналів. Г. Аванесов умовно виділяє три основних рівні (або три класи): вищий, середній, нижчий, або перший, другий і третій [¹²⁸, с. 22].

Досліджуючи маргіналів з погляду розумового розвитку, Г. Аванесов виділяє серед маргіналів люмпенів – «багатошарове» поняття. Загалом, вважається, що злочинці їхнього кола – найнебезпечніші злочинці. Досі кримінологія не виділяла їх в якусь окрему групу, проте їх злочини особливо специфічні. Мало того, що вони маргінали, які знаходяться на «соціальному дні», люмпени, вони ще й ті, у кого інтелект знаходиться на нижчій стадії

¹²⁵ Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв’язок із соціальним успіхом. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2000. № 3. С. 170–172.

¹²⁶ Новый иллюстрированный энциклопедический словарь / под ред. В. И. Бородулина, А. П. Горкина, А. А. Гусева, Н. М. Ланда и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003. 912 с.

¹²⁷ Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. Москва: Русский язык, 1988. 624 с.

¹²⁸ Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.

розвитку, і немає ніякої можливості для подальшого розумового розвитку. Все, що пов'язано з формуванням особистості, уже відбулося, це супермаргінали, суперлюмпени [¹²⁹, с. 25].

Наведені вище визначення маргінальної злочинності об'єднує те, що за основу виокремлення цього виду злочинності автори використовують таку характеристику суб'єкта злочину, як його маргінальне становище. Безумовно, вивчення злочинів, що вчиняються представниками маргінальних груп населення, є необхідним та актуальним напрямом у кримінології за сучасних умов. Однак, вбачається, що для визначення цього явища більш вдалим є термін «злочинність маргіналів», а не «маргінальна злочинність». По-перше, використання назви «злочинність маргіналів» можна підкреслити критерій, за яким було виділено цей вид злочинності, що дозволить чітко означити об'єкт вивчення. По-друге, термін «маргінальна злочинність» несе інше смислове навантаження. Під останньою слід розуміти злочинність, що знаходиться у периферійному або пограничному стані стосовно іншої злочинної спільноти або кримінальної субкультури [¹³⁰, с. 132].

Аналіз літератури з цієї проблеми дає змогу виділити чотири етапи розвитку наукових уявлень стосовно феномена маргінальності в Україні:

I-й етап (кінець XIX – початок XX ст.). У цей період ще не існувало окремого спеціального поняття маргінальності, але ідея, так би мовити, була вже розчинена у повітрі. Фактично вже тоді було закладено початок дослідження цього явища. Перший етап акумулює ідейно-теоретичні передумови вивчення феномена маргінальності. Він пов'язаний з іменами таких видатних європейських учених, як К. Маркс, Г. Зіммель, які заклали основу вивчення структурної маргінальності, а також з постатями Дж. Ройса, Г. Мюнстерберга та інших, які представляли американську гілку й започаткували дослідження маргінальності як соціокультурного феномена;

¹²⁹ Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.

¹³⁰ Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: криминологічне дослідження: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 249 с.

II-й етап (20–30-ті роки XX ст.) – представляє собою розвиток ідеї маргінальності, яка проаналізована у працях представників Чиказької школи урбан-соціології, до якої, зокрема, належать Р. Парк, Е. Стоунквіст, М. Голдберг;

III-й етап (після Другої світової війни – до 1991 року) – відбувається оформлення теоретичних пояснень маргінальності в американській та західноєвропейській соціологічних традиціях;

IV-й етап (1991 рік – теперішній час) – становлення та розвиток маргінальності як об'єкта кримінологічних досліджень в Україні (у кримінологічній науці проблема маргінальності знайшла своє відображення у працях В. Волоsevича, А. Голодняк, В. Дрьоміна, Г. Зубка, М. Краснова, В. Онікієнка, В. Писарева, Е. Побегайло, Ю. Стрелковської, О. Черниша, М. Черниш та ін.).

Отже, маргінальність може бути представлена як проблема загальносоціологічна, тому має розглядатися у контексті розвитку суспільних відносин. Маргінальність є породження і вияв відносин соціально поляризованого суспільства, які створили упродовж свого розвитку замкнуті соціально-культурні оточення. З одного боку, маргінальність можна тлумачити як наслідок значної соціальної дистанції між групами, що виявляється у відмінностях між цілями, які вони мають, ресурсами, якими вони розпоряджаються, або механізмами, які забезпечують їхню інтеграцію. З іншого боку, маргінальність можна розглядати як наслідок тривалої й всеосяжної взаємодії різних соціальних груп, зумовленої розподілом праці чи іншими об'єктивними чинниками. Взаємодія різних соціальних груп призводить до розхитування їхніх нормативно-ціннісних систем, що може супроводжуватися порушеннями соціальної регуляції поведінки, виявами асоціальності, негативними психічними станами індивідів.

Дослідження еволюції наукових поглядів стосовно явища маргінальності протягом XIX, XX, початку XXI століть дає змогу стверджувати, що суспільні зміни різної спрямованості та інтенсивності

завжди супроводжуються маргіналізацією (відчуженням) частки індивідів від функціонування у межах певного середовища. Трансформації соціально-професійної структури суспільства, що зачіпають не тільки виробничу сферу, але й певним чином освітню галузь, також породжують явища маргінальності. Універсальність поняття маргінальності дає підстави для застосування його у контексті теорій, що пояснюють соціальне положення і розвиток різних за своєю природою соціальних груп.

1.3. Наукові підходи до визначення та класифікації маргінальних груп

Сучасне українське суспільство має чимало проблем, що потребують негайного втручання з боку влади для їх розв'язання. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних та економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу у зв'язку з втратою роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства.

Актуальність цієї проблеми зумовлена тим, що останніми роками в Україні поширюється процес маргіналізації суспільства, який може спричинити його нестабільність, а зрештою призвести до соціального вибуху, суспільної руйнації або встановлення тоталітарно-популістського режиму. Жоден український уряд від часів незалежності не зробив нічого для припинення цього деструктивного для суспільства процесу. Тому для розвитку та економічного зростання країни необхідно передбачати і вживати всіх необхідних заходів задля попередження та зменшення обсягів цього

негативного явища [¹³¹, с. 29–30].

Перетворення соціальних відносин спричиняють певні зміни в суспільній свідомості, пов'язані з тим або іншим впливом (позитивним або негативним) проведених державою реформ на внутрішній світ (психологічний стан) людини. При цьому зазначений вплив на свідомість громадян сприймається по-різному, що пов'язано з індивідуальністю світогляду кожного члена суспільства і залежить від виховання, міри соціалізації та статусу особи. Оцінка кожного нововведення розглядається з погляду його необхідності (позитивності) для держави і суспільства; співвідноситься з уже сформованими суспільними й особистими поглядами та пріоритетами. За умов відповідності проведених реформ до принципів науковості, справедливості, своєчасності, ставлення більшості до них буде позитивним. Якщо ж нововведення нав'язують суспільству й спричиняють зміни, що не відповідають вимогам соціальних норм і цінностей, які ущемляють права й законні інтереси громадян, думка останніх буде негативною. Проте трансформації необхідні для подальшого розвитку суспільства й у зв'язку з цим, надзвичайно важливо, щоб вони наносили якнайменше шкоди правовим відносинам і правосвідомості громадян.

Процес реформування правової системи України, пов'язаний, як правило, зі зміною державно-правового режиму, не міг не позначитися на суспільних відносинах. Незважаючи на те, що демократичний режим і ринкова економіка зробили в цілому позитивний вплив на соціальні зв'язки й відносини, вони стали каталізатором широкого поширення негативних явищ і процесів у житті українського суспільства, таких як: розшарування суспільства, зростання безробіття, збільшення кількості маргіналів, зростання з кожним роком рівня правопорушень. Алкоголізм, наркоманія, бродяжництво, жебрацтво, у зв'язку з їхнім відхиленням від загальноприйнятих норм і правил поведінки, належать до категорії

¹³¹ История социологии в Западной Европе и США / отв. ред. Г. В. Осипов. Москва: Норма, 2011. 576 с.

маргінальних. Ці явища, перебуваючи у певному взаємозв'язку, вносять нестабільність у розвиток суспільства, наприклад, процеси спадної мобільності, що збільшилися в останнє десятиліття, сприяють зростанню «соціального дна» суспільства (маргіналів) і, відповідно, збільшенню кількості правопорушень.

На нашу думку, маргінальність являє собою багатоаспектне явище, що стосується основних сфер суспільних відносин і впливає на правосвідомість та правову поведінку особи. У зв'язку з цим розглядати її лише у межах соціології недоцільно. Проте правознавці дотепер залишають ці зв'язки за межами вивчення причинно-наслідкових зв'язків, що визначають зростання протиправних вчинків у суспільстві. Для належного аналізу маргінальності як правової категорії, її аспектів необхідно визначити сутність маргінальності.

Термін «маргінальність» («margo» – межа, край) уперше використав Роберт Парк (1864–1944) у своїй праці «Людська міграція й маргінальна людина», присвяченій вивченню процесів соціальної адаптації іммігрантів [132, с. 883]. Новий тип особи Р. Парк назвав «маргінальною особистістю». Для нього маргінальна людина – це індивід, який перебуває на межі двох різних, що нерідко конфліктують між собою, культур. Природа маргіналів пов'язана з почуттями дихотомії, роздвоєності й конфлікту, коли старі звички відкинуті, а нові ще не сформовані. Проте ця криза для маргінала є поштовхом цивілізації й прогресу.

Маргінальність розглядається як проміжне становище індивіда або групи, що займає крайнє, пограничне становище у верстві, групі, класі, суспільстві, а тому не повністю входить до цієї соціальної групи. Маргіналами називають осіб, які перебувають між двома культурними групами й зіштовхуються з дилемою, до якої групи приєднатися, які культурні цінності, норми прийняти.

У теорії права маргінальність розглядається лише щодо поняття

¹³² Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.

«маргінальна поведінка». Крім того, вона розглядається як законслухняна й визначається як пристосування суб'єкта своєї поведінки до навколишнього правового середовища [¹³³, с. 94]. Маргінальна поведінка властива людям, які не пристосувалися в суспільстві, не мають необхідного мінімуму матеріальних благ, проживають за межею бідності. Такі індивіди занурені «у себе», для них характерне бродяжництво, нездатність реалізувати свої можливості в умовах реформованої країни, економічної й іншої нестабільності.

Вплив маргінальності на правовідносини й поведінку особи лежить набагато глибше, ніж лише в аналізі специфічної форми правомірної поведінки осіб, які перебувають на «дні» суспільства. З огляду на лише крайнє становище деяких категорій громадян не можна розкрити сутність маргінальності, її вплив на правовідносини у суспільстві. У зв'язку з цим, на нашу думку, маргінальність доцільніше розглядати, по-перше, як один із видів деформації правосвідомості, з огляду на правову кризу особи, а по-друге, як крайнє становище певних категорій громадян, пов'язане з тим, що їхнє правове становище не врегульоване у законодавстві належним чином.

Однією з форм суспільної свідомості є правосвідомість – сукупність уявлень і почуттів, що виражають становлення людей до права та правових явищ у суспільному житті [¹³⁴, с. 141]. У ньому дістають відображення всі правові явища життя суспільства, а також ставлення людини до них. У зв'язку з цим правосвідомість може бути як позитивною, так і негативною. У першому випадку норми права будуть займати основне місце в ієрархії цінностей і, відповідно, поведінка особи, заснована на пріоритеті правових приписів і принципах законності, демократизму, справедливості й гуманізму, буде характеризуватися свідомим підпорядкуванням вимогам закону, що є кращим гарантом дотримання особистістю норм права. Однак має місце й негативне або скептичне ставлення до права, аж до повної невіри в його можливості

¹³³ Зарипов З. С. Правовой механизм профилактики правонарушений: пособие. Ташкент: Изд-во «Узбекистон», 1990. 155 с.

¹³⁴ Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.

вирішувати соціальні проблеми, що називають правовим нігілізмом [¹³⁵, с. 50]. Інші дефініції правового нігілізму його основною ознакою також називають негативне, зневажливе ставлення до права, закону, правових форм організації суспільних відносин [¹³⁶, с. 231]. Проте, на нашу думку, у цих визначеннях має місце змішання негативного ставлення до цінності права як соціального явища загалом (правовий нігілізм) та чинної норми права (правова маргінальність). Правовий нігілізм є глибшою деформацією правосвідомості особи. На відміну від нього, маргінальність припускає конфлікт норм різних систем нормативного регулювання у свідомості особи. Ставлення до чинного права і права взагалі може бути різним; змішання понять нігілізму та маргінальності спричиняє неадекватність обох понять і не розкриває їхню сутність повною мірою. Так, людина може вірити в необхідність права, законів для регулювання суспільних відносин, але не вважає за необхідне підкорятися наявним правовим приписам. Причини цього можуть бути різними: чинне законодавство порушує або може порушити права й законні інтереси особи; норми права не надають реальну можливість здійснення прав і свобод; правові приписи суперечать ціннісним традиціям суспільства. Якщо правові й моральні норми суспільства пропонують різні моделі поведінки, перед людиною виникає дилема: якими правилами керуватися у своїх діях. Перевага буде віддана нормам, які або мають більший авторитет, або надають більші вигоди. Сьогодні значна кількість громадян віддає перевагу іншим, ніж правові, правилам поведінки або приймає рішення в їх сукупності. Незважаючи на те, що всі соціальні норми суспільства спрямовані на регулювання суспільних відносин, вони можуть як доповнювати один одного, підтримуючи ті самі цінності, так і суперечити один одному. На нашу думку, у разі нормативно-правової невизначеності особи й відсутності поваги до чинного права вважаємо за потрібне звернути увагу на правову маргінальність,

¹³⁵ Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М.: Юристъ, 2000. 771 с.

¹³⁶ Тихомиров О. Д. Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2006. Вип. 32. С. 230–236.

а не на правовий нігілізм. Особа поставлена перед вибором, яких норм необхідно дотримуватися: норм права чи інших соціальних норм. Внутрішні регулятори тієї або іншої поведінки ґрунтуються не тільки на правових нормах, у них дістають відображення моральні приписи, релігійні й політичні норми, звичаї суспільства, що підтверджується результатами авторського соціологічного дослідження, присвяченого впливу маргінальності на правосвідомість, правова поведінка громадян та іммігрантів. Були опитані респонденти різних вікових груп від 18 до 60 років; співвідношення статі відповідно до розподілу у суспільстві (52/48). Опитування проводилося у 2015–2018 роках. Усього було опитано понад 1000 чоловік. Під час проведення дослідження було встановлено, що внутрішнє переконання є керівним початком у здійсненні якого-небудь вчинку для 61% осіб.

Виховання, що є початком соціалізації, дає дитині культуру цього суспільства, уявлення про еталони необхідної поведінки, матеріальних і духовних цінностей. Усе це надалі впливає на її поведінку, і якщо межі дозволеного чітко не визначені, протиправний шлях може стати одним із способів досягнення поставленої мети. Дослідження фіксують зміни, що відбулися останніми десятиліттями у суспільстві. Так, знизилася роль суспільно важливих, позитивних орієнтирів, а також зростання частки особистісних, не завжди «належних» орієнтацій; майже вдвічі зменшилася, у порівнянні з радянським періодом, важливість таких якостей, як свідомість і почуття громадського обов'язку, чесність, принциповість; різко зросла вага особистої ініціативи, матеріального благополуччя, зв'язків з «потрібними людьми». На перше місце виходять цінності споживання. За результатами дослідження 1988 року орієнтованих на споживання як на єдину цінність було 8–12% від кількості опитаних; у 2015–2019 роках таких стало 45–55%. Крім того, у масовій свідомості набув поширення культ грошей. Характерною рисою сучасного суспільства є й те, що в ньому досить інтенсивно відбувається процес «розмивання» у свідомості людей «простих» норм моральності, таких як доброта, милосердя, порядність, чесність,

відповідальність тощо. Дедалі більшого поширення серед моральних якостей набуває прагматизм у духовній сфері: переважна спрямованість людини тільки на особисту вигоду в знайомствах, економічних зв'язках, соціально-політичних ситуаціях, вирішенні різних конфліктів тощо [¹³⁷, с. 23].

Недоліки законодавства, порушення прав і свобод громадян у сукупності зі споживчою психологією особи спричиняють відсутність внутрішніх мотивів для відмови від вчинення правопорушення. У такому разі тільки страх перед накладенням юридичної відповідальності або наявність будь-яких особистих вигод від законослухняної поведінки є підставою для того, щоб не переступати межу правомірності [¹³⁸, с. 211].

На підставі викладеного до ознак правової маргінальності можна віднести: відсутність поваги до чинного права та нормативно-правової невизначеності особи. Тобто норми права не є пріоритетом особи під час вибору того або іншого варіанта поведінки. Особистість перебуває на межі двох або декількох систем соціального регулювання, які пропонують різні варіанти поведінки. У разі усунення або зниження ролі юридичної відповідальності можливе обрання людиною протиправного способу задоволення потреб.

Отже, правову маргінальність можна визначити як нормативно-правову невизначеність, засновану на негативному ставленні особи до чинного права, правових явищ у житті суспільства.

На відміну від інших типів маргінальності, суб'єктами якої є мігранти, бездомні, особи без певного місця проживання, у конфлікт соціальних норм може бути включений будь-який член суспільства, незалежно від його соціальної приналежності, що пов'язано із впливом правової маргінальності на ієрархію цінностей і внутрішні регулятори поведінки особи. Правовим маргіналом можна вважати особу, включену в конфлікт цінностей різних

¹³⁷ Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2019. Вип. 100. С. 18–30.

¹³⁸ Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія / наук. ред. М. Й. Коржанський. Київ: Атіка, 2004. 303 с.

нормативних систем.

Не можна не зазначити той факт, що правова маргінальність має й позитивні сторони для розвитку правових відносин, у порівнянні з правовим нігілізмом. Якщо норми права застаріли або не відповідають дійсним відносинам у будь-якій сфері суспільних відносин, правова маргінальність буде індикатором проблеми, що виникла. Її наявність передбачає необхідність реформування певної сфери суспільних відносин [¹³⁹, с. 95].

Залежно від впливу маргінальності на розвиток суспільних відносин можна виокремити:

– позитивну правову маргінальність, пов'язану з розвитком правовідносин і формуванням нових необхідних правил поведінки. У разі численних порушень маргінальність буде показником неефективності норм права;

– негативну правову маргінальність, що має місце у разі протиріччя норм права та інших соціальних норм суспільства. Встановлені державою правила поведінки не дістають внутрішнього розуміння у свідомості громадян і, відповідно, не дотримуються.

З погляду стабільності правова маргінальність поділяється на:

– постійну правову маргінальність, коли конфлікт вибору того або іншого варіанта поведінки присутній в особи досить стабільно;

– ситуативну правову маргінальність, коли конкретна життєва ситуація спричиняє протиріччя в ухваленні рішення [¹⁴⁰, с. 99–100].

Залежно від мотивів можна вирізнити маргінальність, засновану: а) на страху притягнення до юридичної відповідальності; б) на корисливих, егоїстичних мотивах; в) на дотриманні особистих моральних цінностей.

Незважаючи на позитивні сторони, маргінальність є здебільшого негативним явищем для розвитку правовідносин і пов'язана з певним

¹³⁹ Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. *Государство и право*. 2003. №7. С.92–98.

¹⁴⁰ Кудрявцев В. Н. Генезис преступления: Опыт криминологического моделирования: учеб. пособ. Москва: Изд. дом Форум, 2008. 216 с.

ступенем суспільної небезпеки у зв'язку з тим, що правові приписи не є основним орієнтиром поведінки особи. За умов відсутності зовнішнього впливу на правові вчинки громадян вибір протиправних способів задоволення буде більш розповсюдженим. Крім того, різні вимоги, встановлені державою і суспільством, вносять неузгодженість в життя суспільства, як і відсутність державного контролю над нормами, що існують у суспільстві [141].

Правова маргінальність не вичерпує свого впливу на правову поведінку особи й суспільні відносини. Інша сторона маргінальності пов'язана із правовим статусом та суспільним становищем особи. Держава може вважатися правовою лише за умови забезпечення безпеки, охорони і захисту прав та законних інтересів як українських громадян, так й іноземців, осіб без громадянства. Людина, її права і свободи є вищою цінністю; їх визнання, дотримання й захист – це обов'язок держави. Соціальна функція держави полягає у забезпеченні кожному члену суспільства належних умов життєдіяльності. Незахищені категорії громадян потребують більшої підтримки держави. Проте відсутність необхідних нормативно-правових актів, що надають можливість здійснення прав і законних інтересів окремими категоріями громадян, та віднесення іммігрантів й осіб без певного місця проживання до небажаних елементів суспільства сприяє поширенню культурної, соціальної маргінальності, збільшуючи її штучно [142, с. 187].

За умов віднесення тієї або іншої особи до маргіналів, як правило, вирізняється одна ознака: проміжність, граничність, відхилення окремих членів або верств суспільства від моральних засад суспільства, певних правил поведінки [143, с. 178]. Керуючись тлумаченнями терміна «маргінальність», встановлено, що трактують її досить широко, до того ж не враховуються інші аспекти маргінальності: стан кризи, відкинутість, ізоляція маргіналів тощо.

¹⁴¹ Йосипів стаття

¹⁴² Ходус Е. В. Маргинальность в контексте процессов структуриации современного украинского общества. *Вісник Дніпропетровського університету*. Соціологія. Філософія. Політологія. 2009. Вип. 6. С. 185–189.

¹⁴³ Ануфриева Р. Маргинальная личность: характерные черты. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2010. №3. С. 176–179.

Будучи причиною кризи людини, культурний або соціальний конфлікт впливає на свідомість, мотивацію, спосіб життя, а отже, на поведінку людини. Тут значну вагу має тривалість психотравмуючої ситуації, а також сприйняття конфлікту самою людиною. Переживання, зумовлені навколишнім оточенням, з часом міняють пріоритети особи. Це може бути й розрив зв'язків між окремими членами, верствами суспільства, що виражається в ізоляції особи, зміни ієрархії цінностей. У цій ситуації пріоритети особи змінюють або втрачають своє значення; основні зусилля направляються на вихід із кризи, що сприяють появі нових можливостей особи, більш прогресивних поглядів. Однак можливий і негативний результат трансформації правових орієнтирів особи: якщо раніше протиправні можливості вирішення конфлікту не збігалися з моральним, ціннісним світоглядом людини, то під впливом кризи можуть виявитися прийнятними будь-які способи його вирішення [¹⁴⁴, с. 98].

Цінність справедливості, верховенства закону, які створюють правомірну поведінку, під впливом пережитої кризи можуть зруйнуватися й привести до маргіналізації свідомості, за такої умови більше уваги приділяється індивідуальним пріоритетам. Формуються особистісні орієнтації й цілі, на досягнення яких і направляються основні зусилля, а життя суспільства відходить на друге місце. Це означає можливість порушення соціальних норм, які йдуть у розріз із особистими. Наслідком цього стає десоціалізація особи [¹⁴⁵, с. 26; ¹⁴⁶, с. 45].

З урахуванням викладеного до ознак маргінальності можна віднести такі характеристики, як:

– по-перше, відсутність нормативного регулювання правового становища особи. Якщо чинне законодавство не містить нормативно-правових актів, що визначають правовий статус особи, здійснення нею своїх прав і

¹⁴⁴ Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине. *Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект)*. 2017. С. 93–121.

¹⁴⁵ Щербакова Ю.Е. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ: Академія, 2014. 206 с.

¹⁴⁶ Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

законних інтересів залежить від конкретних осіб, які надають ці права і свободи;

– по-друге, виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи). Неможливість задоволення прав і свобод спричиняє відмову від підтримки маргіналом суспільних цілей і засобів їх досягнення, а також небажання суспільства включати маргінальні категорії громадян у соціальні відносини;

– по-третє, криза особи, пов'язана з конфліктом декількох систем соціального регулювання, культур, цінностей.

Отже, на підставі зазначеного вище *маргінальність можна визначити як стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка призводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. У такому разі маргіналом буде вважатися особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт декількох культур. До маргіналів відносять мігрантів, осіб без певного місця проживання, жебраків, осіб, що займаються бродяжництвом, проституцією, алкоголіків, наркоманів, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Вони не тільки займають крайнє становище, а й найменш захищені на правовому й соціальному рівні.*

Українське законодавство є основною рушійною силою для спадної мобільності громадян, їх маргінальності та протиправної поведінки. З часом за ними закріплюється маргінальний статус, периферійна позиція в суспільстві (для соціальних маргіналів) або перебування особи між декількома культурами, або рівнями суспільства (культурна й соціально-рольова маргінальність). Таке становище накладає негативний відбиток на психологічний стан маргіналів. Р. Парк у такий спосіб характеризує культурного маргінала: дезорганізованість, приголомшеність, серйозні сумніви в особистій цінності, зайве занепокоєння про майбутнє, впевненість у

несправедливому ставленні навколишніх [¹⁴⁷, с. 890]. Маргінал відчуває почуття невдачі, ізолюваності, відчуження. У природі маргінальної людини має місце «моральне сум'яття». Життя у двох світах одночасно призводить до почуттів розгубленості, цинізму й розпачу. Соціально-рольова маргінальність також пов'язана з розвитком невротичних симптомів особи. Вони розвиваються в тих, хто намагається ідентифікувати себе з вищим рівнем, і бунтує, якщо їх відкидають. Водночас маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій, які в найважчих формах можуть завершитися каральними заходами щодо самих себе. Найбільш вдалою характеристикою соціальної маргінальності, на нашу думку, є портрет маргінала, наданий А. Долговою: «Така людина краще знає, що таке життя, тому що вона від нього відмовилася. Маргінал може втратити й особистість, залишаючись самим собою, може дійти до висот релігійного самопізнання, а може вести руйнівну діяльність. Він готовий майже на все, тому що в нього майже нічого немає» [¹⁴⁸, с. 411].

За загальним правилом, суб'єктами маргінальності є декласовані елементи в суспільстві, особи, які переживають культурний або соціальний конфлікт. Їм властива антигромадська поведінка й відсутність соціалізації. До них відносять мігрантів, бездомних, бродяг, жебраків, алкоголіків, наркоманів. Однак ця класифікація має потребу в уточненні. Їх необґрунтована стигматизація як маргіналів спричиняє додаткові проблеми.

В останнє десятиліття міграція, охопивши значну кількість людей, внесла в їхнє життя істотні зміни. У зв'язку зі збільшенням обсягів нелегальної міграції, що стала одним із видів кримінального бізнесу, оцінити реальні масштаби міграції в Україні досить важко. Проте із твердженням про те, що всі іммігранти, які перебувають на території України, є маргіналами, погодитися не можна. Трудова міграція, підставою якої є поліпшення

¹⁴⁷ Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.

¹⁴⁸ Российская криминологическая энциклопедия: Преступность и борьба с ней в понятиях и комментариях / под общ. ред. А. И. Долгова. Москва: Изд-во Норма, 2000. 804 с.

матеріального становища, не ставить за мету адаптацію в нове суспільство. Те саме можна сказати й про нелегальну міграцію, якщо тільки вона не є вимушеною. Культурний, соціальний конфлікт, як правило, не властивий таким особам. Він виникає у разі вимушеної міграції й не бажанні особи міняти свої ціннісні орієнтири. Проте адаптація мігрантів залежить насамперед від вирішення питань, пов'язаних з їхнім працевлаштуванням і проживанням. У такому разі найзахищенішою категорією, з погляду законодавства України, є особи, які одержали статус біженця. Україна сприяє біженцям у сфері зайнятості, працевлаштування, проживання. До визнання особи біженцем і вимушеним переселенцем особам, які подали клопотання про одержання свідоцтва у наданні статусу, також надаються певні права. Найнезахищенішою категорією мігрантів є особи, змушені покинути місце постійного проживання унаслідок стихійних або викликаних діяльністю людини лих, а також унаслідок порушення прав людини. Вони не одержують статусу біженця (змушеного переселенця) і, відповідно, не наділені їхніми правами, що значно ускладнює процеси їхньої адаптації й асиміляції. Порівняння масштабів міграції з кількістю осіб, визнаних змушеними переселенцями, показує, яка кількість громадян залишилася без державної допомоги.

На сьогодні, слід зазначити, незважаючи на видиме послаблення відкритих антидержавних дій, серед певних верств населення зберігаються сепаратистські, зокрема проросійські настрої та неоднозначне ставлення до факту анексії Криму та подій на сході. На сьогодні держава, крім правоохоронних заходів, не приділяє достатньої уваги роботі з цими категоріями громадян. Унаслідок цього в українському суспільстві сформувався потенційно небезпечний інструмент, який в певний момент може бути використаний іноземними спецслужбами для дестабілізації ситуації всередині країни.

Нейтралізація наведених чинників є загальнонаціональним завданням, його вирішення потребує комплексних підходів і зусиль як держави, так і

суспільства. Можливість впливу на них лише з боку правоохоронних органів є досить обмеженою.

Але існують також чинники, які безпосередньо стосуються рівня організації роботи правоохоронних структур, зокрема Національної поліції, та ефективності виконання ними своїх функцій. Обидві групи чинників, залишаючись невирішеними, негативно впливають на стан оперативної обстановки, значною мірою сприяють подальшій криміналізації населення, активізації криміногенних процесів, посилюючи в суспільстві напругу, відчуття небезпеки та загрози правам, свободам і законним інтересам громадян. У 2009 році визнано біженцями 3 тис. чоловік, у 2014 році – 5 тис. чол., у 2018 році – 3,5 тис. чоловік; у 2019 році – 3,1 тис. чоловік [¹⁴⁹; ¹⁵⁰; ¹⁵¹; ¹⁵²; ¹⁵³; ¹⁵⁴; ¹⁵⁵].

Дослідження злочинності будь-якого виду, а також віднесення того чи іншого виду злочину до певного виду злочинності повинно базуватися на конкретних ознаках, характеристиці, класифікації.

На думку П. Кобеця, злочинність постійно підживлюється за рахунок кризових процесів, що відбуваються в країні, – інфляції, зниження рівня життя основної маси населення, різкої поляризації громадян за рівнем доходів, безробіттям, що росте, алкоголізму, бездоглядності неповнолітніх і розпаду сімей, а також інших подібних процесів [¹⁵⁶, с. 171].

¹⁴⁹ Довідка про злочини, учинені в Україні за 2014–2018 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2019. 138 с.

¹⁵⁰ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>;

¹⁵¹ Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та в світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 58 с.

¹⁵² Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.

¹⁵³ Кулик О. Г. Злочинність в Україні: фактори, тенденції, протидія (2002–2014 рр.): монографія / О. Г. Кулик, І. В. Наумова, А. А. Бова. Київ: ДНДІ МВС України, 2015. 364 с.

¹⁵⁴ Статистична звітність Державної судової адміністрації України за 2010–2018 рр. URL: <http://rv.court.gov.ua>

¹⁵⁵ Державна служба статистики України. Статистична інформація. URL: www.ukrstat.gov.ua.

¹⁵⁶ Кобець П. Н. Особенности предупреждения преступности иностранных граждан и лиц без гражданства в России: пособие. Москва, 2006. 320 с.

Ще однією проблемою, що не знайшла однозначного вирішення серед науковців, є рівні, види та класифікація маргінальних груп. Під час дослідження маргінальних груп, їх ознак та видів необхідно передусім визначитися, кого ж саме слід відносити до *маргіналів*, чи осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, з'ясувавши на цій основі саме поняття маргінальних груп та їх види.

Коли соціальні умови змінюються, змінюються і складові злочинності. В окремих, але тісно взаємопов'язаних суспільних (соціальних) утвореннях, з'являється і заявляє про себе специфіка злочинності. Злочинність у цих утвореннях детермінується суспільним середовищем, безпосереднім оточенням, внутрішнім світом конкретної людини – особистісним рівнем. У всьому домінує особистість. Важливо вивчати вплив різних наслідків політичних, соціальних, демографічних, психологічних та інших процесів на соціальні умови злочинності. Все це (умови і наслідки) входить в єдиний комплекс. Неважко пояснити злочинність соціальними умовами і соціальними наслідками цього явища. З умов починається злочинність, а закінчується наслідками. Так утворюється відповідна система.

Маргінал – це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в межах процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності унаслідок її серйозної деформації. Поява маргінальної особистості пов'язана з деякими причинами як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Перша і основна причина, що визначає стан маргінальності індивіда або групи, є стан, пов'язаний з періодом переходу, який уявляється як криза, коли людина переживає безсилля, відчуженість від світу, зокрема і від самої себе. Друга причина – невизначеність, невключення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Пошук «своїх» в умовах соціокультурного плюралізму здійснюється через «інших». Причому «інші», як правило, розглядаються як «чужі». Третя причина – статусна неузгодженість чи несумісність. Особливим чинником маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах

переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності. У цих умовах у соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання [¹⁵⁷, с. 1–2]. Отже, необхідність дослідження цієї проблеми визначається практичною потребою у вивченні інтенсивних змін, що відбуваються в суспільстві, та пошуку механізмів вирішення проблеми його маргіналізації [¹⁵⁸, с. 175–176].

Як зазначає Г. Аванесов, у нових соціальних умовах необхідний новий погляд на злочинність. Злочин завжди виражає волю людини, її прагнення, погляди, потреби, звички, несе на собі «печать особистості» [¹⁵⁹, с. 34].

Маргінали – це специфічний соціальний шар (або стан). «Маргіналізм у відомому сенсі кримінальний, тут найбільш розвинені злочинні «елементи», пов'язані з особистістю, способом життя, соціальним середовищем. Маргіналізм, як правило, з самого початку суспільно небезпечний» [¹⁶⁰, с. 49].

А. Нікітін зазначає, що маргінальна особистість характеризується двома групами основних властивостей: загальносоціальними та спеціально-правовими. Перші охоплюють суттєві зміни або втрату колишнього соціального і правового статусу, викликані зовнішніми щодо індивіда чинниками, розвиток процесу подвійної соціальної адаптації, формування «гібридного» типу особистості, кардинальні зміни психологічного стану особистості. Другі (спеціально-правові) – недостатність, некоректність і відсутність комплексного характеру правового регулювання становища маргіналів, відсутність будь-якої єдиної практики застосування чинних нормативних правових актів щодо маргіналів, неможливість повної реалізації передбачених в законодавстві прав і свобод, подвійність або невизначеність їх

¹⁵⁷ Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Сімферопіль, 2006. 20 с

¹⁵⁸ Сахань О. М., Жувака С. О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2012. Вип. 23. С. 173–184.

¹⁵⁹ Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.

¹⁶⁰ Кирсанов С. К. Преступность и ее социальные взаимосвязи. *Вестник Ростовского государственного университета*. 1998. № 2. С. 45–52.

правового стану (становища) [¹⁶¹, с. 110].

Керуючись можливістю розглядати маргінальність як особливу форму соціального життя конкретного індивіда чи будь-якої соціальної спільності, О. Нікітін виділяє два рівні маргінальності: особистісний та суспільний, а на підставі того, чи переступають члени маргінальних груп межу правомірності, пропонує їх поділ на два основних маргінальних шари: шар (або соціальна група) ризику та асоціальний шар (асоціальна група). До першого належать такі соціальні групи: біженці, вимушені переселенці, іммігранти, які не мають статусу біженця або вимушеного переселенця, інваліди, безробітні та особи, які де-юре не мають визначеного місця проживання. До другого – повії, безпритульні та бездоглядні неповнолітні, бродяги, жебраки, бомжі, особи, які страждають алкогольною або наркотичною залежністю, токсикомани [¹⁶², с. 14–15]

Є. Садков виокремлює такі рівні маргінальності, в основу якої закладено ідею про виділення різного ступеня криміногенності маргінальності залежно від її рівня:

- 1) маргіналізація більшості членів суспільства: такі маргінали не являють собою криміногенної небезпеки;
- 2) особи, чий маргінальний статус є джерелом невротичних симптомів, важких депресій та непродуманих дій;
- 3) маргінали як носії своєї особливої субкультури, яка, як правило, суперечить загальноприйнятим нормам, у зв'язку з чим у її носіїв спостерігаються такі риси, як максималізм, егоїзм, близькість до анархії тощо. У таких групах вже спостерігаються задатки кримінальності;
- 4) передкримінальні групи маргіналів, з яких формуються особи або групи кримінальної спрямованості;
- 5) особи зі стійкою кримінальною спрямованістю, зі сталими

¹⁶¹ Никитин А. А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2006. 221 с.

¹⁶² Никитин А. А. *Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук.* Саратов, 2006. 26 с.

стереотипами протиправної, частіше злочинної, поведінки;

б) особи, що відбули кримінальне покарання, що втратили соціально-корисні зв'язки, які становлять нижній щабель запропонованої класифікації [163, с. 46–47].

З цієї класифікації чітко простежуються ті рівні маргінальності, які є криміногенними, хоча стверджувати, що особи з такими рисами, як максималізм, егоїзм обов'язково стануть на шлях злочинності, не правильно.

Ю. Стрелковська, досліджуючи маргінальні групи у структурі організованої злочинності, виділяє такі групи маргіналів: мігранти; колишні військовослужбовці; колишні співробітники правоохоронних органів; колишні спортсмени; особи, що відбували покарання у місцях позбавлення волі.

Перелічені групи, за винятком останньої (особи, що відбули покарання у виді позбавлення свободи), належать до так званих «нових маргіналів», тобто осіб, для яких наявність маргінального статусу раніше не була характерною [164, с. 45].

Р. Степаненко виділяє категорії осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, «на основі характеру їх неадаптованості в суспільстві:

1) за соціальним станом, до яких належать: а) бездоглядні неповнолітні; б) неповнолітні, що входять до неформальних об'єднань антисоціальної спрямованості (скінхеди, агресивно налаштовані фанати та інші); в) особи, які займаються бродяжництвом або жебрацтвом; г) особи без певного місця проживання; д) особи, які не мають постійного місця роботи, у тому числі офіційно визнані безробітними і відхиляються від працевлаштування; е) нелегальні мігранти (іноземні громадяни, особи без громадянства); ж) засуджені, перебувають у пенітенціарних установах, що допускають порушення режиму виконання і відбування покарання і схильні до вчинення злочинів; з) раніше судимі особи, що звільнилися з місць позбавлення волі і не

¹⁶³ Садков Е. В. Маргинальность и преступность. *Социс.* 2000. № 4. С. 46–47.

¹⁶⁴ Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 249 с.

стали на шлях виправлення; і) особи, які займаються проституцією;

2) за фізіологічними і психологічними особливостями до маргіналів належать: а) особи, хворі на хронічний алкоголізм, наркоманію або токсикоманію; б) ВІЛ-інфіковані, хворі на СНІД, венеричні захворювання і ухиляються від лікування; в) особи з хворобливими і патологічними потягами до азартних ігор (ігромани, комп'ютеромани тощо); г) особи з адаптаційним синдромом (особи з обмеженими фізичними можливостями, психічнохворі, олігофрени та розумово відсталі, туберкульозні хворі тощо), які характеризуються делінквентною поведінкою, і схильні до вчинення злочинів» [165, с. 110–111].

Аналіз цього переліку дає можливість виявити деяку неоднорідність груп маргіналів: якщо виокремлення їх за соціальним становищем досить прозоре і безумовне, то з класифікацією за фізіологічними та психологічними ознаками складніше. Так, алкоголіки, наркомани і токсикомани практично одностайно в кримінології належать до груп ризику, а от з іншими визначитися складніше. Зокрема, особа з венеричним захворюванням, яка ухиляється від лікування, навряд чи може з більшим ступенем претендувати на статус маргінала, ніж, наприклад, інвалід 1–2 групи, але відносити останніх до маргіналів, незалежно від соціального статусу, мабуть, безглуздо.

На думку Н. Лопашенко, маргінал – це особа, яка через суб'єктивні та об'єктивні чинники, як правило, через кардинальні зміни в суспільно - політичному устрої, економіці і культурі країни, терпить суттєву і різку зміну свого попереднього соціального статусу, системи цінностей, що призводить до значних обмежень реалізації прав і свобод цим громадянином, який через швидкий перехід ще не відвик від свого попереднього становища і не встиг адаптуватися до нових умов життя чи новообраного статусу, і, відповідно, усвідомлює розірваність попередніх особистих соціальних зв'язків [166, с. 45].

¹⁶⁵ Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2005. 223 с.

¹⁶⁶ Лопашенко Н. А. Маргинальная преступность: оценка регионального состояния, тенденции, прогноз, предупреждение. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 208 с.

Основні характеристики маргіналів:

а) особа стає маргіналом через досить суттєву, різку зміну власного соціального статусу;

б) така зміна продиктована здебільшого глобальними змінами в країні, іншими об'єктивними чинниками, але не виключений і перехід через переважно внутрішні переконання, насамперед це стосується алкоголіків та наркоманів;

в) зміна соціального статусу призводить до досить значних обмежень реалізації прав і свобод таким громадянином;

г) особа ще не звикла остаточно до свого нового статусу, для неї певну роль ще відіграє попереднє положення в суспільстві;

д) ця ознака впливає з багатьох попередніх: усвідомлення особою розірваності колишніх власних соціальних зв'язків.

Під маргінальною особистістю слід розуміти таке її суспільне становище, за умов якого під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників, викликаних різкою зміною економічного, політичного, культурного, соціального і правового стану суспільства, відбувається суттєва зміна або втрата її попереднього соціального і правового статусу, системи ціннісних орієнтирів, що характеризується невизначеністю, або подвійністю правового стану, фактичним обмеженням реалізації низки прав і свобод, а також глибокими психологічними змінами [¹⁶⁷, с. 116; ¹⁶⁸, с. 102].

Маргінали практично втратили зв'язок з тими формами безпосереднього оточення, які пов'язані з державою та суспільством. Єдиною їх сферою проживання і підтримки людського співжиття стала стихійна неформальна група зі своїми внутрішніми правилами поведінки, власним кодексом честі. Злочинної поведінки вчаться в процесі спілкування з іншими людьми. Це відбувається здебільшого у групах, де відносини носять безпосередній,

¹⁶⁷ Никитин А. А. Влияние маргинальности на состояние законности и правопорядка в стране. *Право. Законодательство. Личность. Очерки* / под ред. О. Ю. Рыбакова. Саратов, 2012. 174 с.

¹⁶⁸ Шакун В. І. Урбанізація і злочинність: монографія. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.

особистісний характер. Можливість того, що індивід обере систематичну злочинну поведінку, зумовлюється тим, наскільки часті і безпосередні його контакти з моделями такої поведінки. Процес навчання охоплює засвоєння прийомів вчинення злочинів [169, с. 35].

За результатами дослідження, проведеного Н. Лопашенко, до категорії маргіналів віднесено: осіб, які не змогли адаптуватися після відбування покарання у виді позбавлення волі (64,3%), бродяг та безпритульних дітей (55,5%), алкоголіків, наркоманів (48,5%), жебраків і безробітних (45%), тобто тих, хто має істотно обмежені матеріальні можливості [170, с. 97].

На його думку, можна виділити такі види маргіналів, і, відповідно, маргінальної злочинності:

1. Злочинність, пов'язана з пауперизмом і люмпенізацією (класична маргінальна злочинність): злочинність жебраків та безробітних; бездомних (бомжів), бродяг, у тому числі бездоглядних дітей; алкоголіків, наркоманів, токсикоманів, яким притаманні ознаки пауперів або люмпенів; повій і проститутів (нижчий рівень проституції, близький до пауперизму і люмпенізму); неадаптованих після місць позбавлення волі злочинців; інші види подібної злочинності.

2. Злочинність, пов'язана з міграцією: злочинність нелегальних мігрантів, вихідців з інших країн (іноземних громадян, осіб без громадянства); переселенців; інші види подібної злочинності.

3. Маргінальна радикальна злочинність: злочинність осіб, які перебувають в антигромадських об'єднаннях, найчастіше екстремістських, виключаючи терористичні (скінхеде, фашисти та ін.); осіб, які стихійно об'єдналися на ґрунті якогось захоплення, заняття (фанати, в тому числі футбольні); інші види подібної злочинності.

4. Нові маргінали [171, с. 98–99].

¹⁶⁹ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. СПб., 2013. 324 с.

¹⁷⁰ Лопашенко Н. А. Маргинальная преступность: оценка регионального состояния, тенденции, прогноз, предупреждение. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 208 с.

¹⁷¹ Лопашенко Н. А. Маргинальная преступность: оценка регионального состояния,

Серед потенційних маргіналів, передмаргіналів і, власне, маргіналів, виділяють кілька типів маргінальних груп, зокрема:

Перша група – політичні маргінали. Вона складається з таких видів: політичні ув'язнені; політичні емігранти; етнічна опозиція, яка сповідує екстремізм; екстремістські угруповання титульної нації.

Друга група – соціально-економічні маргінали. До неї входять такі категорії людей: живуть за межею бідності, безробітні, особи без професії та освіти. Усі вони за статусом, соціальним станом, доходами і споживанням, зовнішнім виглядом і культурою знаходяться на самому дні суспільства або взагалі за його межами.

Третю групу утворюють соціальні маргінали. Якщо до попередньої групи увійшли особи, витіснені з товариства економічними чинниками, то в цій групі опинилися ті, хто втратив свої соціальні коріння, позбувся членства в тих первинних утвореннях, в яких людина з'являється на світ, проходить перші уроки соціалізації і готується до нормального входження в суспільство. Насамперед маємо на увазі сім'ю, дім, знайомих, приятелів та друзів. Соціальний маргінал живе поза сім'єю, у нього немає житла. Це – бездомний (бомж).

Соціальним маргіналом може виявитися підліток з неповної сім'ї, в якій відсутня тверда чоловіча рука, або навіть з повної, де бал правлять алкоголь і наркотики, а людські зв'язки зруйновані, або з такої родини, в яку повернувся з в'язниці батько. На роботу його не беруть, він похмурий, озлоблений, а дружки кличуть на справу.

Наркоманія в Україні є загрозою національної безпеки. Статистика взятих на облік наркоманів (100 тис.) відображає лише вершину айсберга під назвою наркоманія. Однак загальна кількість наркозалежних людей не відома. За оцінками експертів, приблизно 1,5–2 млн., щороку їхня кількість зростає на 8% – тенденція одна з найвищих у світі. 70% наркоманів – молоді люди до 25 років. У майбутньому її вплив негативно і багаторазово позначиться на

демографічній ситуації. Соціальним маргіналом буде мало не кожен холостяк, але майже кожен бомж, не всякий підліток з неповної сім'ї, але майже кожен безпритульний [¹⁷², с. 10].

Четверта група маргіналів – культурологічна. Це громадяни або особи без громадянства, які не володіють офіційною (державною) мовою; безграмотні люди, особи, відчужені від освіти і культури; аморальні люди.

Особливо небезпечний шар у розглянутій маргінальній групі представляють люди, для яких поняття честі і совісті, заповіді християнської моралі є атрибутами казок та міфів і реального життя ніяк не стосуються.

До п'ятої групи маргіналів віднесено соціально-психологічний тип. Це крайні індивідуалісти та егоїсти, які не знають нічого, крім власних інтересів, і розглядають увесь інший світ як засіб реалізації цих інтересів, люди з підвищеною формою агресії – дратівливі, запальні, не контролюють себе в гніві, фізично здорові люди з різними психічними аномаліями.

Шоста група маргіналів охоплює фізично і психічно хворих людей у крайній формі. В основному – це глибокі інваліди. Вони можуть стати такими через хвороби нервової системи, повний розлад психіки та поведінки, а також вроджені аномалії (вади розвитку), деформації і хромосомні порушення. Такі хворі вирізняються неадекватною реакцією на навколишній світ, смутно або взагалі не уявляють собі правила співжиття людей і норми, яких слід дотримуватися.

Самі по собі фізичні недоліки і навіть девіації психіки не можуть бути причиною, через яку людина опиняється «на дні» суспільства або за його межами, а передумовою – так.

І сьомий маргінальний тип – кримінальний. До нього можна віднести такі основні види: злочинці, злочинці; особи, які уникли арешту і суду, переховуються від правоохоронних і судових органів; засуджені; особи, які відбули кримінальне покарання [¹⁷³, с. 124–125].

¹⁷² Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.

¹⁷³ Черныш М. А., Черныш А. М. Маргинальный синдром: монография. Одесса: «ВМВ»,

Маргінали, зазначає Г. Аванесов, – прошарок декласованих та напівдекласованих елементів. Маргінали вчиняють найрізноманітніші злочини, це в основному корисливі та насильницькі злочини, агресивні і жорстокі. Мотиви, як правило, такі: заздрість, ненависть, затаєна злоба і озлобленість, помста, ревності. Часто мотивами злочинів маргіналів бувають так звані «розбірки», з'ясування відносин з приводу грошей. Маргіналам особливо властиві заздрість, корислива пристрасть, пожадливість. Для них характерні пияцтво та алкоголізм, наркоманія, проституція. Все це – не тільки маргінальний стиль поведінки, але й кримінальний, бо для маргінала багато чого з наведеного вище закінчується злочином [174, с. 42].

Маргіналізм – соціальний феномен, який проявляється на різних рівнях соціуму, що відповідає різним категоріям маргіналів. Г. Аванесов умовно виділяє три основні рівні (або три класи): вищий, середній, нижчий, або перший, другий і третій. Кожен з них має свої особливості.

Перший рівень – це «білокомірцеві маргінали», або «маргінали в капелюхах і краватках».

Другий рівень – наймасовіший. Маргінали цього рівня працюють, як правило, у сфері обслуговування, де завгодно, ким завгодно, лише б робота була «хлібна» і «продуктово-грошово-дохідна».

Третій рівень – до нього належать найбільш суспільно небезпечні маргінали. П'яниці і алкоголіки, наркомани, повії, дармоїди, бродяги [175, с. 43–44].

У науковій літературі існує чимало видів класифікацій маргіналів. Слід зазначити, що для кримінологічної науки інтерес представляють лише ті маргінали (особи, що допускають маргінальну поведінку), які, враховуючи їх спосіб життя та соціальний статус, можуть стати базою для злочинності.

2010. 446 с.

¹⁷⁴ Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.

¹⁷⁵ Аванесов Г. А. Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.

Безперечно, зв'язок між маргіналізацією суспільства та злочинністю існує, причому двосторонній. Особи, що відбули покарання і не стали на шлях виправлення, алкоголіки, безробітні, особи без постійного місця проживання – категорія осіб, які постійно вчиняють ті чи інші злочини.

Отже, випробовувана маргіналом напруженість, пов'язана з його переходом з одного соціокультурного середовища в інше, спричиняє зміни в його внутрішньому світі, свідомості. Психологічна дисгармонія, наявність конфлікту цінностей декількох культур, рівнів, а також відсутність реальної можливості задовольнити побутові потреби призводить до зміни установок особи, розвитку девіантної поведінки й, надалі, до вчинення правопорушень.

Проте не можна категорично стверджувати, що кожна людина, яка потрапила у тяжку ситуацію, із часом перетвориться в маргінала. Ієрархія цінностей передбачає певну стабільність переконань і поглядів особи, що стає основою правомірної поведінки. Для встановлення взаємозв'язку маргінальності й злочинності суттєве значення має суб'єктний склад маргінальності та її обсяг у сучасному суспільстві.

Розглядаючи правову маргінальність як деформацію правосвідомості особи, її суб'єктом може бути будь-який член суспільства, незалежно від його соціальної приналежності. Порушення прав і свобод особи, прийняття нормативно-правових актів, що погіршують становище громадян, – усе це спричиняє заперечення основної ролі правових приписів у регулюванні поведінки особи. Якщо вимоги, встановлені правом, не надають реальної можливості здійснення людині належних прав і свобод, а також пов'язані зі значними фізичними і моральними витратами, на поведінку особи починають впливати інші соціальні норми (норми моралі, правила поведінки, підтримувані суспільством, тощо).

Крім того, певний вплив на правову поведінку мають пріоритети особи. Якщо людина підтримує індивідуальні цінності, її поведінка буде спрямована здебільшого на задоволення особистих потреб, незалежно від дотримання інтересів суспільства, що спричиняє дестабілізацію суспільних відносин,

обмеження інтересів громадян.

РОЗДІЛ 2

ФЕНОМЕН МАРГІНАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИ У СИСТЕМІ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ

2.1. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки

Людина та її вчинки є предметом вивчення різних наук, кожна з них досліджує певну сферу, на підставі якої складається необхідна система знань. Соціологія оперує поняттями нормальної та девіантної поведінки; кримінологи вирізняють правомірну та злочинну поведінку; загальна теорія права як найабстрактніша наука використовує поняття правової поведінки. Проте всі дослідження зазначених наук надають майже схожі характеристики однорідних за своєю природою типів поведінки, які розкривають у процесі життєдіяльності людини щоденне здійснення тих чи інших дій, метою яких є задоволення потреб. Утім, поведінка особи досить багатогранна та залежить не лише від виниклої потреби, а й від самої особи, її готовності до здійснення конкретних вчинків. Біологічні характеристики та подальша соціалізація людини виступають точкою відліку можливої та належної поведінки. Істотне значення мають соціальні норми, що встановлюють певні межі поведінки громадян [¹⁷⁶, с. 132].

Соціальні норми ускладнюються у процесі розвитку суспільства, впорядковують вчинки громадян і є основними регуляторами суспільних відносин. Однак, незважаючи на високий рівень розвитку соціальних зв'язків і норм, які їх регулюють, порушення існуючого порядку залишається розповсюдженим явищем життя суспільства. Уся сукупність соціальних норм, що має значення для суспільства, не здатна запобігти відмові громадян від їх дотримання. Відхилення від встановлених правил існували завжди, проте останнім часом цей процес охоплює дедалі більшу кількість громадян. Це

¹⁷⁶ Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 12. С. 132–134.

впливає на розвиток і функціонування суспільних відносин та призводить до збільшення кількості осіб з девіантною, протиправною і нестійкою поведінкою. У зв'язку з цим необхідне подальше вивчення причин, умов вчинення правопорушень, не залишаючи поза увагою і правомірну поведінку, що має істотне значення у попередженні та профілактиці протиправної поведінки.

Незважаючи на те, що правова поведінка містить у собі дві протилежні й рівнозначні сторони, тривалий час ученими проводився аналіз лише поведінки протиправної (злочинної). Аналіз лише однієї сторони правової поведінки не давав змоги повною мірою розглянути всі її сторони, а також визначити основні шляхи боротьби із правопорушеннями. І все ж таки правомірна поведінка не залишилася поза увагою вчених, хоча й стала розглядатися щодо вивчення причин правопорушень набагато пізніше. Спочатку правомірна поведінка була лише антиподом протиправних учинків і не могла розкрити всю свою значущість для життя суспільства. Тільки у 80-х роках питання правомірної поведінки стало досліджуватися більш глибоко. У цей час були визначені поняття, значення і види правомірної поведінки [177; 178].

Слід зазначити, що об'єм поняття «правомірна поведінка» звужується, коли з нього виключається група правомірних дій, не пов'язаних із використанням, виконанням та дотриманням норм права. Крім того, без правомірних дій неможливе виконання та використання права. Тому, розглядаючи «правомірну поведінку» в спеціально-юридичному аспекті, вважаємо, що правильне розуміння цього феномена можливе за допомогою аналізу юридичних фактів, які виступають підставою для реалізації наданих прав, виконання юридичних обов'язків.

¹⁷⁷ Бурдые П. Социология социального пространства / пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко. Москва: Ин-т эксперим. социологии: Алетей, 2005. 288 с.

¹⁷⁸ Жеругов Р. Вопросы правомерного поведения личности. *Правовое регулирование общественных отношений*: матер. науч. конф. / отв. ред.: Лунев А. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР, 1977. С. 18–25.

На початкових етапах вивчення поведінки людини здебільшого базувалося на теоріях біхевіоризму. З цього погляду поведінка розглядається у сукупності рухових і вербальних відповідей, реакцій живих істот на впливи (стимули) зовнішнього середовища. На першому місці виступає результат дії, а не його мотивація. Одним із недоліків цієї теорії є її нездатність пояснити розходження в поведінці людей, які перебувають у тих самих умовах життєдіяльності. Теорії біхевіоризму, ґрунтуючись лише на зовнішньому впливі об'єктивних чинників, не в змозі встановити причини різноманітної поведінки людини [¹⁷⁹, с. 172].

На обрання особистістю тієї або іншої лінії поведінки впливає і її внутрішній стан (моральні чинники, ціннісна установка). Тому більше поширення одержали теорії, що пояснюють поведінку з погляду її мотивів.

Для встановлення спонукальних причин конкретних дій не можна відкидати їхню мотиваційну сторону, без якої неможливе їх точне визначення. Мотивом може виявитися внутрішнє спонукання особи до дії, зумовлене почуттями, бажаннями, потребами, цілями тощо, або усвідомлене спонукання до досягнення конкретної мети, яку індивід розуміє як особистісну необхідність, особистісний зміст поступку. Перше з цих визначень, на нашу думку, є більш доцільним, тому що на особистість впливає не мета, що досягається, хоча вона й відіграє визначальну роль, а ціннісна установка людини, її моральний потенціал [¹⁸⁰, с. 24].

У зв'язку з цим на поведінку людини впливає два види чинників: внутрішні й зовнішні.

Зовнішні регулятори поведінки (соціальні норми) не можуть бути реалізовані без їхнього внутрішнього розуміння й усвідомлення. За умов однакового поширення соціальних норм їхній вплив на поведінку буде різний.

¹⁷⁹ Ведерникова О. Н. Современная буржуазная концепция интеракционизма о причинах преступности. *Правовые вопросы борьбы с преступностью*: сб. ст. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1982. С. 168–176.

¹⁸⁰ Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2013. 432 с.

Це, по-перше, зумовлено моральними мотивами особи й, по-друге, її соціальною спрямованістю.

Моральний мотив – внутрішнє спонукання особи до морального вчинку. Під час його утворення відбувається двосторонній процес: усвідомлення моральних почуттів, потреб, намірів, а також співвіднесення їх з конкретною зовнішньою ситуацією. У процесі формування морального мотиву індивід співвідносить моральні норми, вимоги суспільства зі своїми почуттями і переконаннями, що супроводжується оцінкою зовнішньої ситуації, яка передуює вибору лінії поведінки [¹⁸¹, с. 37].

Кожен вчинок перед його здійсненням спочатку оцінюється не тільки з боку можливого задоволення потреби, необхідності та бажаності, а й співвідноситься із внутрішніми цінностями особи. Тут може мати місце дилема, коли індивід повинен вибрати один із можливих варіантів поведінки. Якщо в спрямованості особи переважають принципи законності, правопорядку, дотримання прав і свобод людини, враховується цінність справедливості, правопорушення буде оцінене як неможливий вчинок, навіть якщо правомірних шляхів для досягнення поставлених цілей не існує та є можливість уникнути юридичної відповідальності. Для громадян з високою правосвідомістю, правовою культурою оптимальним варіантом поведінки є дотримання приписів, установлених правовими нормами. Правомірна поведінка, базуючись на певних цінностях, є для них належною і робить свій вплив на наступні вчинки людини. Проте «цінність» є поняттям відносним, тому що різні верстви, класи і громадяни в певний відрізок часу мають свої цінності, що роблять свій вплив на соціальну спрямованість особи – цінносно-орієнтаційну систему особи, ієрархію її базових потреб, цінностей і стійких мотивів поведінки, основну системоутворюючу якість особи.

Цінність – це значимість для людини певних явищ, ідей і спонукань, що розглядаються як норма, мета або ідеал. Цінності необхідні суспільству й

¹⁸¹ Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении: пособие. Москва: Норма, 2012. 128 с.

особі як засоби задоволення їхніх потреб та інтересів. З боку системи цінностей, прийнятої в суспільстві, оцінюється й поведінка людей: чи є вона прийнятною і правильною або навпаки – асоціальною, аморальною. Наприклад, для стійкої правомірної поведінки необхідно, щоб основними цінностями громадянина були принцип неухильного дотримання законів, визнання права як вищої цінності, і, навпаки, відсутність таких цінностей або применшення їхнього значення, яке здатне спричинити вчинення правопорушень.

Цінності впливають на правову поведінку людини таким способом:

- по-перше, цінності стимулюють складний мотив правопорушення і зміцнюють антигромадські наміри суб'єкта;
- по-друге, ціннісні орієнтації гальмують антигромадські прояви і блокують формування мотиву злочину;
- по-третє, ціннісні орієнтації можуть стати самостійним джерелом мотиву злочину [¹⁸², с. 86; ¹⁸³, с. 69; ¹⁸⁴, с. 10].

Навколишнє оточення протягом усього життя впливає на цінності громадян, а отже, на їх поведінку. Життєві труднощі, несприятливі умови, за яких людина не в змозі задовольнити свої потреби, впливають на її моральний стан, її ставлення до дійсності та потреби. Наприклад, незаконне обмеження прав спричиняє потребу їх відновлення, і якщо для громадянина право – основний регулятор суспільних відносин, він звернеться до правоохоронних органів, а якщо ні, він може вдатися до неформальних засобів, до порушення закону для відновлення прав і законних інтересів. Відповідно до проведеного дослідження 30% громадян називають можливою причиною вчинення правопорушення – правопорушення щодо них самих або членів їхніх родин.

¹⁸² Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособие. Москва: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 216 с.

¹⁸³ Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.

¹⁸⁴ Аверин В. А. Психология личности: учеб. пособ. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. 89 с.

Отже, ціннісні орієнтації, так само як і мотивація, впливають на поведінку громадянина, регулюючи і направляючи її.

На підставі викладеного вище поведінку можна визначити як дію або бездіяльність, зумовлену ціннісною ієрархією особи і спрямовану на задоволення її конкретних потреб.

Для цілей цього дослідження має значення розмежування понять «поведінка» й «діяльність». Діяльність – це специфічно людська форма активного ставлення до навколишнього світу, зміст якої становить його доцільну зміну й перетворення. Діяльність людини припускає певне протиставлення суб'єкта й об'єкта діяльності: людина протиставляє собі об'єкт діяльності як матеріал, що повинен одержати нову форму і властивості, перетворившись із матеріалу в продукт діяльності. Остання містить у собі мотиви, інтереси, потреби, цілі, які існують між суб'єктом і об'єктом. Тільки їхня взаємозалежна єдність перетворює ці компоненти в діяльність. Вона, на відміну від поведінки, завжди має чітко визначену мету, і ця мета має бути відома навколишнім, інакше буде йтися про поведінку людини. Оскільки кожна людина індивідуальна, точно встановити її мету не можливо. Тому до моменту з'ясування мети, на досягнення якої спрямовані вчинки, можна говорити лише про поведінку людини [¹⁸⁵, с. 149].

Виокремлюють різні рівні поведінки – рух тіла, дія, операція, розташовані в ієрархічній послідовності. Окремо від них знаходиться поняття вчинку. Це соціальна характеристика поведінки за умови, що вчинки мають суспільну значущість. Повсякденні дії, що не мають істотного значення, не є вчинками. У цьому разі на перший план виступає цінність вчинку (для суспільства або суб'єкта). В основу виокремлення цінності вкладається зіставлення дії (бездіяльності) з певною метою, зафіксованою в правилі, нормі, ідеалі. Отже, вчинки можна поділити на ті, що відповідають правилам, і ті, які їм не відповідають. Якщо норма виступає як право, то вчинки будуть

¹⁸⁵ Гарасимів Т. Поведінка людини: філософсько-правова рефлексія «діяльність» та «активність». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 855. С. 147–151.

правомірними і протиправними. Відповідно, можна говорити про правомірну і протиправну поведінку [¹⁸⁶, с. 124].

В. Кудрявцев визначає нормативну поведінку як будь-яку поведінку, що відповідає тій або іншій нормі. Якщо брати за основу таку дефініцію і як норму використати норму права, то правомірною поведінкою – це нормативна поведінка, що відповідає вимогам норми, незалежно від причин, якими вона викликана, навіть якщо це збіг інтересів особи і вимог норми, звичка, вигода, страх санкції тощо [¹⁸⁷, с. 29]. Отже, В. Кудрявцев визнає лише об'єктивні результати правомірної поведінки. Проте така точка зору виправдовує себе лише в конкретний період без проєкції на подальший розвиток суспільних відносин, тому що зберегти об'єктивні результати без їхнього суб'єктивного розуміння неможливо. Пом'якшення покарання, зміна інтересів, потреб громадян спричиняє можливу відмову від дотримання правових приписів. Тому для стабільного розвитку і функціонування суспільних відносин та зниження рівня протиправних явищ необхідне підвищення правосвідомості громадян і встановлення норм права як основних правил поведінки.

Крім зазначених чинників, в основі правомірної поведінки може лежати конформістське розуміння права, коли громадяни дотримуються приписів права через те, що так робить більша частина суспільства. Саме на підставі мотивів дотримання правових норм вирізняють такі види правомірної поведінки:

- 1) поведінка, заснована на сприйнятті правових норм як найбільш доцільних орієнтирів поведінки;
- 2) поведінка, заснована на конформістському підпорядкуванні правовим вимогам;
- 3) поведінка, заснована на страху покарання за неправомірні варіанти поведінки (маргінальна).

¹⁸⁶ Нікітін А. В. Девіантна поведінка як предмет філософсько-правового аналізу. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. 2. С. 122–126.

¹⁸⁷ Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособ. Москва: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 216 с.

Як правило, одною з ознак активної правомірної поведінки є визнання права як вищої цінності, а його пасивні види ґрунтуються на нігілістичних позиціях, проте соціально-активна поведінка може бути й у разі заперечення права, якщо є потреба досягнення яких-небудь особистих цілей.

Сутність правомірної поведінки полягає у дотриманні норм права, відповідності цієї поведінки правилам, що зафіксовані в них. Однак діалектична відповідність не означає фотографічного відображення дійсності у нормі права. Повної відповідності не буває навіть у найпростіших явищах природи. Жодна, навіть найконкретніша норма права, не в змозі бути цілком адекватним відображенням дійсності. Норма права встановлює правила поведінки, що, на думку законодавця, найприйнятніше в цій ситуації. Але якщо існують інші соціальні норми, які не суперечать нормам права, особа може використати їх для регламентації своєї поведінки. Трапляються випадки, коли поведінка ще не врегульована нормами права, тобто наявна прогалина. У такому разі поведінка регламентується нормами моралі, звичаями, або ж іншими соціальними нормами. І це є цілком природним, оскільки в тих випадках, коли суспільні відносини не врегульовані нормами права, можуть виникнути зловживання й порушення прав і свобод громадян. Саме ціннісні орієнтації у цьому разі відіграють основну роль, прикладом яких можуть бути розповсюджені порушення прав громадян на винагороду за працю. Це явище могло б бути менш розповсюдженим, якби неухильне дотримання прав і свобод людини було більш розповсюдженим у суспільстві.

Нормативно-правова невизначеність особистості ґрунтується на тому, що значна частина громадян не має стійкої звички до законослухняності, а також на відсутності дієвості наявних санкцій. Якщо злочинні форми поведінки стають повсякденними у суспільній практиці, а заборонена дія вважається необхідною, належною і прийнятною, санкція стає несправедливою і втрачає свою стимулюючу функцію. Крім того, порушення принципів невідворотності, загальності покарання спричиняє почуття несправедливості в одних громадян і всездозволеності в інших. Одні лише

покарання і заохочення не можуть становити систему цінностей, що лежать в основі внутрішньої нормативної моделі поведінки особи, бути підставою стійкої правомірної поведінки. Зовнішні нормативи необхідної поведінки повинні увійти у свідомість особи й сформуватися в певну ціннісно-нормативну модель поведінки. Стійка правомірна поведінка має на меті не тільки знання людиною правових норм, а й наявність внутрішнього переконання впливати на них. Однак у певної частини населення немає звички до дотримання правових норм. Правова маргінальність громадян спричиняє поведінку, що не відповідає нормам права, що має на меті задоволення потреб. І це не тільки щодо злочину. Егоїзм, цинізм, байдужість до інших людей спричиняють порушення правових приписів у всіх сферах громадського життя. Почуття відповідальності, необхідності виконання взятих на себе зобов'язань і виконання обов'язків відходять на другий план, їм не приділяється належної уваги. Руйнування моралі й суспільних цінностей призводить до того, що у громадян немає внутрішніх підстав для стійкої правомірної поведінки. Мотивами поведінки стають принципи і правила поведінки, сформовані й підтримувані суспільством, незважаючи на те, що вони в окремих випадках суперечать вимогам закону.

Другою стороною правової поведінки є поведінка протиправна, злочинна, якій приділялося і приділяється набагато більше уваги, вона більше вивчена правовою наукою, особливо кримінологією і кримінальним правом. Якщо правомірна поведінка – це дотримання правових норм, то поведінка протиправна полягає в їх порушенні. Існує кілька питань, пов'язаних з характеристикою протиправної поведінки. Як зазначалося вище, поведінка являє собою сукупність вчинків. Чи можна говорити про протиправну поведінку, якщо вчинено лише один учинок, який не відповідає нормам права? Скільки разів необхідно порушити приписи права, щоб поведінку можна було назвати протиправною? Кожна людина протягом життя вільно або мимоволі чинила які-небудь правопорушення, проте це не означає, що поведінка кожного – протиправна. На нашу думку, говорити про злочинну, протиправну

поведінку можна у двох випадках: під час скоєння злочину або систематичного вчинення проступків. Схарактеризована кримінологами злочинна поведінка містить у собі, крім злочину, постановку цілей, вибір засобів, виникнення мотивів [188, с. 25], тобто в особи вже є внутрішнє усвідомлення протиправності й прагнення до цього. Якщо ж людина з певною частотою робить проступки, то вже можна говорити про протиправну поведінку, тому що здійснення проступків також несе в собі певні мотиви, цілі тощо. На протиправну поведінку особи вказують тоді, якщо правопорушення стають способом життя, вчиняються з певною частотою й особа готова до вчинення правопорушення; вона не розглядається як щось неможливе. Якщо ж особа, яка веде правомірний спосіб життя, вчинить правопорушення, наприклад, для захисту своїх прав і свобод, то має місце відхилення від норми (девіація), і про правопорушення можна говорити як про певний симптом. Він може перетворитися у хворобу, тобто особа й надалі буде чинити правопорушення, а може і ні. Крім того, під час з'ясування питання, чи є поведінка тієї або іншої особи протиправною, необхідно розглядати кожен конкретний випадок, оцінювати суспільну небезпеку, вагу правопорушення, особистість правопорушника тощо.

Користь правомірної поведінки для суспільства очевидна. Не викликає сумнівів, що виконання правових приписів і дотримання юридичних заборон сприяє конструктивному розвитку суспільства, виникненню позитивних змін, налагодженню ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, досягненню консолідації української нації тощо.

Поведінку особи можна назвати правомірною, якщо вона відповідає нормам права, незалежно від мотивації. Цієї позиції дотримується більшість правознавців. Справді, політика держави переважно спрямована на те, щоб знизити рівень небажаної для суспільства протиправної поведінки. Цього намагаються досягти, встановлюючи, наприклад, суворе покарання навіть за

¹⁸⁸ Криминологическая характеристика и профилактика негативных социальных явлений, связанных с преступностью: лекция / Воронова Е. В., Калачев Б. Ф., Соломатина Е. А. и др. Москва: ВНИИ МВД РФ, Московский юрид. институт, 1999. 48 с.

незначні проступки. Використовуючи такі методи, державна політика досягає поставленої мети, проте може статися так, що особи дотримуватимуться норм права лише через страх перед покаранням. Утім досвід минулого свідчить, що така політика не дає високих результатів у боротьбі з правопорушеннями. Більш бажаною для держави є правомірна поведінка, що заснована на визнанні права як вищої цінності, на визнанні громадянами необхідності дотримання норм права у зв'язку з їх корисністю для держави, суспільства, самого громадянина. Саме на це має бути спрямована державна політика.

С. Константинов слушно звертає увагу на методи, що використовує держава для забезпечення правомірної поведінки людини. Критика інквізиційних методів (страх перед покаранням) є обґрунтованою. На наш погляд, також необхідно додати, що гуманістичний інструментарій досягнення суспільно-корисної мети забезпечує майже стовідсоткову гарантію отримання позитивних результатів. Тобто використання органами, що наділені повноваженнями на реалізацію функцій держави, гуманних засобів сприяє не тільки збільшенню довіри серед населення до влади, а й допомагає щоденно ефективно розв'язувати завдання із розбудови правової держави в Україні. Цей принцип має бути закладений в усі стратегічні програми розвитку країни, а також відобразитися у її пріоритетних напрямках діяльності [¹⁸⁹, с. 33].

Слід зазначити, що вибір особою певної моделі поведінки багато в чому залежить від рівня її свідомості та культури. Ми переконані, що місце норм права в системі регулювання суспільних відносин є більш важливим, ніж регулювання політичних, моральних, економічних, звичаєвих та інших соціальних норм. Тож у зазначеному аспекті варто говорити саме про правову свідомість та правову культуру. Адже знання норм права та дія відповідно до отриманих знань саме і відрізняють правомірну поведінку від інших різновидів правової поведінки.

¹⁸⁹ Константинов С. Ф. Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні: монографія. Київ: ТОВ «НВП ІНТЕРСЕРВІС», 2010. 320 с.

Є пряма залежність між обсягом знань, здобутих людиною, та правомірністю її вчинків. Знання чинного законодавства, набуті протягом життя, «проходять» через її свідомість, сприяють формуванню цінностей та принципів, унаслідок чого вона і поводить себе певним чином. Відповідно до вимог норм права поведінка може визнаватись або правомірною, або протиправною.

Маргінальна поведінка особи тісно пов'язана з явищем правового нігілізму, хоча б тим, що обоє є наслідком деформації правової культури та правової свідомості особи. Попри те, що вони мають спільний предмет дослідження, їх необхідно відмежовувати одне від одного. Маргінальна поведінка є результатом певних об'єктивних процесів, що переросли на суб'єктивний конфлікт і отримали зовнішній вираз. Маргінальна поведінка особи забезпечує її перебування в межах правових норм (поза межею протиправності), тоді як правовий нігілізм породжує правопорушення, зокрема злочини. Об'єднує ці поняття зневажливе ставлення до норм права, а от зовнішній прояв у них різний.

Правомірна поведінка у суспільному житті проявляється по-різному. Однією з підстав розподілу правомірної поведінки на види виступає характер її мотивації, система домінантних мотивів, установок, ціннісних орієнтацій. Враховуючи покладені в основу домінантні правові мотиви, Є. Нурпеісов виокремлює три самостійні підвиди правомірної поведінки особи:

- правомірна поведінка, що зумовлена позитивним ставленням до норм права з позицій альтруїстичних потреб за умови досягнення закріплених правом соціально-значущих цілей (принципова правомірна поведінка);
- правомірна поведінка, що зумовлена позитивним ставленням до права з позицій егоїстичних потреб, постійно орієнтована на отримання певної користі, особистої вигоди, яку ця норма не передбачає (прагматична правомірна поведінка);

– правомірна поведінка, що зумовлена негативним ставленням до санкцій норм права з позицій потреб в особистій свободі, моральному та соціальному престижі (превентивна правомірна поведінка) [¹⁹⁰, с. 14].

Зазвичай відповідно до домінуючих мотивів виокремлюють:

- а) соціально-активну;
- б) звичну;
- в) конформну;
- г) маргінальну поведінку особи.

Соціально-активна поведінка має найбільшу цінність, оскільки вона базується на формуванні переконаності не лише в необхідності втілення у життя норм права, а й на визнанні високої соціальної значущості права загалом. Суб'єкт такої поведінки є солідарним з положеннями закону щодо оцінки цінностей, як регулюються нормами права, хоче реалізовувати їх положення у повсякденному житті, відстоювати та захищати їх законними засобами, які він має в своєму розпорядженні. Така переконаність сприяє формуванню високого рівня правової свідомості та спонукає особу до активних правомірних дій [¹⁹¹, с. 98].

Звична поведінка здійснюється в межах усталеної звичної діяльності особи щодо дотримання та виконання норм права. Ця поведінка базується на зафіксованих установах, що пройшли через етап індивідуальної правової мотивації. Звична правомірна поведінка передбачає переконаність особи у доцільності норм права та необхідності втілювати їх у повсякденному житті. Саме така постійно повторювана дія щодо реалізації норм права стає для особи звичним актом поведінки, коли особа не піддає кожного разу критичному аналізу правильність тих вимог, що пред'являються до неї нормою права, а діє відповідно до них без особливих роздумів, без «боротьби мотивів».

¹⁹⁰ Нурпейсов Е. Механизм формирования правомерного поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1980. 196 с.

¹⁹¹ Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.

Конформістська (від латинського слова *conformis* – «подібний», «відповідний») *поведінка* – характеризується пасивним дотриманням норм права завдяки співставленню власної поведінки з поведінкою оточуючих. Конформізм проявляється у пристосованості, пасивному сприйманні заведеного порядку речей, явищ, процесів; характеризується відсутністю власної позиції та беззаперечним підкоренням навколишньому середовищу. Зазвичай таким терміном позначають тиск групи на індивіда, унаслідок чого він приймає позицію групи для уникнення конфлікту з нею. Інколи конформізм передбачає зовнішнє погодження з групою за умов внутрішнього розходження з позиціями цієї більшості [192, с. 31–36]. Іншими словами, у сфері соціально-правових відносин людина поводить себе правомірно, оскільки так роблять інші.

Маргінальна (від латинського слова *marginalis* – «та, що знаходиться на межі», «гранична») *поведінка* – мотивована ставленням до норм права як до інструменту державного примусу за умов повного чи часткового ігнорування інших важливих соціальних якостей останніх. Вона характеризується схильністю до протиправної поведінки. Поведінка особи перебуває на межі між правомірною поведінкою та правопорушенням, однак межа не перетинається лише тому, що на цьому етапі в механізмі мотивації особи «спрацювали» певні «гальма», – загроза бути покараним, наявність вигоди від правомірної поведінки, страх засудження колективу, найближчого соціального оточення тощо. Тобто людина не вчиняє правопорушення через усвідомлення «невигідності», «недоречності» таких вчинків, керуючись при цьому особистими розрахунками чи страхом перед покаранням.

Людина з подібною поведінкою в суспільному житті – це тип особистості, яка характеризується крайнім раціоналізмом, що прогнозує

¹⁹² Дьюи Джон. Общество и его проблемы; пер. с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косиловой. Москва: Идея-Пресс, 2002. 160 с.

вигоди від своїх вчинків, моральність їй не притаманна, оскільки є основним обмежувальним чинником [¹⁹³, с. 163].

Закономірно, що цей різновид поведінки, її витoki та сутність привертають увагу кримінологів, які займаються проблемами попередження протиправної поведінки. Проте цілком обґрунтованим є інтерес до маргінальної поведінки особи також правознавців, психологів і соціологів. Маргінальна поведінка особи є видом правомірної поведінки, оскільки особа, хоча і зневажає приписи норм права, але виконує їх, незважаючи на конфлікт зі своєю індивідуальною правосвідомістю.

Кримінологами був складений причинний ланцюжок, що є основою механізму будь-якої поведінки: потреби та інтереси особи - мотиви - вибір мети і засобів її досягнення - оцінка ситуації - ухвалення рішення - вчинок. Механізм злочинної поведінки відрізняється від правомірної тим, що в одному або декількох ланках цього ланцюжка присутня деформація. Виявилось, що існують чотири типових варіанти такої деформації:

- по-перше, перекручені потреби та інтереси суб'єкта;
- по-друге, нормальні потреби та інтереси приходять у конфлікт із наявними в суб'єкта можливостями для їх законного задоволення;
- по-третє, деформація ціннісних орієнтації суб'єкта. Такий механізм властивий поведінню багатьох злочинців-рецидивістів, а також коли особистість глибоко деформована, неузгоджена з найближчим соціальним оточенням, має дезадаптацію. Аналогічний механізм діє і за умов незначних порушень різних адміністративних і суспільних правил;
- по-четверте, деформація на етапі ухвалення рішення [¹⁹⁴, с. 93–94].

Отже, з огляду на другий і третій варіант деформації механізму поведінки, не можна заперечувати взаємозв'язок правопорушень з об'єктивними економічними, соціальними правовими подіями, явищами і

¹⁹³ История политических и правовых учений: учеб. для вузов / под ред. О. Э. Лейста. Москва: Зерцало, 2006. 568 с.

¹⁹⁴ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

процесами у житті суспільства, що виражається у такому їхньому впливі на свідомість громадян, під час якого відбувається деформація ціннісних орієнтацій суб'єкта у напрямку їхньої індивідуалізації. Відсутність легальних способів здійснення людиною прав і свобод, відсутність такої можливості в нормативно-правових актах спричиняє використання незаконних можливостей задоволення потреб. Саме на підставі негативних обставин навколишньої дійсності відбувається руйнування одного або декількох елементів причинного ланцюжка механізму правомірної поведінки, що і є причиною появи протиправної поведінки.

Термін «маргінальна поведінка» став уживатися недавно, однак у 70-і роки минулого століття виділялася поведінка, що ґрунтувалася на інших, ніж повага до права, мотивах: підпорядкування правовим приписам, зокрема через страх перед можливістю застосування заходів державного примусу; визначалася як законслухняна поведінка щодо вимог права, що «не виражає поваги до права взагалі», при якому бажання особи, мети й інтереси розходяться із суспільними, проте особистість свідомо підпорядковує свою поведінку інтересам суспільства. Маргінальна поведінка із самого початку стала розглядатися як небажана у зв'язку з її нестійкістю й більшою ймовірністю перетворення в поведінку протиправну, проте правознавці лише обмежуються констатацією факту наявності такої поведінки (її відсутність у суспільстві неможлива). Конкретні причини та умови появи осіб з такою поведінкою у межах теорії права не вивчалися, розглядалися в основному такими науками, як соціологія та кримінологія. Для радянських кримінологів маргінальне середовище – це соціально нестійка, декласована й напівдекласована соціальна група, до якої входять «бомжі», «бродяги», «алкоголіки», «наркомани», соціально неадаптовані суб'єкти з кримінальним минулим, які значно ускладнюють кримінологічну ситуацію.

На нашу думку, злочинна поведінка маргінального середовища має у своїй основі такі обставини: зміна соціокультурного середовища не проходить безслідно для внутрішнього світу особи. Цінності, норми та традиції, які

підтримуються людиною під час зміни її соціального статусу, виявляються непотрібними, з'являється необхідність, як правило, вимушена, засвоєння нових норм і правил поведінки. Для культурних маргіналів можуть бути невластиві процеси спадної мобільності, і конфлікт викликають норми, що пропонують різну поведінку, виходом з якого може бути правопорушення. Для соціальних маргіналів потрапляння на «соціальне дно» суспільства пов'язане з відсутністю доступу до здійснення прав і свобод, втратою постійного джерела доходів, бездомністю, алкоголізмом. З кожним роком збільшується кількість злочинів, пов'язаних з розкраданням чужого майна, вчинені за допомогою крадіжки, грабежу, розбою, а також злочинів, скоєних у стані алкогольного сп'яніння. Почуття відкинутості, ізольованості й непотрібності суспільству, випробовувані маргіналом, спричиняють відмову від дотримання норм суспільства й порушення норм права у зв'язку з необхідністю задоволення основних потреб. Деградація особи, основана на розвитку антигромадських установок, формує готовність маргінала до злочинної поведінки.

Оскільки маргінальність розвивається на тлі безробіття, економічної та соціальної напруженості, національних конфліктів, бідності, то правову та інші типи маргінальності необхідно вивчати у комплексі з іншими правовими явищами, адже вона являє собою явище здебільшого правове, а також залежить від процесів, що виникають у суспільстві.

Якщо для правознавців існує правова поведінка, то соціологи вирізняють норму й відхилення від неї (девіантна поведінка). Девіантна поведінка – це будь-які вчинки та дії індивіда, які не відповідають як писаним, так і неписаним нормам суспільства. Вона є одночасно і правовою поведінкою, тому що протиправна поведінка є такою, що відхиляється, а протиправна – одна із видів правової поведінки, що відхиляється, являє собою систему вчинків, які не відповідають нормі. Як норма виступають моральні, правові, корпоративні норми, звичаї тощо. Відхилення від соціальних норм припускає

відступ від наявних правил будь-якої суспільної групи, класу або всього суспільства.

Під час розгляду питання поведінки, що відхиляється, має значення й відносність девіацій, окремі види яких можуть мати тимчасовий характер і залежати від суспільного ладу, ідеології та спрямованості державної політики. Їхня відносність проявляється й у тому, що соціальні цінності, властиві одній групі суспільства, можуть бути неприйнятні для іншої. Розходження в оцінці девіантності – це розходження культурних понять груп і верств у суспільстві. Прикладом цього може бути осуд дармоїдства і спекуляції у радянський час [195].

Аналіз кожної форми соціального відхилення необхідно проводити з погляду перспективи його розвитку й користі. З появою якого-небудь відхилення досить складно визначити його необхідність або шкідливість для суспільства, тому що думки можуть бути різними: є як прихильники, так і супротивники нових поглядів, що відстоюють свою думку щодо спірного питання. У кожному конкретному випадку необхідно досліджувати причини та умови появи нових видів поведінки, прогнозувати їхній розвиток, установити значення й цінність для суспільства. Важливим буде і співвіднесення нових правил поведінки з базовими цінностями та соціальними орієнтирами суспільства. Нові норми, що розхитують ціннісні основи суспільства, неприйнятні для нього. Позитивні відхилення, що з'являються під час протиріч між інтересами членів суспільства і правилами, ведуть до створення нової соціальної норми. Негативні відхилення – невідповідність поведінки окремих індивідів або груп тим правилам, які найпоширеніші в суспільстві і є для нього нормою; відхилення або неприйняття цінностей суспільства. Алкоголізм, наркоманія, проституція, бродяжництво, жебрацтво – найпоширеніші девіації. Проте до девіацій варто віднести, наприклад, ухилення від сплати податків (під час використання як норми правових

¹⁹⁵ Зарипов З. С. Правовой механизм профилактики правонарушений. Ташкент: Изд-во «Узбекистон», 1990. 155 с.

приписів). Якщо ж звичаєм суспільства стало порушення податкового законодавства і воно не засуджується суспільством, то говорити про відхилення не можна. Обираючи той або інший тип поведінки, людина співвідносить його з особистою ієрархією цінностей та пріоритетами суспільства.

У разі, коли норми права в цій ієрархії перебувають нижче, ніж інші соціальні норми суспільства, правопорушення будуть більш розповсюдженими, що являє собою найбільшу небезпеку, адже правові норми повинні бути основними регуляторами життя суспільства.

Принципи верховенства закону, свободи та справедливості, на яких ґрунтується правомірна поведінка, під впливом певних обставин можуть розмиватися, їхня цінність втрачається, і правові приписи починають дотримуватися через страх покарання, особистих егоїстичних мотивів. Тоді основне місце у світогляді громадян починає займати маргінальність, заснована на відкиданні суспільних цілей і соціально схвалюваних засобів їх досягнення. І хоча маргінальна поведінка є одним із видів правомірної поведінки, у маргіналів відсутній необхідний рівень правосвідомості, що є набагато більше стримуючою чинністю, ніж страх перед покаранням.

Навколишнє оточення, впливаючи на мотиви, цінності громадянина, впливає й на його поведінку. Тому й стійка правомірна, маргінальна поведінка, і девіантна поведінка – явища не постійні й можуть переходити одне в інше.

На нашу думку, маргінальність є своєрідною «кризою» правомірної поведінки, з якої під впливом соціальних обставин є два виходи: або особа стає правопорушником, або правомірна поведінка ґрунтується на пріоритеті права як основного регулятора поведінки. Суспільна небезпека маргінальної поведінки проявляється в тому, що існує більша ймовірність того, наскільки особа, маючи можливість уникнути покарання, вчинить правопорушення. Відсутність внутрішніх стримуючих мотивів і регуляторів поведінки призводить до того, що як тільки страх перед покаранням зникає або є можливість уникнути юридичної відповідальності, особу більше нічого не

зупиняє перед правопорушенням. Починає переважати прагнення особи поліпшити матеріальне становище, навіть якщо для цього треба порушити правові приписи. Ситуацію підсилює й те, що в цей час маргіальність не залежить від соціального стану індивіда.

Отже, маргіальність проявляється більшою мірою як небажане явище для життя суспільства, має потребу у визначенні причин її появи, умов існування і поширення в українському суспільстві.

Так, В. Оксамитний під маргіальною поведінкою пропонує розуміти дотримання правових приписів особою, індивідуальна правосвідомість якої суперечить чинним правовим нормам. Вона характеризується такою поведінкою особи, яка перебуває на межі антисоціального прояву, близькою до правопорушення, однак не стає такою під впливом таких чинників, як: загроза можливого покарання, власна вигода від протиправного акту, переживання стосовно негативної реакції колективу, групи, найближчого соціального оточення та інші [196, с. 131].

Вважаємо, що В. Оксамитний звужує тлумачення маргіальної поведінки тим, що враховує лише вплив на правосвідомість, не зазначаючи правової культури, яка доволі часто є причиною виникнення кризи цінностей: суспільних та індивідуальних.

На думку В. Лихолоба, правомірна поведінка – це поведінка, що відповідає приписам юридичних норм; суспільно необхідна, бажана або соціально припустима, з погляду інтересів суспільства, поведінка суб'єктів права, що відповідає приписам юридичних норм і забезпечується державою [197, с. 24].

О. Нечаєва не уточнює та не називає правову свідомість та правову культуру як чинники, зумовлені маргіальною поведінкою, хоча, на наш погляд, це є обов'язковим. Водночас вона правильно визначає важливість

¹⁹⁶ Оксамытний В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Киев, 1990. 370 с.

¹⁹⁷ Лихолоб В. П. Правовое и нравственное предупреждение преступности ОВД: учеб. пособ. Киев: Академия МВД Украины, 1992. 119 с.

впливу навколишнього середовища на особу, тобто об'єктивних чинників на формування в особи мотивів маргінальної поведінки [¹⁹⁸, с. 25–26].

Однією з форм суспільної свідомості є правосвідомість – сукупність уявлень і почуттів, що виражають ставлення людей до права і правових явищ у суспільному житті. У ній відображені всі правові явища життя суспільства, а також ставлення людини до них. У зв'язку з цим правосвідомість може бути як позитивною, так і негативною. У першому випадку норми права посідатимуть головне місце в ієрархії цінностей, а отже, і поведінка особи, заснована на визнанні пріоритетності норм права та принципів законності, демократизму, справедливості й гуманізму, буде характеризуватися свідомим підкоренням вимогам закону, що є найліпшим гарантом дотримання особою чинних норм права. Однак має місце й негативне ставлення до права, що називають правовим нігілізмом – негативне або скептичне ставлення до права, аж до повної зневіри у його можливості розв'язувати соціальні проблеми [¹⁹⁹, с. 201].

В умовах соціально-політичної, економічної нестабільності, рухливості меж поведінки дозволеної та забороненої, моральної та аморальної, такої, що відповідає, і такої, що відхиляється, проблема маргінальної поведінки особи стала однією з найбільш обговорюваних як у засобах масової інформації, так і в науковій літературі.

Зростання кількості суб'єктів з маргінальною поведінкою пов'язане із «інспірованою» атакою на масову свідомість, маніпулюванням свідомістю, відвертим нехтуванням нормами права державними службовцями, що викликає розгубленість серед пересічних громадян та інших осіб, паралізує самоконтроль особи та руйнує її психічний захист. Правомірна поведінка починає вважатись хворобливо збоченою, а неправомірна стає звичною, нормальною.

¹⁹⁸ Нечаева О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 170 с.

¹⁹⁹ Еникеев М. Юридическая психология: учеб. для вузов. Москва: Норма: Изд. группа «Норма Инфра», 2000. 502 с.

Психічний стан особи є суттєвим чинником для формування мотивів маргінальної поведінки. Психологічне відчуження може зумовити загалом негативне ставлення особи до навколишнього середовища та його цінностей, сприяти появі ворожого ставлення до навколишнього світу, і як результат – агресивну реакцію у відповідь. Соціальна профілактика в таких умовах неможлива, оскільки цінності суспільства, закріплені в його нормах, не засвоюються такою особою.

На підставі аналізу психічних чинників, що спричиняють різні прояви маргінальної поведінки особи, ми пропонуємо виокремити певні види деформації:

– соціальні – характеризуються порушенням вимог вікових соціальних ролей (відповідність поведінки особи її віку; формується під впливом життєвого досвіду, рівня освіченості, характеру праці, вподобань тощо);

– соціально-моральні – крім порушення соціальних ролей, спостерігається аморальність у поведінці людей: статева розбещеність, азартні ігри, захоплення алкоголем, залежність від наркотичних засобів тощо;

– соціально-правові – характеризуються негативним ставленням до норм права.

Суб'єкт маргінальної поведінки по-своєму інтерпретує норму права, применшуючи значення загальної заборони в конкретних обставинах особисто для себе під час здійснення конкретного вчинку. Така особа внутрішньо готує себе до протиправної дії.

Як справедливо зазначає Л. Фомічова, суб'єкт маргінальної поведінки водночас живе у двох світах, повністю не адаптувавшись до жодного з них. Його соціальна керованість ускладнена, він часто стає об'єктом політичних маніпуляцій, що наразі не може не викликати занепокоєння [²⁰⁰, с. 19].

Вважається, що переважаючими особливостями маргінальної поведінки особи є орієнтація не на зміст норми права, а на санкцію. Такий вид

²⁰⁰ Фомічова Л. Современная концепция правового поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1994. 155 с.

маргінальної поведінки особи має особливі ознаки. Правомірна поведінка під загрозою санкції стоїть далі від протиправної поведінки, а) якщо серйозніше покарання, встановлене за порушення припису правової норми, і б) якщо серйозніший ризик виявлення факту правопорушення. Тому суб'єктів цього виду маргінальної поведінки слід постійно контролювати, демонструвати їм невідворотність настання юридичної відповідальності за неправомірну поведінку.

Дуже важливо виявити позитивні механізми впливу соціально-правової спрямованості, що створюють можливість або сприяють утриманню значної групи людей у межах правомірної поведінки та не дозволяють особі переступити межі дозволеного. Суб'єкт маргінальної поведінки повинен постійно відчувати цілеспрямований вплив усього комплексу соціальних, правових, психологічних засобів і методів, які гарантуватимуть втілення у життя норм права в його поведінці у різних життєвих ситуаціях.

Соціологічні дослідження фіксують зміни, що відбулися за останні 20 років в українському суспільстві. Так, знизилася роль суспільно корисних, позитивних орієнтирів, відчутно зросла частка винятково особистих, не завжди «належних» орієнтацій; майже вдвічі зменшилася, порівняно з радянським періодом, важливість таких якостей, як моральність, почуття громадянського обов'язку, чесність, принциповість; різко зросла вага особистої ініціативи, матеріального благополуччя, зв'язків з «потрібними людьми» [201, с. 58].

Формування мотивів маргінальної поведінки особи передусім пов'язано з деформацією правосвідомості особи. Тож поведінку особи, правосвідомість якої не відповідає вимогам норм права, відносять до такого виду правомірної поведінки, як маргінальна. Цей вид поведінки віддзеркалює стан індивіда, який перебуває на межі антисоціальних вчинків, близьких до правопорушень, проте не переступає цю межу через те, що в певний момент у механізмі його

²⁰¹ Соціологія права: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джузи, В. В. Чернея. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 367 с.

поведінкової мотивації спрацьовують певні гальмівні чинники – страх перед покаранням, власна вигода від правомірності своєї поведінки, осуд колективу, найближчого соціального оточення тощо.

Маргінальна поведінка особи стала нормою для мільйонів людей. Поведінка суб'єкта з маргінальною поведінкою вже не вписується у межі колишньої і ще не отримує підтримки у межах нової системи соціального регулювання. У політичному аспекті така людина відірвана від свого соціального коріння, постійно відчуває невдоволеність до навколишнього середовища і гостро сприймає та критикує будь-які зміни в суспільному житті. Звідси її потенційна готовність стати на шлях антисоціальної поведінки, підвищена агресія, соціальна апатія тощо.

Ефективність впливу на осіб з деформованою правовою свідомістю, низьким рівнем правової культури залежить від вчасного та правильного виявлення комплексу причин, які породжують виникнення маргінальної поведінки особи. І це зрозуміло, адже соціальна профілактика може бути спрямована не лише на подолання шкідливих наслідків такої поведінки, а й на дослідження процесів її становлення, формування мотивів тощо. Якщо ігнорувати дослідження проблем маргінальної поведінки, що передують правопорушенню, то буде дуже складно у практичній діяльності без комплексного пізнання чинників впливу на поведінку особи чи соціальної групи розробити та впровадити дієві заходи впливу на антисоціальну свідомість особи, що своєю чергою буде заважати профілактиці маргінальної поведінки особи.

Водночас важливо, на наше переконання, виявляти не тільки негативні аспекти маргінальної поведінки особи, а й ті позитивні моменти, які надають можливість або сприяють утриманню суб'єкта маргінальної поведінки на межі протиправності, не дозволяють йому переступати через неї. Причини такого значного розширення кола суб'єктів маргінальної поведінки мають багатofакторний характер, однак їх аналіз і висновки дуже часто залежать від

позиції дослідника чи того, чиї погляди на соціально-політичну ситуацію в країні він підтримує, поділяє або ж навпаки – відкидає.

Маргінальна поведінка особи у суспільному житті виявляється по-різному, а тому може бути класифікована за багатьма ознаками та критеріями.

Так, наприклад, О. Нечаєва пропонує залежно від впливу маргінальної поведінки особи на розвиток суспільних відносин вирізнити:

- позитивну маргінальну поведінку особи – пов'язану з розвитком правовідносин і формуванням нових необхідних правил поведінки. У разі численних порушень маргінальна поведінка особи буде показником неефективності норм права;

- негативну маргінальну поведінку особи, що має місце у разі протиріччя норм права й інших соціальних норм. Тобто встановлені державою правила поведінки не дістають внутрішнього розуміння у свідомості громадян, які, відповідно, не хочуть їх дотримуватися [²⁰², с. 22].

Залежно від суб'єкта ми пропонуємо поділити маргінальну поведінку на такі види:

- маргінальна поведінка особи – соціально значуща діяльність людини, спрямована на задоволення власних інтересів та амбіцій, що відбувається у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні правовими дозволами, супроводжується дотриманням правових заборон і є об'єктивно зумовленою;

- маргінальна поведінка колективу – сукупність поведінкових елементів кожного члену певної соціальної групи, яка відзначається деформованим рівнем правової свідомості та низьким рівнем правової культури.

²⁰² Нечаєва О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 170 с.

Ю. Ткаченко, розглядаючи результати зворотної реакції на дію механізму правового регулювання у формі фактичної поведінки, виокремлює: добровільну поведінку та примусову [²⁰³, с. 24].

Такий підхід можна екстраполювати і на маргінальну поведінку, адже особа може реалізовувати норми права добровільно – за власним бажанням і переконанням у їх правильності та справедливості. А може навпаки – поводитися правомірно лише через примусові заходи – через можливість настання покарання особа відмовляється від протиправної поведінки, тому її поведінка буде кваліфікуватись як різновид правомірної поведінки, а саме – маргінальна поведінка.

Досліджуючи маргінальну поведінку особи, можна виокремити її специфічні види залежно від сфери суспільних відносин:

– маргінальна поведінка особи у соціальній сфері – характерна для людей, які втратили своє місце у певній групі, або ж для груп людей, що втратили певне становище у суспільстві, відчувають соціальну нестабільність, відчуженість тощо;

– маргінальна поведінка особи в економічній сфері – характерна для осіб, які відчувають нестачу фінансів і способів у задоволенні власних потреб, матеріальна незабезпеченість людини, її оточення;

– маргінальна поведінка особи у політичній сфері – здебільшого характерна для людей, які в процесі своєї політичної кар'єри враховують передусім власні інтереси, а потім, можливо, колись, побажання свого електорату тощо.

Маргінальну поведінку особи можна також класифікувати за критерієм її стабільності. У зв'язку з цим розрізняють:

– постійну маргінальну поведінку особи, коли конфлікт вибору того або іншого варіанта поведінки присутній в особі стабільно;

²⁰³ Ткаченко Ю. Методологические вопросы теории правоотношений. Москва: Юрид. лит., 1980. 176 с.

– ситуативну маргінальну поведінку особи, коли конкретна життєва ситуація зумовлює формування мотиву маргінальної поведінки особи.

Якщо за основу класифікації маргінальної поведінки особи взяти такий критерій, як прогнозування ймовірності вчинення особою правопорушення, можна виокремити чотири групи осіб:

– особи, правомірна поведінка яких заснована на тому, що особа не хоче осуду колективу, групи, найближчого оточення;

– особи, які своєю поведінкою не перетинають межі протиправності через страх перед майбутнім покаранням за протиправні дії;

– особи, які через свої корисливі, егоїстичні мотиви здатні поводити себе правомірно;

– особи з деформованою правовою свідомістю та правовою культурою, для яких подібна маргінальна поведінка увійшла у звичку (іншими словами, «в пику іншим») [²⁰⁴, с. 70–71].

Маргінальна поведінка особи за формою свого прояву може виражатися як через активні дії, так і через бездіяльність. Активні прояви маргінальної поведінки – досить розповсюджене явище. Наприклад, особа компостирує квиток у міському транспорті лише тому, що зайшов контролер. Стримувальним чинником може виступати небажання особи нести юридичну відповідальність. Через бездіяльність маргінальна поведінка особи може проявлятися у разі, коли особа не порушує встановлених нормою права заборон.

В. Лазарєв, аналізуючи поведінку з погляду форми її прояву, пішов далі, виокремивши активну, пасивну та звичайну поведінку особи. Під активною поведінкою він розуміє цілеспрямовану ініціативну діяльність громадян, пов'язану з додатковими витратами часу, енергії, а іноді й матеріальних коштів. У цьому аспекті автор вирізняє такі сфери прояву людської активності: діяльність добровільних формувань, альтернативних суспільних чи державних

²⁰⁴ Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 209 с.

структур у сфері соціальної дії права, правотворчості. Пасивна поведінка виявляється тоді, коли особи не використовують надані їм права та свободи. Пасивна поведінка характеризується уникненням від участі в юридичному житті, бездіяльності у випадках відстоювання власних чи чужих прав, свобод і законних інтересів. Звичайна поведінка характеризується як службова, побутова життєдіяльність особи, що відповідає нормам права. У її межах люди виконують свої юридичні обов'язки, вчиняють ті чи інші юридично значущі дії. Однак їхня активність не перевищує рівня правових вимог [²⁰⁵, с. 30–31].

Т. Рзаєв виокремлює чотири види поведінки, додаючи до вказаних трьох ще і прийнятну поведінку, яка не являє собою жодної соціальної цінності чи корисності та не тягне, як правило, за собою негативних наслідків, встановлених нормами права [²⁰⁶, с. 19].

Вказані В. Лазарєвим та Т. Рзаєвим види поведінки особи можна легко використати під час класифікації маргінальної поведінки. Відмінність полягатиме лише в окресленні чітких меж кола відносин, на які чинить вплив маргінальна поведінка особи і які будуть значно вужчими, ніж поведінки особи загалом.

Залежно від потреб, які задовольняються в процесі маргінальної поведінки особи, можна класифікувати її так:

- особистісно-орієнтована – поведінка, яка сприяє розв'язанню проблем іншої людини (зазвичай, близької), дозволяє задовольнити її потреби;
- егоїстично-орієнтована – поведінка у формі явного чи прихованого ігнорування інтересів суспільства, яка створює умови для задоволення власних потреб.

Маргінальна поведінка особи розглядається нами як така, що характеризується ставленням до норм права як інструментарію державного примусу за умов цілковитого чи часткового ігнорування інших важливих

²⁰⁵ Лазарєв В. Правомерное поведение как объект юридического исследования. *Советское государство и право*. 1976. № 10. С. 29–37.

²⁰⁶ Рзаєв Т. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Баку, 1987. 200 с.

соціальних властивостей. Вона близька до поведінки протиправної. Цей тип відображає стан особи, коли її поведінка перебуває на межі антисоціальної, однак не стає протиправною у зв'язку з виникненням у механізмі її поведінки певних стримувальних чинників:

- загроза можливого покарання;
- власна вигода від правомірності поведінки;
- осуд колективу, групи, найближчого оточення тощо.

Особа за таких умов не вчиняє правопорушення лише тому, що усвідомлює можливість опинитися у не вигідному для себе становищі. Водночас вона керується власними розрахунками чи страхом перед покаранням.

У правовому аспекті маргінальна поведінка особи характеризується крайнім положенням правомірного стану особи, поведінка якої зумовлена як власними соціально-психічними установками, так і зовнішніми чинниками впливу державно-правових інститутів та суспільства загалом (нестабільність політико-правової ситуації, наявність необґрунтованих перешкод та обмежень на певні види діяльності, відсутність у багатьох випадках чіткого розмежування дозволеного і забороненого тощо).

У зв'язку з цим особа має зазнавати впливу всього комплексу виховних форм, методів, заходів, чинників, щоб у неї сформувалися мотиви поведінки, що характеризуються дотриманням норм права у всіх життєвих ситуаціях, та врахування інших цінностей суспільства.

Суб'єкт маргінальної поведінки поставлений перед вибором, яких саме норм треба дотримуватись: норм права чи інших соціальних норм, що діють у суспільстві. Якщо правові та моральні норми соціуму регулюють поведінку по-різному, то перевага буде надана тим нормам, які мають більший авторитет, або ж які ставлять особу у вигідніше становище. Деформована правова свідомість, відсутність необхідної поваги до права сприяють нормативній невизначеності особи. У наш час значна частина українського суспільства віддає перевагу іншим, ніж правові, правилам поведінки. Маргінальна

поведінка особи у цьому разі пов'язана з тим, що норми права не є основним орієнтиром у формуванні мотивів поведінки особи. Крім цього, за умови послаблення зовнішнього контролю за правомірною поведінкою особи, вибір нею протиправної моделі поведінки буде вірогіднішим.

Маргінальна поведінка особи може спостерігатись у культурній, соціальній, економічній, політичній та інших сферах життєдіяльності українського суспільства. Вона певним чином впливає на криміногенну ситуацію в країні. З погляду соціального статусу, місця та ролі особи у суспільстві, маргінальну поведінку особи можна визначити як стан кризи, яку переживає індивід під впливом навколишнього середовища, і який виражається у такій зміні стилю життя особи, яка може призвести до її десоціалізації.

Під маргінальною поведінкою варто розуміти такий вид правомірної поведінки, що зумовлений об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, відбувається у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання нести відповідальність.

2.2. Кримінологічний аналіз складу маргінальної поведінки особи

Практичне значення моделі складу маргінальної поведінки особи полягає в тому, що вона дає змогу надати оцінку поведінці суб'єктів права та належним чином кваліфікувати її та прийняти відповідні заходи запобігання їй.

Оскільки маргінальна поведінка особи нерозривно пов'язана з іншими соціальнокорисними фрагментами поведінки людини, що не мають юридичної значущості та не тягнуть за собою юридичних наслідків, з метою подальшої кваліфікації та розмежування проявів маргінальної поведінки особи проаналізуємо її склад.

Так, Н. Тюріна здійснила аналіз складу правомірної поведінки, виділивши серед її складових елементів: об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкт та суб'єктивну сторону [²⁰⁷, с. 98].

Українська доктрина права вивчає це питання не безпосередньо, а побічно, поряд з іншими важливими проблемами юриспруденції. Наприклад, С. Капітанська, досліджуючи склад одного з видів правомірної поведінки, а саме – правомірної бездіяльності, виділяє такі елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну та об'єктивну сторони [²⁰⁸, с. 80]. Традиційну позицію щодо складу правомірної поведінки висуває О. Скакун, яка відносить до її складу також чотири елементи: суб'єкт, об'єкт, суб'єктивну та об'єктивну сторони [²⁰⁹, с. 25].

Оскільки маргінальна поведінка особи є видом правомірної поведінки, саме цю структуру ми будемо використовувати під час кримінологічного дослідження складу маргінальної поведінки.

Така модель складу маргінальної поведінки особи являє собою пізнавальну, інформаційну категорію, є інструментарієм, продуктом мислення, за допомогою якого здійснюється оцінювання поведінки людини. Така конструкція надає можливість повною мірою, комплексно з'ясувати та проаналізувати структуру маргінальної поведінки особи.

На нашу думку, склад маргінальної поведінки – це сукупність передбачених нормами права ознак поведінки суб'єкта права (індивідуального, групового, державних органів), що має свідомо-вольовий характер та вирізняється внутрішнім ставленням до свого діяння та наслідків, спрямованої на порушення суспільних відносин, матеріальних та нематеріальних благ і явищ навколишнього середовища, які є необхідною та

²⁰⁷ Тюріна Н. И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 197

²⁰⁸ Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 183 с.

²⁰⁹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2017. 528 с.

достатньою підставою для правової кваліфікації цієї поведінки як маргінальної.

Слід зауважити, що відсутність необхідних даних, які характеризують хоча б один із елементів складу, або його звужена чи обмежена характеристика свідчатиме про неповноту визначення змісту та сутності маргінальної поведінки особи і впливатиме на правильність її юридичної кваліфікації. Якщо в окресленій нами моделі не вистачатиме хоча б одного з елементів, це означатиме, що в цілому відсутній склад, а тому така поведінка особи не може кваліфікуватися як маргінальна.

Є. Нурпейсов висловлює доволі слушну думку стосовно того, що будь-яка поведінка, яка не має у своєму складі об'єкта, була б безглуздою, безпредметною, оскільки будь-який вчинок людини зумовлюється її бажаннями, невдоволеністю дійсним чи майбутнім становищем та навколишнім середовищем [²¹⁰, с. 143].

Об'єктом правомірної поведінки є суспільні відносини, матеріальні та нематеріальні блага, явища навколишнього середовища, які не порушуються внаслідок правомірної поведінки та не втрачають свого первинного змісту. У межах такого підходу поняття «об'єкт» розглядається через діяльність суб'єкта, що полягає у взаємодії в процесі суспільних відносин. Це суто філософський підхід до розуміння категорії «об'єкт», який визначається частиною об'єктивної реальності, з якою взаємодіє суб'єкт [²¹¹, с. 53]. Об'єкт – це явище, предмет, на який спрямована будь-яка діяльність, увага когонебудь [²¹², с. 439].

Якщо розглядати об'єкт у контексті зазначеного підходу, то можна говорити про об'єкт маргінальної поведінки особи як явище навколишнього середовища, на яке спрямовано діяння суб'єкта. Однак необхідно зазначити

²¹⁰ Нурпейсов Е. Механизм формирования правомерного поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1980. 196 с.

²¹¹ Ожегов С. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Шведовой. 22-е изд., стер. Москва: Рус. яз., 1990. 921 с.

²¹² Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1989. 840 с.

таку особливність об'єкта маргінальної поведінки особи, як його визначеність правовими нормами, тобто ми маємо пам'ятати, що він перебуває в межах сфери правового регулювання.

У межах другого підходу категорія «об'єкт» тлумачиться як певне матеріальне чи нематеріальне благо, у зв'язку з чим суб'єкти вступають у суспільні відносини. У такому разі об'єкт перебуває у сфері інтересів суб'єкта, який заради нього вступає у відносини. Філософський підхід до розуміння об'єкта маргінальної поведінки особи дає змогу характеризувати його як те, на що спрямована діяльність суб'єкта, який наділений суб'єктивними правами чи юридичними обов'язками в процесі реалізації норм права.

За умов такого підходу щодо вивчення маргінальної поведінки особи буде розкрито не лише її кримінологічний зміст, тобто такий, що не відповідає приписам норм права, а й соціальний зміст, що отримує вираження у таких категоріях, як «інтерес», «благо», «потреба» тощо.

Так, С. Алексєєв зазначав, що об'єктом права як сукупності норм є суспільні відносини і, у зв'язку з цим, діяння (вольова поведінка) людей, які формують ці відносини. Спричиняючи регулятивний вплив на суспільні відносини, об'єктивне право надає особам певні суб'єктивні права, які характеризуються тими чи іншими предметами (благами), які як предмети суспільних відносин є об'єктами права в суб'єктивному розумінні (об'єктом правовідносин) [213, с. 287–290].

На основі викладеного вище ми пропонуємо розмежовувати поняття «об'єкт маргінальної поведінки особи» та «об'єкт конкретного маргінального вчинку». Об'єктом маргінальної поведінки особи є суспільні відносини, тоді як об'єктом маргінального вчинку є певні соціальні блага.

У кримінальному праві України використовується схема поділу об'єкта на загальний, родовий та безпосередній [214]. Вважаємо, що подібна

²¹³ Алексєєв С. Об объекте права и правоотношения. *Вопросы общей теории права*: сб. статей / под ред. С. Братуся. Москва: Госюриздат, 1960. С. 284–308.

²¹⁴ Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.

класифікація може бути використана і під час дослідження об'єкта маргінальної поведінки особи.

Загальний об'єкт маргінальної поведінки особи – це завжди суспільні відносини, що врегульовані правом або певною його галуззю. Однак недостатньо зазначити, що об'єктом маргінальної поведінки є суспільні відносини, слід визначити, що саме ми розуміємо під суспільними відносинами. Традиційно суспільні відносини розглядаються як зв'язки, які формуються між людьми в процесі їхньої діяльності [²¹⁵, с. 143].

Виокремлення загального об'єкта маргінальної поведінки особи має значення у зв'язку з тим, що це сприяє розв'язанню питання про належність чи неналежність діянь особи до сфери правового регулювання.

Родовий об'єкт маргінальної поведінки особи – це група однорідних суспільних відносин, у сфері яких відбувається маргінальна поведінка особи. У трудовому праві – це, наприклад, праця, охорона праці тощо; у сімейному – умови та порядок укладення шлюбу, права та обов'язки подружжя, стосунки батьків і дітей; у цивільному – відносини власності, порядок і умови укладання договорів та інше.

Безпосередній об'єкт маргінальної поведінки особи – це конкретні блага, інтереси особи, її життя, здоров'я, честь, гідність, власність тощо, на які спрямована поведінка суб'єкта. Безпосередній об'єкт маргінальної поведінки особи деталізує родовий, адже уточнює, що саме цікавить ту чи іншу особу, дозволяє обрати конкретну норму, на підставі якої в подальшому буде кваліфікуватися поведінка суб'єкта.

Безпосереднім об'єктом маргінальних вчинків є такі соціальні явища та блага:

– по-перше, предмети матеріального світу (речі, цінності, предмети, майно тощо);

²¹⁵ Буева Л. Общественные отношения и общение. Методологические проблемы социальной психологии / под ред. М. Козыря. Москва: Наука, 1975. С. 136–150.

- по-друге, продукти духовної творчості (наукові, літературні, мистецькі надбання тощо);
- по-третє, особисті немайнові блага (свобода, безпека);
- по-четверте, діяння уповноважених суб'єктів (наприклад, відповідно до ст. 193 Кодексу України про адміністративні правопорушення органи Національної поліції України мають право встановлювати адміністративний нагляд за особами, які звільнились з місць позбавлення волі – об'єктом у цьому разі буде поведінка підоблікового) [216, с. 152];
- по-п'яте, результати дій (наприклад, виготовлення індивідуальної речі (костюму, сукні тощо) за договором підряду: оцінюється не те, як виконувалась робота, а її результат.

Дослідження питань, пов'язаних зі встановленням та визначенням об'єкта маргінальної поведінки особи, дає змогу виявити найбільш розповсюджені суспільні відносини, в яких можливий прояв маргінальної поведінки особи. Володіючи такою інформацією, можна скоординувати дії, передусім державних органів у напрямі профілактики причин, що зумовлюють виникнення маргінальної поведінки особи.

Визначивши поняття «об'єкта маргінальної поведінки», його види в теорії держави і права взагалі та під час дослідження маргінальної поведінки особи зокрема, проаналізуємо наступний елемент складу маргінальної поведінки особи – об'єктивну сторону.

Об'єктивна сторона маргінальної поведінки особи – це її зовнішній прояв. Об'єктивна сторона маргінальної поведінки, як правило, не є окремим діянням, а є системою цілеспрямованих діянь, що не порушує норм права.

Аналіз маргінальної поведінки особи з позиції дослідження її об'єктивної сторони надає можливість стверджувати про відмінність маргінальної поведінки від правопорушень. Головна відмінність полягає в

²¹⁶ Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. О. М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2017. 242 с.

тому, що після неї відсутні негативні наслідки, за які настає юридична відповідальність.

Зазначимо, що елементами об'єктивної сторони маргінальної поведінки особи є: діяння, його наслідки та причинний зв'язок між діянням та наслідками. Елементи, що характеризують об'єктивну сторону, досить різноманітні. Це й не дивно, якщо врахувати величезну кількість норм права, різнобічний характер діянь учасників суспільних відносин, які використовують свої суб'єктивні права та виконують юридичні обов'язки.

Діяння, тобто поведінка, яка перебуває під контролем волі та розуму людини, отримує свій прояв у вигляді дії чи бездіяльності. Дія – це активна поведінка особи, бездіяльність – пасивна. Норми права під час опису можливого (суб'єктивне право) чи належного (юридичний обов'язок) діяння регламентують його з різним ступенем деталізації. Зауважуючи цей факт, Р. Ратінов зазначає, що в одному випадку у нормах права закріплена загальна лінія поведінки, у другому – вид поведінки, у третьому – її спосіб [²¹⁷, с. 56].

Наслідки маргінальної поведінки особи, як елемент об'єктивної сторони, мають як соціально-корисні, так і шкідливі зміни в об'єктах, що охороняються правом. Такі наслідки можуть бути майнового (придбання речей, отримання грошей), немайнового (порушення норм моралі, оголошення подяки), організаційного (забезпечення нормальної діяльності суб'єктів) й іншого характеру.

Наслідки, як правило, визначаються у нормі права. Однак ті або інші наслідки як результат, досягнення якого прагне суб'єкт маргінальної поведінки, можуть визначатись і в договірному порядку, якщо законом передбачена така можливість.

Умовою визнання тієї чи іншої поведінки особи маргінальною є наявність причинного зв'язку між діянням та наслідками, які настали. Причинний зв'язок у праві – це зв'язок між явищами, одне з них (причина)

²¹⁷ Ратінов Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии. *Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности*: сб. науч. тр. Москва–Прага, 1986. С. 54–75.

передує іншому (наслідку), а в певних випадках навіть породжує його. Наявність причинного зв'язку дає змогу поєднати елементи об'єктивної сторони [218, с. 392].

Поряд з описаними вище елементами об'єктивної сторони маргінальної поведінки особи можна також назвати і факультативні елементи, а саме: засоби та способи маргінальної діяльності, сутність яких розкрита в загальному вигляді В. Барановим так: засоби поведінки – це знаряддя, механізми, інструменти, організаційні форми, за допомогою яких вона реалізується [219, с. 178–180].

Засоби маргінальної поведінки особи визначаються метою діяння. Вони мають неоднакове юридичне значення і отримують різне правове закріплення. Наприклад, засоби доказування як особливого виду юридичної діяльності отримують детальне юридичне оформлення. Засоби трудової діяльності, як правило, закріплюються в нормах права в загальному вигляді.

Спосіб діяльності – це «технологія» її реалізації; юридично значуще явище. Державі важливо визначити способи маргінальної поведінки особи щодо різних наслідків такої діяльності [220, с. 80].

Підсумовуючи характеристики об'єктивної сторони маргінальної поведінки, слід зазначити, що вона є зовнішнім проявом поведінки людини. Саме за її ознаками можна виявити початок формування мотивів маргінальної поведінки особи. Визначення способів і засобів поведінки особи допомагає ідентифікувати маргінальну поведінку особи серед інших видів правомірної поведінки.

Наступним елементом юридичного складу маргінальної поведінки особи є її суб'єкт.

²¹⁸ Гишинский Я. И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии. *Российский ежегодник уголовного права*. 2007. № 2. СПб.: ООО унив. изд. консорциум Юрид. кн., 2008. С. 390–393.

²¹⁹ Баранов В. Истинность норм советского права :Проблемы теории и практики: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Горький, 1990. 420 с.

²²⁰ Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологический и психиатрический аспекты: монография. Мн.: Беларусь, 1988. 207 с.

Суб'єкт – це носій предметно-практичної діяльності та пізнання (індивід чи соціальна група), джерело активності, направленої на об'єкт [221, с. 1159].

У теорії права суб'єктом визнається фізична чи юридична особа, яка є носієм юридичних прав та обов'язків [222, с. 776].

До суб'єктів маргінальної поведінки, на наш погляд, слід відносити фізичних осіб (індивідуальний суб'єкт) та юридичних осіб (колективний суб'єкт), які у межах чинних норм права здатні вчиняти юридично значущі діяння, що тягнуть за собою певні юридичні наслідки.

Коло суб'єктів маргінальної поведінки охоплює поняття «суб'єкти правової поведінки». Слід також наголосити, що суб'єкт маргінальної поведінки – поняття значно вужче, ніж суб'єкт права, правовідносин.

Визнаючи однією з ознак маргінальної поведінки особи деформацію правової свідомості, можна стверджувати, що її суб'єктом може бути будь-який член суспільства, незалежно від соціальної приналежності. Порушення прав і свобод людини та громадянина, ухвалення нормативно-правових актів, що погіршують становище громадян, – усе це зумовлює заперечення першорядної ролі норм права у регулюванні поведінки людини та громадянина. Якщо вимоги, встановлені нормою права, не надають людині реальної можливості реалізації її прав та свобод, а також пов'язані зі значними фізичними і моральними витратами, поведінка особи починає регулюватись іншими соціальними нормами (моралі, релігії та іншими соціальними нормами) [223, с. 27].

Особливу увагу під час аналізу суб'єктів маргінальної поведінки особи слід приділити маргінальній поведінці колективів. На думку М. Орзіха, поведінка колективу більшою мірою реалізується через вчинки його членів

²²¹ Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 2002. 1456 с.

²²² Ожегов С. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Шведовой. 22-е изд., стер. Москва: Рус. яз., 1990. 921 с.

²²³ Нечаева О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 170 с.

[²²⁴, с. 49]. Доповнює цю думку вислів А. Шульги, яка зазначає, що це не просто сума вчинків, скоріше визначальним чинником є функції окремих частин, структурних підрозділів, з яких складається колектив (розпорядчі, регулювальні, контрольні тощо) [²²⁵, с. 139].

Варто зазначити, що не завжди маргінальна поведінка окремого члена колективу може вплинути на поведінку інших осіб і колективу загалом. В цьому аспекті колектив є своєрідним фільтром, який може перетворити суб'єктів маргінальної поведінки на нейтрально налаштованих, а інколи навіть на соціально активних осіб за допомогою ідеологічного позитивного за своїм змістовим навантаженням впливу.

Тобто суб'єктами маргінальної поведінки можуть бути індивіди та колективи. Якщо цей поділ деталізувати з урахуванням соціальної та юридичної характеристики найбільш розповсюджених з них, то можна виокремити таке коло *суб'єктів маргінальної поведінки: фізичні особи; службові особи; трудові колективи; різні організації.*

Цей перелік визначає основних суб'єктів маргінальної поведінки, проте є й інші суб'єкти, діяльність яких може підпадати під ознаки маргінальної поведінки. Серед них можна зазначити: *церкву, релігійні общини, різні конфесії, іноземні фірми, банки тощо.*

Зупинимось на характеристиці властивостей деяких із перерахованих суб'єктів.

У першу групу суб'єктів маргінальної поведінки ми об'єднали фізичних осіб. До них слід віднести громадян України, громадян інших держав, апатридів та біпатридів. До цієї ж категорії слід віднести і осіб без громадянства, яким надано певний соціальний статус відповідно до законодавства України (Закон України «Про біженців та осіб, які потребують

²²⁴ Орзих М. Личность и право: пособие. Москва, 2010. 183 с.

²²⁵ Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с.

додаткового або тимчасового захисту» (2011 р.) [226]; Закон України «Про громадянство України» (2001 р.) [227]; Закон України «Про імміграцію» (2001 р.) [228]; Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» (2011 р.) [229] та інші).

В. Лихолоб до суб'єктів маргінальної поведінки зараховує групи декласованих елементів суспільства, осіб, які переживають культурний або соціальний конфлікт з середовищем, у якому проживають. Їм властива антигромадська поведінка та відсутність соціальної адаптації. До них він відносить – мігрантів, безхатченків, волоцюг, жебраків, алкоголіків, наркоманів тощо [230, с. 29].

Однак такий підхід, на нашу думку, потребує певного уточнення. Належність лише цих осіб до суб'єктів маргінальної поведінки спричиняє додаткові проблеми під час встановлення змісту маргінальної поведінки як виду правомірної поведінки особи.

Ми погоджуємось із думкою О. Нечаєвої щодо необхідності уточнення: чи слід відносити до суб'єктів маргінальної поведінки лише декласованих елементів суспільства та виявлення причин, характерних саме для маргінальної поведінки цих осіб [231].

В останнє десятиліття міграція, охопивши значну кількість людей, внесла в їхнє життя істотні зміни. У зв'язку зі збільшенням обсягів нелегальної міграції, що стала одним із видів кримінального бізнесу, оцінити реальні масштаби міграції в Україні доволі важко. Трудова міграція, підставою якої є поліпшення матеріального становища, не ставить за мету адаптацію в новому

²²⁶ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3671-17>

²²⁷ Про громадянство України: Закон від 18 січ. 2001 р. № 2235-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2235-14>

²²⁸ Про імміграцію: Закон від 7 черв. 2001 р. № 2491-III. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2491-14>

²²⁹ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон від 22 верес. 2011 року № 3773-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

²³⁰ Лихолоб В. П. Правовое и нравственное предупреждение преступности ОВД: учеб. пособ. Киев: Академия МВД Украины, 1992. 119 с.

²³¹ Нечаева О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 170 с.

суспільстві. Те саме можна сказати й про нелегальну міграцію, якщо тільки вона не є вимушеною. Культурний, соціальний конфлікт, як правило, не властивий таким особам. Він виникає у разі, коли мігрант не хоче змінювати свої ціннісні орієнтири. До того ж адаптація мігрантів залежить насамперед від розв'язання питань, пов'язаних з їхнім працевлаштуванням і проживанням. У такому разі найбільш захищеною категорією, з погляду законодавства України, є особи, які отримали статус біженця. Україна сприяє біженцям у сфері зайнятості, допомагає працевлаштуватися, знайти житло тощо. До визнання особи біженцем і вимушеним переселенцем особи, які подали клопотання про одержання свідоцтва щодо отримання такого статусу, також мають певні права. Найбільш незахищеною категорією мігрантів є особи, які змушені залишити місця постійного проживання унаслідок стихійних лих або техногенних катастроф, а також унаслідок систематичного порушення прав і свобод людини та громадянина. Вони не отримують статусу біженця (змушеного переселенця) і, відповідно, не наділені правами останніх, що значно ускладнює процеси їхньої адаптації та асиміляції до нового суспільства [232, с. 21–22].

На жаль, мігрантів, які практично не мають правового підґрунтя для особистого розвитку, дуже багато. Однак збільшення кількості цієї групи осіб зумовлює необхідність приділити увагу цьому питанню з боку органів державної влади, зокрема профільних міністерств і відомств, відповідальних за формування та реалізацію соціальної політики в країні.

На думку В. Олефіра, певна категорія мігрантів, зокрема особи, які не отримали статусу біженця (вимушеного переселенця), поставлені в становище небажаних суб'єктів суспільства. У них немає можливості законного здійснення належних їм прав і свобод, вони виключені із суспільних відносин, їх не можна віднести до жодного класу, прошарку українського суспільства. Їхній правовий статус або незаконний (біженці), або вони не можуть

²³² Бондаренко Н. В. Нелегальна міграція: детермінанти та заходи запобігання в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 3. С. 20–23.

розраховувати на розв'язання проблем проживання, працевлаштування, надання медичної допомоги тощо [²³³, с. 123–130].

Для повноцінної участі у правовідносинах з метою задоволення своїх потреб та інтересів індивіди повинні володіти певними властивостями:

правоздатністю, яка характеризується як можливість особи мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки;

дієздатністю, яка характеризується як можливість особи своїми діями набувати та втілювати у життя надані особі права та обов'язки;

деліктоздатністю, тобто можливістю особи самостійно відповідати за свої протиправні вчинки, нести юридичну відповідальність;

певним правовим статусом, під яким ми розуміємо юридично закріплене становище особи в суспільстві.

Значна кількість мігрантів переживає не тільки культурну, а й соціальну кризу. Це здебільшого зумовлено тим, що багато хто з них перебуває серед малозабезпечених верств населення. У процесі інтерв'ювання працівників міграційної служби було з'ясовано, що основною проблемою, яка постає перед мігрантами та спричиняє найістотніший вплив на їхнє суспільне оточення, є проблема житла. Це підтверджується і даними дослідження: 50% мігрантів зіштовхнулися на новому місці проживання із цією проблемою. Як правило, у спілкуванні мігранти доволі мовчазні, на контакт ідуть погано, що зумовлює значну кількість проблем, з якими вони стикаються у будь-якій сфері їхньої життєдіяльності [²³⁴].

Значна кількість життєвих проблем, які особа не може розв'язати самостійно, сприяє формуванню своєрідного бар'єру спілкування, відлюдькуватості особи, зневірі у принцип «соціальної справедливості». Особа переживає своєрідну трансформацію ціннісних орієнтацій: те, що вчора мало першочергове значення – сьогодні відсуваються на другий план.

²³³ Олєфір В. І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2005. 443 с.

²³⁴ «Міграційні страхи» Європи: погляд з України. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/01-Migration+fears/>

Відбувається скорочення потреб, виокремлення лише кількох найбільш пріоритетних. Унаслідок цього відбувається звуження сфери для самореалізації людини, що пригнічує її, створює негативну для неї ситуацію.

Цінності, які в житті мігрантів є основними, у зв'язку з необхідністю визначення їх модифікації, пов'язаної зі зміною навколишнього оточення, вивчалися в порівнянні: до та після переїзду. Було встановлено, що після зміни місця проживання відбулося підвищення потреби у «матеріальному добробуті» (59% і 75% відповідно), у «безпеці» (34 і 46%), у «спокійному житті» (28 і 39%), у налагодженні «зв'язків» (16 і 33%) та зниження таких цінностей, як «повага до навколишніх» (18 і 7%), «цікава робота» (22 і 7%), «моральність» (15 і 4%), «чесність і порядність» (17 і 6%). На підставі викладеного можна дійти висновку, що негативні обставини впливають на зміну цінностей, які регулюють поведінку, зменшують роль тих пріоритетів, які є основою для життєдіяльності того чи іншого суспільства.

Дослідження показало, що труднощі, пов'язані зі зміною місця проживання, зумовлюють певну індивідуалізацію особи, збільшення ролі споживацьких цінностей, що впливає на вчинки іммігрантів. У зв'язку з цим більший вплив на їхню поведінку мають зовнішні регулятори. Матеріальні труднощі та зниження рівня життя є підставою для відмови мігрантів від дотримання норм суспільства, деформації свідомості, а конфлікти з місцевим населенням можуть бути умовою для їх культурного прояву, що у сукупності сприятимуть формуванню мотивів маргінальної поведінки особи [235, с. 2; 236].

Для того щоб реалізувати свої правові можливості, суб'єкти маргінальної поведінки повинні мати відповідні соціальні та фізичні властивості, певний рівень соціалізації тощо.

²³⁵ Лист Державної міграційної служби України щодо надання інформації з питань протидії нелегальній міграції за 2017 рік / Державна міграційна служба України. 4 с.

²³⁶ Йосипів А. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються мігрантами-маргіналами. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 32. С. 205–215.

Ще одна особлива група осіб, яких відносять до маргіналів, – це особи без певного місця проживання (соціальні маргінали), які існують у будь-якій країні. Портрет представника цієї групи такий: зазвичай, це особа сорока-п'ятдесяти років, яка не має житла, відносно освічена (9% мають вищу освіту, понад половина з них – середню спеціальну й середню технічну), що втратили зв'язки з родичами та знайомими.

Соціологічні дослідження свідчать, що безхатченки – це, в основному, (58%) законослухняні громадяни, що втратили житло унаслідок якихось соціальних колізій тощо. Решта – це колишні засуджені, алкоголіки, наркомани та інші (42%). Втративши житло, особа потрапляє в ситуацію постійного конфлікту як із суспільством, так і внутрішнього конфлікту із самим собою, оскільки її ціннісні орієнтації не відповідають нинішньому статусу. Безхатченко буде змушений прилаштуватися до нового середовища і нових правил поведінки, а це, своєю чергою, пов'язане із втратою моральних та професійних якостей, при цьому «рятівником» вважається алкоголь. Він стає неодмінним атрибутом життя особи без певного місця проживання. Для 90% безхатченків, що перебувають у стані алкогольного сп'яніння, їхнє становище перестає розглядатись як негативне. Відсутність доступу до легального одержання коштів та алкоголь стають підставою криміналізації доходів цієї категорії осіб. Злочинність у середовищі безхатченків є надзвичайно розповсюдженим явищем, тому ця група осіб доволі легко порушує межі маргінальної поведінки як виду правомірної поведінки особи та вчиняє правопорушення.

Отже, слід погодитися із твердженням Є. Садкова, що умови життя соціальних маргіналів такі, що межа між віктимністю або злочинністю зникає. Стати жертвою злочину або злочинцем цією групою осіб сприймається як норма [237].

²³⁷ Садков Е. Предупреждение преступности в маргинальной среде молодежи: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. 165 с.

Соціолог М. Сміт вирізняє чотири стадії процесу десоціалізації, деінтеграції особи із суспільством:

агресивна фаза – це період активності, прагнення впоратися з будь-якою надзвичайною ситуацією (втрата роботи, соціального статусу, розлучення). Людина обурена цими обставинами, проте намагається зберегти своє місце у суспільстві;

регресивна фаза – людина зникає до свого «нового» становища, надія повернутися до колишнього життя «вмирає». Людина стає більш недовірливою, навколишній світ починає здаватися їй ворожим і чужим;

спроба розв'язати конфлікт і порвати з минулим – особа починає вважати, що вона має право на допомогу держави чи суспільства. Зазвичай на цій стадії починається зловживання спиртними напоями і, як наслідок, зменшення в особі потреб;

стадія упокорення – тут має місце заперечення традиційних цінностей, внутрішня трансформація дає змогу перебороти конфлікт, знайти нові шляхи адаптації. Важливою характеристикою цієї стадії є те, що деградує система бажань особи, вони зводяться до елементарних біологічних потреб. На останній стадії десоціалізації можна спостерігати людину практично без потреб, яка живе у знеціненому світі [²³⁸, с. 184–192].

Обов'язком держави є забезпечення безперешкодної реалізації цієї групою осіб прав і свобод, гарантованих законодавством країни, а також надання соціальної допомоги незахищеним категоріям громадян. Однак, незважаючи на те, що мешканцями «соціального дна» є 14% населення, серед яких: особи, які не мають визначеного місця проживання; особи, що займаються бродяжництвом, безпритульні діти; особи, що займаються проституцією, особи, що зловживають алкоголем, особи, які вживають наркотичні засоби та інші, соціальна допомога для представників цієї групи

²³⁸ Smith M. *Marginal People*. Illinois: iUniverse, 2018. 324 p.

осіб мізерна, що передусім зумовлено практично повною відсутністю нормативно-правової бази у цій сфері [²³⁹, с. 39].

І справді, підвалини розв'язання зазначених проблем перебувають у площині українського законодавства. Саме на нормативному рівні відбувається регулювання питання надання особі того чи іншого соціального статусу, забезпечення грошовим утриманням, житлом тощо. Якщо цього не буде зроблено в стінах Верховної Ради України, то профілактичні заходи щодо проявів маргінальної поведінки не принесуть належних результатів.

З плином часу в суб'єктів маргінальної поведінки складається власна система цінностей, що суперечить заведеним правилам поведінки та не відповідає соціальним нормам суспільства. Формування стереотипної девіантної поведінки може бути одним із способів існування, а також запереченням суспільних інститутів, проявом ворожості щодо інших членів суспільства [²⁴⁰, с. 40].

Людина, опиняючись наодинці зі своїми проблемами та негараздами, «ображається» на суспільство, що спричиняє її маргінальну поведінку, яка є граничною між правомірною та протиправною.

Деякі автори також відносять до маргіналів осіб, які звільнились з місць позбавлення волі. Коли особа позбавляється волі, це зумовлює її відрив від звичного середовища. Це тягне за собою послаблення і втрату соціально-корисних зв'язків особи, зміну її соціального статусу. Адаптація засудженого до умов установи виконання покарання пов'язана з необхідністю засвоєння ним нових правил поведінки, що накладають, як правило, негативний відбиток на психічний стан особи. Звільнення й повернення в колишнє соціальне середовище знову викликають необхідність адаптації колишнього засудженого до «нового» («старого») середовища. Правомірність поведінки особи після відбуття покарання залежить насамперед від відновлення

²³⁹ Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні: монографія. Запоріжжя, 2010. 210 с.

²⁴⁰ Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні: монографія. Запоріжжя, 2010. 210 с.

соціально-корисних зв'язків і його ресоціалізації, оскільки чинники постпенітенціарної адаптації мають значний вплив на її формування. Відсутність цих засад найвірогідніше «підштовхне» особу до вчинення нових правопорушень. Успіх адаптації залежить від співвідношення особистісних установок особи, яка звільнилася, та вимог, що висувуються суспільством і найближчим оточенням особи (родиною, трудовим колективом тощо). Розв'язання проблем із житлом, їжею, роботою значно полегшує соціалізацію звільненого. Відсутність постійного місця проживання, перешкоди під час працевлаштування спричиняють асоціальну поведінку особи, що є підставою для формування у неї мотивів маргінальної поведінки. Близько 40% неповнолітніх, що відбули покарання у виді позбавлення волі, пройшли через серйозні перешкоди під час працевлаштування. І хоча значна кількість молодих людей (68,2%) оволоділи тією або іншою спеціальністю, яку вони здобули у виховній колонії, серед причин, що зумовили відмову у працевлаштуванні, найчастіше називали «судимість» [241, с. 423].

Відсутність належної державної підтримки звільнених з місць позбавлення волі спричиняє проблеми їхньої адаптації, наслідком якої стає відмова від втілення у життя норм, встановлених суспільством, протиставлення себе членам суспільства. Питання, пов'язані з проживанням, спілкуванням, працевлаштуванням, вирішуються особою, яка звільнилася з місць позбавлення волі, самотужки, часто без втручання посадових осіб, які мають опікуватись цим питанням [242, с. 42].

Так склалося, що менталітет українського суспільства негативно сприймає осіб, які звільнились з місць позбавлення волі. Хоча це такі самі люди, як і інші члени суспільства. Однак до них, зазвичай, ставляться з пересторогою, певним страхом, недовірою тощо. За таких умов їм важко

²⁴¹ Кримінально-виконавче право України: підручник. У 2-х т. Т. II / А. А. Музика, В. Я. Конопельський, Є. О. Письменський та ін.; за заг. ред. Є. Ю. Бараша. Київ: Нац. акад. внутр. справ, ФОП Кандиба Т. П. 2018. 622 с.

²⁴² Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.

знайти своє місце серед суспільства, а ще важче – реалізувати особисті потреби.

Ще однією групою маргінально налаштованих осіб вважають безпритульних дітей. Відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» безпритульний – це неповнолітній, контроль за поведінкою якого відсутній внаслідок невиконання або неналежного виконання обов’язків щодо його виховання, навчання й (або) утримання з боку батьків або інших законних представників, або посадових осіб, що не має місця проживання й (або) місця перебування [²⁴³].

Маргінальна поведінка безпритульних пов’язана насамперед з тим, що вони виключені зі сфери суспільних відносин і зв’язків, процеси їхнього виховання й соціалізації деформовані та неконтрольовані. У більшості безпритульних немає соціально-корисних зв’язків, їхні комунікативні зв’язки перебувають всередині девіантних груп, в яких загальнолюдські цінності й норми не є пріоритетом, а уявлення про належні, як правило, перекручені. Девіантна поведінка у цьому разі є нормою для безпритульних осіб, відповідно, залучення їх у суспільні відносини не відбувається. Їхній соціальний статус, на думку суспільства, є маргінальним, і поки він присутній, безпритульник буде виключений із соціальних відносин, і з дитинства буде відчувати себе особою, до якої суспільство ставиться байдуже. У такому разі соціальні норми суспільства, зокрема й норми права, встановлені державними органами, зневажаються цією категорією осіб, а моральні цінності взагалі відсутні. Безпритульники характеризуються готовністю до вчинення правопорушень; неформальні зв’язки з особами, що характеризуються аморальною і протиправною поведінкою лише підтримують у неповнолітньої особи думку про можливість порушення норм права.

За оцінками Уповноваженого Президента України з прав дитини, із майже 80 тис. дітей, позбавлених батьківської опіки (1,5 % усього дитячого

²⁴³ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січ. 1995 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 6. Ст. 35.

населення країни), лише 8,0 % є біологічними сиротами. Решта (92,0 %) мають батьків. Щороку в Україні близько 20–30 тис. дітей потрапляють до спеціалізованих закладів (центрів медико-соціальної реабілітації, притулків, приймальників-розподільників, виховних установ) переважно через відсутність безпечних умов існування в родинному оточенні (вияви агресії, домашнього насильства, аморальний спосіб життя батьків, алкоголізація, наркотизація, маргіналізація, втягування до різних форм асоціальної поведінки, трудової й сексуальної експлуатації, злочинної діяльності). Зростає питома вага безпритульних і бездоглядних дітей, у яких виявлено туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД, інші небезпечні хвороби, що поширюються у зв'язку з воєнними діями та вимушеною міграцією населення. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних сім'ях, які потребують постійної соціальної допомоги [244].

За статистикою Національної поліції України, на профілактичному обліку перебуває майже 150 тис. неповнолітніх, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин та алкогольних напоїв. Понад 80 тис. (55,0 %) правопорушників цієї категорії притягувались до відповідальності (застосування примусових заходів виховного характеру) повторно, зокрема за корисливо-насильницькі злочини, учинені з особливою жорстокістю (13,5 %), зі знуцанням над потерпілим (15,5 %), пов'язані з діями сексуального характеру (22,0 %) [245].

Зміна пріоритетів у вихованні молоді, на відміну від радянської, привнесла дух демократизму, волелюбності в життя юних українців. Це сприяло розвитку егоїстичних характеристик особи, зниженню поваги до

²⁴⁴ Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будемо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua>.

²⁴⁵ Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України за 2016–2018 рр. *Національна поліція України*. URL: <https://www.npu.gov.ua>.

оточуючих і старшого покоління передусім, задоволення власних потреб та інтересів без урахування суспільних.

Що стосується алкоголіків, наркоманів, повій, волоцюг, яких також зараховують до суб'єктів маргінальної поведінки, то говорити про неї можливо тільки у разі руйнування соціальних відносин і зв'язків цих осіб із суспільством. Поведінка, пов'язана, наприклад, із зловживанням алкоголем, поки вона не призводить до десоціалізації особи (поки особа має можливість безперешкодної реалізації своїх прав та свобод і робить це), не може бути віднесена до маргінальної.

Крім того, певний вплив на маргінальну поведінку спричиняють пріоритети особи. Якщо людина поважає лише свої індивідуальні цінності, її поведінка буде спрямована здебільшого на задоволення особистих потреб, незалежно від інтересів суспільства, що зумовлює дестабілізацію суспільних відносин, обмеження прав, свобод і законних інтересів інших громадян [246, с. 423–424].

Розглянуті групи осіб слід відносити до суб'єктів маргінальної поведінки. Законодавство України не надає їм реальної можливості безперешкодної реалізації прав, свобод і законних інтересів, що є основною перешкодою для їх соціалізації. Через те, що особа вважає себе небажаним суб'єктом суспільства, маргінальна поведінка для неї є звичною.

Для колективних суб'єктів маргінальної поведінки (організацій, трудових колективів тощо) найбільш характерною рисою є те, що вони реалізують юридично значущу діяльність у межах своєї компетенції. Саме компетенція в широкому розумінні є узагальненим вираженням усіх колективних видів правосуб'єктності, вона замінює ті ознаки, які стосуються фізичних осіб, характеризують її дієздатність.

²⁴⁶ Михайлов О. Є., Горбань А. В., Міщук В. В. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 566 с.

Компетенція, зазвичай, містить вказівки на мету діяльності, завдання, функції колективу, обсяг і характер конкретних майнових, організаційних, фінансових та інших повноважень, форми та методи діяльності тощо.

Колектив, визнаний суб'єктом поведінки, зокрема маргінальної, своїм основним призначенням вважає ту чи іншу специфічну діяльність, для здійснення якої він і був створений. Професійна діяльність колективу має інституційний характер, тобто вона обмежується певними рамками, передбаченими правовими актами.

Отже, до маргіналів у юридичній літературі віднесено:

безхатченків;

жебраків;

осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі;

осіб, які займаються бродяжництвом;

безпритульних дітей;

осіб, які займаються проституцією;

осіб, які зловживають алкоголем;

осіб, які вживають наркотичні засоби;

осіб, що одержали або відмову в реєстрації клопотання про отримання статусу біженця (вимушеного переселенця), або в наданні такого статусу тощо.

До загальних ознак суб'єкта маргінальної поведінки варто віднести граничність (окреме, одноосібне) положення людини у суспільстві, відсутність стабільної роботи, впевненості у завтрашньому дні (стосується житла та місця проживання), законодавчий хаос або прогалини стосовно проблемних питань (соціальна політика), масовість прояву маргінальних вчинків, їх якісну характеристику тощо.

Переходячи до аналізу суб'єктивної сторони маргінальної поведінки, слід зауважити, що це найбільш складний елемент у структурі маргінальної поведінки особи. Вона охоплює психічне спрямування особи, її свідомості на

вчинення діянь, психічне ставлення до своєї поведінки у сфері права та її наслідків.

Психологічним підґрунтям маргінальної поведінки особи є, на наш погляд, така детермінанта, як «потреба», на основі якої поведінка формується та сприяє задоволенню цієї потреби. А. Зелінський визначає потребу як внутрішній стан, який виражає залежність особи від об'єктивних умов існування та розвитку і виступає джерелом її активності [²⁴⁷, с. 82].

Потреба проявляється в процесі взаємодії особи з навколишнім світом, результатом чого є певна реакція на зовнішні матеріальні та духовні блага, які сприймаються як необхідні чинники соціальної діяльності. Існує кілька рівнів людських потреб: біологічні (потреба в їжі); соціально-психологічні (потреба у спілкуванні, самовираженні); світоглядні (потреби духовного характеру).

Потреба, на нашу думку, спрямована на підвищення рівня адаптації, пристосування людини до навколишнього середовища. Інтереси, які реалізуються в процесі маргінальної поведінки, є особистими та спричиняють відповідний вплив на суспільні інтереси.

Характеризуючи суб'єктивну сторону маргінальної поведінки, слід звернути увагу на такі її елементи, як мета та психічна установка.

Після формування правового мотиву риси майбутньої маргінальної поведінки особи продовжують уточнюватись під час постановки мети. Мета виступає як ідеальне уявлення про наслідки можливих і бажаних дій, умови, способи та результати задоволення потреб. Суб'єкт маргінальної поведінки, зазвичай, переслідує певну мету особистісного характеру. Ця мета згодом реалізується через настання фізичних, соціальних і правових результатів.

У нормі права як загальнообов'язковому правилі поведінки ця мета формується через категорії «суб'єктивне право» та «юридичний обов'язок», що охороняються державою. Остання, у тій або іншій формі, забезпечує

²⁴⁷ Зелінський А. Ф. Кримінальна психологія: науч.-практ. изд. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.

задоволення відповідних потреб, визначаючи порядок, характер вчинення дій, засоби та методи, можливі результати та наслідки.

На думку С. Сабікєнова, мета, на відміну від потреб та інтересів, – це явище суб'єктивне. Вона є атрибутом свідомості загалом та правової свідомості зокрема. Мета, формуючись під впливом потреб та інтересів, є суб'єктивною формою вираження інтересу. Утім мета, закріплюючись у праві як результат усвідомлення потреб та інтересів, набуває об'єктивного характеру [²⁴⁸, с. 63].

У момент прийняття рішення стосовно майбутньої поведінки в особи формується психічний стан готовності діяти, тобто формується установка на таку маргінальну поведінку. Психічна установка як елемент суб'єктивної сторони маргінальної поведінки виступає як готовність діяти певним чином в конкретній ситуації на основі певної потреби.

У процесі визначення операційного елементу такої установки особа обмежена рамками норм права. Установка конкретної маргінальної поведінки являє собою готовність до поведінки, образ якої максимально наближений до умов дійсності. Під час її фіксації маргінальна поведінка стає для особи звичною та реалізується в подальшому без складного процесу її мотивації.

Доречно в межах цього елементу складу маргінальної поведінки особи розмежовувати категорії «правова установка» та «ціннісно-правові орієнтації». Ми вважаємо, що категорія «правова орієнтація» є ширшою за своїм змістом, оскільки вона містить у собі всі системи оціночних відносин особи, які сформувались під впливом взаємодії з різними сторонами навколишньої дійсності (мораллю, релігією тощо), унаслідок впливу системи інформації, знань та інше [²⁴⁹, с. 140].

²⁴⁸ Сабікєнов С. Право и социальные интересы в социалистическом обществе (теоретические проблемы взаимодействия): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Караганда, 1986. 398 с.

²⁴⁹ Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность: монография. Тбилиси: Мецниереба, 1987. 362 с.

Однак, як зазначає Д. Узнадзе, значення установки являє собою найбільш стійку частину системи ціннісних орієнтацій особи, які сфокусовані в конкретному напрямі [²⁵⁰, с. 61].

Особливе значення установка має для активної маргінальної поведінки, адже обов'язково передбачає її, тоді як ціннісна орієнтація може залишитися фактом свідомості та не виявляється в тому або іншому акті, а лише нести інформацію про найбільш прийнятну форму реалізації прав та обов'язків.

Визначальну роль для перетворення готовності на дію та намагання досягти певної мети відіграє певний поштовх – свідоме вольове зусилля, яке виникає внаслідок збудження.

Заслуговує на увагу процес ухвалення рішень унаслідок маргінальної поведінки колективу. Її формування також починається з потреб, інтересів, охоплює постановку мети, вибір засобів реалізації. Однак для неї характерно передусім те, що вона формується під впливом саме колективних потреб та інтересів. Звісно, особисті інтереси членів колективу також знаходять своє вираження у ній, проте воля колективу є похідною від сукупності індивідуальної волі всіх членів. Воля організації, підприємства, установи – це воля колективу, яку організовують органи колективу, скеровуючи його діяльність на досягнення поставленої мети.

Під час прийняття колективного рішення емоцій може бути менше, ніж у разі індивідуального рішення, однак ці емоції виражають волю колективу загалом та, зазвичай, є об'єктивною оцінкою ситуації. Тому рішення колективу менш суб'єктивні, більш точні та далекоглядні.

Збільшення кількості суб'єктів маргінальної поведінки є «сприятливим середовищем» розвитку злочинності. Руйнування соціальних зв'язків, неможливість задовольнити потреби законними способами, деформація свідомості особи, відмова від дотримання норм суспільства призводить до того, що у майбутньому ці особи вчинять правопорушення. Крім того,

²⁵⁰ Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси: Из-во АН Грузинской ССР, 1961. 211 с.

десоціалізація особи впливає на можливість втягнення її в антигромадську й протиправну поведінку, у зв'язку з чим злочинний світ може активно використовувати суб'єкта маргінальної поведінки.

Отже, підбиваючи підсумок викладеного вище, варто зазначити, що маргінальна поведінка особи є складною за своєю структурою. Для того щоб визнати ту чи іншу поведінку маргінальною та застосувати до неї заходи запобігання вчинення протиправних дій, необхідно з'ясувати наявність її складових елементів (об'єкта, об'єктивної сторони, суб'єкта та суб'єктивної сторони). Це є головною вимогою процесу юридичної кваліфікації маргінальної поведінки особи.

2.3. Взаємозв'язок маргінальних груп та злочинності

Сьогодні Україна обрала шлях складних політичних, економічних і соціальних перетворень. Було задекларовано нові демократичні принципи, загальнолюдські цінності та європейські стандарти життя, які, на жаль, не відповідають реаліям сьогодення. Порухення принципу рівності, різке соціальне розмежування, безробіття, інфляція, корупція, бідність – ці соціальні феномени є визначальними на сучасному етапі. Причому бідність стала в Україні хронічним і навіть масовим соціальним явищем, завдяки чому людьми легше керувати, маніпулювати їхньою свідомістю, а також експлуатувати [251, с. 93–96]. Можна стверджувати, що зараз уже сформувався особливий тип особистості з кризовою або катастрофічною свідомістю, якій притаманні апатія, цинізм, байдужість пересічних громадян. Людина відгороджується від «незручної» соціальної реальності за допомогою жорсткого психологічного бар'єра і зосереджується лише на приватному житті. Захист від світу, на думку психологів, потребує постійної підтримки і підтвердження. З цією метою носій катастрофічної свідомості шукає будь-яку негативну інформацію про чужий для нього зовнішній світ. Позитивну

²⁵¹ Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине. *Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект)*. 2017. С. 93–121.

інформацію він просто заперечує, сприймає її як помилкову. Для сучасної людини та суспільства загалом характерними є підвищена сугестивність і доступність для маніпуляцій ззовні, агресивність щодо зовнішнього світу та самої себе [252, с. 39].

Головне ж, як зазначає Є. Садков, полягає в тому, що таке явище, як маргінальність, безсумнівно, є однією з причин злочинності. Тісний взаємозв'язок між маргінальністю та злочинністю безперечний і виглядає цілком виразно. У цьому разі йдеться не тільки про кількісні показники ступеня взаємозв'язку зазначених соціальних явищ, статистичної (кореляційної та функціональної) залежності, а й про якісні характеристики [253, с. 51].

З погляду кримінологів, особи, які перестають вести так званий нормальний спосіб життя, відрізняються від інших і тим, що життєві цілі у них зміщуються в бік досягнення психологічного комфорту, відносин компанійсько-групового характеру, швидких задовольень, споживацтва, наживи. У них фіксується послаблення почуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, агресивність, грубість, брехливість, несамокритичність [254, с. 37]. До цього слід додати, що, перейшовши на позицію відщепенця, особа втрачає ініціативу у засвоєнні більш складних форм соціальної поведінки. Це є не повний перелік ознак соціальної хвороби – маргінальності.

У контексті загальнотеоретичних аспектів запобігання злочинності маргіналів, безпосереднім об'єктом кримінологічного вивчення є сама маргінальна особа або різні контингенти та типи маргінальних осіб. При цьому, як зауважив О. Джужа, важливо враховувати «взаємозв'язок різних рівнів і різнопорядкових сутностей у єдиній структурі особи злочинця, яка

²⁵² Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

²⁵³ Садков Е. В. Маргинальность и преступность. *Социологические исследования*. 2004. № 4. С. 48–57.

²⁵⁴ Кримінологія : Загальна та Особлива частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисоед ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.

визначається системою взаємозв'язків людини і суспільства» [255, с. 16]. Маргінальна особистість (від лат. «margo» – край, межа) – термін, який спочатку виник на межі соціології, культурної антропології та загальної теорії особистості. Термін позначав індивідів, що мають подвійну (згодом і множинну) культурну самоідентифікацію. Поняття «маргінальна особистість» було введено одним із засновників Чиказької соціологічної школи Р. Парком. Умовами, що викликають феномен маргінальності, Р. Парк вважав рух та імміграцію народів, розвиток ринку, торгівлю, але особливо – виникнення міст-мегаполісів. Автор підкреслював внутрішній зв'язок процесу урбанізації з його соціальною нестабільністю, ослабленістю соціального контролю та маргінальності – що зменшує дію локальних зв'язків, що сприяє розкріпаченню етнічних меншин [256, с. 890]. Відзначаючи такі характерні для маргінала риси, як маргінальна роздвоєність та конфліктність, Р. Парк підкреслював, що вони притаманні будь-якому іммігранту тоді, коли старі звички вже девальвувалися, а нові ще не сформувалися. У цей час іммігрант представляє собою «культурний гібрид», в повсякденному існуванні якого переплітаються традиції та культура різних народів. На думку Р. Парка, відносна перманентність кризового періоду адаптації, протиставлення інтересів такої особи суспільним відносинам, що склалися у суспільстві, призводить до формування особливого, маргінального типу особистості [257, с. 891].

У 30-і роки минулого століття американський соціолог Е. Стоунквіст, вивчаючи маргінальну особистість, акцентував увагу на психологічних аспектах маргінальності. Двоякість становища особи «на рубежі культур» визначається соціальними та расовими антагонізмами, що панують у суспільстві. Конфліктна ситуація народжується тоді, коли представники менш

²⁵⁵ Джужа О. М. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 15–21.

²⁵⁶ Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.

²⁵⁷ Park R. E. Human Migration and Marginal Man. *American Journal of Sociology*. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.

престижної групи прагнуть пристосуватися до більш престижної, що володіє великими владними повноваженнями [²⁵⁸, с. 72]. Проблеми маргінальних особистостей виникають лише після усвідомлення членами підпорядкованої групи свого нерівноправного становища. Це усвідомлення породжує психологічну нестійкість, роздвоєність та може проявитися у суїциді або аномії» [²⁵⁹, с. 56].

Європейський погляд на проблему «маргінальності» відмінний від американського своїм підходом до вивчення маргінальної особи. Наприклад, О. Бутиліна основними передумовами маргінальності вважає індивідуальні поведінкові передумови – девіацію, пасивність, аморальність, наслідком чого є: втрата соціального статусу, втрата соціальних зв'язків, ослаблення і розпад трудової мотивації, безробіття, злидні тощо. У зв'язку з цим автор враховує і соціальний чинник, пов'язаний з глибокою структурною перебудовою системи виробництва у постіндустріальному суспільстві, наслідками науково-технічної революції та кризою зайнятості [²⁶⁰, с. 19]. Європейська модель маргінала-індивіда відрізняється від американської моделі елементами, які трактуються як небажані і дезорганізують особистість внаслідок її неінтегрованості з біологічних та соціальних причин.

У Радянському Союзі поняття «маргінальність» не мало широкого розповсюдження, його не було ні в словнику В. Даля, ні у словнику С. Ожегова. Лише у 70-і роки минулого століття радянські соціологи Є. Старіков, у 90-і роки М. Червінська, П. Червінський та інші визначали маргінальну особистість та маргінальну поведінку як антигромадське

²⁵⁸ Stonequist E. V. *The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict*. N.Y., 1961. 120 p.

²⁵⁹ Гишинский Я. И. Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире». Сборник статей. Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2012. 352 с.

²⁶⁰ Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки. *Український соціум*. 2012. № 2 (41). С. 17–25.

соціальне явище, яка не відповідає суспільним нормам моралі [²⁶¹, с. 153–159; ²⁶², с. 235].

У «Декларації прав трудящих і експлуатованого народу», яка повністю увійшла до Конституції 1918 року, вказувалося на те, що з «метою знищення паразитичних прошарків суспільства і організації господарства вводиться загальна трудова повинність». Декрет РНК РРФСР «Про порядок загальної трудової повинності» (1920 р.) встановив «повсюдне та постійне залучення до суспільно корисної праці осіб, які такою не займаються» [²⁶³, с. 40].

Необхідність боротьби з маргінальним способом життя виникла вже тоді і в Кримінальному Кодексу 1926 року, в якому з'явилася ст. 192 КК, відповідно до якої притягували до кримінальної відповідальності, наприклад, осіб, що порушують паспортний режим. Водночас для отримання паспорта, постановою ВЦВК СРСР від 27 грудня 1932 року «Про встановлення єдиної паспортної системи в СРСР і обов'язкової прописки паспортів» [²⁶⁴, с. 94] наголошувалося, що серед документів, необхідних для отримання прописки, передбачалося наявність довідки з місця роботи або навчання.

Маргіналізація радянського суспільства виступила одним із важливих чинників поширення злочинності, оскільки здебільшого соціалізація індивіда припускала саме вчинення злочину. Для багатьох працівників правоохоронних органів соціалізація передбачала бездоказове засудження громадян, отримання «доказів» за допомогою застосування фізичного насильства, виконання вироків у вигляді найвищої міри покарання, участь в операціях проти представників певних етнічних та соціальних груп у межах репресивної політики тощо. Значна частина прокурорів, попри окремі випадки опору системі, санкціонувала подібні заходи, виступаючи на боці вищого партійного

²⁶¹ Стариков Е. Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе. *Рабочий класс и современный мир*. 1989. №4. С. 153–159.

²⁶² Червинская М. А., Червинский П. П. Большой толковый словарь иностранных слов. Харьков: Феникс, 1995. Т.2. 984 с.

²⁶³ Лісна І. С. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): монографія. Миколаїв: Вид.-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. 444 с.

²⁶⁴ Хрестоматія по истории русского права / сост. Н. Г. Руснак. 4-е изд. Киев: «ПолитИздат», 1984. 239 с.

керівництва. Для пересічних громадян втягнення у злочинну діяльність (в основному – крадіжки, грабунки та пограбування) мотивувалося прагненням вижити в умовах голодомору.

Адміністративна відповідальність за антигромадський спосіб життя у формі бродяжництва, жебрацтва та дармоїдства вперше була встановлена Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 липня 1951 року «Про заходи по боротьбі з антигромадськими паразитичними елементами», згідно з яким особи, що ведуть такий спосіб життя, переселялися з їх постійного місця проживання у віддалені райони країни, з обов'язковим залученням їх до праці за місцем поселення.

Ще в 1918 році при відділах соціального забезпечення районів, міст були створені спеціальні розподільники для жебраків та волоцюг, які у 1956 році були реорганізовані в спец-приймальники при відділах міліції у великих містах і столиці, а у 1970 році були перейменовані у приймальники-розподільники в системі МВС СРСР. На першому етапі вони виконували функції зі збору і скерування хворих до лікувальних установ, а також попереджали жебраків і волоцюг про неприпустимість та припинення такого способу життя [²⁶⁵, с. 102].

Незважаючи на вжиті державою заходи щодо боротьби з антигромадськими (як їх тоді називали) елементами, до 1960 року в країні не зменшилася суспільна небезпека, що виходила від них, у зв'язку з чим назріла необхідність внесення до чинного КК України ст. 209, яка передбачає відповідальність за бродяжництво, жебрацтво, дармоїдство [²⁶⁶, с. 69].

Для дослідження процесу контролю за злочинністю у 1922–1960 роках важливим видається висвітлення впливу маргіналізації радянського суспільства в умовах його деетнізації, а також масштабних переміщень населення, що тягнули за собою необхідність соціалізації індивідів у нових

²⁶⁵ Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960 рр.: монографія. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.

²⁶⁶ Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса: Феникс, 2009. 694 с.

умовах на новому місці роботи. Так, американський дослідник злочинності у пострадянських країнах професор Л. Шеллі вважає, що відсутність єдності у кримінології стала особливо помітною з початком глобалізації у 90-х роках ХХ ст. [²⁶⁷, с. 70]. Масштабні переміщення населення в межах країни, регіонів чи континентів, продиктовані потребами здійснення економічної діяльності, а також відкриття у зв'язку з цим нових «соціальних сходинок», відбивалися не лише на уявленнях про суть злочинності, способи протидії їй та характеристиці особи злочинця, а й на визначенні зв'язків між соціалізацією особи та можливістю вчинення нею протиправних дій. У зв'язку з цим маргінальність вийшла за межі культурного конфлікту і стала розглядатися як продукт соціальної мобільності.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1970 року «Про внесення змін до Указу Президії Верховної Ради від 04 травня 1961 року» і тотожними Указами інших союзних республік була встановлена кримінальна відповідальність за бродяжництво та жебракування з більш жорсткими санкціями. Наприклад, у ч. 1 ст. 209 – 2 роки, а за ч. 2 – чотири роки позбавлення волі [²⁶⁸, с. 92].

У ці роки відбулася зміна керівництва країни, коли після так званого «застійного» періоду органи влади очолив Ю. Андропов, більш активно стали застосовуватися каральні заходи державного примусу. Це, на наш погляд, свідчить про те, що зміни, які відбуваються у суспільстві, закономірно тягнуть за собою зміни реакції держави на негативні чинники у суспільних відносинах. Це підтверджує визначення маргінальності, надане Т. Керімовим: «маргінальність – це поняття, що служить для виправдання репресій щодо спеціальної частини людей, які не відповідають прийнятим у суспільстві нормам і цінностям» [²⁶⁹, с. 281].

²⁶⁷ Дремін В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса: Феникс, 2009. 694 с.

²⁶⁸ Лановенко И., Светлов А., Скибицкий В. Пьянство и преступность: история, проблемы. Киев: Наукова думка, 1989. 528 с.

²⁶⁹ Социальная философия: словарь / сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. Москва: Академический Проект, 2003. 557 с.

У цей же час держава впливає на осіб, які займаються бродяжництвом, жебрацтвом і дармоїдством, не лише за допомогою кримінального закону, їм надається допомога у працевлаштуванні, оформленні та отриманні документів, що засвідчують особу, скерування на лікування тощо.

Але основним завданням, яке стояло тоді перед органами внутрішніх справ, було своєчасне виявлення маргіналів та проведення з ними індивідуальної профілактичної роботи. Одночасно з роботою щодо виявлення, профілактики та припинення антигромадського способу життя, що проводилася правоохоронними органами, велися і кримінологічні дослідження з вивчення причин і умов, що сприяють веденню маргінального способу життя. Однак саме поняття та сутність маргіналізму розглядалися кримінологами, як правило, фрагментарно, обмежуючись лише загальною констатацією такого явища, як маргіналізм, або аналізом тільки його окремих форм або видів [²⁷⁰, с. 136].

На думку Е. Побегайло, «маргінальне середовище являє собою нестійку соціальну, декласовану і напівдекласовану соціальну групу, яка охоплює нероб, волоцюг, алкоголіків, наркоманів, соціально неадаптованих суб'єктів з кримінальним минулим, які значно ускладнюють кримінологічну ситуацію [²⁷¹, с. 103]. На наш погляд, не викликає сумніву декласування маргінального середовища, що складається із зазначених автором елементів. Водночас ми не стали б стверджувати, що маргінальна особа неодмінно характеризується «кримінальним минулим». Так, за нашими дослідженнями встановлено, що лише 37% жебраків, які вчинили злочини, раніше притягувалися до кримінальної відповідальності. Отже, судимість не є необхідною передумовою маргінальності. На думку Ю. Кваші, маргінальними називаються громадяни, які «віддають перевагу негативній соціальній поведінці, проте ще не стали на

²⁷⁰ ОВД по предупреждению преступлений: учеб. пособ. Киев: КВШ им. Держинского, 1987. 284 с.

²⁷¹ Побегайло Э. Ф. Психологические детерминанты криминальной агрессии. *Уголовное право*. 2002. № 1. С. 101–107.

злочинний шлях [272, с. 472]. Однак автор не враховує можливості ведення маргінального способу життя особами раніше судимими і такими, що не стали на шлях виправлення. Хоча, як показують дослідження, найбільша кількість злочинів (близько 60%) вчиняється протягом одного року після звільнення з місць позбавлення волі, і навіть більше, близько 20% рецидивістів вчиняють нові злочини ще перебуваючи в установах виконання покарань [273, с. 388–389].

Поняття маргінального способу життя, яке запропонувала Д. Заріпова, визначається як «аморальний, пов'язаний з тривалою неучастю повнолітньої працездатної особи у суспільно-корисній праці, ... протиправний спосіб життя окремих верств населення, відчужених від нормальних соціальних, побутових та громадських зв'язків, не мають постійного джерела доходу» [274, с. 21].

Далі наводиться перелік осіб, які, на думку Д. Заріпової, визначаються як «маргінали»:

- особи, які втратили роботу і суспільно-корисні зв'язки;
- повернулися з місць позбавлення волі і не працевлаштовані;
- закінчили (кинули) школу і не працевлаштовані;
- живуть на утриманні родичів і близьких;
- особи похилого віку, які не мають роботи і пенсії;
- неповнолітні, які проживають у неблагополучних сім'ях;
- бідні з офіційним доходом нижче межі бідності;
- відчужені за фізичним станом здоров'я: інваліди, туберкульозні хворі, наркомани, алкоголіки [275, с. 36].

Автор відзначає, що критерієм, який визначає маргінальну особу, є протиправний та аморальний спосіб життя. Хоча поведінка зазначених

²⁷² Криминология / под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. 524 с.

²⁷³ Криминология: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. и доп. Харків: Право, 2018. 416 с.

²⁷⁴ Заріпова Д. М. Предупреждение преступности маргинальных групп населения: пособие. Казань: изд-во «Татполиграф», 2012. 140 с.

²⁷⁵ Заріпова Д. М. Предупреждение преступности маргинальных групп населения: пособие. Казань: изд-во «Татполиграф», 2012. 140 с.

автором маргіналів не завжди є такою, що суперечить нормам права. Наприклад, особи, які займаються жебрацтвом, бродяжництвом, а також вживають спиртні напої поза громадськими місцями, не порушують встановлених законом правових норм через відсутність таких. Тому вживання терміна «протиправний» не відповідає теперішнім правовим заборонам.

По-друге, термін «аморалізм», який трактується у філософії як «заперечення саме позитивної моралі, пов'язаний з егоїзмом, нелюдськістю і презирством до совісті і честі» [276, с. 89; 277, с. 94], адресований Д. Заріповою усім категоріям маргінальних осіб. До таких автор відносить, наприклад, старих, бідних, інвалідів тощо, що, на наш погляд, є не зовсім доречним, і не коректним щодо цієї категорії громадян.

По-третє, неправильно визначати поведінку неповнолітніх, які проживають у неблагополучних сім'ях, як «протиправну і аморальну», оскільки вони самі є об'єктами адміністративних правопорушень та злочинів.

По-четверте, автор суперечить сама собі, визначаючи маргінальну особистість як «повнолітню, працездатну особу», і водночас відносить до них: неповнолітніх, інвалідів тощо.

Слід зауважити, що під час дослідження маргінального способу життя низка кримінологів, аналізуючи маргіналізм, виділяє властивий йому «чинник відчуження» [278].

Детально розглядає «відчуження особистості», як попередньої злочинної поведінки, у своїх роботах Ю. Антонян. Він вказує на те, що «відчуження – об'єктивний соціальний процес, який сягає своїм корінням в історію поділу праці ... Психологічне відчуження являє собою суб'єктивне неприйняття індивідом соціального оточення, деяких його важливих об'єктів,

²⁷⁶ Великий тлумачний словник української мови = A comprehensive English-Ukrainian dictionary: Близько 40 000 слів / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.

²⁷⁷ Словарь иностранных слов. Москва, 1988. 1044 с.

²⁷⁸ Шакун В. І. Урбанізація і злочинність в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 1996. 351 с.

а соціальне – неприйняття людини, у багатьох випадках – відторгнення його середовищем» [279, с. 25].

Суб'єктивні особливості маргінальних осіб, їх спосіб життя і спілкування, вчинення ними правопорушень та злочинів, тим більше протягом тривалого часу, дають підставу для висновку про те, що більшість з них є саме відчуженими особистостями. Це проявляється у слабких контактах з іншими людьми, у несприйнятті норм, що діють у суспільстві, в активній або пасивній опозиції маргінала суспільним цінностям. Водночас маргінальний спосіб життя повинен відчужуючи функції, поглиблюючи дистанцію між маргінальною особистістю та суспільством. При цьому він може формуватися як через суб'єктивні причини, наприклад за умови небажання працювати, перебувати на утриманні родичів, займатися жебрацтвом, проституцією і т.д.; так і через об'єктивні причини, наприклад за умов масового безробіття, низького рівня заробітної плати в країні, а також фізичних недоліків чи обмежень у тієї чи іншої людини. У цьому сенсі до категорії відчужених і соціально неадаптованих, на нашу думку, належать:

- мігранти-маргінали;
- особи, які відбули покарання у виді позбавлення волі;
- які зловживають алкогольними напоями, наркотичними, психотропними та іншими сильнодіючими речовинами;
- безробітні особи;
- особи без постійного місця проживання;
- особи, які хворі на СНІД.

Саме ці категорії осіб, які належать до таких, що ведуть маргінальний спосіб життя, будуть розглядатися нами далі.

Але слід відмітити, що не всі особи, що належать до перерахованих груп, є злочинцями, вони лише становлять ризик, схильні до вчинення протиправних діянь, за наявності суб'єктивних та об'єктивних чинників.

²⁷⁹ Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение: (Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений). Ереван: «Айстан». 1987. 98 с.

Отже, маргінальна особистість може формуватися і через об'єктивні, не залежні від конкретної людини причини, але при цьому для ведення цією людиною маргінального способу життя необхідна наявність іншого, не менш значущого, ніж відчуження, критерію – делінквентної поведінки (різновид девіантної поведінки з антисоціальною спрямованістю) [²⁸⁰, с. 62–66].

Варто зазначити, що кількість людей, які втратили свій соціальний статус і не змогли здобути новий, продовжує безперервно зростати. Системи цінностей, що існували, вже зруйновано, а нові досі не створено. До того ж незавершеними залишаються реформи, відсутнє економічне зростання, яке супроводжує величезний зовнішній борг України. Згідно з відомостями Міністерства фінансів України, станом на жовтень 2017 року загальна сума державного і гарантованого державою боргу України становила майже 77 млрд. доларів США, тобто понад 2 трлн. грн. Водночас розмір річного бюджету України в поточному році за прогнозами становитиме 770 млрд. грн., а отже, сума боргів перевищує річний бюджет України вже втричі. Якщо перерахувати все на одного громадянина, то виходить, що кожен заборгував міжнародним фінансовим організаціям по 47 тис. грн., тобто понад 1,8 тис. доларів США [²⁸¹]. Значна частина населення, зокрема працездатного, змушена шукати роботу за кордоном. Окрім цього, загрозливих масштабів набуває злочинність, падіння моралі та моральності, ціннісно-нормативна дезорганізація, правовий нігілізм, алкоголізм, наркоманія, неконтрольована міграція. Лише за дев'ять місяців 2017 року Державна міграційна служба України виявила 6,4 тис. нелегалів [²⁸²]. Від початку збройного конфлікту на Сході України чимало зусиль було докладено для розв'язання проблеми

²⁸⁰ Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2017. № 865. С. 62–66.

²⁸¹ Романюк А. Каждый украинец должен 47 тысяч гривен: что делать с госдолгом. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/kazhdyu-grazhdanin-ukrainy-dolzhen-47-tysyach-griven-1092135.html>

²⁸² Стало известно, сколько нелегалов вторглись в Украину в 2017 году. URL: <https://www.depo.ua/rus/life/stalo-vidomo-skilki-nelegaliv-vderlisyado-ukrayini-v-2017-roci-20171023662714>

вимушених переселенців, які втратили житло, роботу, майно, соціальний статус і виявились фактично обмеженими у власних правах і свободах.

З огляду на зазначене вище, деякі категорії населення досі не змогли адаптуватися в нових умовах, а тому стали маргіналами.

Невтішну картину процесу маргіналізації демонструє також студентська молодь. Значна частина студентів не пов'язує власне майбутнє з професією, яку здобуває, а отже, така категорія є потенційними маргіналами. На сучасному етапі кожен четвертий житель найбільших міст України (24,4 %) вважає марною отриману ним освіту [283]. Останніми роками посилюються тенденції сепаратизму як способу збільшення політичного капіталу регіональних політичних еліт, що призвело до їх слабкої контрольованості та формування регіонів із високим криміногенним потенціалом. Усе це загострює проблему подальшої маргіналізації суспільства. Для досягнення успіхів у розв'язанні цієї проблеми необхідно визначити головні джерела маргіналізації та знайти дієві способи її подолання.

Слід також враховувати, що перелік осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, не є вичерпним. Завдяки своїй динамічності і з урахуванням зміни структури суспільних відносин, її рухливості і нечіткості кордонів, ці групи можуть трансформуватися як у позитивному, так і негативному, кримінологічному напрямі.

З позиції соціології поняття маргінальність та девіантність не є тотожними, оскільки з погляду соціологічної теорії маргінальності, основну масу маргіналів становлять індивіди, що знаходяться в проміжному стані, за якого немає певних передумов в бік зміщення до девіантної поведінки [284, с. 74]. Не заперечуючи це судження у його соціологічному аспекті, слід зауважити, що кримінологічно значущою є поведінка, що відхиляється

²⁸³ Кожен четвертий українець вважає отриману ним освіту марною – опитування. URL: <https://www.unian.ua/society/2268914-kojen-chetvertiy-ukrajinetz-vvajaie-otrimanu-nim-osvitu-marnoyu-opituvannya.html>

²⁸⁴ Галимуллина З. Х. Маргиналы: понятие и эмпирическая реальность. Одесса: ОДУ, 2005. 172 с.

(девіантна), яка завдає шкоди самій особі або навколишнім людям. Саме девіантна, а потім і делінквентна поведінка, як правило, передує вчиненню злочинів особами, що ведуть маргінальний спосіб життя [²⁸⁵; ²⁸⁶; ²⁸⁷; ²⁸⁸].

У зв'язку з цим необхідно внести деякі уточнення в критерії понять девіантна і делінквентна поведінка. «Девіантною» (від лат. *deviatio* – відхилення) у соціології, медицині, праві, психології, педагогіці визнається поведінка, що відхиляється від загальноприйнятих у суспільстві норм і правил [²⁸⁹, с. 259].

Для нас кримінологічний інтерес представляє поведінка, що суперечить правовим нормам, що завдає шкоди соціальному порядку і благополуччю навколишніх людей, яке виражається як у дії, так і бездіяльності і визначається, з погляду психології, як «делінквентна» або «антисоціальна» [²⁹⁰, с. 33]. Тому як критерій, що визначає маргінальний спосіб життя, на наш погляд, більш доречним є вживання терміна «делінквентна» поведінка.

Складовими компонентами «делінквентної» поведінки є зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, що своєю чергою носить і антисоціальний характер, тобто наносять шкоду близькому оточенню і суспільним відносинам; надмірне утриманство; невиконання цивільних та конституційних обов'язків. До чинників, що характеризують маргінальну особистість, слід віднести і їх протиправну поведінку, що передує вчиненню ними злочинів. За нашими дослідженнями

²⁸⁵ Докторович М. О. Делінквентна поведінка особистості: факторний аналіз. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. 2010. Вип. 4. С. 65–68.

²⁸⁶ Чуносів М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема. *Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво*. 2013. № 11. С. 158–161.

²⁸⁷ Социальные отклонения / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юридическая литература, 1989. 213 с.

²⁸⁸ Богомолова М. Ю. Делінквентна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Педагогічні науки*. 2011. Вип. 59. С. 357–362.

²⁸⁹ Новейший словарь иностранных слов и выражений. Москва: АСТ Минск ХАРВЕСТ, 2002. 1252 с.

²⁹⁰ Змановская Е. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения. Москва: Academia, 2013. 288 с.

37,3% засуджених маргіналів раніше притягувалися до адміністративної відповідальності за вчинення різних правопорушень.

Наступним критерієм маргінального способу життя є відсутність постійного джерела доходів, що визнається і підтверджується багатьма кримінологічними дослідженнями.

Деякі автори визначають маргінальність як життя нижче мінімального матеріального і духовного рівня, простір злиднів та животіння [²⁹¹; ²⁹²; ²⁹³; ²⁹⁴; ²⁹⁵; ²⁹⁶]. На їхню думку, маргінальні групи не беруть участь у виробничому процесі, не виконують громадських функцій, не володіють соціальним статусом та живуть на ті кошти, які знаходять або в обхід загальноприйнятих життєвих установок, або надаються громадськими фондами в ім'я соціальної стабільності [²⁹⁷, с. 11]. З цим важко не погодитися.

На думку Р. Степаненко, маргінальним визнається спосіб життя соціально неблагополучних груп населення, відчужених від суспільно-корисних зв'язків, які не мають постійного джерела доходів, характеризуються делінквентною поведінкою, і через це схильні до вчинення правопорушень, у тому числі кримінальних [²⁹⁸, с. 70].

Аналізуючи злочинність загалом, її поширеність, структуру, динаміку, зовнішні та внутрішні характеристики, зокрема і різні аспекти її детермінації, можна дійти висновку, що саме маргінальний спосіб життя значною мірою її

²⁹¹ Кримінологія: учебник / науч. ред.: Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеев. М.: Волтерс Клувер, 2005. 640 с.

²⁹² Личность преступника / В.Н. Кудрявцев, Н.Н. Кондрашков, Н.С. Лейкина; под. ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Юридическая литература, 1975. 270 с.

²⁹³ Антонян Ю. М. Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое исследование: монография. М.: Норма: Инфра-М, 2010. 368 с.

²⁹⁴ Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. и доп. Харків: Право, 2018. 416 с.

²⁹⁵ Кримінологія: учебник / науч. ред.: Н. Ф. Кузнецова, В. В. Лунеев. М.: Волтерс Клувер, 2005. 640 с.

²⁹⁶ Юридична психологія: підручник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. Київ: КНТ, 2007. 352 с.

²⁹⁷ Галимуллина З. Х. Маргиналы: понятие и эмпирическая реальность. Одесса: ОДУ, 2005. 172 с.

²⁹⁸ Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2005. 223 с.

зумовлює. Так, на думку А. Долгової, «злочинність знаходиться на піку негативних соціальних відхилень» [²⁹⁹, с. 57], таких як: алкоголізм, наркоманія, проституція, безробіття, бездомність тощо. Тому, аналізуючи співвідношення маргіналізму та злочинності на основі загальної теорії злочинності, її детермінації та причинності, слід зупинитися на розгляді закономірностей *маргінальної злочинності, тобто сукупності злочинів, вчинених особами, що ведуть маргінальний спосіб життя.*

Взаємозв'язок маргінальності та злочинності може трактуватися не тільки як припущення, що маргінал через низку обставин схильний до правопорушень, вчинення злочинів, але і як те, що маргінал, який перебуває на «краю», на «дні» соціального життя («люмпени», «бичі», «бомжі», повії, жебраки і т.п.), меншою мірою захищений юридично, ніж інші, і частіше стає жертвою різних злочинів. Утім, умови життя маргіналів є такими, що грань між віктимністю чи злочинністю зникає. Стати жертвою злочину або самим злочинцем у цьому разі ними нерідко сприймається як норма, звичайна річ [³⁰⁰, с. 104; ³⁰¹, с. 24; ³⁰²].

Безумовно, усі негативні процеси, що відбуваються в суспільстві, не можуть не позначитися на його членах, так чи інакше призводячи до маргіналізації її окремих членів, зокрема і до вчинення ними правопорушень та злочинів. Тобто, існує безумовний зв'язок між маргіналізацією та злочинністю. Ю. Стрелковська зазначає, що існує і зворотній зв'язок – вплив злочинності на маргіналізаційні процеси в Україні. Під взаємодетермінацією маргінальності та злочинності вона пропонує розуміти процес взаємообумовлення, взаємовизначення зазначених явищ [³⁰³, с. 16].

²⁹⁹ Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: Инфра-М. 2010. 1008 с.

³⁰⁰ Варчук Т. В., Вишневецкий К. В. Виктимология: учеб. пособие. М.: Закон и право, 2009. 191 с.

³⁰¹ Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения: монография / за ред. В. Д. Филимонова. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. 152 с.

³⁰² Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. СПб.: Питер, 2002. 304 с. URL: <http://www.universalinternetlibrary.ru/book/33065/ogl.shtml>.

³⁰³ Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: криминологічне дослідження: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія»;

Вплив маргіальності на рівень злочинності у суспільстві, на думку Ю. Стрелковської, можна дослідити за двома основними напрямками:

- 1) розгляд маргіальності як криміногенного чинника;
- 2) вивчення віктимологічного аспекту маргіального становища індивіда.

Дійсно, щоб розглядати маргіальний спосіб життя як один із прояв злочинного, необхідно щоб він характеризувався криміногенністю.

У науковій літературі існують різні думки щодо криміногенності маргіальності. Так, А. Голодняк зазначає, що сама по собі маргіальна поведінка не обов'язково є злочинною, але майже завжди – криміногенною [304, с. 28]. О. Черниш та М. Черниш вважають, зокрема, що маргіалізм є криміногенним завжди; як суспільне явище він має у своєму розпорядженні комплекс, тобто усі без винятку умови, що породжують злочинність [305, с. 53]. Щодо цього слід зазначити, що така точка зору є занадто категоричною, і можна стверджувати, що маргіалізм завжди може стати криміногенним через посилення впливу на осіб, що ведуть маргіальний спосіб життя, негативних явищ. Оскільки не кожен алкоголік чи наркоман є злочинцем, не кожна особа, що відбула покарання, повторно вчиняє злочин.

Розглядаючи маргіальні групи як криміногенне явище, слід враховувати таку їх ознаку, як ступінь (рівень) маргіальності.

Є. Садков виокремлює такі рівні маргіальності:

- 7) маргіалізація більшості членів суспільства: такі маргіали не являють собою криміногенної небезпеки;
- 8) особи, чий маргіальний статус є джерелом невротичних симптомів, важких депресій та непродуманих дій;

кримінально-виконавче право». Одеса, 2008. 20 с.

³⁰⁴ Голодняк А. Ю. Криминологические особенности антиобщественного поведения подростков из маргинальной среды и предупреждение совершаемых ими преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 180 с.

³⁰⁵ Черныш А. М., Черныш М. А. Маргиналы и маргинальная преступность. Киев: «ВІР», 2004. 348 с.

9) маргінали як носії своєї особливої субкультури, яка, як правило, суперечить загальноприйнятим нормам, у зв'язку з чим у її носіїв спостерігаються такі риси, як максималізм, егоїзм, близькість до анархії тощо. У таких групах вже є задатки кримінальності;

10) передкримінальні групи маргіналів, з яких формуються особи або групи кримінальної спрямованості;

11) особи зі стійкою кримінальною спрямованістю, зі сталими стереотипами протиправної, частіше злочинної, поведінки;

12) особи, що відбули кримінальне покарання, що втратили соціально-корисні зв'язки, які становлять нижній щабель запропонованої класифікації [306, с. 46–47].

На нашу думку, з погляду кримінології науковий інтерес становлять представники 4, 5, та 6 групи. Але маргінал вважатиметься злочинцем лише в тому разі, коли такою особою вчинено злочин, у всіх інших випадках – це лише передумова для його вчинення і підстава (необхідність) здійснення профілактичного впливу на таку особистість.

Маргінальна злочинність, безумовно, залежить від загальних тенденцій – якщо ми спостерігаємо зростання злочинності взагалі, то аналогічно простежується і збільшення кількості злочинів, скоєних особами, що ведуть маргінальний спосіб життя.

Водночас криміногенність маргінальності завжди залежить від особливостей особи, а у кінцевому підсумку – від умов її формування, виховання, зовнішніх впливів упродовж усього життя індивіда. У цьому сенсі стан маргінальності, як зазначається в кримінології, – це прикордонний стан індивіда, який опинився на межі антигромадської поведінки, але сам по собі такий стан ще не дає підстав для уявлення про неминучість його переходу в антигромадську поведінку [307, с. 29]. У той же час не можна недооцінювати

Садков Е. В. Маргинальность и преступность. *Социологические исследования*. 2004. № 4. С. 48–57.

³⁰⁷ Ключков В. В. Маргинальность и проблемы раннего предупреждения антиобщественного поведения: пособие. Москва, 1996. 135 с.

активності злочинного світу щодо залучення в свою сферу маргінальних верств. Як показує практика боротьби зі злочинністю та проведені кримінологічні дослідження, маргінали є зручним і дешевим «матеріалом» для організованих злочинних груп. У цьому разі вони виконують роль так званих «шісток». Вони виконують незначні завдання, пов'язані з «наводкою», «підіграванням» в заздалегідь запланованих ситуаціях, виконанням дрібних доручень тощо. Їх частка в матеріальній вигоді, отриманої від злочинів, дуже незначна. Нерідко їх примушують взяти на себе відповідальність за ті злочини, яких вони не скоювали. До лав організованих груп злочинців потрапляли і відомі спортсмени, що втратили фізичну форму, але ще здатні застосувати свою силу в операціях злочинної групи [³⁰⁸, с. 54].

На тлі катастрофічного зниження життєвого рівня основної маси населення, його слабкої адаптації до ринку відбувається серйозна поляризація доходів, що підсилює криміногенність маргінальності. Диференціація доходів не має аналогів в європейських країнах і може оцінюватися як безпрецедентна.

Особливе значення для вивчення маргінальності, як особливого соціального феномена, що має, безумовно, і чисто кримінологічне значення, має проблема безпритульності, яка посилилась з моменту зростання міграції та процесу приватизації житла, до якої активно підключилися кримінальні елементи.

Кримінологічний аналіз показує, що в загальному масиві злочинів, вчинених цією категорією осіб, переважають в основному злочини проти власності, а також крадіжки, що цілком зрозуміло: не маючи місця проживання, люди, як правило, позбавлені постійних джерел доходу, роботи. Життя «на вулиці» призводить в кінцевому підсумку до незворотних наслідків. Алкоголь затягує бездомного до «замкнутого кода». Його споживання є необхідною умовою участі в групі, не об'єднаної жодними цілями, і часто залучення в соціальні зв'язки з навколишнім світом. Але при

³⁰⁸ Садков Е. В. Маргинальность и преступность. *Социологические исследования*. 2004. № 4. С. 48–57.

цьому матеріальні ресурси бездомного виснажуються, фізичний і психічний стан деградує [³⁰⁹, с. 108].

Групова згуртованість, що досягається за допомогою спільного споживання алкоголю, відповідає потребам індивіда в психологічному захисті з боку групи. Однак, оскільки безпритульні перебувають «на вулиці», наслідком вживання алкоголю стає ще більша вразливість перед громадським осудом. Навіть якщо бродяга і вирішив почати нове життя, робить зусилля влаштування на роботу, споживання алкоголю зводить ці зусилля нанівець.

Певну занепокоєність викликає зростання іншого виду маргінальної злочинності, збільшення кількості злочинів, вчинених нелегальними мігрантами, вимушеними переселенцями та біженцями.

Сьогодні проблема міграції населення з країн далекого і ближнього зарубіжжя набула загрозливого характеру. Тимчасова міграція іноземців, що займаються трудовою діяльністю, утворює не тільки тіньовий ринок праці та послуг, а й виходить за межі трудових і цивільно-правових відносин, при цьому автоматично виключаючи виплату податків та поповнення бюджетів усіх рівнів [³¹⁰]. Будучи складовою нерегульованих державою ринкових і трудових відносин (зокрема, тіньових), трудова міграція виявляється тісно пов'язаною з діяльністю злочинних формувань. Очевидно, що велика кількість іноземців, що перебувають на території нашої держави, складають групу підвищеного криміногенного ризику, так як багато хто з них не мають достатніх коштів для існування, що штовхає їх на вчинення адміністративних та кримінальних правопорушень. Закономірності маргінальної міграційної злочинності також необхідно вивчати в контексті загальних тенденцій злочинності, при цьому слід враховувати закономірний взаємозв'язок маргінальної злочинності та злочинності мігрантів [³¹¹].

³⁰⁹ Піщенко Г., Мінченко С. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю. *Право України*. 2006. № . С. 107–111.

³¹⁰ Нелегальна міграція: Реалії ЄС у галузі трудових відносин <http://rozum.info/publ/6-1-0-89>.

³¹¹ Гусаров К. О. Світовий досвід боротьби з нелегальною міграцією. *Електронний репозитарій Національного університету цивільного захисту України*. 2017. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5031>

Для багатьох мігрантів, які вчинили злочини, характерним є організованість і професіоналізм злочинної діяльності. Серед іноземців високий рівень злочинів, вчинених у складі організованих формувань. Крім того, простежується тісний зв'язок між зростанням кількості злочинців-приїжджих та осіб, які не мають постійного джерела доходів, безробітних. Сам факт існування такої категорії маргінальних осіб становить значну загрозу громадській безпеці і здоров'ю населення, а також свідчить про погіршення соціальної та кримінологічної ситуації в країні.

Одним із найбільш поширених видів маргінальної злочинності є рецидивна злочинність. Підвищена суспільна небезпека рецидивної злочинності полягає в тому, що вона виражає таку якість злочинності, як її стійкість, засвідчуючи про наполегливе небажаєння осіб вести себе відповідно до загальноприйнятих в суспільстві норм. Рецидивісти «вбирають» у себе всі властивості та характеристики маргінальної особи, посилюючи їх найбільшою морально-правовою занедбаністю. Вони несуть у суспільство свої антигромадські погляди і норми поведінки, пропагують кримінальну «субкультуру», створюючи пагубний вплив на морально нестійких осіб, особливо дітей-маргіналів, втягуючи їх у злочинну діяльність. Тісний взаємозв'язок маргінального способу життя та рецидивної злочинності підтверджується кримінологічними дослідженнями [312]. Так, серед осіб раніше судимих особливо велика частка маргіналів, які не мають постійного джерела доходів, безробітних та осіб без певного місця проживання. Більше ніж 60% рецидивістів знову притягуються до кримінальної відповідальності, і серед них особи, які систематично зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, що мають психічні аномалії, як правило, на ґрунті алкоголізму [313, с. 104].

³¹² Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.

³¹³ Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: до проблеми її запобігання. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2009. Вип. 18. С. 80–101.

Крім зазначених обставин, сам період відбування покарання в установах відбування покарань, спілкування засуджених сприяють встановленню специфічних комунікацій у цих установах та розвитку в них тюремної «субкультури». За даними О. Колба, в установах виконання покарань, 18% засуджених відносять себе до злодіїв в законі та є суб'єктами особливо небезпечного рецидиву, активно підтримують і формують кримінальну, злодійську ідеологію» [314, с. 103]. Тому, не бажаючи адаптуватися до умов життя після звільнення, близько 60% протягом першого року знову вчиняють злочин.

Крім того, подальшій деградації маргінальних осіб, що вчиняють злочини, сприяють зловживання ними спиртних напоїв та наркотичних засобів. Так, за даними Генеральної прокуратури України, питома вага осіб, які вчинили злочини у стані сп'яніння (із загальної кількості осіб, які вчинили злочини), зросла з 19,8% у 1999 році до 26,6% в 2018 році. А питома вага злочинців, які перебували в стані наркотичного сп'яніння, – з 0,6% у 1999 році до 1,9% у 2018 році. [315]. Отже, визначивши поняття маргінального способу життя, а також відзначивши його взаємозв'язок зі злочинністю та її окремими видами, можна констатувати, що маргінальна злочинність має тенденції, аналогічні із загальною злочинністю. Водночас її якісні характеристики залежать як від детермінації і причинності злочинності взагалі, так і від властивостей конкретної особи та її соціально-психологічних особливостей зокрема.

Як зазначає А. Атоян, «маргінал не обов'язково є злочинцем або правопорушником, як необов'язково правильним є і зворотне» [316, с. 158].

Маргінальна поведінка особи являє собою приклад поведінки людини, що відхиляється від норми, що знаходиться на межі правомірної та

³¹⁴ Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 509 с.

³¹⁵ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

³¹⁶ Атоян А. Маргинальность и право. *Социально-политический журнал*. 1994. № 7–8. С. 158–159.

неправомірної поведінки. Така поведінка допускає для суб'єкта можливість вчинення правопорушення або правомірного вчинку. Негативність маргінальної поведінки полягає у двох аспектах.

По-перше, правопорушення, вчинені членами певних маргінальних груп, негативно впливають на стан законності та правового порядку в країні.

По-друге, внутрішня психологічна та зовнішня соціальна напруга маргіналів, що належать до груп ризику (які не вчиняли раніше і, можливо, не вчинять і в майбутньому правопорушення), викликана незалежними від людини обставинами, обмежуючи соціально-правовий статус особи, та створює передумови для переходу до неправомірних або асоціальних вчинків. Найбільш тісно маргінальність пов'язана з такими правовими категоріями, які відображають об'єктивно наявні соціально-правові явища, як: «правовий нігілізм», «правовий порядок», «законність», «злочинність». Правовий нігілізм, як і злочинність, – явища супутні маргінальності, що представляє собою основу соціальної поведінки маргінала і знаходиться в прямій взаємозалежності з маргінальністю: збільшення масштабів правового нігілізму веде до зростання рівня маргінальності, та навпаки [³¹⁷, с. 128].

Указуючи на взаємозв'язок злочинності та маргінальних груп, не можна оминати увагою таку групу маргіналів, як діти.

Злочинність неповнолітніх завжди була в центрі уваги науковців та органів поліції. Вона потребує першочергових заходів запобігання, адже, як відомо, чим нижчий рівень злочинності дітей, тим нижчий рівень злочинності загалом [³¹⁸].

На нашу думку, окремої уваги потребує злочинність підлітків-маргіналів. Так, злочинність як комплексна кримінологічна проблема досліджена вкрай недостатньо. Розглядались лише окремі питання кримінологічної характеристики особи дітей-маргіналів, а також деякі

³¹⁷ Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. Львів: Магнолія 2006, 2009. 324 с.

³¹⁸ Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй: монографія. Дніпро: Біла К. О., 2016. 510 с.

особливості причин вчинення ними злочинів. Комплексних же монографічних досліджень з цієї проблеми немає. У зв'язку з цим багато аспектів злочинності неповнолітніх маргіналів до теперішнього часу залишаються недостатньо або зовсім невивченими, що зрештою не могло не позначитися негативно на організації боротьби з цим явищем, зокрема на запобіжній роботі.

Це певною мірою пояснюється відносно низькою питомою вагою цього виду злочинності як серед неповнолітніх, так і в загальній злочинності, а також високою латентністю. Проте останнім часом ця проблема набула більшої актуальності, так як безпритульність дітей стала в нашій країні масовим явищем. Кількість дітей-маргіналів та їх криміналізація набули загрозливих масштабів.

Дисфункції соціальної сфери, нездатність надавати соціально необхідну підтримку зумовлює формування в структурі суспільства значного прошарку аутсайдерів, які виключені з системи нормальних соціальних відносин, не мають засобів для задоволення потреб та інтересів, а також позбавлені перспективи повернутись до нормального життя. Результати дослідження показують, що бідні сім'ї породжують бідність, створюючи так маргінальну соціальну воронку, що детермінує безпритульність та бездоглядність неповнолітніх, ранню алкоголізацію, наркоманію, заняття проституцією та іншими асоціальними видами діяльності для задоволення мінімальних примітивних потреб [³¹⁹, с. 127].

Асоціальна поведінка підлітків-маргіналів є криміногенним чинником і базою для розвитку загальної злочинності. Злочинність зазначеної категорії осіб має не тільки загальні риси, що належать як до злочинності неповнолітніх, так і до злочинності загалом, а й свої особливості, внаслідок чого підлітки-маргінали потребують особливих заходів запобіжного впливу. Як показує практика, заходи, що застосовуються у боротьби з цим асоціальним, криміногенним явищем зазвичай виявляються безрезультатними. Системи

³¹⁹ Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.

освіти та охорони здоров'я, наукові установи у зв'язку з мізерним фінансуванням, відсутністю спеціальних кадрів, нерозвинутою мережею і матеріально-технічною базою закладів не змогли швидко розробити і впровадити методи та засоби запобігання, діагностики лікування та реабілітації дітей і підлітків з маргінальною середовища.

Труднощі у запобіганні втягнення неповнолітніх до організованої злочинної діяльності, у виправленні, зміні життєвих орієнтирів підлітків, відомі світовій практиці, погіршуються в наших умовах практично повною відсутністю досвіду спеціально-кримінологічного запобігання у цьому напрямі.

Розглядаючи питання антигромадської поведінки підлітків з маргінального середовища, слід насамперед визначити, хто з підлітків належить до маргіналів.

Підлітки – це діти, які перебувають у перехідному віці від дитинства до дорослості, тобто, як правило, це особи віком від 12 до 18 років. Однак об'єктом нашого дослідження є не всі підлітки, а підлітки з маргінального середовища. Маргінали є відображенням крайнього ступеня дезорганізації індивідуального способу життя, що зачіпає усі сфери життєдіяльності і проявляється в крайній нерозвиненості матеріальних умов існування, мінімальному рівні задоволення основних потреб, примітивному характері міжособистісних відносин у побутовій та дозвільній сферах, алкоголізації, наркотизації, використанні як джерела жебракування, промислу на звалищах, дрібних крадіжок, збирання пляшок, випадкових, майже завжди нелегальних, заробітків.

Ставши безпритульним, неповнолітній потрапляє ніби в соціальний вакуум, він розриває практично будь-який зв'язок з нормальним середовищем. Для нього не існують закони, призначені для звичайних громадян. Багато безпритульних підлітків зневажають прийняті усіма норми і правила, живуть за неписаними законами того суспільства, куди вони потрапляють, де заохочується, визнається те, що чуже людському суспільству, де своя мораль,

своя правда, свої авторитети, наділені часом безмежною владою. Отже, маргінальне середовище – асоціальне (позасоціальне). До підлітків з маргінального середовища ми відносимо безпритульних, тобто бездоглядних, що не мають місця проживання і (або) місця перебування [³²⁰, с. 232–236].

Ще в 20-і роки ХХ ст. П. Люблінський зауважив, що безпритульність – це тривала хвороба, що проходить кілька стадій або фаз свого розвитку. Початкову фазу цієї соціальної патології становить бездоглядність, а остаточно, уже вкрай запущену, що знаходиться на межі незворотності, становить безпритульність як така, що визначає положення самого неповнолітнього, його своєрідний соціальний статус, який він обирає за власним бажанням або через збіг будь-яких обставин [³²¹, с. 540].

Поведінка підлітків-маргіналів є асоціальною, починаючи від їх несанкціонованого місця перебування і невизначеного місця проживання, невизначеного роду занять, відсутності законних джерел існування, і до способів добування цих самих засобів до життя, які у маргінала не можуть бути легальні, так як ніхто не візьме безпритульного чи бродяг на законну роботу. Підлітки-маргінали риються в баках зі сміттям, збирають порожні пляшки, крадуть, грабують п'яних, дівчатка-бродяжки займаються проституцією. Проте кожен безпритульний-маргінал має об'єктивно конституційне право на житло, хоча реально це право, як і інші конституційні права, у нього не реалізовані.

За результатами дослідження переважна більшість дітей випали з соціуму, ставши жертвами соціально-побутових проблем, злиднів, загальної невлаштованості, байдужості до них сім'ї, школи і держави. Потрапивши в маргінальне середовище, вони пристосовуються до нього і навколишньої дійсності будь-якими доступними способами і засобами, проявляючи при цьому часом винахідливість, але частіше вдаючись до обману, безсоромності,

³²⁰ Пустовий О. О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 232–236.

³²¹ Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

різних прийомів. На питання: чи не соромно тобі обманювати людей, адже вони не винні в твоїх бідах, усі опитані нами підлітки висловлювалися з крайньою злістю і ненавистю до оточуючих.

Характерно, що за даними дослідження одним із провідних мотивів вчинення злочинів підлітками з маргінального середовища, після необхідності у задоволенні життєво-важливих потреб, у підлітків-маргіналів відзначалися такі специфічні неконструктивні мотиви, як помста, злість, заздрість, ненависть (а не, наприклад, користь, патологічна жадібність, цілеспрямована агресія та ненависть).

Дитяча безпритульність – наслідок сучасної соціально-економічної та духовно-моральної ситуації в Україні, яка характеризується наростанням соціального неблагополуччя сімей, падінням їх життєвого рівня, дистанціюванням школи від дітей з важкою долею, криміналізацією середовища. Дитяча безпритульність росте на фоні глибокої економічної, що триває не один рік, кризи, матеріального становища всіх верств населення, що постійно погіршується, росту алкоголізації дорослого та дитячого населення, краху традиційних загальнолюдських моральних цінностей. Повна безконтрольність з боку батьків, їх байдужість, педагогічна безграмотність сприяють тому, що неповнолітні до пізнього часу безцільно тиняються по вулиці, при звичаються до спиртного, вчиняють різні правопорушення [322, с. 62]. Практика показує, що безпритульними головним чином стають діти: 1) що втратили сім'ю і батьків через їх смерть (сироти), або позбавлення батьківських прав, 2) втікачі з дому, сім'ї, дитячого інтернату. Поглиблене дослідження безпритульних підлітків, а також опитування вихованців притулків для неповнолітніх дадо можливість встановити, що серед безпритульних підлітків багато вихованців державних інтернатів, втечі яких викликані побоями, жорстоким поведженням, в тому числі з боку педагогічних працівників.

³²² Кабаченко Н. В. Дитяча бездомність в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота»*. 2010. Т. 110. С. 60–65.

Багато підлітків стають жертвами сексуального насильства, яке порушує психіку дитини, негативно відбивається на розвитку його особистості, призводить до всепоглинаючої думки про безперспективність життя. Причому тільки 1/3 дітей зазнають насильства з боку сторонніх осіб. У 2/3 випадків діти стають жертвами внутрішньо-сімейного сексуального насильства з боку родичів (батька, брата) або фактичних вихователів (вітчима, співмешканця матері). Жертвами інцесту стають як зовсім маленькі діти (1,5–5 років), так і дівчата 13–17 років. Здебільшого сексуальні зазіхання з боку батьків продовжувалися протягом декількох місяців або навіть років. І коли терпінню приходить кінець, дитина рятується втечею на вулицю від душевних і фізичних страждань [323].

Недостатня ефективність реагування на прояви сексуального насильства щодо дітей тісно пов'язана з підвищеною латентністю цього виду злочинних проявів, браком обізнаності спеціальних суб'єктів запобігання з особливостями проявів сексуального насильства щодо дітей, несвоєчасним виявленням дітей-потенційних жертв сексуального насильства, неналежним функціонуванням механізму взаємодії тощо. Варто вказати на недосконалість статистичних обліків правоохоронних органів, де відомості про дітей-жертв сексуального насильства зведено до мінімуму. Все це істотно перешкоджає належному кримінологічному аналізу, а відтак плануванню ефективних заходів запобігання сексуальному насильству щодо дітей [324, с. 1].

Серед підлітків-маргіналів є і нечисленна група «добровольців». За результатами опитування понад семисот неповнолітніх маргіналів, проведеного А. Голодняк, 11 з них були вихідцями з цілком забезпечених сімей. Так, деякі підлітки буквально «задихаються» в провінційній, сільській буденності або «маються», не знаючи, куди себе подіти, і тікають з дому в

³²³ Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2018. 19 с.

³²⁴ Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2018. 19 с.

пошуках пригод. Існує точка зору, що для певної категорії людей небезпека є життєвою потребою, які прагнуть до неї і в боротьбі з нею знаходять найбільшу радість і сенс життя [³²⁵, с. 14].

У деяких випадках втеча з дому пов'язана з аномалією особи, з патологічним потягом до бродяжництва, тобто з вираженим синдромом втечі та бродяжництва або, як його називають на Заході, синдромом Піноккіо-Буратіно [³²⁶]. Практика показує, що цей синдром виявляється і у дітей з благополучних сімей, усиновлених ще в дитинстві. Проте важливо проводити різницю між любов'ю до подорожей, які, як правило, мають благополучний результат, і непереборним потягом, який перетворює неповнолітнього в бродягу, що знаходить собі притулок серед безпритульних в маргінальному середовищі.

Щоб зрозуміти, яку небезпеку несуть безпритульні підлітки, необхідно не тільки знати причини безпритульності як явища, але й важливо мати уявлення про особливості їх особистості.

В основу кримінологічної характеристики антигромадської поведінки підлітків з маргінального середовища покладено характер антисоціальної спрямованості особистості, що відображає особливості мотиваційної сфери особи. Мотив є головним в механізмі не тільки злочинної поведінки, а й будь-якого людського вчинку.

Від дітей з нормальних сімей підлітка-маргінала відрізняє більш сильний інстинкт самозбереження, підвищена збудливість, звичка до штучних збудників (наркотикам, алкоголю тощо). Деякі з них завчасно починають статеве життя. Водночас у таких дітей спостерігається хороша фізична загартованість, хоча багато хто страждає на туберкульоз, а також хвороби, що є супутніми голоду і убогості (короста, тиф, гепатит тощо). Спеціалісти також констатують, що безпритульних відрізняє висока психологічна загартованість,

³²⁵ Голодняк А. Ю. Предупреждение преступлений, совершаемых подростками из маргинальной среды: автореф. дисс... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва: МАКС пресс, 2003. 37 с.

³²⁶ Child Homelessness in Europe – an Overview of Emerging Trends. FEANTSA, 2017. 38 p.

точність сприйняття, сміливість, активність, солідарність у групових діях, тобто все, що необхідно для виживання в «кам'яних джунглях» [³²⁷, с. 114]. У бесідах підлітки, на відміну від дорослих маргіналів, яким вже все байдуже, проявляли рідкісну обізнаність про події в країні та світі, стежили за курсом долара, знали дещо про політиків, поважали деяких артистів і спортсменів (на всіх вокзалах і практично у всіх кафе встановлені телевізори).

Антигромадська поведінка підлітків не завжди безпосередньо пов'язана з його перебуванням у маргінальному середовищі. Причини такої поведінки слід шукати в дефектах на етапах більш ранньої соціалізації особистості, а входження підлітка в маргінальне середовище лише посилює дефекти його морального розвитку.

Сама маргінальна поведінка не обов'язково є злочинною, але майже завжди криміногенною.

У всіх підлітків-маргіналів присутня агресія і ворожість, яка може бути латентна, замаскована. Але якби громадяни знали, яку приховану небезпеку становлять для них діти-маргінали, що насправді про них думають жалісливі на вигляд підлітки-жебраки, бомжі, істинні і «виряджені» інваліди, вони не були б такі байдужі до їхньої долі.

Віковий чинник у дітей також відіграє істотну роль у визначенні їхньої поведінки. Не випадково перехідний вік (13–18 років) називають важким і небезпечним, тому що саме в цей період відбувається остаточне становлення і особистості, і фізіології людини. Психофізіологічна нестійкість, схильність дитячо-підліткового контингенту до стресів на тлі зниження рівня життя, безробіття та інших негативних проявів у сім'ях призводить до поведінкових розладів у школі, з батьками, протесту до всього суспільства і втечі з нього [³²⁸, с. 108].

Неповнолітні з маргінального середовища є найбільш криміногенним контингентом. Проблеми в сім'ї та школі, систематична неуспішність,

³²⁷ Чебан О. М. Основні кримінологічні ознаки особи, схильної до безпритульного способу життя. *Держава та регіони. Серія «Право»*. 2013. Вип. 4. С. 112–116.

³²⁸ Реан А. А. Психологія подростка: учебник. СПб.: Прайм-Еврознак, 2013. 480 с.

небажання займатися суспільно корисною працею породжують відмову від відвідування занять, відторгнення від шкільного колективу, відхід з сім'ї з подальшою орієнтацією на неформальні групи з антигромадською спрямованістю.

Отже, маргіналами називають вже згаданих мігрантів, які переважно прибули з регіонів економічної стагнації та політичної нестабільності. Міграцію досить часто супроводжує формування у відносно економічно благополучних регіонах етнічних кримінальних груп. До категорії маргіналів також зараховують: бездоглядних неповнолітніх; неповнолітніх, які перебувають у неформальних об'єднаннях антисоціальної спрямованості (скінхеде, агресивно налаштовані фанати та ін.); осіб, які займаються жебрацтвом; осіб без визначеного місця проживання; осіб, які не мають постійного місця роботи, зокрема тих, хто офіційно визнаний безробітним і ухиляється від працевлаштування; засуджених, які перебувають у пенітенціарних установах і порушують режим виконання та відбування покарання і схильні до вчинення злочинів; осіб, які були засуджені, відбули покарання, звільнилися з місць позбавлення волі, але не виправилися; осіб, що займаються проституцією; хронічних алкоголіків, наркоманів і токсикоманів; ВІЛ-інфікованих, а також хворих на СНІД, венеричні захворювання, які ухиляються від лікування; осіб із хворобливим і патологічним потягом до азартних ігор (ігромани, комп'ютеромани та ін.); осіб з адаптаційним синдромом (осіб з обмеженими фізичними можливостями, психічно хворих, олігофренів і розумово відсталих); інших осіб, яким притаманна делінквентна поведінка і які схильні до вчинення злочинів. Маргіналами нерідко стають особи, які вирости в неблагополучній сім'ї, не змогли здобути належну освіту, не мають професії, постійного місця проживання, роботи чи корисних зв'язків.

Основним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є чинник відчуження, унаслідок чого вони протиставляють себе оточуючим, передусім родичам і близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права та моралі.

Людина перестає бути активним, повноцінним членом суспільства, утрачає позитивний зв'язок із ним. Внутрішня спустошеність, спричинена ослабленням, розпадом ціннісно-нормативних, духовних зв'язків із суспільством, якщо не прирікає людину на апатію та бездіяльність, то підштовхує її до вчинення асоціальних дій. Маргінальність стає особливою формою соціального життя індивіда (суспільної групи). Вона негативно впливає на структуру суспільства і призводить до деформації традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнування міжособистісних зв'язків, відчуження від низки економічних, правових, політичних процесів і формування специфічного типу особистості маргінала. Суттєву роль відіграє сугестивність людини, підвищенню її рівня сприяють певні властивості особистості, а саме: невпевненість у собі, низька самооцінка, відчуття власної неповноцінності, покірність, боязкість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертованість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, а також повільний темп психічної діяльності [329, с. 47].

З огляду на зазначене вище, у людини виникають серйозні сумніви у власній цінності, руйнуються зв'язки з друзями, формується відчуття постійного страху бути проігнорованою, знехтуваною, забутою, ображеною. Вияви маргінальності можливі в різних формах «відходу від реальності», добровільної самоізоляції або примусового відсторонення маргінальних суб'єктів від нормального спілкування в соціумі. Нерідко маргінал застосовує психологічний захисний механізм агресії. Причому агресивна поведінка виявляється не лише відкрито, а й у прихованих формах. Маргінальна особистість може спрямовувати власну агресію на осіб і об'єкти, які зовсім не пов'язані з її станом фрустрації (підміна об'єкта). Це відбувається тоді, коли

³²⁹ Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

людина не має можливості відкрито спрямувати агресію на фрустратора і зганяє злість на випадкових людях [³³⁰, с. 174].

Для маргінальної поведінки характерними є граничність, балансування на межі правомірного та неправомірного, тобто вона охоплює і правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка суб'єкта передбачає рівні можливості вчинення ним правопорушення або правомірного вчинку. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями, а маргінальний спосіб життя зазвичай передуює вчиненню особою злочину.

Характерною рисою маргінальної особистості є правовий нігілізм, який іноді провокує саме право. Прикладом такої ситуації є прийняття протизаконних актів, недосконалих і неефективних законів, які не спроможні забезпечити захист інтересів громадян. Типовою формою вияву правового нігілізму маргінальних груп можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин, яка є результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного запобігання їй, маргіналізації суспільства і створення умов, за яких послуги криміналітету є для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги з боку держави, та призводить до подальшого розвитку злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера водночас поглиблює проблеми цього суспільства.

Дійовими особами маргінальної ситуації можуть бути не лише традиційні представники цієї групи (наркомани, алкоголіки, божевільні, волоцюги, асоціальні елементи), а й конформісти. У маргінальну ситуацію може потрапити навіть законотворчий громадянин (або група осіб), правова культура якого (яких) має високий рівень. Маргінальна ситуація завжди напружена і може мати вкрай непередбачувані наслідки. Маргінальний статус

³³⁰ Макаренко О. Н. К вопросу о психологии маргинальной личности. *Вестник Волгоградского гос. ун-та*. 2009. № 1(9). С. 173–176.

потенційно є джерелом невротичних симптомів, важких депресій, деморалізації, індивідуальних і групових форм протесту. Особливо небезпечною є маргіналізація колишніх співробітників правоохоронних органів і військовослужбовців, звільнених зі Збройних сил України.

Людина, яка опинилася в маргінальній ситуації, певною мірою відгороджується від звичного для неї соціального середовища, перед нею постає необхідність зробити вибір щодо сценарію свого подальшого перебування в соціумі. Є два варіанти поведінки особи, яка потрапила в маргінальну ситуацію: активна і пасивна. У першому випадку людина чинить опір, намагається змінити ситуацію чи вийти з неї, не порушуючи закон і загальноприйняті правила поведінки, а в другому – не вживає жодних заходів для виходу з ситуації, інтегрується та примиряється з нею, що призводить до вчинення злочину.

Отже, можна дійти висновку, що конфліктогенність маргінального стану чинить дестабілізаційний вплив на соціальну структуру. Основою маргінальних явищ є процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення. Серед об'єктивних чинників, що спричиняють маргіналізацію суспільства, можна назвати такі: трансформаційні процеси в суспільстві, суспільна криза, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, проектування на конкретне суспільство апробованих в інших країнах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу та розподіл власності, зміна системи цінностей населення, недостатня розробленість нормативно-правової бази тощо. Можливість маргіналізації людини безпосередньо залежить від її особистісних якостей. Можна стверджувати, що страхи та неврози, зовнішній тиск, психічні розлади та антисоціальні тенденції здатні призвести до маргіналізації особи.

Маргіналізація суспільства є небезпечним процесом, що спричиняє появу широкого спектру глобальних загроз. Поширення цього явища

стимулює кількісну та якісну динаміку злочинності, є вагомим криміногенним чинником.

Маргіналізацію суспільства слід долати передусім економічним способом, а саме за допомогою підвищення рівня життя народу, зниження рівня бідності, безробіття, розшарування суспільства на надбагатих, малозабезпечених і бідних.

2.4. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп

У процесі проведення цього дослідження ми переконалися в тому, що дуже важко, якщо взагалі можливо, уявити об'єктивну, достовірну картину вчинення злочинів особами, які допускають маргінальну поведінку. Проте враховуючи особистий тривалий досвід роботи у цій сфері, ми намагалися піддати аналізу документальні та соціологічні опитування для того, щоб ця кримінологічна характеристика була реальною, і виявити процеси кримінального характеру, які відбуваються у цій галузі.

Формування ефективної системи боротьби зі злочинністю в Україні неможливе без отримання обміркованого аналізу й використання достовірних даних про поточний стан злочинності та її тенденції на сучасному етапі. Актуальність і масштабність вирішення зазначеного завдання пов'язана принаймні з двома групами взаємозумовлених причин. Перша полягає у наявності вкрай негативних тенденцій злочинності в Україні в період з початку 90-х рр. минулого століття і до теперішнього часу, що супроводжується наростанням фактичного відставання можливостей правоохоронної системи від розвитку злочинності. Останнє відбувається як через об'єктивні закономірності розвитку суспільства, так і через недоліки та прорахунки систем забезпечення діяльності правоохоронних органів, що зумовлює надвисокий рівень латентності злочинності, безкарність винних у вчиненні злочинів та неспроможність правоохоронних органів у сучасних умовах ефективно протидіяти злочинності. Друга, відповідно, полягає у необхідності

розроблення нової концепції протидії злочинності, що враховує високий рівень криміналізації, можливості держави і суспільства здійснювати протидію кримінальним проявам, помилки і недоліки попередніх концептуальних підходів до організації протидії злочинності, її забезпечення і практики реалізації. Відповідно, вивчення та кримінологічний аналіз кількісних та якісних показників злочинності на сучасному етапі розвитку українського суспільства є необхідною передумовою реалізації кримінологічного забезпечення протидії злочинності в Україні [³³¹, с. 207].

У кримінології стан злочинності визначається по-різному, зокрема, одні вчені поєднують його з рівнем злочинності й визначають як абсолютну кількість учинених злочинів, скоєних на певній території за певний проміжок часу, а також злочинців (ці показники визначають стан злочинності) [³³², с. 52].

Фіксація емпіричної бази явища за допомогою виявлення та оцінки його кількісних та якісних сторін, що відбивають цілісність об'єкта пізнання, наявне буття в конкретних просторово-часових умовах соціальної дійсності є прикладним застосуванням методологічної функції категорії «стан» в аналізі соціальних явищ [³³³, с. 24]. Серед кримінологів не існує єдиного підходу щодо обсягу поняття «стан» злочинності, системи показників вимірювання. На початковому етапі формування категоріально-понятійного апарату кримінологічної науки під станом злочинності розумілася кількість злочинів і осіб, які їх вчинили на певній території [³³⁴, с. 54]. Згодом таке визначення зазнало критики у зв'язку із фактичним збігом за обсягом із поняттям рівня злочинності, що дало підстави піддавати сумніву доцільність його використання під час статистичної характеристики злочинності.

Дещо іншу думку про тотожність понять стану й рівня злочинності має

³³¹ Бесчастний В. М. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 207–213.

³³² Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.

³³³ Методологическая функция категории «состояние» в анализе социальных явлений. Горький, 1976. 79 с.

³³⁴ Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 440 с.

вітчизняний кримінолог І. Даньшин, який зазначає, що у кримінологічній літературі рівень злочинності іноді називають станом злочинності, і це є неприпустимим, адже, відповідно до загальної теорії статистики, категорія «стан» охоплює не тільки міру, кількість, а й якість явища. Тому для характеристики абсолютних кількісних показників злочинності слід застосовувати термін «рівень», а не «стан». Останній під час статистичної характеристики має інше значення [³³⁵, с. 37]. Ми поділяємо таку думку вченого, зокрема, щодо значно ширшого поняття «стан злочинності» порівняно з рівнем злочинності та доповнення того, що «стан» включає в себе «рівень».

На наше схвалення й підтримку заслуговує думка деяких вітчизняних учених, які визначають, що стан злочинності характеризують кількісні і якісні показники, зокрема рівень, коефіцієнт, ціна, структура, географія, динаміка [³³⁶, с. 52–56; ³³⁷, с. 44–45]. Водночас слушною є зауваження Б. Головкина, що коефіцієнти – це складова частина (показник) рівня окремого виду злочинів у відносних величинах, а тому вони повністю охоплюються цим поняттям і не потребують окремого розгляду [³³⁸, с. 14].

У попередньому підрозділі до категорії відчужених і соціально неадаптованих ми віднесли: *мігрантів-маргіналів; осіб, які відбули покарання у виді позбавлення волі; осіб, які зловживають алкогольними напоями, наркотичними, психотропними та іншими сильнодіючими речовинами; безробітних осіб; осіб без постійного місця проживання, у тому числі і безпритульних дітей, а також осіб, хворих на СНІД*. За такою класифікацією надамо кримінологічну характеристику злочинів, які ними вчиняються.

³³⁵ Кримінологія : Загальна та Особлива частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисоед ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.

³³⁶ Александров Ю. В. Кримінологія: курс лекцій / Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Київ: МАУП, 2002. 296 с.

³³⁷ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкин, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2014. 440 с.

³³⁸ Головкин Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2003. 20 с.

Мігранти-маргінали. Міграція населення істотно впливає на демографічні зрушення, стан і перспективи економічного, культурного й соціального розвитку суспільства. Україна не стоїть осторонь від світових міграційних процесів, головна причина – її географічне положення. Для більшості переселенців вона є транзитним шляхом до країн Західної Європи [339, с. 3].

Поряд з легальною міграцією останніми роками набула значного поширення і нелегальна міграція, яка становить певний кримінологічний інтерес. Міграція фізичних осіб поширена у світі як складний соціальний феномен, має об'єктивні передумови та закономірний характер. Міграція фізичних осіб складається з міграційних потоків. Її форми залежать від міграційної політики держави на конкретний період [340, с. 23].

На думку більшості демографів, міграція – процес переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною назавжди або на час постійного місця проживання або з регулярним поверненням до нього [341, с. 55].

Екстремальні ситуації, соціально-економічні та політичні кризи, які виникають під їх впливом, принципово нова життєва реальність породжують нові явища в міграції та її кримінологічно значущих характеристиках. Проте багато аспектів міграції, які мали в минулому позитивний характер, можуть набувати негативних відтінків.

Несприятливі форми масових вимушених міграцій пов'язані з тим, що особи, які витісняються з місць постійного проживання міжнаціональною напруженістю, що в деяких регіонах переходять у відкриті конфлікти, змушені залишати житло, залишаючи і більшу частину нажитого майна.

³³⁹ Мозоль А. П. Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2002. 212 с.

³⁴⁰ Чехович С. Б. Міграційне право України: підручник. Київ: Школа, 2003. 368 с.

³⁴¹ Курс лекцій по демографії / под ред. В. А. Ионцева. Москва: Экономический факультет МГУ: Анкил, 2013. 220 с.

Аналізуючи рівень злочинів, передбачених ст. 332 КК України, слід відмітити тенденцію до зростання незаконно переправлених осіб через державний кордон України, зокрема, за даними Генеральної прокуратури України, у період з 2014 по 2018 рік обліковано 1025 кримінальних правопорушень (2014 рік – 164 злочини; 2015 рік – 152; 2016 рік – 183; 2017 рік – 195; 2018 рік – 331) [342].

Додатково можна отримати інформацію щодо кількісних показників нелегальної міграції за даними Державної міграційної служби та Державної прикордонної служби України. Так, за даними Державної міграційної служби України, рівень виявлених нелегальних мігрантів становив: у 2014 році – 3158; у 2015 році – 5111; у 2016 році – 6390; у 2017 році – 9678; у 2018 році – 11 194 [343].

Аналіз загальних результатів Державної прикордонної служби України свідчить про зростання за певні періоди кількості випадків затримання нелегальних мігрантів: у 2016 році – 1040; у 2017 році – 3800; у 2018 році – 3268 [344].

У той же час війна на сході України, а також інші соціальні чинники зумовили масштабний процес внутрішньої міграції. За оцінками Мінсоцполітики загальна кількість переселенців в Україні станом на грудень 2019 року складала майже 1,7 млн. осіб (додатки А, Б).

Проте питання їх облаштування, зайнятості, вирішення соціально-побутових проблем належним чином не вирішені. За даними Міжнародної організації з міграції (МОМ) тільки близько 43% внутрішньо переміщених осіб отримують регулярні доходи від зарплати, ще 18% мають часткову зайнятість. Більшість сімей переселенців мають дохід 1400 грн. на особу в місяць, що близько до межі бідності. Таке становище створює сприятливі

³⁴² Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

³⁴³ Офіційний веб-сайт Державної міграційної служби України. URL: <http://dmsu.gov.ua/statistichni-dani/2945-statystyka>

³⁴⁴ Офіційний веб-сайт Державної прикордонної служби України. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/potochniy-rik/>.

умови для вчинення протиправних дій як самими мігрантами, так і щодо них. Так, високий рівень злочинності у східних та центральних регіонах України, зокрема в Донецькій, Луганській, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій областях та місті Києві, зумовлений певною мірою і тим, що саме в ці регіони спрямовані найбільші потоки внутрішнього переміщення осіб з районів проведення операції об'єднаних сил [³⁴⁵, с. 5; ³⁴⁶; ³⁴⁷, с. 44–45].

Україна, завдяки своєму геополітичному розташуванню, знаходиться на перехресті міжнародних шляхів і є одним з основних суб'єктів Євразійських міграційних процесів. Проблема актуалізується і тим, що після розпаду Радянського Союзу колишні його республіки набули статусу незалежних держав, що різко загострило питання громадянства, біженців тощо.

Нелегальна міграція є суттєвим криміногенним чинником, який сприяє зростанню злочинності, поширенню венеричних хвороб та СНІДу, підпільного ринку праці.

Аналіз практики свідчить про наявність добре налагодженого міжнародного механізму нелегальної міграції через територію України. Проте нелегальна міграція все більше набуває рис організованої злочинності, незаконного виду бізнесу.

Аналіз наукової літератури свідчить про те, що із незначними відмінностями під міграцією розуміють переміщення людей між країнами, адміністративно-територіальними утвореннями; поселення, пов'язане, здебільшого, з тимчасовою або постійною зміною проживання, роботи, укладу життя. Узагальнюючи концептуальні розробки таких дослідників, як Ю. Римаренко, О. Піскун, І. Прибиткова та інших, слід визначити такі види міграції:

³⁴⁵ Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. Міністерство внутрішніх справ. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

³⁴⁶ Довідка про злочини, учинені в Україні за 2013–2018 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2019. 124 с.

³⁴⁷ Аналітична довідка про основні тенденції розвитку безпекової ситуації в Україні та стан виконання пріоритетних завдань центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Міністром, за 2018 рік. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 95 с.

- 1) за способом реалізації: організовані та неорганізовані;
- 2) за ступенем контрольованості: легальна та нелегальна;
- 3) за територіальною ознакою: внутрішні та зовнішні;
- 4) за часовою ознакою: постійні (чи незворотні), тимчасові, сезонні, кочові;
- 5) стосовно країни: еміграція, імміграція, транзитна міграція [³⁴⁸, с. 82].

Зі свого боку А. Долгова виділяє такі форми міграції:

- стаціонарна, коли люди переселяються на нове місце проживання на постійній основі, отримують прописку, влаштовуються на роботу тощо;
- сезонна, пов'язана з тимчасовим переїздом для виконання конкретних робіт;
- маятникова, коли люди роблять щоденні переїзди від місця роботи до місця проживання і назад;
- епізодична, пов'язана з тимчасовою зміною місця проживання на період, що залежить від цілей приїзду відрядження, туристичні поїздки, відвідування рідних і близьких, поїздки для відпочинку та інші особисті цілі) [³⁴⁹, с. 659].

Нелегальні міграційні процеси, з одного боку, сильно детерміновані змінами, що відбуваються в житті однієї чи (частіше) декількох держав, і в цьому плані є індикатором розвитку практично кожної з її сторін – політичної, етносоціальної, економічної тощо. З іншого боку, розрізняючись між собою не тільки в кількісному, але й у якісному відношенні (наприклад, за соціально-демографічною та етнокультурною характеристикою), різні нелегальні міграційні потоки досить специфічні і не можуть не впливати на ситуацію як у державах, що віддають мігрантів, так і тих, які їх приймають. Так, корінні зміни в економічній та соціально-політичній сферах у державах колишнього СРСР в кінці 80-х на початку 90-х років призвели до трансформації практично всієї системи суспільних відносин. Відбулась значна активізація міждержавної

³⁴⁸ Нелегальна міграція та торгівля жінками (у 2 кн.) Кн. 1 / за ред. Ю. І. Римаренка. Київ: ІДП НАН, КУП, НАВС, 2001. 202 с.

³⁴⁹ Криминологія: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М. 2010. 1008 с.

міграції населення. Крім етнічної і трудової, з'явилися бізнес-міграція, вимушена міграція та біженці [³⁵⁰, с. 54].

Найбільша кількість затриманих нелегальних мігрантів спостерігається на українсько-словацьких, українсько-угорських, українсько-російських кордонах. В Україну і через її територію перевозять нелегально не тільки товари без оплати відповідного мита, а й зброю, вибухові речовини, наркотики і, звичайно ж, людей. Прикладів незаконної міграції можна навести безліч, що говорить про її неконтрольований характер і розмах.

Також важливо, що нелегальна міграція здатна істотно впливати на рівень криміногенної ситуації як в країні загалом, так і в окремих її регіонах. Свідченням цього є вчинення «резонансних» злочинів на території Одеської, Херсонської, Запорізької та інших областей: убивства працівників правоохоронних органів, зухвалі розбійні напади тощо. Причому злочинцям вдається зникнути на території іншої держави й практично бути недосяжними для правосуддя.

Україна належить до першої п'ятірки країн, де проживають міжнародні мігранти. Кількість мігрантів з інших країн, які проживають на території України, за деякими оцінками досягає від 5,1 млн. до 6,8 млн. мігрантів, які мають різний статус. Проте оціночно бюджет України щорічно недоотримує близько \$2 млрд. від необлікованої праці нелегальних мігрантів [³⁵¹].

Простежити зв'язок між міграцією і пов'язаними з нею явищами, з одного боку, і злочинністю – з другого, можна на двох рівнях. Перший рівень характеризує цей зв'язок у загальному вигляді і стосується міграції та злочинності загалом. На цьому рівні можна розглянути зміни, що відбуваються унаслідок міграції у соціально-демографічній структурі країни чи окремого регіону, встановити їх вплив на злочинність та співвідношення даних про злочинність і міграцію. Другий рівень стосується вивчення особи

³⁵⁰ Мозоль А. П. Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2002. 212 с.

³⁵¹ Оперативний звіт з моніторингу міграційних процесів в Україні. *Державна міграційна служба України*. 2019. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_27.pdf

мігранта і з'ясування конкретних чинників, що зумовлюють злочини з його боку.

В загальному плані можна окреслити два основних напрями, у яких простежується зв'язок міграції зі злочинністю. Перший – вплив правових інститутів на міграцію, її характер, інтенсивність, форми. Такого впливу на міграцію можна досягти за допомогою прийняття відповідних правових актів, що регулюють порядок в'їзду в Україну, надання мігрантам відповідного статусу тощо. Другий напрям – це зворотній вплив міграційних процесів на всі характеристики злочинності. Приїзд певних груп мігрантів може призвести до збільшення кількості злочинів у тій чи іншій місцевості. Виїзд мігрантів теж може супроводжуватися кримінологічним ефектом, але протилежного значення, оскільки сприяє скороченню злочинів за рахунок від'їзду тих, хто їх вчиняв [³⁵², с. 208].

А. Долгова зазначає, коли говорять про злочинність мігрантів, то мають на увазі всю сукупність злочинів, вчинених мігрантами. Специфіка таких злочинів визначається особливостями самих груп мігрантів та їх становищем у суспільстві [³⁵³, с. 661].

Вплив мігрантів на рівень злочинності в країнах вселення може бути як прямим, так і побічним. Прямий вплив полягає в тому, що певна частина мігрантів в період адаптації вчиняє злочини. Це відображається за допомогою показників, що характеризують частку злочинців-мігрантів у загальній кількості осіб, які вчинили злочини в цій країні. До прямого потрібно віднести і вплив антисуспільних елементів із кола мігрантів на представників корінного населення з метою втягнення останніх у злочинну діяльність.

Побічний вплив полягає в тому, що міграційні процеси здебільшого негативно позначаються на соціально-демографічній ситуації в країні

³⁵² Йосипів А. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються мігрантами-маргіналами. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2013. Вип. 32. С. 205–215.

³⁵³ Кримінологія: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма: Инфра-М. 2010. 1008 с.

прибуття. Насамперед сюди належать матеріальні труднощі мігрантів, необлаштований побут, відсутність постійних джерел доходів, непристосованість до місцевих умов життя. Сьогодні в Україні швидкими темпами зростають злочини, що вчиняються між самими нелегальними мігрантами.

Аналіз офіційних даних про осіб, які вчинили злочини на території України, за 2018 рік [³⁵⁴] дав змогу отримати такі дані: зі 117 947 осіб, яким у 2018 році було офіційно пред'явлено постанову про підозру у вчиненні злочинів, виявилось: іноземних громадян – 1559; громадян СНД – 1027; осіб без громадянства – 195; визнаних нелегальними мігрантами – 41; біженців – 17 осіб. Всього було виявлено 2839 осіб, які не є постійними жителями країни, а належали до тієї або іншої групи мігрантів. Тобто, кожна сорокова особа, яка вчиняла злочин в Україні, не є громадянином нашої країни, а прибула сюди із далекого чи ближнього зарубіжжя.

Протягом 2015–2018 років судами України було засуджено: у 2015 році 56 громадян України (76,7%) та 17 іноземців (23, 3%), у 2016 році 67 громадян України (70,5%) та 28 іноземців (29, 5%), у 2017 році 76 громадян України (74,5%) та 26 іноземців (25, 5%), у 2018 році 56 громадян України (80%) та 13 іноземців (20%). Отже, частка засуджених іноземців складає приблизно 25%, при цьому ця величина за чотири останні роки фактично залишається сталою. Отже, здебільшого незаконне переправлення осіб через державний кордон України вчиняє громадянин України (додатки А, Б).

Як показує аналіз судової статистики за 2015–2018 роки, в Україні незаконне переправлення осіб через державний кордон України вчиняє здебільшого особа чоловічої статі. Приблизно їх питома вага становить 90% у загальній кількості засуджених осіб за ст. 332 КК. Як показало вибіркове вивчення матеріалів кримінальних проваджень за ст. 332 КК у 2018 році, середній вік чоловіків, що вчинили відповідний злочин, становив 45 років.

³⁵⁴ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>

Наймолодшому злочинцю протягом 2015 року виповнилося 19 років, а найстаршому – 67.

Протягом періоду, що аналізувався, найбільш криміногенно активною була група осіб у віці 30-50 років. Так, у 2015 році питома вага засуджених осіб цієї вікової категорії склала 55%, у 2016 році – 60%, у 2017 році – 63%, а у 2018 році – 59%. Отже, найбільш криміногенно вразлива група осіб, які вчинили незаконне переправлення осіб через державний кордон України, становили найбільш активну в економічному плані частину населення. Позитивною тенденцією є те, що за останні чотири роки за ст. 332 КК засуджено двох неповнолітніх. А питома вага осіб, що вчинили незаконне переправлення осіб через державний кордон України у віці від 18 до 25 років, складала 20% у 2015 році, 11,5% у 2016 році, 10% у 2017 році та 22% у 2018 році. Отже, на нашу думку, здійснюючи запобігання незаконній міграції, особливу увагу слід приділяти особам у віці 30–50 років. Водночас не слід забувати, що спостерігається збільшення кількості осіб, засуджених за ст. 332 КК. Тому цей факт обов'язково має враховуватися (додатки А, Б).

У проаналізованій період найбільшу питому вагу складала така категорія засуджених, які були працездатними, які ніде не працювали і не навчалися (їх частка коливалася від 67% у 2015 році до 55% у 2018 році). Друга за кількістю засуджених осіб – це безробітні. Їх частка у загальній кількості засуджених за ст. 332 КК протягом 2015–2018 років становила 14% (додатки А, Б).

Аналіз статистики показує, що за родом занять найбільшу кількість засуджених становлять особи працездатного віку, які ніде не працювали і не навчалися. Водночас спостерігається дві основні тенденції: стала питома вага серед засуджених за ст. 332 КК, приватних підприємців (у середньому 7% від загальної кількості засуджених), а також поява протягом 2015–2018 років серед засуджених військовослужбовців (5,8% – у 2015 році та 1,3% – у 2018 році).

Аналізуючи структуру злочинів, які вчиняють мігранти, слід зазначити, що їх види дуже різноманітні, а саме: крадіжки, грабежі, розбої, вимагання, заподіяння тілесних ушкоджень, зґвалтування, хуліганство, вбивства, шахрайство, контрабанда, корупція, торгівля людьми, торгівля зброєю, підробка документів, вчинення терористичних актів, захоплення заручників, незаконна трансплантація органів і тканин людини та інші [³⁵⁵, с. 736].

Водночас значна частина злочинів, вчинених нелегальними мігрантами, є тяжкими або особливо тяжкими з корисливих і корисливо-насильницьких мотивів.

Так, за результатами вивчення кримінальних проваджень, опитування слідчих та оперативних працівників Національної поліції України встановлено, що нелегальні мігранти здебільшого вчиняють такі злочини: крадіжка – 79%; грабіж – 63,5%; шахрайство – 61%; злочини, пов'язані з торгівлею людьми, – 51%; злочини у сфері наркотичних засобів – 47%; вбивства – 41%; інші злочини – 35%

Аналіз географії злочинів, передбачених ст. 332 КК України, засвідчує, що найвищий коефіцієнт протягом 2014–2018 років спостерігається у Закарпатській області, на яку за минулий рік припадає майже 22 % від усієї кількості кримінальних проваджень, розглянутих судами України за цією статтею. Відповідно, за цей же період у Харківській області нараховується 17%, Одеській – 14,5%, по 6% приходить на Львівську, Волинську та Луганську області. Зазначені шість областей очолюють цей перелік упродовж останніх 10 років. Але, незважаючи на поширеність цих злочинів передусім на західних кордонах, серед держав, з якими межує Україна, найбільша кількість розглянутих проваджень припадає на державний кордон з Російською Федерацією (23%). Переважна більшість проваджень пов'язані з незаконним переправленням до України громадян східних чи африканських держав. Високою також є кількість проваджень щодо переправлення через кордон з

³⁵⁵ Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник / За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужи. К.: Атіка, 2011. 720 с.

Молдовою (14,4 %), Польщею (18,9%) та Словаччиною (20 %). На кордоні з Угорщиною відбулися 11,9 % випадків, незначною є їх кількість на кордоні з Румунією та Білоруссю, що не знаходяться на прямих маршрутах слідування до західноєвропейських держав. Це свідчить, що Україна виступає у цій системі територією транзиту мігрантів на шляху між Російською Федерацією та найбільш розвиненими країнами ЄС [³⁵⁶, с. 185].

Зростаюча нелегальна міграція сприяє створенню організованих злочинних угруповань, які займаються незаконним переправленням іноземців через кордони України. Стає реальністю включення у ці процеси міжнародних кримінальних груп, що призводить до створення усталених каналів незаконного перетинання кордону. Серед них можна назвати найбільш організовані: в'єтнамський, пакистано-індійський, шрі-ланкійсько-бангладешський, афганський, румунський, китайський, курдський. Оскільки в Україні сьогодні не функціонують дипломатичні представництва багатьох держав Південно-Східної Азії, це робить неможливим отримати нові документи для виїзду з нашої держави і уповільнює роботу щодо депортації порушників.

Основними країнами-постачальниками незаконних мігрантів залишаються Китай, Бангладеш, Індія, Пакистан, В'єтнам, Шрі-Ланка, громадяни яких рятуються від безробіття або збройних конфліктів (Ірак, Афганістан, Сомалі тощо). Нелегали проникають на нашу територію через східний кордон – з Росії, Білорусі, через Одеський порт. Тому насамперед слід зміцнювати не західний кордон, на який чомусь держава й робить основний акцент, а східний. Крім того, якщо п'ять років тому Україна була транзитною країною переважно для громадян Китаю, В'єтнаму, Бангладеш, Індії, то зараз більшість порушників кордону прибуває з Молдови, Грузії, Чечні, Азербайджану, Вірменії. Це зумовлено насамперед можливістю безвізового

³⁵⁶ Кібальник С. О. Кількісно-якісні показники незаконного переправлення осіб через державний кордон України. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2018. Вип. 35. С. 182–191.

в'їзду на територію України громадян із цих регіонів [³⁵⁷, с. 175–176].

В Україні перетинання східного кордону здійснюється, як правило, потягами та автомобільним транспортом. Для приховування від прикордонного та митного контролю найчастіше використовуються: а) тайники і службові приміщення за сприянням поїзних бригад; опломбовані великогабаритні автомобілі; б) підроблені або чужі документи; в) транзитний проїзд російських потягів територією України; г) висадка нелегальних мігрантів на прикордонних станціях Росії чи Білорусі; д) перехід державного кордону через пункти пропуску у службових чи приватних справах.

Чисельність груп нелегалів залежить від маршруту і виду транспорту. Групи з 10 і більше осіб формуються для подорожі міжнародними авіалініями і теплоходами. Дещо менші – по 3–5 осіб – пересуваються легковим автотранспортом. На маршруті під час зміни виду транспорту змінюють і чисельність групи. Спроби осісти в Україні роблять лише 3-5% затриманих правопорушників.

Небезпека від мігрантів пов'язується також зі збільшенням кількості злочинців- «гастролерів», осіб, не зайнятих суспільно-корисною працею, які не мають постійних легальних джерел доходів, рецидивістів. Для них злочинна діяльність часто стає основним засобом існування.

Масове прибуття мігрантів має і інші негативні наслідки. У місцях своєї концентрації мігранти загострюють житлову проблему, посилюють безробіття, підвищують навантаження на всю інфраструктуру відповідного регіону, що ускладнює роботу транспорту, підприємств побутового обслуговування та інших галузей господарства. Все це сприяє зростанню криміногенності як мігрантів, так і корінного населення. Зокрема, суперечки мігрантів із місцевими жителями стимулюють об'єднання і тих, і інших за національними, земляцькими ознаками, що веде до утворення відповідних кримінальних формувань.

³⁵⁷ Кресіна, І., Стойко, О. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. *Політичний менеджмент*. 2009. № 3(36). С. 174–180.

Пияцтво та алкоголізм. Стан алкогольного або наркотичного сп'яніння не відіграє ролі стримуючих чинників, а навпаки, послаблює волю особи від утримання вчинити суспільно небезпечні дії, зокрема злочини. За даними офіційної статистики під дією алкогольного сп'яніння вчиняється близько 60% усіх зареєстрованих в Україні злочинів, а у стані наркотичної ейфорії – 3,5–4% злочинів. І цей відсоток є відносно стабільним, що не може не викликати відповідного занепокоєння як з боку правоохоронних органів, так і пересічних громадян [³⁵⁸, с. 83; ³⁵⁹, с. 868].

Що стосується суспільної небезпеки пияцтва та алкоголізму, то людина, яка зловживає алкогольними напоями, рано чи пізно захворює настільки важко, що не тільки втрачає всіляку здатність до праці і не може утримувати свою сім'ю, але і сама стає тягарем для своїх близьких, які повинні її підтримувати та лікувати. Важко навіть уявити собі, скільки родин «пішло по світу» завдяки зловживанню голови родини алкоголем. А скільки працеспроможного населення, яке страждає на алкоголізм, втрачає суспільство та держава.

Небезпека алкоголізму полягає ще й у тому, що він сприяє розвитку психічних аномалій, що так само мають криміногенне значення, зокрема психопатій та психопатичних рис характеру, та вчиненню злочинів особами, які страждають такими аномаліями .

Серед значної частини населення поширена думка, що пияцтво та алкоголізм – поняття тотожні, хоча з погляду медицини вони не є рівнозначними. Так, на думку професора О. Джужі під пияцтвом слід розуміти систематичне надмірне вживання алкогольних напоїв, яке знижує рівень соціальної активності особи і негативно впливає на здоров'я людини [³⁶⁰, с. 30]. Під алкоголізмом розуміють важке захворювання, яке настає у

³⁵⁸ Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. *Міністерство внутрішніх справ*. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

³⁵⁹ Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник / За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О. М. Джужі. К.: Атіка, 2011. 720 с.

³⁶⁰ Джужа О.М., Моїсєєв Є.М., Третьякова Т.А. Стислий словник кримінологічних термінів: навч. посіб. / під заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 184 с.

зв'язку з зловживанням спиртних напоїв і призводить до порушення норм поведінки у побуті, суспільстві, сфері трудової діяльності. Отже, пияцтво сприяє розвитку хронічного захворювання – алкоголізму з притаманними йому наркоманічними рисами. До останніх можна віднести психічну та фізичну залежність.

Психічна залежність проявляється у тому, що у свідомості людини, яка зловживає алкогольними напоями, поступово починають домінувати думки про спиртне, і вони приймають настирливий характер. У міру прогресування алкоголізму формується своєрідний алкогольний світогляд. Позбавлення алкоголіка можливості продовжувати пияцтво визиває у нього пригнічений стан, подразливість, схильність до конфліктів. Психічна залежність відрізняється більшою стійкістю. Вона нерідко є причиною рецидиву після лікування.

Фізична залежність під час алкоголізму полягає у тому, що алкоголік повинен підтримувати в організмі визначену концентрацію одурманюючої речовини. Її зниження негайно визиває порушення функцій багатьох органів та систем життєдіяльності організму, тобто комплекс різних розладів, які у медицині мають назву абстинентного чи похмільного синдрому.

Пияцтво негативно впливає на демографічну ситуацію в країні, на відтворення населення та трудові ресурси. У 2005–2006 роки пік захворюваності алкоголізмом припадав на вікові групи біля 50-ти років, тобто хвороба уражала людину частіше за все після становлення родини та народження дітей, і захворювання не відбивалося на здоров'ї її нащадків. За останнє десятиліття негативний вплив алкоголізму батьків посилюється на фізичний та психічний стан дітей [361]. Крім того, більш раннє захворювання батьків призводить до прискорення процесу втягування їх дітей до зловживання алкоголем. Якщо дитина ледве не з самого народження

³⁶¹ Україна займає перше місце за рівнем дитячого алкоголізму – ВООЗ. Український кризовий медіа-центр. 2019. 29 трав. URL: <http://uacrisis.org/ua/67101-ngo-duh-natsii>

стикається з пияцтвом дорослих, то вона буде сприймати це як звичайне явище життя.

У загальній сукупності проблем, що виникають у зв'язку з вживанням алкоголю, центральне місце посідає проблема соціальної, моральної деградації. Саме тут знаходиться «корінь» небезпеки пияцтва та алкоголізму як соціальних явищ. Моральна деформація особи п'яниці є джерелом протиправної поведінки. Алкогольне сп'яніння подавляє моральні та психічні регулятори людської поведінки, доволі часто виступають безпосередньою причиною того чи іншого злочину.

Слід зауважити, що кількість нещасних випадків з п'яницями більша, ніж із тверезими людьми, так як людина, яка знаходиться у стані алкогольного сп'яніння, дуже смутно уявляє, що робиться навколо неї, і часто не розуміє, в якій небезпеці вона знаходиться, не завжди тямить, яким чином її уникнути. Так, стан алкогольного сп'яніння найчастіше стає причиною усіх нещасних випадків із летальним кінцем на транспорті.

Також у сімейно-побутовій сфері однією з найбільш розповсюджених причин, що призводять до вчинення злочину, є пияцтво. За даними статистичної звітності 80% вбивств та 90% випадків хуліганства відбувається у стані алкогольного сп'яніння. У середньому злочини, пов'язані з вживанням алкоголю, складають 43% [362, с. 85].

Наркоманія. Наркоманія та незаконний обіг наркотиків у всьому світі стимулюють зростання злочинності, насильства та корупції уражають людей, незалежно від соціального стану, статі, релігії чи раси. Сьогодні ця проблема тією чи іншою мірою торкнулася практично всіх країн. Відповідно до Всесвітньої доповіді з наркотиків ООН у 2017 році 29,5 млн. людей у світі (0,6% від дорослого населення Землі) страждали на фізичні або психічні розлади, пов'язані з уживанням наркотиків, включно із залежністю. Не стала винятком і Україна. За даними МВС у нашій країні налічується близько 500

³⁶² Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. Міністерство внутрішніх справ. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

тис. наркозалежних, включно з тими, хто перебуває на обліках у Національній поліції у зв'язку з немедичним уживанням наркотиків. Із них – 171,6 тис. уживають наркотики регулярно. Близько 5 тис. наркозалежних є неповнолітніми. Отже, наркотична ситуація демонструє загальну тенденцію до погіршення як в абсолютних, так і відносних величинах, незважаючи на скорочення території обліку на тимчасово окупованих територіях АРК та окремих районах Донецької і Луганської областей. Починаючи з 1994 року, до 2017 року відбулося майже триразове зростання кількості наркозалежних [³⁶³, с. 10].

У 2018 році відновилася перервана у 2017 році тенденція зменшення кількості виявлених злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інших злочинів проти здоров'я населення (наркозлочинів) (рис. 28). Було виявлено 27007 діянь цієї спрямованості, що на 6,9% менше, ніж у попередньому році (2014 рік: –10,3%; 2015 рік: –15,0%; 2016 рік: –11,1%; 2017 рік: +26,0%). Це відбулося унаслідок скорочення кількості найбільш розповсюдженого наркозлочину – фактів незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту. У 2018 році вона дорівнювала 18022, що менше, ніж у минулому, на 10,2% (2014 рік: –9,7%; 2015 рік: –11,4%; 2016 рік: +16,8%; 2017 рік: +15,4%). Зменшилася також кількість виявлених випадків посіву або вирощування снотворного маку чи конопель (1555; –22,9%); контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів або фальсифікованих лікарських засобів (212; –15,5%) та організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (511; –13,4%).

Водночас продовжилося зростання чисельності другого за розповсюдженістю виду наркозлочинів – випадків незаконного виробництва,

³⁶³ Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.

виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. У цьому році виявлено 5453 таких діянь, що на 8,4% більше, ніж у минулому (2014 рік: – 10,8%; 2015 рік: –21,4%; 2016 рік: –65,3%; 2017 рік: +119,3%). Зокрема, кількість випадків збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів збільшилася до 3892 (+13,5%) (2014 рік: +8,3%; 2015 рік: –20,0%; 2016 рік: –70,7%; 2017 рік: +168,7%) [³⁶⁴, с. 42].

Збільшилася і частка рецидиву в структурі наркозлочинності. Питома вага кримінологічного рецидиву складає 43,5%. Поряд з цим вельми значним є відсоток і тих, хто вчиняє наркозлочини, маючи не зняту або не погашену судимість. До цієї категорії належить кожен четвертий злочинець (26,9%). Приблизно 45,5% приходиться на спеціальний рецидив або повторність наркозлочинів. Другу позицію в структурі предикатної злочинної поведінки цілком закономірно та очікувано займають злочини проти власності. Далі за ранжиром в структурі рецидивної наркозлочинності розташувались такі групи злочинів: проти життя і здоров'я (4,7%), проти громадського порядку та моральності (2,4%), проти статевої свободи та статевої недоторканості (0,6%). Узагальнена категорія «інші» складає 7,1% [³⁶⁵, с. 33].

Дотичною до цієї проблематики є і ювенальний сегмент кримінологічної політики держави. Фіксується неприпустиме викривлення пріоритетів в оперативно-службовій діяльності Національної поліції, що має своїм наслідком послаблення як профілактичної, так і юрисдикційної практики щодо виявлення та припинення злочинів неповнолітніх, фактів втягнення їх у злочинну діяльність, а також у вживання наркотичних засобів, психотропних речовин. Так, якщо у 2008 році серед всіх осіб, які вчинили злочини у вказаній

³⁶⁴ Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. *Міністерство внутрішніх справ*. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

³⁶⁵ Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.

сфері, неповнолітні склали 2%, то у 2012 році – 1,8%, у 2015 р. – 1,4%, а у 2018 році – 0,9% [³⁶⁶, с. 35].

Після 2012 року латентизація сягає свого максимуму, що виражається через співвідношення кількості офіційно зареєстрованих наркозлочинів до кількості зареєстрованих наркозалежних за усередненими даними 2012–2018 років як 0,6 : 1. За десять останніх років рівень латентної наркозлочинності у порівнянні з періодом 2003–2007 років зріс щонайменше на 90%. Абсолютно латентною залишається «наркоситуація» на тимчасово окупованих територіях АРК та в окремих районах Донецької та Луганської областей.

Наркоманія та злочинність є негативними продуктами соціальної дійсності, тісно взаємопов'язаними, такими, що взаємопроникають один в одного. Тому зміни в стані одного явища відбиваються на стані іншого. У сучасних умовах традиційні причини, що зумовлюють порушення соціальних норм, доповнюються, посилюються та ускладнюються кризовими явищами в економіці, соціальною нестабільністю, аморальністю та правовим нігілізмом.

Особлива соціальна небезпечність наркозлочинності полягає в її здатності породжувати негативні для суспільства наслідки та у прецедентності. Соціальна небезпечність має кілька аспектів: медико-біологічний, соціальний і психологічний. Соціальна прецедентність полягає в тому, що відповідна злочинність має властивості соціальної практики; вчинення наркозлочинів може повторюватися в майбутньому, вони є видом людської поведінки.

Немедичне вживання наркотиків призводить до численних самогубств, побутового і виробничого травматизму, безпосередніх смертей від надмірності вживаних засобів. Практично всі наркомани, які вживають опіати, хворі на гепатит, значна кількість – на СНІД і сифіліс.

³⁶⁶ Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.

ВІЛ/СНІД. Протягом другої половини двадцятого століття виникла нова глобальна загроза для всього людства – СНІД. Так, упродовж останніх двох десятиліть із поодиноких випадків інфікування ВІЛ і захворювань на СНІД, наприкінці 80-х років минулого століття, пантемія охопила всі країни, континенти, несучи з собою страждання і смерть для мільйонів людей, ставлячи під загрозу розвиток держав і народів, оскільки за своєю руйнівною дією на соціальні, демографічні та економічні основи епідемія ВІЛ/СНІДу не має собі рівних [367, с. 1]. Вказана хвороба фактично заповонила сучасне суспільство, проникла до всіх без винятку соціальних груп і продовжує подальше нестримне розповсюдження по всіх регіонах світу.

Рада безпеки Європи визначила СНІД як загрозу безпеці людства, оскільки майбутнє всіх націй тісно пов'язане із розвитком цієї хвороби, що негативно позначилась на життєвих цінностях суспільства [368].

Епідемія ВІЛ-інфекції в Україні інтенсивно поширюється вже понад чверть століття. За цей, доволі незначний в історичному контексті, час поодинокі факти виявлення в Україні інфікування ВІЛ-інфекцією, що вперше мало місце у 1987 році [369, с. 7], та безпосереднього захворювання на СНІД переросли у повномасштабну епідемію. Зокрема, як зазначається у спеціальній медичній літературі, за оцінками незалежних експертів в Україні вже понад 1% дорослого населення уражено ВІЛ-інфекцією [370, с. 7]. І навіть більше, за висновками фахівців зниження із 1998 року кількості офіційно зареєстрованих ВІЛ-інфікованих пов'язане передусім з прийняттям у березні того ж року нової редакції Закону України «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення» (2001 р.), нова редакція якого офіційно проголосила принцип добровільності тестування

³⁶⁷ ВІЛ-інфекція та СНІД в Україні: зб. матеріалів з актуальних проблем протидії епідемії. Київ: Медінфоцентр «Вектор», 2019. 208 с.

³⁶⁸ Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>

³⁶⁹ Запорожан В. М., Аряєв М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.

³⁷⁰ Запорожан В. М., Аряєв М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.

на ВІЛ-інфекцію, у зв'язку з чим скоротилась і кількість проведених досліджень, особливо серед споживачів ін'єкційних наркотиків. Отже, за висновками вчених-медиків зниження темпів приросту офіційно зареєстрованих випадків ВІЛ-інфекції не тільки не вказує на покращення епідемічної ситуації в Україні, а, навпаки, свідчить про її погіршення [371, с. 31]. Підтвердженням цього є і те, що останніми роками в Україні все більше виявляється старих випадків ВІЛ-інфекції, зокрема у 2010 році майже 26% підтверджених випадків ВІЛ-інфекції отримані в результаті обстежень за клінічними показниками [372, с. 73]. Оціночна кількість людей, які живуть з ВІЛ-інфекцією, в Україні станом на 2019 рік, на думку міжнародних експертів, перевищила 332 тис. осіб [373].

Уперше з 2012 року і вдруге в історії України зафіксовано зниження темпів поширення ВІЛ-інфекції. За даними Центру громадського здоров'я МОЗ України у 2018 році було зареєстровано на 0,52% менше нових випадків ВІЛ, ніж у попередньому році. У 2012 році темпи епідемії вже знижувалися – на 2%. Але з початком широкомасштабної гуманітарної кризи у 2013–2014 роках ситуація різко погіршилася. А після втрати контролю над частиною території країни було неможливо порівнювати дані статистики з даними попередніх років. З 2016 року в Україні почався новий статистичний відлік для оцінки темпів поширення епідемії ВІЛ/СНІДу (додаток В).

У 2018 році в Україні за даними Центру громадського здоров'я МОЗ України було зареєстровано 18 098 нових випадків ВІЛ-інфекції (у порівнянні з 18 193 випадками 2017 року), з них 2 428 дітей до 14 років. Всього з 1987 року в Україні офіційно зареєстровано 333 716 нових випадків ВІЛ-інфекції, від СНІДу в Україні померло 48 456 людей. Найбільш ураженими ВІЛ-

³⁷¹ Запорожан В. М., Аряев М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.

³⁷² Наркологія : навч. посіб. / Западнюк Б. В., Стрільцов О. М., Галан Н. В. та ін.; за ред. О. М. Джужі. Київ: КНТ, 2012. 328 с.

³⁷³ Державна служба статистики України. Статистична інформація. Населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

інфекцією регіонами є Дніпропетровська, Одеська, Донецька області, а також Київ [³⁷⁴; ³⁷⁵].

Поширеність СНІДу теж найвища в Одеській (291,9 на 100 тисяч населення), Дніпропетровській (266,1), Миколаївській (141,3), Київській (131,4) і Чернігівській (104,0) областях. Великий рівень поширення СНІДу також у Донецькій області – 120,4 на 100 тисяч. Інформація наведена без урахування АР Крим та Севастополя, які не надають даних щодо статистики епідемії з квітня 2014 року. Також відсутні дані щодо деяких місяців з Донецької та Луганської областей, з літа 2014 року дані з цих регіонів не надходять у повному обсязі (додаток В).

Україна залишається лідером у Європі за масштабами поширення ВІЛ-інфекції. За оцінками експертів UNAIDS в Україні з ВІЛ-інфекцією живе до 240 тисяч осіб. І тільки кожен другий знає про свій діагноз – станом на 1 жовтня 2018 року на обліку в Україні перебуває 144 633 ВІЛ-позитивних пацієнти.

Починаючи з 2008 року, українці найчастіше інфікуються через незахищений секс. Якщо в 2005 році через сексуальні контакти інфікувалися 33% людей, у яких була виявлена ВІЛ-інфекція, то в 2012 році цей відсоток зріс до 51. Вперше більше половини нових випадків передачі ВІЛ-інфекції відбулося через незахищений секс. У 2018 році цей показник склав 66%. Більшість випадків інфікування ВІЛ в Україні сьогодні зареєстровано у молодих людей віком від 15 до 30 років (додаток В).

Щороку кількість ВІЛ-позитивних людей в Україні зростала, але з 2005 року приріст нових випадків ВІЛ (прискорення епідемії) щорічно зменшувався: у 2005 році у порівнянні з 2004 роком – + 15,6%, а в 2011 році у порівнянні з 2010 роком – вже + 3,4%.

³⁷⁴ СНІД в Україні: статистика. Фонд Олени Пінчук. 2019. URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat.html

³⁷⁵ Скільки людей померло від СНІДу в Україні: моторошна статистика. 24 здоров'я. 2019. URL: https://24tv.ua/health/snid_v_ukrayini_statistika_skilki_lyudey_pomerlo_vid_vilu_n896213

У 2012 році вперше в історії України епідемія ВІЛ/СНІДу сповільнилася – за даними офіційної статистики у 2012 році темпи поширення ВІЛ-інфекції (кількість нових випадків ВІЛ) виявилися нижчими, ніж у 2011 році. Це стало результатом роботи національних програм з уразливими групами і масштабних інформаційних кампаній з профілактики ВІЛ/СНІДу.

Через скорочення програм боротьби зі СНІДом у 2013–2017 роках темпи епідемії знову почали зростати. За оцінкою експертів з 2014 року епідемічна ситуація у нашій країні стрімко погіршувалася. Один із основних індикаторів, за якими відслідковується розвиток епідемії, – це кількість нових випадків ВІЛ-інфекції. За 2017 рік цей показник виріс на 6,6% у порівнянні з 2016 роком – це відповідає динаміці епідемії, якою вона була близько 10 років тому. У 2018 році вперше було зафіксовано зниження темпів епідемії (на 0,52%) вже на новій статистичній базі – без урахування даних з Криму та непідконтрольних Україні районів Донецької та Луганської областей.

Слід зауважити, що все це відбувається на тлі критичного зменшення кількості населення нашої держави, що становило: у 1995 році – 51 млн. 728 тис. осіб, у 2007 році – 49 млн. 430 тис., у 2017 році – 45 млн. 778 тис., у 2018 році – 45 млн. 633,6 тис. [376], тобто, у середньому, щорічне природне скорочення населення України вже тривалий час становить від 200 до 370 тис. осіб на рік. Варто також звернути увагу на те, що зараз майже третину населення нашої держави складають пенсіонери, що у своїй переважній більшості вибули із репродуктивного прошарку. З цього ж приводу Є. Фесенко справедливо наголошує, що саме ці явища загрожують спричиненням непоправної шкоди генофонду нації [377, с. 136].

Сьогодні вітчизняні аналітики констатують наявність реальної загрози існуванню нашої держави через величезне скорочення кількості її корінного населення, є підстави говорити про вимирання українського народу та

³⁷⁶ Державна служба статистики України. Статистична інформація. Населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁷⁷ Фесенко Є. В. Кримінально-правові засоби протидії злочинам проти здоров'я населення. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2012. С. 135–143.

наявність тенденції до його заміни мігрантами із так званих проблемних країн Азії та Африки [378]. При цьому смертність в Україні сьогодні майже у два рази перевищує народжуваність, загальний щорічний коефіцієнт смертності вже багато років стабільно перевищує 15 осіб на кожну тисячу осіб наявного населення, у той час як коефіцієнт міграційного приросту має сталу позитивну динаміку, і з 2005 року зріс на понад 400%, офіційно вже навіть значно перевищивши 16 тис. осіб на рік [379].

Варто констатувати, що наявна на сьогодні нестримна позитивна тенденція поширення ВІЛ-інфекції нерозривно пов'язана із моральною деградацією суспільства, його розшаруванням, зневелюванням ролі моральних принципів, загостренням соціальних протиріч і зниженням життєвого рівня значної частини населення і, як наслідок, значним збільшенням маргінальної складової серед населення. Отже, незважаючи на те, що основною «руйнівною силою» епідемії ВІЛ-інфекції стало ін'єкційне споживання наркотичних засобів, починаючи із середини 1990-х років, поступово ВІЛ середовище наркоспоживачів почало поширюватись на їх статевих партнерів – у благополучні щодо розвитку інфікування верстви населення; що призвело до зростання кількості інфікованих серед вагітних і народжених ними дітей [380, с. 8].

30–35% вірусоносіїв – вихідці із забезпечених верств суспільства, представники інтелігенції, військові; водночас 20–25% – особи без певного роду занять, тобто бродяги, особи, які ведуть паразитичний спосіб життя, 15–20% – алкоголіки, наркомани, токсикомани, 10% – особи, які ведуть аморальний спосіб життя, займаються проституцією та гомосексуалізмом, понад 10% – страждають від різних хвороб крові, плазми та гемофілії. Ці особи – самотні або з сімей, що розпалися (у 90% випадків). Серед цієї категорії осіб

³⁷⁸ Злочини у сфері охорони здоров'я населення: сучасні проблеми протидії: аналіт. довідка. Київ: МНДЦ з проблем боротьби з орг. злоч. РНБіО України, 2019. 38 с.

³⁷⁹ Державна служба статистики України. Статистична інформація. Населення. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

³⁸⁰ Запорожан В. М., Аряєв М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.

найбільша кількість бездітних і майже вдвічі менша у порівнянні із законослухняними громадянами, тими, хто має дітей. Такі особи найчастіше мають середню освіту. З підвищенням освітнього рівня відсоток ВІЛ-інфікованих знижується.

Значний відсоток вірусоносіїв (понад 75–80%) становлять особи чоловічої статі і лише 20–25% – жіночої. Аналізуючи вік осіб, які поширюють СНІД, можна відзначити: здебільшого – це особи віком 26–39 років (63%), 40–49 років (25%), 50–59 років (7%). На більш похилий вік припадає лише 2%. Як бачимо, яскраво вираженою групою ризику стають в основному люди в найпродуктивнішому віці – 20–50 років (понад 90%). Медики назвали цей феномен «віком потенційної небезпеки». А найуразливіша вікова категорія – особи віком 18–25 років – становить 50–60%. На долю дітей, інфікованих ВІЛ/СНІД, припадає 10–12%.

Зіставляючи дані про інфікування вірусом імунодефіциту людей, які працюють у різних галузях народного господарства, можна помітити значну частку таких осіб (до 35%) у сфері побутового обслуговування й торгівлі. За місцем проживання цих осіб першість утримують великі промислові центри та міста-порти.

Велику суспільну небезпеку становить поширення венеричних хвороб через проституцію. Згідно з дослідженням, 30,5% опитаних проституток перенесли венеричні захворювання, причому 23,9% з них – двічі-тричі, а 4,7% – більше трьох разів. Лише 39,4% хворих знали, від кого конкретно вони заразилися [381]. Результати дослідження А. Габіані свідчать, що близько половини опитаних хворіли венеричними хворобами, причому дві третини з них – сифілісом. Оскільки поширення сифілісу є меншим, ніж гонореї, він

³⁸¹ Незручна проблема: що варто робити з проституцією в Україні (опитування). Дивись.info. 2017. URL: <https://dyvys.info/2017/03/15/nezruchna-problema-shho-varto-robyty-z-prostytutsiyeyu-v-ukrayini-opytuvannya/>

вважає, що багато хворих гонореею приховали цей факт, чим і пояснюється дуже висока питома вага осіб, які перенесли сифіліс [³⁸², с. 61–62].

Щорічно від проституток заражається понад 350 тисяч чоловіків. За даними дослідників близько 30% проституток вступають у статеві контакти двічі-тричі на тиждень, 11% – щоденно, і 5% – кілька разів на день. Так, у Закарпатській області 16-річна проститутка – «дальнобійниця» за короткий час заразила сифілісом 27 водіїв [³⁸³]. Ю. Антонян наводить вибіркові дані, згідно з якими навіть близько 30% проституток протягом доби мають статеві відносини з двома або більше чоловіками [³⁸⁴, с. 190]. А це підвищує соціальну небезпеку секс-бізнесу.

Загалом 85% інфікованих становлять ін'єкційні наркомани. Близько 10% – особи, які заразилися під час статевих стосунків; 2,3% – ВІЛ-інфіковані діти, які народились від ВІЛ-інфікованих матерів. У 2018 році на обліку перебувало 574 дитини до 12 років, з них 487 – народжені інфікованою матір'ю. Зростає кількість ВІЛ-інфікованих серед вагітних: у 1987–1994 роках виявлено 12 вагітних, 2005–2007 роках – 207; за 2018 рік таких уже виявлено 344 [³⁸⁵].

Згідно з оцінками ВОЗ, половина всіх випадів інфікування припадає на групу 15–24-літніх. Однак майже в усіх частинах світу піковий вік інфікування в дівчат нижчий, ніж у хлопців. У багатьох країнах 60% всіх нових випадків ВІЛ-інфекції трапляються в групі від 15 до 24 років, причому співвідношення жінок до чоловіків складає 2 до 1. Аналіз даних СНІДу, отриманих із деяких африканських і азійських країн, свідчить про те, що на молодих жінок віком до 25 років припадає майже 30% випадків захворювання СНІДом жінок, а на молодих чоловіків приблизно 15% випадків захворювання чоловіків

³⁸² Габиани А. А., Мануильский М. А. Цена «любви» (обследование проституток в Грузии). *Социологические исследования*. 2017. №6. С. 61–62.

³⁸³ «Букет» від незнайомки, або як виявити венеричний «подарунок». 2014. *UZHGOROD.NET.UA*. URL: <http://uzhgorod.net.ua/news/56655>.

³⁸⁴ Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминолого-психологическое исследование: монография. Москва: Норма; Инфора-М, 2015. 368 с.

³⁸⁵ Женщина и СПИД: Повестка дня для действий. *Всемирная организация здоровья*. ВИЧ/СПИД: информационный бюллетень. 2019. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids>

[³⁸⁶; ³⁸⁷, с. 24–25]. Найчастіше жінки саме цієї вікової категорії втягуються в секс-бізнес. Як показали дослідження, серед секс-робітниць у кілька разів частіше, ніж серед інших осіб, зустрічаються венеричні захворювання та СНІД. Перша жертва СНІДу, жителька колишнього Ленінграда, займалася проституцією. Велика кількість партнерів лише в однієї проститутки різко збільшує небезпеку зараження як її самої, так і осіб, які мають з нею статеві контакти, що за умов швидкого поширення хвороби є лише питанням часу. У Греції, наприклад, заражено 88% обстежених повій і 28% їх клієнтів [³⁸⁸, с. 24]. У Кінзасі (Заір) інфіковано 27% проституток, Найробі (Кенія) – 66%, Бутарі (Руанда) – 28%. Водночас у таких країнах, як Гонконг і Сінгапур рівень зараження ВІЛ не перевищує одного випадку на тисячу [³⁸⁹]. Близько 30% 13–19-річних проституток (багато з яких займаються проституцією з примусу) в Камбоджі інфіковані. А всього за офіційними даними до 80% африканських і до 40% американських проституток вже заражені смертельним вірусом. Крім того, жінки-повії переважно мають свої сім'ї, дітей, тобто реально загрожують зараженням ВІЛ-інфекцією та венеричними хворобами членів своєї сім'ї. Як показують дослідження, багато з них працюють медичними сестрами, у дитячих дошкільних закладах, у системах торгівлі та громадського харчування, в інших сферах обслуговування населення. Там вони також ставлять у небезпеку зараження досить широке коло осіб, крім сексуальних партнерів. Ми цілком підтримуємо думку Ю. Антоняна про те, що крім венеричних хвороб і СНІДу, особи, втягнуті в секс-бізнес, здатні заразити й іншими хворобами, хоча й не несуть за це відповідальності [³⁹⁰, с. 191].

³⁸⁶ Жінщина и СПИД: Повестка дня для действий. *Всемирная организация здоровья*. ВИЧ/СПИД: информационный бюллетень. 2019. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids>

³⁸⁷ Джужа О. М., Іващенко В. О. Проблеми протидії секс-бізнесу (кримінологічні та кримінально-правові аспекти): наук.-практ. посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 71 с.

³⁸⁸ Джужа О. М., Іващенко В. О. Проблеми протидії секс-бізнесу (кримінологічні та кримінально-правові аспекти): наук.-практ. посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 71 с.

³⁸⁹ Жінщина и СПИД: Повестка дня для действий. *Всемирная организация здоровья*. ВИЧ/СПИД: информационный бюллетень. 2019. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids>

³⁹⁰ Антонян Ю. М., Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое исследование: монография. Москва: Норма; Инфора-М, 2015. 368 с

Незважаючи на те, що питома вага злочинів, які підпадають під ознаки ст.ст. 130, 131, 132 КК України, у загальній структурі злочинності відносно незначна і становить в середньому 1,5%, дослідження підтвердило їх підвищену криміногенну роль. Найчастіше вона проявляється: 1) у соціально-моральній деградації особи (пияцтво, вживання наркотичних речовин, проституція, вчинення правопорушень, розрив соціальнокорисних зв'язків тощо); 2) у вчиненні інших небезпечних злочинів (як правило, це злочини проти моралі, життя та здоров'я громадян, аж до «СНІД-тероризму», на їх долю серед усіх злочинів припадає понад 20–25%); 3) у негативному впливі на інших нестійких членів суспільства; 4) у недбалому, несумлінному ставленні до виконання свого службового обов'язку; 5) у порушенні елементарних прав людини, які полягають у відсутності конфіденційності як щодо вірусоносіїв та хворих на СНІД, так і щодо їх рідних та близьких.

У структурі названих вище злочинів переважає склад, передбачений ст. 130 КК (зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби), частка якого коливається від 45,5 до 55%.

Захворюваність на ВІЛ-інфекцію в Україні зростала до 2013 року, коли в країні було зареєстровано найбільшу кількість ВІЛ-інфікованих осіб (21 631). Подальше значне зниження захворюваності на ВІЛ-інфекцію у 2014 та 2015 роках пов'язане передусім з відсутністю статистичних даних АР Крим та частини території проведення антитерористичної операції. У наступні роки захворюваність на ВІЛ-інфекцію у країні зростала (з 15 869 випадків у 2015 році до 18 194 у 2017 році), показник захворюваності 2017 року становив 42,8 на 100 000 населення, що на 7% більше, ніж 2016 році.

Диференціація областей за коефіцієнтами інфікування ВІЛ (K_{in}) дала можливість класифікувати регіони поширення СНІДу в республіці таким способом:

– до першої групи входять області України, де ще не виявлені інфіковані ВІЛ. Це такі, що належать до Північно-Західного економічного регіону, з найбільш спокійним рівнем криміногенної ситуації;

– другу групу становлять області з низьким рівнем коефіцієнту інфікованості ВІЛ (0,5–0,83). Вони входять до Північно-Західного та Придніпровського економічних регіонів;

– до третього регіону входять області з середнім рівнем коефіцієнта інфікування ВІЛ (1,22–1,93). Вони розташовані в Донецько-Придніпровському та Західному регіонах;

– четверта група – найбільш несприятливі (криміногенні) області з високим рівнем коефіцієнта інфікування ВІЛ (5,33–5,77). Це м. Київ, Південний економічний регіон, деякі території Донецько-Придніпровського регіону. Тут існує широка мережа курортів, портів, будинків відпочинку, а м. Київ – один із найбільших промислових центрів, де багато культурних та навчальних закладів, адміністративних і дипломатичних установ. Через ці області проходять залізничні магістралі й автомобільні траси загальнодержавного значення, а тому небезпека поширення ВІЛ підвищується, на що треба звернути особливу увагу.

Водночас області, розташовані у віддаленні від великих промислових центрів республіки з перевагою сільського населення (так звані неурбанізовані сільськогосподарські райони), сьогодні мають більш сприятливу щодо ВІЛ-інфекції епідеміологічну ситуацію.

Поширення СНІДу на території України певною мірою пояснюється такими чинниками:

– по-перше, ВІЛ та СНІД – проблема більш міської, ніж сільської місцевості;

– по-друге, поширення СНІДу тісно пов'язане з життям міст-курортів, особливістю яких є розвиток «індустрії дозвілля», що збільшує приплив аморального контингенту. Серед населення цих регіонів досить значний прошарок осіб, які не зайняті суспільно-корисною діяльністю і які легко вступають в контакти з приїжджими гастролерами з метою збагачення за їх кошти.

Диференціація областей України за коефіцієнтом інфікованості ВІЛ громадян дає можливість визначити області з найбільшою кількістю осіб, інфікованих вірусом. Це Одеська, Миколаївська, Харківська, Львівська, Закарпатська області, м. Київ та Республіка Крим. Складна епідеміологічна ситуація щодо СНІДу в цих регіонах склалася внаслідок взаємодії таких чинників:

– по-перше, це регіони, де розвинутий туризм, зокрема інтуризм, і відбуваються активні міграційні процеси. Сьогодні внаслідок розвитку торгівлі з іншими державами вони є центрами великого скупчення людей;

– по-друге, Одеська, Миколаївська, Закарпатська, Харківська та Львівська області і, особливо, Республіка Крим стоять у першому ряду за кількістю осіб, які вживають наркотичні речовини;

– по-третє, через розвинуту мережу портів, курортів, будинків відпочинку, розважальних закладів ці регіони стають місцями концентрації криміногенних елементів та осіб, які ведуть аморальний спосіб життя;

– по-четверте, у м. Києві та Одесі краща організація анонімного обстеження на ВІЛ, більш якісно налагоджене виявлення осіб з «груп підвищеного ризику»: гомосексуалістів, проституток, наркоманів тощо.

Бездоглядність та безпритульність дітей. Складне соціально-політичне становище в Україні в умовах руйнації моральних принципів, дезорієнтації більшої частини дорослого населення, трансформації державної системи соціального захисту та послаблення виховної ролі сім'ї негативно впливають на формування правосвідомості дітей, призводять до відхилень від нормативно врегульованої поведінки. Серед соціальних чинників, що сприяють учиненню неповнолітніми правопорушень, одними з найбільш значущих визнаються безпритульність і бездоглядність, які останніми роками набули значних масштабів і, за даними ЮНІСЕФ, тісно пов'язані з іншим

негативним явищем – соціальним сирітством. Йдеться про «дітей вулиці», для яких перебування поза родиною стало нормою поведінки [³⁹¹].

За оцінками Уповноваженого Президента України з прав дитини із майже 80 тис. дітей, позбавлених батьківської опіки (1,5% усього дитячого населення країни), лише 8,0% є біологічними сиротами. Решта (92,0%) мають батьків. Щороку в Україні близько 20–30 тис. дітей потрапляють до спеціалізованих закладів (центрів медико-соціальної реабілітації, притулків, приймальників-розподільників, виховних установ) переважно через відсутність безпечних умов існування в родинному оточенні (вияви агресії, домашнього насильства, аморальний спосіб життя батьків, алкоголізація, наркотизація, маргіналізація, втягування до різних форм асоціальної поведінки, трудової й сексуальної експлуатації, злочинної діяльності). Зростає питома вага безпритульних і бездоглядних дітей, у яких виявлено туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД, інші небезпечні хвороби, що поширюються у зв'язку з воєнними діями та вимушеною міграцією населення. Щонайменше 600 тис. дітей проживають у неблагополучних сім'ях, які потребують постійної соціальної допомоги [³⁹²].

За статистикою Національної поліції України на профілактичному обліку перебуває майже 150 тис. неповнолітніх, які бродяжать чи жебракують, мають схильність до вчинення правопорушень, уживання наркотичних засобів, психотропних речовин та алкогольних напоїв. Понад 80 тис. (55,0%) правопорушників цієї категорії притягувались до відповідальності (застосування примусових заходів виховного характеру) повторно, зокрема за корисливо-насильницькі злочини, учинені з особливою жорстокістю (13,5%),

³⁹¹ Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. URL: www.unicef.org/ukraine/ukr.

³⁹² Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будемо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua>

зі знуцанням над потерпілим (15,5%), пов'язані з діями сексуального характеру (22,0%) [³⁹³].

У структурі злочинності неповнолітніх питома вага злочинів, що вчиняються безпритульними й бездоглядними, становить майже 15%. Зростає інтенсивність учинення злочинів корисливої мотивації (65,0%) та вчинених у складі групи (18%). Щорічне зростання кількості виявлених злочинів – +5,0%. Більше половини всіх злочинів реєструють за ст. 140 КК України (56%). У зазначений період збільшувалася кількість злочинів, учинених неповнолітніми повторно (+3,0%), під впливом алкогольних, наркотичних і психотропних речовин (+4,0%). Найбільшою є питома вага злочинів, учинюваних безпритульними й бездоглядними дітьми в мегаполісах (понад 60,0%) та інших містах (30,0%) переважно південно-східного та центрального регіонів. Високою залишається питома вага рецидивної злочинності серед цієї категорії дітей (серед бездоглядних становить до 20–25%, серед безпритульних – до 70%). Більшість злочинів мають корисливу мотивацію (65,0%) та майже кожен п'ятий – учинений у складі групи (близько 25% крадіжок і грабежів учинено внаслідок підбурювання з боку дорослих) [³⁹⁴, с. 113; ³⁹⁵, с. 53].

Злочини цієї категорії в загальній структурі злочинності вирізняються високим рівнем латентності (рівень злочинності дітей у 3–4 рази перевищує офіційно зареєстрований), що засвідчує проведене опитування поліцейських, 56% яких повідомило, що він високий, 17% – середній, 3% – низький, 24 респонденти не змогли дати відповідь.

Більшість злочинів (близько 65%), учинених бездоглядними та безпритульними дітьми, мають корисливу мотивацію та груповий характер. Високою є ймовірність утягнення до вчинення злочинів дорослими. Із цього

³⁹³ Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України. *НП України*, 2016–2018. URL: <https://www.npu.gov.ua>.

³⁹⁴ Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія юридична. 2017. Вип. 16. С. 112–116.

³⁹⁵ Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. *Міністерство внутрішніх справ*. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

приводу дослідники неодноразово зауважували, що втягнення дітей у кримінальну діяльність найчастіше пов'язано з крадіжками, грабежами, розбоями, убивствами [³⁹⁶; ³⁹⁷].

Як показали результати дослідження, основу структури злочинності підлітків з маргінальною середовища становлять: крадіжки (48,4%), шахрайство (24,3%), хуліганство (11,7%), грабежі (9,1%) та розбої (3%). Питома вага тяжких та особливо тяжких злочинів у її структурі становить менше 4% і вчиняються в основному усередині маргінального середовища, що пояснюється її замкнутістю і вузьким колом можливостей самих маргіналів. При цьому знаряддя вчинення злочину зазвичай примітивні: ніж, камінь (цегла), пляшка, шматок арматури, тобто все, що попадеться під руку. Незначну частку у загальній кількості зареєстрованих злочинів, учинених підлітками-маргіналами, складають знищення або пошкодження майна (1,2%), вандалізм (0,6%), побої і мордування (1,1%), спричинення шкоди здоров'ю (0,5%). Характерно, що за даними Національної поліції України незаконний збут наркотичних засобів або психотропних речовин становить лише 1,2% в загальній кількості злочинності дітей-маргіналів. За часом вчинення злочинів злочинність підлітків-маргіналів можна визначити в основному як нічну: з 21 години вечора до 6:00 ранку (78%); за місцем вчинення злочинів – як «вуличну» (26,7%) та «вокзальну» (47,8%).

Безпритульних і бездоглядних дітей використовують для заняття жебрацтвом. Вони стають жертвами таких самих безпритульних і бездоглядних: у боротьбі за місце ночівлі, доступ до смітників для здобуття їжі чи за наркотики. Якщо безпритульні діти проживають на вулиці разом з батьками, то вони стають жертвами жорстокого поводження чи насильства з боку батьків чи інших дорослих. Торгівля дітьми – ще один вид злочину, жертвами якого стають безпритульні та бездоглядні діти. Таких дітей

³⁹⁶ Дмитриевский Р. С. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность (криминологический аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1995. 165 с.

³⁹⁷ Юзикова Н. С. Общество и преступность несовершеннолетних: прошлое и настоящее: монография. Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. 142 с.

використовують у важкій нелегальній праці, для роботи у сфері секс-послуг, створення дитячої порнографії або з метою випрошування милостині. Проблема віктимологічного запобігання злочинам, жертвами яких стають безпритульні та бездоглядні, полягає у відсутності статистики потерпілих, а саме статистики потерпілих безпритульних і бездоглядних. Віктимологічну профілактику злочинів доцільно покласти на соціальні заклади для бездомних осіб і безпритульних дітей. У профілактичній роботі із жертвами злочинів активну участь повинні брати саме фахівці із психологічною та/або педагогічною освітою, що мають спеціалізуватися на корекційній, ресоціалізаційній та реінтегративній роботі. У Законі України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [398] такі заклади соціального захисту мають саме соціально-реабілітаційний і соціально-психологічний характер.

Діти, які з різних причин опинились на вулиці, становлять потужний резерв злочинності. Вони вимушені пристосовуватись до життя без достатніх навичок за відсутності прийнятних умов соціалізації та мотивації до суспільно корисної поведінки. Безпритульні неповнолітні займаються жебрацтвом, крадіжками, дрібним рекетом, підробляють на мийках. Більшість (70%) вчиняють правопорушення у групі. З них 80% організуються та керуються однолітками чи неповнолітніми старшого віку, і тільки 1/5 частина – підпорядковуються дорослим [399]. Аналіз причин безпритульності та жебрацтва дітей криється у дестабілізації діяльності соціальних інститутів суспільства.

Український інститут соціальних досліджень ім. Олександра Яременка на прохання ЮНІСЕФ провів дослідження на тему: «Підлітки, які живуть чи працюють на вулиці: актуальні акценти для ефективної профілактики ВІЛ». Було опитано 200 безпритульних дітей у кожному місті – Дніпропетровську,

³⁹⁸ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

³⁹⁹ ЮНІСЕФ нарахував в Україні у 10 разів більше безпритульних підлітків, ніж офіційна статистика. *Тиждень.ua*. 2019. 5 серп. URL: <https://tyzhden.ua/News/36520>

Донецьку і Миколаєві. За даними дослідження 96% опитаних дітей, що живуть чи працюють на вулиці, зловживають алкоголем, 22% – ін'єкційні наркомани, 65% дівчат погоджуються на статеві стосунки за винагороду, а 7% хлопців вступають у статеві контакти з чоловіками за гроші. Лише 13% із них користуються презервативами. Дві третини опитаних підлітків не перебувають на контролі в жодній з державних служб чи відомств. Дві третини опитаних дітей живуть на вулиці без постійного місця проживання. З них на вокзалах живуть 27% опитаних дітей, 19% – у помешканнях друзів чи знайомих, у покинутих будинках – 18%, у випадкових знайомих – 10%, в каналізації – 8% і 1% – в інтернатах. Кількість дітей, котрі належать до групи ризику щодо можливості зараження ВІЛ-інфекцією, за результатами дослідження становить 85 тисяч ^[400].

У сучасному суспільстві явище «бездоглядних дітей» чи «дітей-жебраків» не отримало належної оцінки. Відсутні дані щодо кількості таких неповнолітніх, реальних причин, з яких діти жебракують, соціальних та індивідуальних наслідків такого явища. Проблема безпритульності та жебракування не нова, але вона, на жаль, стає буденною. Вона має свої історичні закономірності, що мають бути враховані сьогодні. Феномен «безпритульності та жебракування» виступає яскравим симптомом нездорового суспільства, який потребує негайного лікування.

Вирішення проблеми «дітей вулиці» і «вимушеного сирітства» полягає у відновленні нормального функціонування інститутів сім'ї, освіти, культури та виховання тощо.

Підводячи підсумки кримінологічного дослідження злочинів, що вчиняються деякими групами осіб, які допускають маргінальну поведінку, варто зауважити, що на сучасному етапі суспільних трансформацій кризовий стан соціуму не можна пояснити тільки макросоціальними (культурними, економічними, політичними) причинами. Криза породжує себе і виступає як необхідний механізм самоорганізації життєдіяльності і комунікації людей.

⁴⁰⁰ ЮНІСЕФ нарахував в Україні у 10 разів більше безпритульних підлітків, ніж офіційна статистика. *Тиждень.ua*. 2019. 5 серп. URL: <https://tyzhden.ua/News/36520>

Процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися до кризи. В умовах тотального змішання соціокультурних зв'язків, які давали змогу суспільству бути єдиним, криза особистісної і соціальної ідентичності вже не сприймається ані суспільством, ані особистістю як дещо аномальне, як те, від чого слід якомога швидше позбутись, а стає способом існування, образом і стилем життя. Відбувається етап пристосування, адаптації особистості до кризи соціальної ідентичності, оскільки в умовах кризи будь-які соціокультурні межі не забезпечують гарантій благополуччя та успішності. Навіть з'являються певні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішання рольових і ціннісних очікувань, що сприяє виникненню своєрідного типу маргінальної кризової особистості, який забезпечує зберігання та утримання самоідентичності за допомогою «блукання» по поверхні соціальних відносин без однозначної ідентифікації з соціокультурною позицією.

РОЗДІЛ 3

ДЕТЕРМІНАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ

3.1. Маргінальна поведінка у механізмі детермінації злочинності

Феномен криміналізації суспільства на початку ХХІ століття став одним із визначальних у процесі загально-цивілізаційного розвитку, вносячи до нього корективи, що ставлять під сумнів етичну основу багатьох державних та міждержавних конгломератів, окремих елементів позитивного права, руйнують моральний фундамент як базовий елемент колективної безпеки окремого суспільства й людства загалом. За слушним зауваженням О. Дубнова, криміналізація суспільства стала рівномасштабною з мегатенденціями світового розвитку в ХХ–ХХІ століттях, з глобальними загрозами світовій спільноті, його міжнародним і національно-державним системам [401, с. 8]. Дійсно, кримінальна загроза сьогодні разом з екологічною є найбільш суттєвими чинниками обструкції виживання і розвитку біологічного виду *homo sapiens*. У зв'язку з цим одним із завдань найбільшої ваги наукового співтовариства видається усебічне вивчення детермінаційного комплексу злочинності та вироблення на цій підставі ефективних, сучасних, системних та перспективних заходів протидії [402, с. 114–115].

Протягом багатьох десятиліть тривають напружені дискусії стосовно суті, ознак, алгоритму доказування і багатьох інших аспектів причинного зв'язку між поведінкою людини і завданою шкодою. Ці суперечки покликані до життя потребами практики, тими надзвичайними труднощами, які часто виникають під час розв'язання кримінальних справ, оскільки не завжди

⁴⁰¹ Дубнов А. П., Дубовцев В. А. Философия преступности: проблемы криминализации российского общества. Екатеринбург: Ява, 1999.

⁴⁰² Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса-плюс, 2013. 524 с.

очевидно, що шкоду, яку ставлять за вину особі, котра вчинила суспільно небезпечне діяння, спричинила саме вона.

Ці труднощі детерміновані об'єктивно. Питання про причинність у кримінології аж ніяк не є відособленим, локальним. Воно сягає проблеми більш високого порядку – загальнонаукової, філософської проблеми причини і наслідку. Очевидно, що тільки розібравшись у загальних закономірностях, можна екстраполювати їх на окремі, більш вузькі сфери. Розуміючи це, дослідники-кримінологи намагаються пов'язати свої уявлення про причинний зв'язок з тими положеннями, які вони черпають з філософських джерел. Проте представники правових наук прагнуть звести до мінімуму філософську базу своїх розробок, оскільки для того щоб зорієнтуватися у величезному масиві філософської літератури, треба надовго відхилитися від вирішення своїх безпосередніх задач. Тому за межами аналізу, як правило, залишається та обставина, що у філософії єдності думок немає питань практично з жодної проблеми, зокрема і з питань причинного зв'язку. Це особливо помітно зараз, в умовах вільної від ідеологічного тиску філософії. Багатоплановість проблем причинності у кримінальному праві, їх пов'язаність з філософією і породжує розмаїття поглядів, позицій, теорій, на які багата кримінально-правова наука, але які, на жаль, не завжди допомагають у вирішенні конкретних життєвих проблем [403, с. 19].

На підставі цього можна зробити висновок про безсумнівну актуальність питання. Зараз як ніколи необхідна розробка і реалізація сучасної концепції протидії злочинності з адекватними механізмами, у межах яких індивідуальна профілактика злочинів зможе зайняти гідне місце. У зв'язку з цим, вважаємо, що одним із перших кроків до досягнення поставленої мети повинно бути формулювання прикладного, практично спрямованого поняття причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, а також їх науково-обґрунтована

⁴⁰³ Ярьмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): Монография. Харьков: Право, 2003. 512 с.

класифікація, що може бути використана у діяльності визначених законом суб'єктів.

Кримінологічне визначення причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, як правило, містить у собі два взаємозалежних аспекти: антигромадську установку особистості і конкретну життєву ситуацію, що складається до моменту вчинення злочину [404, с. 105–106]. При цьому варто підкреслити, що під час вчинення умисних злочинів вирішальну роль, як правило, відіграє антигромадська установка, тоді як під час вчинення необережних злочинів зростає роль життєвої ситуації.

Як зазначає Н. Кузнецова, кримінологічна детермінація являє собою вид соціальної детермінації, яку можна розглядати в межах більш загальної системи – детермінації подій і явищ природи й суспільства. Своєю чергою ця детермінація – різновид універсального зв'язку явищ [405, с. 43].

Динамічним аспектом взаємозалежності явищ виступає їх взаємодія, яка полягає у передачі (переході) енергії, речовини, інформації від однієї системи до іншої [406, с. 33]. Взаємна спрямованість процесу взаємодії означає, що в ньому немає активної і пасивної сторін, обидві взаємодіючі системи (сторони систем) активні [407, с. 50]. Будь-яка система взаємопов'язана і взаємодіє з іншими системами.

Взаємні зв'язки подій і явищ [408, с. 42, 62] дуже різноманітні: 1) внутрішні і зовнішні; 2) безпосередні та опосередковані; 3) прямі і зворотні; 4) стійкі і нестійкі; 5) структурні і безструктурні; 6) суттєві і несуттєві; 7) необхідні і випадкові; 8) бінарні та багаточленні; 9) сильні і слабкі; 10) жорсткі (однозначні) і нежорсткі (багатозначні) і т. д. [409, с. 22]

⁴⁰⁴ Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2-х кн. /Джужа О. М., Михайленко П. П., Кулик О. Г. та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 326 с.

⁴⁰⁵ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

⁴⁰⁶ Иванова К. И. Принцип причинности в системе принципов научного познания. Ташкент, 1974. 125 с.

⁴⁰⁷ Жбанкова И. И. Проблемы взаимодействия. М., 1971. 86 с.

⁴⁰⁸ Хейс Д. Причинный анализ в статистических исследованиях. М., 1981. 210 с.

⁴⁰⁹ Парнюк М. А. Принцип детерминизма в системе материалистической диалектики. Киев, 1972. 260 с.

Детермінанти злочинності слід розкривати не тільки як якісно-визначені, стабільні, цілісні системи, але і з погляду їх різноманітних функціонально-динамічних зв'язків і взаємодій.

Рівень розробки прикладних засад системно-структурних взаємодій і зв'язків, а також наявна кримінологічна інформація ще не дають можливості з належною повнотою виявити усі і, очевидно, навіть основні системні взаємодії причин та умов злочинності як між собою та наслідком (злочинністю), так і з антикриміногенною системою. Ця актуальна і складна проблема – завдання подальших досліджень.

Категорія взаємодії отримала останнім часом широке висвітлення. Проте в ній чимало ще дискусійного і недозволеного, що знайшло відображення і в сучасній кримінологічній літературі про причини злочинності.

До спірних належить, зокрема, питання про співвідношення взаємодії та причинності. Філософи висловлюють різні думки: причина суть взаємодії; причина та взаємодія – взаємовиключні види зв'язків; причинність та взаємодія – частково перехрещені явища і поняття; причина – спрямована взаємодією і т. д.

Однак ще Г. Плеханов зазначав помилковість заміни причинності взаємодією: «Взаємодія, безперечно, існує між усіма сторонами суспільного життя. На жаль, ця справедлива точка зору пояснює дуже і дуже небагато з тієї простої причини, що вона не дає жодних вказівок щодо походження взаємодіючих сил» [410, с. 520].

Прихильники розуміння причинності як породження наслідку зазначають, що в причинності одна сторона активно продукує (причина), інша – індукує, породжувана, вироблена (наслідок). Причина в часі та просторі завжди передує наслідку, у фіксованому стані причинно-наслідковий зв'язок безпосередній і незворотній. Взаємодіють вже наявні реальні явища (системи, сторони системи). Це одночасна, взаємно спрямована, синхронна активність.

⁴¹⁰ Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. 1. Москва, 1956. 848 с.

Причинність же – односпрямована, послідовна в часі, асинхронна активність. Взаємодія відбувається за формулою $A \leftrightarrow B$, причинність – за формулою $A \rightarrow B$.

Слід уточнити елементи взаємодії. Якщо це причини, умови та інші детермінанти слідства, то таке розуміння взаємодії сумнівів не викликає. Інше поняття взаємодії причини та наслідку. Дослідники часом випускають з уваги специфічний генетичний зв'язок, що потребує уточнення. Сторони взаємодії нерівноцінні. Звичайно, наслідок впливає на причину в процесі заподіяння (дія породжує протидію). Він надає зворотний вплив за принципом зворотного зв'язку, стаючи тоді причиною, а колишня причина –наслідком, але це вже інша причина й інший наслідок [⁴¹¹, с. 10].

Розкриємо визначення причинності як спрямованості взаємодії [⁴¹², с. 32] і уявлення про причинність та взаємодію з погляду поняття і категорії. По-перше, причини, так само як і інші детермінанти, являють собою такі системи, елементи яких взаємодіють. По-друге, причинність – не моментний процес, а процес, що протікає в часі і просторі. У процесі заподіяння причина входить у взаємодію з елементами, сторонами наслідку. По-третє, соціальна причинність, різновидом якої є криміногенна причинність, у низці своїх проявів передбачає вплив свідомості на формування і дію причини. Звідси випливає, що причинність і взаємодія хоча і різні, але частково, у зазначеному сенсі, явища і поняття, що збігаються.

Отже, взаємодія – конструктивна властивість усіх великих систем, зокрема і криміногенних. Породження та обумовлення – властивості, притаманні виключно причинно-наслідковим і причинно-обумовленим закономірностям. Тому саме через ці специфічні ознаки і слід визначати детермінацію і причинність.

⁴¹¹ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

⁴¹² Сейфуллаев Р. С. Концепция причинности и ее функции в физике. Новосибирск, 1973. 86 с.

Людство неодноразово схиялося до різних проектів, що мали на меті встановлення Царства Божого на Землі. Надії змінювалися розчаруваннями. Унаслідок цього з'являлися погляди, згідно з якими людині не могла проникнути в суть явищ не тому, що вона не розумна, а тому, що навколишній світ хаотичний. Щоб якось орієнтуватися у цьому світі, людині доводиться вибудовувати події та явища в певній послідовності. Але цей лад є наслідком мислення, але ніяк не відображенням навколишньої дійсності. Світ навколо людини хаотичний та різноманітний, і будь-які спроби виокремити обставини, які можна було б приписати до статусу причини, є неспроможними [⁴¹³, с. 30].

Згідно з цими поглядами безглуздо дошукуватися причин злочинності. Наша справа утримати їх у «нормальних» межах. Американський кримінолог Т. Селлін заявив, що «наука відмовилася від концепції причинності і звертається до неї тільки для позначення функціональних взаємин між певними елементами або фактами» [⁴¹⁴, с. 27].

Під причиною розуміється явище (чи сукупність явищ), яке є фундаментом народження іншого явища, що розглядається як наслідок. У сфері суспільних відносин від причини до наслідку переноситься інформація або психофізична енергія.

Взаємодія «причина – наслідок» залежить від умов, тобто сукупності обставин, що утворюють його осередок, супроводжують і забезпечують йому розвиток. Вона реалізується у разі достатньої сукупності необхідних умов. Причина породжує наслідок, умова цьому сприяє, але мова завжди йде про їх спільні дії.

На думку М. Шаргородського, причинами злочинності в широкому сенсі цього слова можна вважати усі ті обставини, без яких вона не могла б виникнути та існувати. Але не всі ці обставини відіграють однакову роль. Одні з них створюють лише реальну можливість злочинних мотивів, а інші перетворюють цю можливість у дійсність. Тому перші слід розглядати як

⁴¹³ Хохряков Г. Ф. Криминология: учебник / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Юристъ, 2000. 511 с.

⁴¹⁴ Социология преступности / пер. с англ. Москва, 1966. 430 с.

умови, а другі – як причини. Причинами злочинності є, як і взагалі причиною, ті активні сили, які своєю дією породжують її існування. Причини конкретного злочину – це активні сили, які викликають у суб'єктів інтереси й мотиви для їх досягнення [415, с. 30].

Водночас розвиток кримінології показав, що такий перелік скласти неможливо. У кожному конкретному кримінологічному дослідженні необхідно заново вирішувати це завдання, бо в одному випадку причиною стає те, що в іншому було умовою, і навпаки. Філософська відмінність між причиною та умовою є всього лише загальним критерієм, яким треба користуватися у конкретних кримінологічних дослідженнях. Тому варто запропонувати таке: комплекси причин і умов, спільна дія яких викликає наслідок – злочинність, називати кримінологічними (або криміногенними) детермінантами.

Детермінувати значить визначити. Це поняття ширше, ніж причина або умова, тому що охоплює і те, і інше. Термін «детермінація» походить від латинського «*determinate*», що означає визначати, відокремлювати, відмежовувати. Як роз'яснюють фахівці, у цьому стародавньому сенсі термін позначав дію визначення предмета за допомогою виявлення ознак, що відрізняють цей предмет від інших. У міру розвитку наук цей термін еволюціонував, змінив свій початковий зміст. На сьогодні він означає не відмежування, а обумовлення одних явищ, процесів, станів іншими явищами, процесами, станами, внаслідок чого перші набувають ознак, які можна зафіксувати в поняттях [416, с. 49].

У сучасному розумінні детермінізм – це вчення про загальну обумовленість явищ. Це визнають усі, як і те, що вихідними принципами детермінізму є зв'язок і взаємодія.

⁴¹⁵ Шаргородский М. Д. Преступность, ее причины и условия в социалистическом обществе. *Преступность и ее предупреждение*. 1966. С. 25–38.

⁴¹⁶ Кальман А. Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь). Харьков: Изд-во ООО ТО «Гимназия», 2005. 273 с.

Як зазначає Н. Ярмиш, детермінізм – це категорія, що виражає будь-яку обумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність – категорія, призначена для того, щоб висловлювати виключно причинно-наслідкові відносини, тобто має більш вузьке значення [⁴¹⁷, с. 35].

В. Лунєєв зазначає, що під час розвитку сучасної науки розкривається все більше різноманіття форм зв'язку явищ, що виражаються у вигляді співвідношень, що не мають явного і безпосереднього причинного характеру. Дійсно, причинність в кримінології ніколи не реалізується в «чистому» вигляді, звільненому від присутності інших форм зв'язку, і тільки абстрактно може бути відділена від них. Однак така абстракція може бути плідною і ефективною, оскільки допомагає розкрити причинність кримінальних явищ як основи, на якій ґрунтується вся система соціальних явищ. Але коли причинний зв'язок розкритий, ми повинні знову повернутися до цілісної картини криміногенності, тобто впровадити вивчення причин у складну мережу взаємозалежностей. Усі форми причинного і функціонального зв'язку охоплюються одним поняттям детермінації. Детермінація – вчення про об'єктивний закономірний взаємозв'язок та причинну обумовленість усіх явищ. Вона протистоїть індетермінізму, котрий заперечує загальний характер причинності.

Процес детермінації злочинності являє собою складну взаємодію різних форм зв'язків: не тільки причинних, але також функціональних, статистичних, зв'язків стану та інших.

Під час вивчення детермінації злочинності важливим є облік специфіки соціального детермінізму. Головна його особливість полягає в тому, що в суспільстві всі зв'язки виступають у формі відносин між людьми – цілеспрямованих зв'язків. Перетворення можливості в дійсність у суспільстві завжди відбувається за умов активної участі людей.

⁴¹⁷ Ярмиш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: «Право», 2003. 512 с.

Тому в кримінології приділяється велика увага взаємодії, зовнішнього щодо людини соціального середовища і людей з їх характеристиками.

Завданням сучасної кримінології є не лише визначення і подання теоретичних положень процесу детермінації злочинів і злочинності, а й оптимальне розкриття застосування цих положень у практичній діяльності, насамперед у діяльності щодо аналізу злочинності та організації запобігання її проявам. Детермінація – це форма спрямованого зв'язку, коли один об'єкт визначає інший, можливо, ще не обумовлює і тим більше не спричинює його, але між ними є детерміністична залежність. «Детермінізм означає зв'язок, що проявляється у залежності речей (властивостей речей і відносин між ними, подій, процесів, станів), у їх існуванні та зміні від будь-яких чинників». Основною рисою детерміністичного зв'язку між об'єктами (подіями, процесами, явищами) є наявність залежності між ними, одного від другого, а реально – одного від інших об'єктів [418, с. 187].

Детермінанти злочинності – це явища криміногенного характеру, що породжують злочини та підвищують ймовірність масової кримінальної поведінки та створюють сприятливі умови для реалізації злочинних намірів [419, с. 64–65].

М. Клеймьонов висловлює таку точку зору, що злочинність як складне соціальне явище зумовлене системою детермінант. У цій системі виділяються детермінанти, безпосередньо (генетично) пов'язані зі злочинністю. Комплекси таких детермінант (причин) закономірно породжують наслідок – злочинність. Цей процес називається причинністю, має характер взаємодії між: а) окремими детермінантами; б) причинами і наслідком; в) причинами та умовами. Умови можуть сприяти вчиненню злочинів, перешкоджати реалізації злочинних намірів, або бути нейтральними стосовно кримінальної поведінки.

⁴¹⁸ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. - Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.

⁴¹⁹ Клейменов М. П. Кримінология: учебник. Москва: НОРМА, 2008. 448 с.

Оскільки злочинність має статистичну природу, причинність в кримінології має імовірнісний характер. Це означає, що у кожному окремому випадку певне явище не завжди викликає рішучість вчинити злочин, але на масовому рівні виявляється закономірність, коли вибір кримінального варіанта стає правилом. Отже, детермінанти – причини з високою ймовірністю породжують злочинність.

Причини злочинності – це негативні соціально-психологічні явища, тому що позитивне не може породжувати негативне, добро не може бути причиною зла. Зі злочинністю генетично пов'язані соціально-психологічні негативні процеси, причому такий зв'язок має як прямий, так і зворотний характер. Іншими словами, криміногенна соціальна психологія трансформується в кримінальну соціальну психологію та відчуває на собі її зворотний вплив.

Соціально-психологічні негативізми розрізняються за ступенем криміногенності, інтенсивності її проявів. Але всі вони мають одну природу зі злочинністю, яка полягає в порушенні моральних законів буття, в патологічному характері. Злочинність – це остання межа, кумулятивний підсумок моральних деформацій соціального організму.

Негативні соціально-психологічні явища, що породжують злочинність, – це її суб'єктивні детермінанти. До об'єктивних детермінант злочинності належать негативізми соціального порядку, явища соціальної дезорганізації. Це різні протиріччя, конфлікти, що мають політичний, економічний, організаційний, духовний, інформаційний, юридичний зміст, створюють обстановку соціальної несправедливості, безкарності, вседозволеності, психологічної нестійкості в суспільстві, заперечують соціально-психологічні явища. Безробіття і злидні виступають саме такими об'єктивними детермінантами злочинності.

Кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації. До процесу детермінації належать причини, умови, корелянти. Детермінація охоплює різні зв'язки: причинно-наслідкові, кореляційні, функціональні,

зв'язки стану, структурно-системні тощо. Система охоплює усі три види детермінації у часі: детермінація минулого, теперішнього та майбутнього і є різновидом соціальної, статистичної (ймовірної), ідеально-цільової детермінації.

Слід виділити три основні ланки в причинному ланцюжку, який призводить до протиправних вчинків. Перша охоплює те, що передує злочинному діянню, тобто період формування особистості злочинця та її взаємодію з конкретною життєвою ситуацією. Друга пов'язує причину і наслідок, є особистість злочинця із його волею та свідомістю. Третя (наслідок) охоплює розвиток причинного зв'язку від акту протиправної поведінки до появи злочинного результату. Такої думки дотримується і більшість авторів, які займались вивченням цього питання.

Причинами та умовами злочинності є система соціально-негативних явищ та процесів, які її детермінують як свій наслідок. Причини та умови злочинності не випадковий механічний набір детермінант злочинності, а система, яка являє собою єдність та цілісність взаємодіючих підсистем та елементів, які розташовані в певній ієрархії та підрядності рівнів. Причини – це явища (системи), що породжують інші явища (системи) – наслідок. Причинний зв'язок – зв'язок генетичний. Під час визначення того, що було причиною, а що наслідком, треба виділити два основні елементи, один з яких «причина», а інший – «наслідок». До причин протиправної поведінки необхідно відносити соціально-психологічні детермінанти, які складаються з таких елементів, як економічна, політична, правова, побутова психологія на різних рівнях суспільної свідомості [⁴²⁰, с. 66].

В. Кудрявцев та В. Емінов під причинами злочинності розуміють такі явища суспільного життя, які породжують злочинність, підтримують її існування, викликають її зростання або зниження [⁴²¹, с. 163].

⁴²⁰ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁴²¹ Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2010. 800 с.

Крім причин злочинності, існує ще поняття умов, які сприяють вчиненню злочинів. До них належать як природні, так і соціальні чи технічні чинники. Самі умови не породжують злочинів, але допомагають їх реалізації, здійсненню. Водночас умови і причини іноді можуть мінятися місцями; одне і те ж явище (наприклад, безгосподарність) може в деяких випадках породжувати злочин, а в інших лише сприяти йому. Причини злочинності та умови, що їм сприяють, об'єднуються загальним терміном «детермінація злочинності», тобто об'єктивна залежність причинної зумовленості від інших явищ природи і суспільства [422, с. 178].

Різновиди причинного зв'язку за внутрішньою будовою дуже широкі: а) бінарний (подвійний ланцюг) зв'язок причини і наслідку; б) причинний ланцюг, тобто послідовна змінюваність причинних ланок (зв'язків), де попередні причини є наслідками інших причин; в) причинна мережа («дерево причинності»), під якою розуміють систему явищ, що об'єднані єдиною динамічною структурою, причому стан кожного з них прямо або опосередковано зумовлено станом інших елементів цієї системи. Мережі причинних відносин, в яких різні зміни пов'язані одна з одною, називають також системами з внутрішньою детермінацією [423, с. 55].

Під час встановлення того, що стало причиною, а що наслідком у ланцюзі або мережі причин і наслідків, необхідно прагнути до того, щоб вичленувати по можливості дві сусідні ланки, одна з яких «причина», а інша – «наслідок». Рухаючись від наслідку (наприклад, злочини) до його причин, важливо пам'ятати, що причинний зв'язок незворотній. «Причинно пов'язані можуть бути ті явища, які знаходяться в певній конкретній часовій і просторовій залежності. І цей зв'язок незворотній» [424, с. 14].

⁴²² Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2010. 800 с.

⁴²³ Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения): монография. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 176 с.

⁴²⁴ Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади) : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. доктора юрид. наук : спец. 12.00.08; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. Д., 2010. 41 с.

Другим, після причини, видом детермінант є умови. Ними можуть бути різноманітні чинники, які сприяють чи створюють можливість виникнення наслідку. Їх дія на наслідок опосередкована причиною. Категорія «умова» пов'язана з категорією «можливість» та її кількісним виразом «імовірність». Умови не містять тих потенційних сил, якими володіють причини для породження наслідку. Але вони забезпечують дію (прояв) причини. Без умов, без взаємодії їх з причиною остання або не буде діяти, або не з'явиться. За наявності одних тільки умов можливість появи наслідку не перетворюється в реальну дійсність.

Взаємодія умов та причин побудована за типом детермінації минулого–теперішнього. Залежно від цього умови поділяються на дві групи: а) умови виникнення (формування) причини; б) умови забезпечення результативного процесу заподіяння [⁴²⁵, с. 14; ⁴²⁶, с. 110].

Третім видом детермінант є корелянти. Їх зв'язок з наслідком – кореляція. Це багатофакторна детермінація у масових системах, за допомогою якої зміни одних чинників у бік збільшення або зменшення викликають зміни інших. Це зв'язок відповідності, більш або менш синхронної взаємозалежності декількох явищ один від одного. У цьому зв'язку синтезуються необхідність і випадковість, можливість і дійсність, причини і наслідки, визначеність і невизначеність, однозначність і неоднозначність [⁴²⁷, с. 146]. Кореляційний детермінізм відіграє значну роль у масових явищах, до яких належить і злочинність. Визначення наявності або відсутності кореляції між явищами, що вивчаються, складають обов'язковий етап, який попереджає дослідження причинної та обумовленої детермінації.

Четвертий вид детермінації – це функціональна залежність, у якій коефіцієнт тісноти зв'язку дорівнює 1. Соціальна, а всередині неї

⁴²⁵ Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.

⁴²⁶ Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология: учебник / под ред. Лихолоба В. Г. и Филонова В. П. Киев–Донецк, 1997. 398 с.

⁴²⁷ Яцковский С. Г. Функциональная связь, корреляция и причинность. В кн.: Категории причинности в диалектической концепции связи. Свердловск, 1974. 280 с.

криміногенна детермінація належить, як правило, до кореляційної ймовірнісної детермінації, а не до функціональної.

Соціальна (і криміногенна) детермінація – різновиди не динамічної, а статистичної, ймовірнісної детермінації, де велика роль випадкових чинників, і тому домінують закони великих чисел та закони-тенденції. Під час статистичної кореляційної детермінації одна подія є причиною іншої у разі, якщо за появою першої події з високою ймовірністю слідує поява другої [⁴²⁸, с. 155].

П'ятий вид детермінації – зв'язок станів, визначається як опосередкування одного стану системи іншим. У криміногенній системі такий зв'язок існує між станом, структурою і динамікою злочинності залежно від ступеня їх суспільної небезпеки.

На наш погляд, кримінологічне визначення розглянутих категорій обмежує їх застосування у практичній площині правоохоронної діяльності насамперед під час досудового розслідування, судового розгляду кримінальних проваджень, а також прокурорського нагляду. Зумовлено це тим, що для названих видів діяльності значущість причин та умов, що сприяють вчиненню злочину, визначається насамперед окресленням меж, в яких ці обставини підлягають виявленню та усуненню.

На підставі викладеного вище вважаємо необхідним сформулювати таке поняття названих обставин: причинами та умовами, що сприяють вчиненню злочину (забороненого кримінальним законом діяння), є сукупність необхідних, юридично значущих явищ, що закономірно і неминуче призводять до вчинення злочину.

Причина виступає як одна з умов, тобто обставин, так чи інакше причетних до події, що відбулася. Проте у кримінологічній науці, як і інших науках, склалася стійка традиція не тільки виокремлювати причину з усього комплексу умов, але й протиставляти її останнім. Це пояснюється суто

⁴²⁸ Кримінологія / под. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 899 с.

специфічним статусом причини – тим, що тільки вона має генетичну властивість, здатність породжувати наслідок. Інші ж умови до генезису не здатні. Вони є лише фоновими обставинами, більшою чи меншою мірою сприяють процесу спричинення, породжуючому чиннику. Причина та умови – це різні детермінуючі чинники. Відмінність між причинами та умовами чітко зафіксована й мовними засобами.

Детермінація – це зв'язок, що охоплює різні функції та залежності: спричинення, опосередкування і обумовлення. Серед детермінантів важливішими щодо впливу є причини (спричинення) та умови (обумовлення). Корелянти відтворюють кореляційний зв'язок, який згодом, у міру визначення його природи, може конкретизуватися в інший вид зв'язку (обумовлення, опосередкування тощо). Системно-структурна детермінація відображає лише системні та структурні зв'язки. Види детермінантів і детермінації у наведеному значенні повинні використовуватися і подібним чином визначатися та класифікуватися у теорії детермінації злочинності.

Причинність – це вид детермінації, який полягає у продукуванні одним явищем (причиною) іншого явища (наслідку). Спричинення проявляється у двоелементній ланці (причина – наслідок), причинному ланцюзі (де стільки причин і наслідків, скільки ланок у цьому ланцюзі) і причинній мережі або «дереві» ланцюгів. Принцип причинності – все має свої причини, їх потрібно лише правильно визначати. Визначальним для наявності причини є безпосереднє продукування. Серед основних законів причинного зв'язку – необоротність причини і наслідку у безпосередньому їх взаємозв'язку. Треба розрізняти поняття причини та причинного зв'язку, зокрема не змішувати їхні значення в кримінології.

Обумовлення – ще один вид детермінації, який полягає у створенні можливості (ймовірності) настання наслідку через один з двох або обома функціональними способами: сприянням формуванню причини і сприянням (створенням умов) для її реалізації. Утворення наслідку є результатом взаємодії причини та умови. Проте взаємодія – лише механізм зв'язку між

причиною та умовою. Взаємодія не замінює причину, не набуває її функції та не переносить причинний зв'язок на умови.

У кожній ланці причинного ланцюга, крім самої причини, наявні й інші, пов'язані з нею детермінанти, зокрема обов'язкові: умови формування причини цієї ланки та умови, які сприяють настанню наслідку дії зазначеної причини. У цій ланці можуть бути присутні й інші різновиди детермінантів, зокрема корелянти. Всі детермінанти цієї ланки становлять її *детермінуючий комплекс*.

Традиційно у вітчизняній (для країн пострадянського простору) науці маргіналізація розглядається як одна з детермінант злочинності. Однак проста констатація цього факту без подальшого феноменологічного, структурно-функціонального аналізу не дає змоги розкрити повною мірою ні інформаційне, індикаційне значення зазначеного явища, ні використати кримінально-деструктивний потенціал заходів протидії йому, загалом підвищити ефективність запобіжної діяльності держави, морально і фізично оздоровити суспільство. Необхідним є поглиблене дослідження маргінальної поведінки у механізмі криміногенної детермінації.

Науковий пошук доцільно здійснити в двох взаємопов'язаних напрямках: дослідження місця і ролі маргінальної поведінки у механізмі *детермінації злочинності*, а також *індивідуальній злочинній поведінці*.

Слід звернути увагу на той факт, що базовою категорією, від визначення якої залежить успішне вирішення поставленої задачі, є «механізм». Ця категорія на сьогодні є міждисциплінарною та означає динамічний конструкт, в якому усі елементи цілого знаходяться у впорядкованому виді і взаємозв'язку один з одним [429, с. 54]. У контексті дослідження проблем криміногенної детермінації оперування поняттям «механізм детермінації» дає змогу відштовхнутися від інституційного розуміння феномена злочинності, де остання сприймається як різновид соціальних практик, що має у своїй основі

⁴²⁹ Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (системное исследование психологического механизма криминального поведения): пособие. Киев: Наук. думка, 1986. 124 с.

передусім морально-психологічні, суспільно-комунікативні, політико-глобалізаційні джерела криміналізації суспільства.

Водночас структура механізму соціально-правового конфлікту досить детально розроблена В. Карташовим та охоплює такі елементи:

- 1) різні типи чинників (природні, соціальні, психологічні і т.д.), що розкривають специфіку й різноманітність детермінуючих обставин;
- 2) форми, тобто способи впливу на юридичні явища і процеси відповідних чинників реальної дійсності (казуальну, кондиційну, інспіруючу, кореляційну, структурну, функціональну, регулятивну, гарантуючу);
- 3) рівні, масштаб детермінуючої дії;
- 4) силу детермінації, яка розкриває величину, міру інтенсивності тих або інших обставин на певне юридичне явище;
- 5) етапи дії;
- 6) носії детермінації;
- 7) результат (юридичний та інший соціальний) детермінуючої дії [430, с. 102].

Погоджуючись загальною з описаним баченням структури механізму соціально-правового конфлікту і можливістю опису за його допомогою механізму детермінації злочинності, слід все ж вказати на те, що він відображає, на нашу думку, статичний зріз нелінійного процесу соціальної динаміки, що не повною мірою відображає кримінологічно важливу специфіку останньої.

На цій підставі варто доповнити зазначену структуру такими елементами, які виконують функцію каналів зв'язку статичних елементів механізму криміногенної детермінації, про які зазначав В. Номоконов [431, с. 9]: 1) суспільні відносини (зокрема, підпорядковані політичній волі на найвищому рівні соціального управління), соціальні норми, традиції, цінності

⁴³⁰ Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность; под. ред. Н. Н. Матузова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 218 с.

⁴³¹ Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность: монография. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. 157 с.

(не завжди правові в позитивістському значенні); 2) інтереси та інші характеристики особистості. Враховуючи ці складові, механізм криміногенної детермінації набуває нелінійних, динамічних, інституційно позначених рис, що більшою мірою відповідає закономірностям суспільного розвитку.

Ґрунтуючись на зазначених концептуальних параметрах механізму детермінації злочинності, а також на розумінні фонових для злочинності явищ як стійких масових асоціальних форм інституційних асоціальних практик, можна виділити такі структурно-функціональні характеристики вказаних явищ у механізмі детермінації злочинності.

Маргінальна поведінка для злочинності корелює з показниками злочинності на рівні соціального феномена (тобто асоціального фону злочинності), що пояснюється спільністю чинників, які їх відтворюють. На рівні кореляційних зв'язків відображається характеристика фонових явищ як статичного компонента у механізмі криміногенної детермінації. Керуючись цим, є достатньо підстав стверджувати, що маргінальність для злочинності знаходить своє поширення як реалізація компенсаторної функції елементів самоорганізації соціальної системи, як своєрідний індемнітет нерозвинених, практично не забезпечених з тих чи інших причин морально схвалюваних інструментів розвитку особистості, свободи трудової діяльності, дозвілля, інших форм зайнятості практично в усіх сферах життя, світоглядних установок. Завдяки спільності превалюючої концептуальної функції виявляється інституційний характер маргінальності для злочинності. У цьому розумінні вона становить основу для злочинності, проте не у значенні причини, а у значенні інформаційної системи, сприймаючи та аналізуючи яку є змога виявити глибинні зрушення в суспільних відносинах, фундаментальні конфлікти етичного, культурно-психологічного та іншого характеру, оцінити, врешті-решт, кримінологічно значущі показники тривожності та соціальної напруженості суспільства.

У сучасному українському суспільстві колективні, масові форми соціальних взаємодій, спрямованих на зниження тривожності, не розвинені.

Водночас саме підвищеною тривожністю як станом окремих індивідуумів та психологічного клімату у суспільстві загалом можна значною мірою пояснити ускладнення у певні періоди часу криміногенної ситуації за параметрами агресивно-насильницької, організованої злочинності, а також злочинності у сфері економіки, неповнолітніх тощо. Причому несприятливі тенденції у рівні, структурі, коефіцієнтах останніх виявляють достатньо міцні кореляційні зв'язки з рівнем наркотизації, алкоголізації, безпритульності та іншими асоціальними явищами, які таким способом стають фоновими для злочинності.

Крім кореляційних зв'язків, маргінальність у механізмі детермінації злочинності характеризується й тим, що вона здатна бути її умовами та, зокрема, обумовлювати ту частину злочинності (зокрема агресивно-насильницької, наркозлочинності, злочинності мігрантів тощо), яка обтяжується істотною питомою вагою осіб, які:

а) вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння (біля 50% усіх убивств і тяжких тілесних ушкоджень), наркотичного або токсичного сп'яніння (біля 5% корисливих і корисливо-насильницьких злочинів);

б) вчинили злочини для задоволення алкогольної або наркотичної залежності (біля 10% корисливих і корисливо-насильницьких злочинів);

в) характеризувалися підвищеною віктимністю внаслідок стану сп'яніння, зайняття проституцією, бродяжництвом, мали статус нелегального мігранта;

г) є неповнолітніми, які мають статус безпритульних та вчинили злочини (чи суспільно небезпечні діяння з ознаками злочинів) з метою задоволення елементарних вітальних потреб.

У цих проявах маргінальність виражає, по-перше, статистичну характеристику сили детермінації – міру інтенсивності дії криміногенних чинників іншого порядку (соціально-економічного, ідеологічного, правового тощо), обтяжених особистісними деформаціями, а по-друге, динамічну складову механізму криміногенної детермінації, оскільки реалізується у

процесі соціальної взаємодії (хоча і деформованої за предметом та змістом), через які і протікає обумовлений зв'язок, що не властиво для кореляційних зв'язків між злочинністю та маргінальною поведінкою.

Обумовлюючий вплив маргінальної поведінки на злочинність може бути пояснений діалектичним взаємопроникненням асоціального фону до злочинності через спільну діяльність, єдині в просторово-часовому виразі соціальні практики: вчинення злочинів під час алкогольного чи наркотичного сп'яніння тощо. *У цьому аспекті маргінальність є динамічною складовою у механізмі детермінації злочинності.*

Маргінальність, крім іншого, демонструє функціональний зв'язок з окремою частиною злочинності, що також відповідає соціально-динамічній функції у механізмі криміногенної детермінації, яка реалізується переважно засобами інформаційного впливу на систему соціальних норм, традицій, цінностей. Зокрема, йдеться про те, що поширення маргінальної поведінки істотно порушує суб'єктивно визнану систему зовнішніх параметрів публічного порядку взагалі і правопорядку зокрема. Особливості цих порушень (у розрізі загальних показників порядку у публічних місцях і загалом у суспільстві) були докладно досліджені Д. Уілсоном і Дж. Келлінгом і сформульовані у загальновідомій теорії «розбитих вікон» [432]. Зокрема, теоретично обґрунтована та експериментально доведена адаптаційна природа людської поведінки. Пристосування до зовнішнього середовища – універсальна властивість всіх живих організмів, зокрема і людини. У соціальному середовищі механізми пристосування, адаптації протікають за набагато складнішими траєкторіями, з більшою кількістю динамічних і статичних чинників, зберігаючи, однак, принципові характеристики реагування на зовнішні стимули, які полягають у підлаштуванні під провідні зовнішні параметри останніх.

⁴³² Wilson J. Q., Kelling G. L. The police and neighborhood safety: Broken windows. *Atlantic Monthly*. 1982. March. Pp. 29–38.

Отже, визначаючи роль і місце маргінальної поведінки у механізмі детермінації злочинності, слід вказати передусім на їх вплив у процесі формування особистості злочинця. Засобами аутоагресії, якими є зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, заподіюється істотна шкода підсистемі диспозицій, установок особистості, здійснюється зсув у бік примітивізації потреб, вузькості життєвих інтересів та, як наслідок, розлад соціально корисних зв'язків, дезадаптація, соціально-психологічне відчуження, слабкість стримуючих девіантну поведінку механізмів. Крім того, зазначені чинники впливають на розвиток психосоматичних захворювань [⁴³³, с. 25].

У результаті проведеного нами дослідження виявлено, що приблизно у 70% осіб, які страждають на алкоголізм, наркоманію, а також які займаються проституцією, бродяжництвом, спостерігаються розлади соціально-психологічної ідентифікації особи, виявляється понижений вміст гормонів, знижений рівень серотоніну. Отже, ці чинники ускладнюють процес соціалізації особи, створюють перешкоди для конструктивної її інтеграції із зовнішнім середовищем, нормального засвоєння норм суспільного співжиття, сприяють деформації вищого рівня спрямованості в бік превалювання егоїстичних прагнень, низьких вподобань, нерозвинених інтересів, формування схильності до вчинення злочину.

Крім того, особливу увагу в означеному контексті звертає на себе підвищена тривожність особи, яка спостерігається під час появи того чи виду асоціальної поведінки – зловживання алкогольними напоями, вживання наркотичних засобів, бродяжництво тощо.

По-перше, кожен з наведених видів негативних соціальних девіацій є, як правило, результатом фрустрації та намаганням послабити відчуття невизначеного страху засобами заміщення та прояву зовнішньої агресії або ж аутоагресії. Особистості з підвищеною тривожністю, відчуваючи апріорну

⁴³³ Орлов Ю. В. Дискурсивно-комунікативна теорія детермінації злочинності: концептуальні засади формування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 3 (17). С. 23–32.

абстрактну загрозу, здатні вчиняти дії, спрямовані на свій захист навіть в тих ситуаціях, які того не вимагають і в яких реальних джерел загрози немає. Це означає підвищений рівень агресивності й прагнення постійно підтримувати свій соціальний статус на високому рівні, зокрема через пониження або ж знищення статусів інших осіб. Тобто особа знаходиться в постійному пошуку джерел певної загрози, конкретизує останню за допомогою ідентифікації з певним індивідом, групою та штучно створює криміногенну ситуацію, провокуючи на конфлікти тощо.

По-друге, вказана асоціальна поведінка сприяє формуванню комплексу вини в особи внаслідок усвідомлення чи відчуття невідповідності власного статусу, сформованим у суспільстві відповідно до етичних норм очікуванням. Під час дублювання такої оцінки зовнішніми чинниками (відмова від працевлаштування, розлучення, уникнення від спілкування у побуті тощо) відбувається стигматизація та подальше поглиблення тривожності, дисоціальних розладів особи, частоти проявів діяльності, спрямованої на блокування відчуття загрози, зокрема найбільш радикальним способом – самогубством.

Крім того, маргінальна поведінка відіграє істотну роль у процесі створення криміногенної ситуації, зокрема, тих її різновидів, які пов'язані з провокаційною поведінкою особи злочинця, а також із присутністю віктимологічного чинника [434; 435; 436; 437]. Останній властивий для осіб, які займаються проституцією, бродяжництвом, безпритульних дітей, нелегальних мігрантів, а також для представників інших національностей (у порівнянні з автохтонним населенням території, де вчинюється злочин), з іншим кольором шкіри.

⁴³⁴ Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.

⁴³⁵ Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.

⁴³⁶ Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

⁴³⁷ Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсєєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.

Зв'язок маргінальної поведінки та злочинності досить багатогранний. Проявляється він як на рівні детермінації індивідуальної злочинної поведінки, впливаючи на морально-психологічні якості особи, створення криміногенної ситуації, так і на рівні детермінації злочинності загалом. У механізмі останньої маргінальність може виступати і як статичний, і як динамічний компонент, демонструючи кореляційний, функціональний, обумовлюючий зв'язок із відтворенням множинності злочинів.

3.2. Вплив маргіналізації особи на формування індивідуальної злочинної поведінки

Під впливом глобалізації світової економіки і науково-технічного прогресу, взаємопроникнення різних соціальних груп у всьому світі відбуваються поступові зміни системи цінностей, особових і громадських орієнтирів, деформація соціальних структур і культурної ментальності. Як наслідок, у суспільстві формуються різні протестні явища і процеси. До них відносять широкомасштабну маргіналізацію і радикалізацію суспільства, що посилюється [438, с. 33]. На думку правознавців, маргінальна поведінка не являє собою таку загрозу стабільності суспільних відносин, як протиправна поведінка. Проте однозначної відповіді на питання про причини протиправної поведінки поки немає, хоча різних теорій обґрунтування правопорушень досить багато. Кримінологія вивчає основні підстави й обставини, що штовхають громадян на правопорушення, проте є ще й умови, що виникають у суспільстві та формують певні причини, які спричиняють правопорушення. Цією сферою, як правило, займаються соціологи. Вони вирізняють соціальні хвороби суспільства, які призводять до зростання злочинності і поширення девіантної поведінки. Будучи кінцевим продуктом суспільних деформацій, правопорушення має пройти етапи виникнення, реалізації та виконання. Але чи можна маргінальність розглядати як «хворобу» суспільства? На нашу

⁴³⁸ Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 6(28). С. 33–39.

думку, головне у відповіді на це питання – це поділ правового і соціального аспектів маргінальності. Якщо розглядати маргінальність з погляду права, то її основною ознакою буде те, що окремі категорії громадян виключаються зі сфери правового регулювання й, відповідно, із суспільних відносин. Крім того, правова маргінальність може призвести й до правопорушень, якщо об'єктивні підстави правомірної поведінки будуть ліквідовані. У зв'язку з цим правова маргінальність може мати лише суспільно шкідливі наслідки. Поки маргінальність не призводить до десоціалізації особи, вона може розглядатися лише як негативний для особи процес, що під впливом певних умов може негативним чином відобразитися на суспільних відносинах.

З огляду на криміногенність маргінальності та її залежність від особливостей кожної людини, її якостей, стабільності поглядів і переконань та можливий характер настання суспільно шкідливих наслідків, імовірна теорія причинності, на нашу думку, найдоцільніша у визначенні підстав появи маргінальності. Умови формування особи, виховання, соціалізація, вплив зовнішніх чинників протягом життя індивіда впливають на розвиток маргінальності й пов'язану з нею соціальну деформацію особи. Проте варто розмежовувати правову маргінальність та інші її типи. Вони мають різні причини й умови формування, поєднання яких не дасть змогу вирізнити підстави виникнення маргінальності, а також знизить ефективність заходів, спрямованих на її знищення.

Маргіналізація населення України відбувається на фоні глобальних світових процесів. Однак ефективність цих процесів у перехідному українському суспільстві значно більша, ніж у країнах зі стабільними політичними та економічними системами. У певному сенсі фактично все українське суспільство можна назвати маргінальним. У процесі маргіналізації українського суспільства виділяється чотири основних періоди: період побудови радянського суспільства, коли величезні зрушення в народному господарстві призвели до гігантських масштабів міграції, урбанізації, зміни соціального статусу маси людей; період «горбачовської перебудови», за якої в

короткі терміни було зруйновано систему цінностей радянського періоду, сформовано людину «розчаровану», а процеси маргінальності отримали ґрунт передусім соціально-психологічного характеру; період «первинного накопичення капіталу», коли революційна модернізація всіх сфер суспільного життя призвела до надзвичайно високих темпів майнової поляризації суспільства, а потенціальними маргіналами стали як бідні, так і багаті верстви населення за фактичної відсутності середнього класу; період відносної стабілізації, який характеризується відносною адаптацією маси збіднілого населення до свого злиденного становища [⁴³⁹, с. 92].

Процеси відтворення маргіналізації в сучасній Україні тісно пов'язані з процесами глобалізації злочинності загалом. З одного боку, відомо, що особливості структурної організації злочинних організацій дають їм можливість тримати під контролем ринки збуту в різних країнах світу. Сучасна банківська система полегшує здійснення різних транснаціональних злочинних угод і, відповідно, розвиток комунікаційних технологій дає додаткові можливості без проблем легалізувати величезні одержувані доходи. Це зумовлено насамперед довгостроковими тенденціями розвитку світової політики і економіки. Збільшення залежності держав, яке відбулося після закінчення «холодної» війни, достатньо прозорі національні кордони і формування світових фінансових систем призвели до виникнення величезних ринків збуту як законної, так і незаконної продукції [⁴⁴⁰, с. 104; ⁴⁴¹, с. 184].

На фоні всезагальної маргіналізації українського суспільства все ж виділяються «зони» підвищеної маргінальності. Вираженими маргінальними групами в сучасній Україні є державний апарат управління, збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти тощо.

⁴³⁹ Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.

⁴⁴⁰ Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2018. 568 с.

⁴⁴¹ Вербенський М. Г. Транснаціональна злочинність : кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 503 с.

Маргіналізація – це процес розпаду сталих соціальних інститутів, що призводить до руйнування традиційних зв'язків, втрати моральних, економічних, правових, сімейних і інших норм і цінностей. Це такий стан індивідуума і/або групи осіб, за умов якого під впливом різних негативних зовнішніх або внутрішніх чинників, різкими змінами економічного і культурного характеру в суспільстві, змінюють, втрачають свій соціальний статус, соціальні зв'язки і оточення, систему ціннісних орієнтирів [⁴⁴², с. 34].

Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Маргіналізація є виявом кризового стану суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжує активізація негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також глобальні загальнолюдські проблеми. Кризу суспільної свідомості можуть визначати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину. Основоположними характеристиками сучасної кризи є: розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; нівелювання базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних цінностей над цінностями, що пов'язані із загальним благом. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з низкою кризових тенденцій, до найважливіших з-поміж яких варто зарахувати соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії й екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, що пов'язані з фрагментацією ціннісних підстав соціального життя. Сучасна ціннісна криза виявляється у двох формах, а саме: в розриві єдиного духовного простору та у втраті соціокультурної ідентичності [⁴⁴³, с. 19].

Маргіналізацію особистості пов'язують з декількома причинами, які носять внутрішній та/або зовнішній характер:

⁴⁴² Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 6(28). С. 33–39.

⁴⁴³ Арутюнян К. С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Саранск, 2013. 163 с.

1) Особиста криза, зумовлена депресивним станом, відчуттям безсилля впливу на себе та оточення, відчуженістю від світу. Ця причина є основною та її найлегше подолати. Такі думки час від часу має кожна людина, але не кожен стає маргіналом.

2) Відсутність чіткого соціального стану, його невизначеність, не включення або неповне включення до соціальної структури чи групи. Ця причина є більш заглиблена, має філософський характер, зумовлена нечіткістю життєвих пріоритетів.

3) Відсутність або слабка статусна узгодженість та сумісність. Ця причина пов'язана з особистими рисами, завищеними потребами та низькими можливостями [444, с. 123].

Особливим чинником маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах переходу, що підсилює деструктивізм маргінальності. У цих умовах у соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання [445, с. 271].

Аналіз сьогоденної ситуації показує, що спостерігається надмірне збільшення кількості маргінальних прошарків, темпи і масштаби маргіналізації населення стають небезпечними. Бідність, безробіття, економічна та соціальна нестабільність, політична неспроможність держави виконати свою обіцянку швидко розкручують процеси маргіналізації населення України. Так, за оцінками Інституту соціології НАН України незадовільним визначають свій стан у суспільстві 59% українців, задовільним – 18,2%, матеріальний стан своєї родини як бідний оцінили 50,3% респондентів і 0,8% – як забезпечене та багате; 11% респондентів вважають,

⁴⁴⁴ Кемалова Л. И. Маргинальность в Украине: феномен и его специфика. *Ученые записки Таврического национального университета*. Серия «Философия». 2004. Т. 17 (56). № 2. С. 118–125.

⁴⁴⁵ Навджавонов Н. О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов. *Социальная философия*. 2005. № 5. С. 270–276.

що на Україні все не так погано, 43,4% – що терпіти таке тяжке положення вже неможливо [⁴⁴⁶, с. 17].

Отже, тільки відокремлення причин та умов правової маргінальності від причин та умов соціальної, соціально-рольової, культурної маргінальності дасть змогу повною мірою виявити вплив маргінальності на зростання правопорушень у суспільстві.

Причиною правової маргінальності є зниження ролі правових приписів, заснованих на зміні ціннісної орієнтації особи. Умови правової маргінальності формують причину, впливаючи на неї більшою або меншою мірою. До них належать негативні обставини громадського життя, зокрема, це: недоліки законодавства, порушення прав, свобод і законних інтересів громадян, розшарування суспільства, безробіття, криза моралі тощо. Негативні соціальні обставини, по-перше, впливають на свідомість громадян, приводячи до зміни ієрархії пріоритетів особи, а по-друге, сприяють формуванню інших, ніж правові, правил поведінки, що призведе до виникнення і розвитку правової маргінальності особи.

Зазначені соціальні обставини, здійснюючи свій руйнуючий вплив на особистість зі стійкою правомірною поведінкою, поступово розмивають принципи законності, правопорядку, справедливості, на яких і ґрунтується правомірна поведінка. З часом з'являється особа з маргінальною свідомістю, і якщо процес негативного впливу обставин громадського життя не припиниться, поведінка особи стає протиправною, зокрема і злочинною. Соціальна ситуація не може не впливати на свідомість людей, і якщо має місце недотримання законів тими, хто покликаний контролювати їх дотримання, корупція, зростання злочинності, політика держави, яка далека від потреб народу, то в ньому відбуваються зміни, які ведуть до заперечення суспільних цінностей, відсутності довіри до державних інститутів та органів влади.

⁴⁴⁶ Українське суспільство 1992-2018. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 210 с.

Серед усієї сукупності зовнішніх чинників, що відтворюють маргінальність, нами виокремлені такі групи:

- економічні детермінанти;
- політичні детермінанти;
- соціальні детермінанти;
- психологічні детермінанти.

Тільки позитивна ситуація у цих сферах громадського життя, заснована на нормативно-правових актах, що відповідають вимогам науковості, законності й демократизму, буде сприяти всебічному розвитку особи, забезпеченню кожного члена суспільства можливістю безперешкодного здійснення прав та інтересів. І навпаки, відсутність доцільного регулювання відносин у сфері економіки або права призведе до появи дефектів, які дістануть відображення у свідомості громадян. У такому разі лише своєчасне виявлення й усунення небажаних чинників буде гарантією позитивного розвитку всього суспільства.

Для того щоб визначити умови маргінальності, необхідно докладніше розглянути сформовані на сьогодні відносини в основних сферах суспільства та їхній вплив на свідомість громадян.

3.2.1. Економічні детермінанти

Перехід до ринкової економіки та її подальший розвиток в Україні спричинили не тільки позитивні наслідки для суспільства. Якщо на початку 90-х років значна частина працездатного населення була кинута напризволяще, залишившись без роботи і засобів до існування внаслідок економічної кризи, то зараз держава просто не в змозі повною мірою реалізувати права громадян на працю, гарантовані Конституцією України. Це пов'язано з тим, що відсутність інвестування з боку держави призводить до щорічного збільшення зношення основних фондів. Наслідком цього стає випуск неконкурентоспроможної продукції, що за умов вступу у Всесвітню торговельну організацію призвело до збільшення безробіття. Причиною цього

є низька конкурентна здатність українських товарів у порівнянні з іноземними, вартість яких буде знижена за рахунок зниження мит, що призведе до зменшення виробництва та скорочення робочих місць. На сьогодні на ринку праці складається ситуація, яку навряд чи можна назвати позитивною для розвитку економічної та соціальної сфер суспільства.

Перехідний стан українського суспільства розгортає процес маргіналізації як всеосяжне, широкомасштабне явище втрачання соціальними суб'єктами своєї ідентичності та переходу до стану невизначеності. В Україні руйнується один тип соціальної структури і формується інший. Цей болісний процес супроводжується утворенням нової системи взаємовідносин між соціальними групами. Складається нова система соціальних інститутів. Такі чинники, як зміна соціально-політичного ладу, розпад держави, суттєва зміна економічного становища (в бік якісного погіршення або якісного покращення) значною мірою вплинули на формування нового світогляду, світогляду роздвоєності. Адже в перехідному стані сучасного українського суспільства або ще, або вже не існує чітких меж різних соціальних груп та спільнот, змінюються їхні норми та цінності, стилі життя. У сьогоднішньому українському перехідному суспільстві, наприклад, втрачено групові ідентичності таких великих груп, як колгоспне селянство, робітничий клас тощо. Однак на рівні індивідуальної свідомості і досі існують поняття колгоспника, радянської людини, робітника. Для більшості людей суспільство втратило колишню чітку структурованість, для пересічного українця переважна частина соціального простору є доволі розмитою. Можна стверджувати, що в певному сенсі фактично все українське суспільство підпадає під класифікацію маргінального ^[447], с. 170–172].

Безробіття в Україні зростає, що зумовлює поширення неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, поглиблює ступінь маргіналізації та соціального виключення певних прошарків суспільства. Так,

⁴⁴⁷ Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2010. № 3. С. 170–172.

за даними Державної служби зайнятості у 2019 році чисельність безробітних становила майже 1,8 млн., тобто збільшилась на 100 тис. у порівнянні з 2015 роком. При цьому рівень безробіття серед молодих людей у віці від 15 до 24 років становить близько 25%. Але це всього лише цифри, які фіксують тих, що стали на облік безробіття. Більш наближену до дійсності картину дає методика Міжнародної організації праці: безробіття в Україні продовжує зростати. Згідно з методологією МОП у 2019 році безробіття в Україні становило 9,5%, а в 2016 році – 9,9% [448].

Якщо ж врахувати, що щорічно в Україні кількість безробітних поповнюється в середньому на 1,2–1,9% і за офіційними даними на кінець 2019 року становить загалом 1,6%, а частка прихованих, незареєстрованих безробітних за різними оцінками сягає 6–10% всього працездатного населення [449], то процес маргіналізації перестає бути явищем особистісного характеру і стає явищем масовим, як і саме безробіття.

Деякі категорії громадян майже повністю виключені з трудових відносин. По-перше, це безробітні віком старше 40 років, які мають вищу професійну освіту та намагаються знайти роботу за спеціальністю, по-друге, ті, хто не має виробничого стажу та шукає роботу за здобутою спеціальністю. Роботодавці віддають явну перевагу особам у віці 25–35 років з вищою освітою і досвідом роботи за спеціальністю. Вакансії для людей від 45 до 55 років, незалежно від їх кваліфікації та виробничого стажу, як правило, обмежуються некваліфікованою низькооплачуваною роботою. Нелегальні мігранти, чисельність яких становить близько 4,5 млн. осіб, з різних причин також користуються величезним попитом на трудовому ринку, незважаючи на те, що урядова квота з кожним роком зменшується, наприклад квота на 2017 рік становила 530 тис. осіб, на 2018 рік – лише 213 тис. осіб. Відсутність

⁴⁴⁸ Реальная безработица в Украине бьет все рекорды. *РИА Новости Украина*. 2019. URL: <http://rian.com.ua/analytics/20161101/1018295433.html>.

⁴⁴⁹ Рівень безробіття в Україні в 2019 р. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/>

зваженої державної політики у сфері працевлаштування мігрантів спричиняє численні порушення їхніх прав і законних інтересів.

Відповідно до проведених досліджень у сфері працевлаштування громадян на основі усного наймання працює 50% опитаних. Загальні масштаби неформального працевлаштування становлять 1,1 млн. осіб. Відсоток працевлаштованих відповідно до вимог трудового законодавства становить 67%. Отже, у вимушеному неправовому становищі перебуває значна частина працездатного населення. Мінуси, які спричиняє неформальне працевлаштування громадян, випливають з того, що порушень прав і законних інтересів працевлаштованих тільки «за згодою з роботодавцями» набагато більше. А це призводить до того, що працівник відчуває почуття власної безправності, повної залежності від примх роботодавця, безкарності «хазяїна» з боку закону. За даним Мінсоцполітики України у 2015–2018 роках близько 40% робочого населення зіштовхнулося з випадками обмеження їхніх економічних і трудових прав. З них 35% – незаконне звільнення, 21,7% – несвоєчасна виплата заробітної плати, 43% – незаконне відправлення працівників у відпустку без збереження заробітної плати. За результатами інспекційних відвідувань підприємств-боржників інспекторами праці складено та передано до суду 453 протоколи про адміністративне правопорушення, за 161 протоколом судами винесено рішення про накладення штрафу на посадових осіб, винних у порушенні законодавства про оплату праці, у сумі 94 тис. 118 гривень. Винесено 210 постанов за статтею 188-6 КУпАП з накладанням штрафу у сумі 225 тис. 49 гривень. Відповідно до статті 265 КЗпП України винесено 1 тис. 714 постанов про накладення фінансових санкцій у сумі 20 млн. 180 тис. гривень ^[450], с. 38]. У таких ситуаціях, якщо й можна відстояти свої права, то незаконними способами, 18% працюючих на підставі усного наймання дотримуються саме такої думки.

Порушення у сфері працевлаштування та зайнятості спричиняють неможливість легітимними способами реалізувати свої права і законні

⁴⁵⁰ Соціальний звіт за 2018 рік. Міністерство соціальної політики України. Київ, 2019. 65 с.

інтереси. Наслідком цього стає криза у свідомості громадян, причиною якої буде конфлікт між потребами та можливостями членів суспільства. Такий конфлікт присутній завжди й у будь-якому суспільстві. Потреби людини ніколи й не будуть задоволені в повному обсязі через їхню постійну зміну та розвиток. Головне у цьому конфлікті – це його масштаби, тобто наскільки сильно суспільство охоплене цим конфліктом.

Безробіття та часткова зайнятість особливо гостро відображаються на стані високоосвічених та висококваліфікованих кадрів. Для них тривала відсутність роботи, що відповідає їхнім розумовим здібностям і кваліфікації, означає часткову або повну декваліфікацію як професіоналів, а надалі спричиняє і суспільно-моральну деградацію особистості. Скорочення сфери зайнятості для більшості населення України означає повну приреченість і відсутність виходу з цієї ситуації в найближчому майбутньому. Для переважної більшості безробітних, частково зайнятих та зайнятих не за своєю основною кваліфікацією людей, не менше значення має також і моральний чинник, пов'язаний з повною або частковою втратою роботи, що зумовлює зневіру у власні сили, втрату самоповаги, оптимізму, соціальну та професійну ізоляцію. Це різко контрастує з тією вірою у свободу, за яку боролася переважна частина суспільства, починаючи з другої половини 80-х років минулого століття [⁴⁵¹, с. 26].

Найсильніше економічна криза б'є по двох соціальних групах: особи передпенсійного віку та молодь віком від 18 років, яка вперше приходить на ринок праці. Перші щосили тримаються за свою роботу, якою б вона не була, так як навряд чи можуть її змінити на більш гідну; другі – не мають достатнього досвіду і їх вкрай неохоче приймають на роботу. Обидві ці групи з легкістю переходять в маргінальний статус, змінити який у перших вже немає часу і бажання, у других немає досвіду, чітких цілей, і бажання чекати змін протягом тривалого часу. Особливе занепокоєння викликає стан молоді,

⁴⁵¹ Шумський К. Суспільно-політична маргіналізація населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2012. № 1. С. 23–28.

яка ще ніде і ніколи не працювала. Так, за даними правоохоронних органів у великих містах більше половини молодих людей зайняті в сферах тіньової економіки. Реальна кількість молоді, що заробляє собі на життя різним криміналом, взагалі не піддається обліку. Дослідження показують, що близько 30% студентів, які суміщають роботу і навчання, зверталися в агентства, ще 40% знайшли роботу за допомогою батьків або знайомих, інші скористалися рекламними оголошеннями. Також під час набору нових співробітників компанії віддають перевагу тим претендентам з молодих фахівців або студентів старших курсів, спеціальність яких максимально відповідає вимогам: вміння користуватися комп'ютером, знання новинок програмного забезпечення та іноземних мов. Проте запропонований оклад сильно занижений і не відповідає бажаному. Все це штовхає молодь на пошуки роботи, яка дає змогу прогодувати себе і сім'ю, але не завжди відповідає початковим честолюбним задумам. Через деякий час професійні навички втрачаються, і молодий фахівець переходить в категорію маргіналів.

Своєрідним протестом молоді є масове прагнення після отримання диплома відправитися на пошуки роботи за кордон, щоб забезпечити себе і сім'ю достатньою кількістю коштів для існування, хоча тим самим відразу перейшовши в категорію маргінал-мігрантів. Отже, якщо держава не зможе досить швидко створити умови для реалізації здібностей і професійних навичок молодим фахівцям, то через короткий проміжок часу економіка залишиться без кваліфікованих кадрів, так як літні підуть, а їх зміна буде працювати в будь-якій іншій країні [⁴⁵²].

Певні потреби, інтереси, цілі є в кожного члена суспільства, незалежно від його класової приналежності. Але в кожній соціальної верстви різні можливості для досягнення поставлених цілей. Відповідно до стратифікаційної моделі третина українців живе нижче стандарту, що вважається прийнятним рівнем життя, а середній рівень життя населення

⁴⁵² Мінус 425 человек в день: население Украины в 2018 году: WOMO.ua: <http://womo.ua/minus-621-chelovek-v-den-kakim-budet-naselenie-ukrainyi-v-2018-godu>.

означає малозабезпечене життя, коли більшість населення має обмежений спосіб для задоволення основних благ. Неможливість задовольнити законним способом свої інтереси, коли є дефекти морально-ціннісної бази, призводить до того, що громадяни обирають шлях правопорушень. Основною причиною, що має більшу ймовірність призвести людей до правопорушення, називають прагнення особи задовольнити свої інтереси та бажання протиправним способом.

На сьогодні більша частина населення не може задовольнити свої потреби у зв'язку з відсутністю матеріальної основи для цього. Якщо спочатку правопорушення виправдовуються важким матеріальним становищем, то надалі відмова від здійснення правопорушень практично неможлива, і особа починає вважати вчинення правопорушень, наприклад одержання хабара, поведінкою, що відповідає встановленим у суспільстві нормам.

Дефіцит бюджету призвів до зростання цін і розшарування суспільства. Незважаючи на оптимістичні погляди державної влади на рівень інфляції та попередні реформи у сфері соціальних гарантій незахищеним категоріям громадян, їхнє становище ще далеке від того, щоб упевнено назвати його стійким.

Чи можна сподіватися на успішне реформування економіки України, якщо за даними Держкомстату України в 1/3 населення доходи нижче прожиткового мінімуму? Це означає, що близько 10 млн. осіб не можуть дозволити собі відпочинок, якісне медичне обслуговування, вищу освіту тощо. Це не позначається позитивним чином на свідомості більшості громадян. У 2018 році 31,6% загального обсягу грошових доходів населення припадала на частку найзаможніших і тільки 2,3% – на частку 10% найбідніших. У цьому разі поняття «справедливість» набуває іншого значення [453].

Мораль і моральність становлять основу ціннісної бази будь-якого суспільства. Коли уявлення про належне і справедливе, з погляду законодавця

⁴⁵³ Звіт Держкомстату за 2018 рік. *Державний комітет статистики України*. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

й суспільства, відрізняються, і право не є основною цінністю суспільства, на перше місце ставлять поведінку, що є нормою з боку суспільних цінностей. Ухилення від сплати податків, служби у Збройних Силах України, фіктивне банкрутство вже давно не засуджуються суспільством. Без єдиної ідеології, що є одним із напрямів державної політики, кожна верства населення має власний світогляд, що насамперед залежить від соціальних обставин навколишнього світу.

Неконтрольована ринкова економіка з корупцією і порушенням службових обов'язків призвела до того, що для особистого збагачення використовуються всі засоби. Медицина, освіта, культура стають доступними тільки для громадян, доходи яких значно перевищують прожитковий мінімум. Громадяни, які перебувають на нижніх щаблях соціальних груп, виявляються практично виключеними із громадського життя, по-перше, через відсутність коштів, а по-друге, через відсутність часу, тому що основною метою людини стає поліпшення матеріального благополуччя родини.

Загалом, як зазначає Д. Назаренко, серед обставин, що зумовлюють етапи і тенденції соціально негативних для злочинності явищ у сучасній економічній сфері, можна виділити такі:

- 1) нездатність держави забезпечити конструктивне реформування економічних відносин і сформувати цивілізовану соціально орієнтовану ринкову господарську систему; витрати і грубі прорахунки в політиці ринкового реформування;

- 2) необґрунтоване відсторонення держави від публічно-правового регулювання економічних відносин в умовах становлення ринку; тривале збереження в цій сфері правового вакууму;

- 3) правовий нігілізм у суспільстві; невідповідність населення та суб'єктів господарювання до цивілізованої і законослухняної діяльності в умовах формованих ринкових відносин;

- 4) низька ефективність роботи контролюючих органів у сфері економічної діяльності;

- 5) недоліки в діяльності правоохоронних органів;
- б) цілеспрямовані дії злочинного світу, що переслідує в сфері економіки власні специфічні корпоративні інтереси [⁴⁵⁴, с. 274].

Зрозуміло, названі обставини як самостійні виділені умовно. У дійсності вони тісно і нерозривно взаємопов'язані, взаємозумовлені і являють собою своєрідний стрижень детермінації фонових для злочинності явищ.

Отже, з огляду на викладене вище, варто сказати, що в суспільстві з'явилися два полюси, на одному з яких із часом буде дедалі більше концентруватися науковий, культурний потенціал суспільства, а на іншому – люди, які будуть не в змозі повністю реалізувати свої можливості. Несприятлива економічна ситуація, відсутність інвестування з боку держави та належного контролю за цільовою витратою коштів спричиняють низький матеріальний рівень життя населення, що, сполучаючись з іншими умовами маргінальності, спричиняє кризу в моральних, ціннісних, правових сферах суспільної свідомості.

3.2.2. Соціальні детермінанти

Маргіналізація особистості – це процес соціальної декласації, що характеризується погіршенням соціального статусу людини, зниженням рівня життя, втратою професійних навичок, розривом соціальних зв'язків і зміною системи цінностей, властивих раніше тому класу, до якого належала особистість. Вважається, що маргінал – це представник «соціального дна», але маргінали певною мірою існують у кожній країні. Всі вони різні, але їх об'єднує щось спільне – існування на межі, переломі цілісності буття. У нашій країні і в наш час це тип не завжди активного чоловіка, який втратив своє місце, положення, статус під впливом зовнішніх чинників: реформ, кризи,

⁴⁵⁴ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.

зміни суспільного ладу. Отже, маргінальна людина – втілення протиріч часу, символ трансформації суспільних відносин [⁴⁵⁵, с. 35].

В умовах різкої різниці в доходах основної частини населення й окремих категорій громадян, відмова від безкоштовного надання житла, медичної допомоги й освіти, підвищення тарифів на комунальні послуги зачіпають в основному права нижніх верств суспільства. Соціальна політика держави в цей час не в змозі надати дійсну допомогу незаможним верствам населення у зв'язку з невиконанням її основних функцій, зокрема стимулюючої й компенсаційної.

Через економічні процеси відбулося і продовжує відбуватися соціальне і майнове розшарування базових спільнот населення нашої держави, змінилося їх місце в ієрархії майнової і соціальної структури. За даними соціологічного дослідження М. Шульги 1% опитаних вважали себе високозабезпеченими, 37% – середньозабезпеченими, 62% – малозабезпеченими. Лише 8% задоволені своїм становищем у суспільстві, а 16% назвали його чужим. Тільки 30% вважають своїм суспільство, у якому живуть, але переважна більшість опитуваних (72%) не погоджується із судженням: «зараз переживаю кращі часи» в житті» [⁴⁵⁶, с. 1–20].

За різними оцінками експертів кількість бідних і жебраків у тій чи іншій країні коливається у великих розмірах. За рівнем матеріального добробуту своєї родини 46,6% опитуваних жителів України віднесли себе до злидарського та бідного прошарку. Злидарським свій рівень оцінили 5,6% опитаних, оскільки розмір середньомісячного доходу на одного члена їх родини становив на час опитування до 96,4 гривні. Якщо ж враховувати конкретні ситуацію та факти, то вимальовується досить безрадісна картина: 3,1% респондентів часто не мають грошей і продуктів, просять милостиню; 9,8% – голодують, їм не вистачає продуктів харчування, тільки 2% опитаних

⁴⁵⁵ Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 6(28). С. 33–39.

⁴⁵⁶ Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 1. С. 1–20.

вистачає на все необхідне, вони навіть роблять заощадження; ще 0,3% живуть у повному статку. Більшість опитаних або не мають трудової відпустки взагалі (38%), або проводять її вдома і займаються домашніми справами (32%), а ще 4,3 % під час відпустки підробляють, тобто фактично теж не мають відпустки [457, с. 122–134]. Не дивно, що майже п'ята частина опитаних мріє і планує виїхати за кордон, і лише трохи більше половини (55,4%) нізащо не захотіли б залишити свою Батьківщину. Можна з досить високим відсотком ймовірності припустити, що, крім бідних, багатих й інших прошарків населення України, існують ще люди, які на обліку не перебувають, допомоги не отримують і у статистичну звітність не потрапляють. Вони не зайняті, не безробітні, не отримують пенсії, не мають допомоги, тобто перебувають за межами суспільних відносин і поза соціальним полем, що підлягає статистичному облікові. Це – маргінали.

Загальносоціальні умови визначають панівний тип первинних утворень і мікрошарів, з яких складається суспільство. Одні з них більш-менш адекватно сприймають і абсорбують офіційні установки, закони і суспільні цінності. Інші роблять це вибірково, привносячи в них свої моральні цінності і правила поведінки. А треті будують відносини на власних – релігійних, національних, групових – законах. У всіх первинних утворень і мікрошарів є свої інтереси, виробляються світоглядні установки стосовно зовнішнього світу. Чим вищий ступінь соціалізації учасників і глибше їх включення у систему суспільних відносин – матеріальних, політико-правових, соціальних, духовних, тим вищий рівень відповідності групових норм нормам держави і суспільства. Середовище проживання кожної людини обмежене часом, географією, конкретною місцевістю, людьми, з якими вона щодня підтримує різноманітні стосунки і безпосередні контакти. Структура безпосереднього середовища людини має компоненти: географічне середовище (місцевість, родину, колектив трудовий, виробничий), референтну групу – нормальні з

⁴⁵⁷ Куценко О. Становлення соціальних класів як виявлення само організаційних процесів у суспільстві. *Соціологія*. 2019. № 7. С. 122–134.

погляду закону люди, об'єднані в громадську організацію, стихійну неформальну групу тощо. Звичайно, джерелами маргіналізації населених пунктів та їх великих частин може бути і конкретна територія, а також географічне середовище [⁴⁵⁸, с. 278–288].

Соціально-економічні маргінали, тобто особи, витиснуті із суспільства економічними і виробничими чинниками, – ті, хто втратив соціальні корені, позбувся членства в тих первинних утвореннях, у яких людина з'являється на світ, проходить перші уроки соціалізації і готується до нормального входження в суспільство. Первинний осередок суспільства – родина, будинок, сусіди, знайомі тощо. Соціальний же маргінал живе поза родиною, у нього немає житла. Це – бомж. Із середини 90-х років ХХ ст. до початку ХХІ ст., коли практично всі дитячі садки були захоплені новими підприємцями, переустатковані під супермаркети й автосалони заводські цехи, навчальні корпуси професійно-технічних училищ через дискредитацію перепрофільовані, коли колишні молочні кухні, кафе, їдальні знайшли нових господарів, коли відбирати в Держмайна та інших державних відомств стало нічого, найспритніші знайшли ще один спосіб збагачення. Вони почали «приватизовувати» колишні відомчі гуртожитки, у яких ті, хто проживає, вже платять не за ліжко-місце, а за особовими рахунками сплачують комунальні послуги тощо. Часто відбувається виселення з гуртожитків, здійснюється їх переустаткування з розрахунком згодом продати за комерційними цінами.

Розглядаючи соціальні чинники детермінації маргінальності, можна виділити основні тенденції, які і визначають загальний тренд змін у контексті загальносвітових процесів глобалізації [⁴⁵⁹, с. 13–14].

По-перше, це поширення ліберальної демократії. Завдяки цьому значно зросла кількість людей, що отримали право відкрито і вільно висловлювати свою думку і брати участь у політичній діяльності. Однак ця тенденція викликала в цілому в світі і в Україні також нові протиріччя, нерідко

⁴⁵⁸ Кузьменко Т. М. Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму. *Гілея. Політичні науки*. 2009. Вип. 18. С. 278–288.

⁴⁵⁹ Лунев В. В. Эпоха глобализации и преступность. Москва: Норма, 2007. 272 с.

посилюючи політичні, економічні, релігійні, етнічні чи територіальні конфлікти. Результат цих конфліктів – спалахи насильства і актів вандалізму, збройні зіткнення, терористичні акти [⁴⁶⁰].

По-друге, переважання ринкових методів в економіці. Економічний лібералізм став домінуючою ідеологією з середини 1970-х років. Ефективність економіки підвищилася, проте поглибився соціально-економічний розкол у суспільстві. Коли основна частка прибутку від національних економік зосереджувалася у руках вузького прошарку олігархії, збільшилася частка незаможного населення, зросло безробіття, злидні, безпритульність дітей і підлітків, тобто тих явищ, які є найбільш поживними умовами розвитку злочинності, наркоманії, алкоголізму. За даними ООН третина населення країн, що розвиваються, проживає в абсолютних злиднях. Більше 100 млн. дітей на планеті не мають свого будинку і є безпритульними [⁴⁶¹, с. 205].

По-третє, трансформація систем виробництва і ринку робочої сили. Останніми десятиліттями промисловість все більше ґрунтується на невеликих і гнучких системах виробництва, а наймані працівники бажають переїститись у сектор обслуговування, працювати неповний робочий день або займатися неформальною діяльністю, значно послаблюючи потенціал профспілок і можливості держави з нормування праці, збору податків і фінансування соціальних програм. За таких умов значно слабшає традиційний державний контроль за діяльністю підприємств, що створює умови для масового ухилення від податків. Гнучкі методи організації праці порушують кореляцію між збільшенням промислового виробництва та зростанням зайнятості і ведуть до зростання безробіття. Своєю чергою, масове зростання безробіття створює резервну «армію» для поповнення злочинних формувань. Лідери таких злочинних співтовариств в очах населення все більш асоціюються з

⁴⁶⁰ Гуров А., Ковалев Н., Куликов А. XXI век против глобализации преступности. *Прокурорский надзор*. 2000. № 2. С. 4–5.

⁴⁶¹ Проблемы реализации Палермской конвенции ООН против транснациональной организованной преступности в России и СНГ. Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. Москва: Международные отношения, 2002. 420 с.

«економічними дисидентами» глобалізації і навіть з «рятівниками» від злиднів і безробіття [⁴⁶², с. 280].

По-четверте, швидкість технологічного оновлення. З появою перших електронно-обчислювальних машин в середині ХХ століття почалася інформаційна революція. До кінця століття остаточно сформувалися основи нового суспільства постіндустріального типу або суспільства інформаційних технологій. Мінливі технології виробництва і суспільні відносини супроводжувала зміна девіантних і протиправних форм поведінки, поява нових видів злочинності, яка брала на озброєння засоби, адекватні своєму часу. Таким засобом епохи інформаційної революції стає інформаційна зброя. У наш час будь-який банк, будь-яка електростанція, будь-яка транспортна мережа, будь-яка телевізійна студія являють собою потенційну мішень для злочинного впливу з кіберпростору. Широко поширені розкрадання фінансових або матеріальних цінностей за допомогою зміни змісту інформації, яка враховує дані в електронному виді; використання в злочинних цілях інформації, отриманої в результаті несанкціонованого доступу до її електронних носіїв; заподіяння матеріальної шкоди через пошкодження або знищення електронним способом програмного забезпечення; піратське копіювання програмного забезпечення, що порушує авторські та інші майнові права, пов'язані з програмними продуктами. Особливу тривогу викликають «комп'ютерний саботаж» і «комп'ютерний тероризм», тобто блокування, пошкодження та вивід з ладу електронними способами систем, що забезпечують функціонування окремих об'єктів і цілих комплексів. Найбільш екзотичними методами і способами вчинення злочинів з використанням можливостей сучасних інформаційних технологій є застосування комп'ютера як інструменту для моделювання злочинних дій та їх наслідків [⁴⁶³, с. 74].

⁴⁶² Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.

⁴⁶³ Жарков Я. М. Петрик В. М., Присяжнюк М. М. Історія інформаційно-психологічного протипротива: підручник / заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Науково-видавничий відділ Національної академії СБ України, 2012. 212 с.

По-п'яте, революція засобів масової інформації і диктат ідеології споживання. Вплив засобів масової інформації в усьому світі зараз є настільки великим, що часом вони руйнівним чином впливають на національні культури і традиційні цінності. Опинившись у ситуації гострої конкурентної боротьби за ринки збуту своєї продукції, засоби масової інформації багатьох країн, особливо з нерозвиненими ринковими відносинами, для утримання і розширення глядацької та читацької аудиторії змушені вдаватися, по суті, до криміногенних впливів.

Найважливіша передумова маргіналізму як соціального явища – це деформація того духовного макросередовища, яке ініціює маргінальну політико-правову атмосферу і відповідний морально-психологічний клімат. Політико-правова атмосфера суспільства – це духовне утворення, що охоплює насамперед усю сукупність норм і правил поведінки громадян. Ці норми і правила у вигляді законів, звернень керівництва до нації, указів, ухвал, планів і завдань визначаються традиціями та владою. Своєю внутрішньою несуперечністю, цілісністю та відповідністю інтересам народу вони утворюють той духовний стрижень, навколо якого формується суспільна свідомість, політична і правова культура, домінуючі норми моралі, загалом світогляд людини. Вони можуть створювати передумови для національної єдності, взаєморозуміння та взаємної довіри влади і народу або, навпаки, бути полем для конфронтації, глобального протистояння сторін, конфліктів, прямих зіткнень, провокування злочинності.

Соціальна стратифікація суспільства має на увазі наявність певної ціннісної бази в кожній його групі, класі. Відносність більшості соціальних норм, за винятком правових, свідчить про те, що норми поведінки одних груп населення можуть значно відрізнятися від правил поведінки, що існують в інших. Це може призводити до конфліктів між ними, наприклад, думки про те, що є належним, різко розходяться у вищих і нижчих прошарках. Кожна з них регламентує свої норми і правила поведінки. Для усунення конфліктів у цій сфері необхідна державна політика, спрямована на встановлення ціннісних

пріоритетів усього суспільства. Зокрема, для зміцнення цілісності держави необхідна ідеологія, проведена в усіх сферах громадського життя та яка усунить протиріччя між окремими верствами суспільства.

Наявність закріпленого в Конституції України принципу відсутності державної ідеології призвело до того, що на сьогодні в суспільстві відбувається розпад моральної сфери. Зараз кожний громадянин тільки для себе визначає ті норми, яким необхідно підпорядковуватися. На зміну радянській ідеології прийшов ціннісний вакуум, держава не приділяє належної уваги процесам, що протікають у суспільстві. Якщо в радянський час була цілеспрямована ідея, до досягнення якої прагнули всі члени суспільства, то зараз мета і шляхи їх досягнення індивідуальні. Якщо ж немає базисних орієнтирів, способи задоволення потреб найчастіше можуть бути антисоціальними. Радянська держава у своїй ідеології ставила за мету усунення негативних явищ у житті суспільства. Дармоїдство, аморальна поведінка різко засуджувалися, проголошувалася толерантність населення; ця політика необхідна й зараз.

Культура являє собою базисний елемент соціального життя, що має величезне значення для прогресивного розвитку й функціонування суспільства. Проте якщо культура – це сукупність цінностей, продуктів людської діяльності (матеріальних, духовних), то чому ці цінності не можуть мінятися під впливом ідеологічних, соціальних, економічних процесів у суспільстві? Тоді виникає інше питання: у що вони перетворюються без належного управління цим процесом?

Із часом пріоритети суспільства трансформуються; перехід до ліберальної моделі ринкової економіки ознаменувався запереченням тих цінностей, які були присутні в період існування Радянської держави. Але це не означає, що культура зникла з життя суспільства. Змінилися соціальні норми, отже, змінилася й культура, зокрема й правова. Правова культура зумовлена соціальним, духовним, політичним та економічним ладом, якісним станом правового життя суспільства, що виражається у досягнутому рівні розвитку

правової дійсності, юридичних актів, правосвідомості і загалом рівні правового розвитку суб'єкта, а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини.

Правова культура перебуває у прямій залежності від стану економічної, духовної, соціальної, політичної сфер суспільства. Значна частина населення, перебуваючи на нижніх щаблях соціальних сходів, не має високої правової культури, не цікавиться правами й обов'язками, які накладає на них прийняття нових нормативно-правових актів. Навіть явні порушення їхніх інтересів здебільшого не спричиняють відповідної реакції громадян щодо їхнього захисту, оскільки це пов'язано із значними фізичними, моральними та матеріальними витратами. Відповідно, це провокує подальші порушення прав громадян.

Крім того, дотепер мають місце випадки усунення від відповідальності осіб, які володіють високим становищем у суспільстві. Суспільство не поважає закон, спостерігаючи явні порушення з боку тих, хто повинен його дотримуватися; воно готове дотримуватися законів, якщо це будуть робити насамперед представники влади. Близько 30% представників середнього класу вважають, що закону можна не дотримуватися, якщо він застарів.

Якщо правові та моральні норми суспільства пропонують різну поведінку, перед людиною виникає дилема: якими правилами керуватися у своїх діях. Перевага буде надана нормам, які або мають більший авторитет, або надають більші вигоди. Водночас значна кількість громадян віддає перевагу іншим, ніж правові, правилам поведінки або приймає рішення в їхній сукупності. У зв'язку з цим держава повинна стежити за появою, розвитком і функціонуванням моральних, політичних, трудових норм для того, щоб вони не суперечили правовим приписам держави.

Виховання, що є початком соціалізації, прищеплює дитині культуру суспільства, дає їй уявлення про еталони необхідної поведінки, матеріальних і духовних цінностей. Усе це надалі впливає на її поведінку, і якщо межі

дозволеного чітко не визначені, протиправний шлях може бути одним із засобів досягнення життєвих цілей.

Отже, слід сказати про те, що на сьогодні в суспільстві практично відсутні соціальні орієнтири належної поведінки, що підтримуються державою. У зв'язку з тим, що державна політика не приділяє уваги підтримці суспільних цінностей та орієнтирів належної поведінки, кожний для себе визначає його межі. В умовах правової маргінальності, відмови від визнання правових приписів як основних, у сукупності зі споживчою ідеологією, в особи не залишається ніяких внутрішніх мотивів для відмови від вчинення правопорушення. У такому разі тільки страх перед накладенням юридичної відповідальності або наявність будь-яких особистих вигід від законослухняної поведінки є підставою для того, щоб не переступати межу правомірності.

3.2.3. Політичні детермінанти

Нові умови існування суспільства, особливо на перехідному етапі його існування, вимагають нових методів, підходів, нестандартних ідей для вирішення проблем, що постають на шляху державотворення. Такий маргінальний статус великої маси управлінців неминуче відобразився на функціонуванні всіх, без винятку, ланок державного апарату. Про це говорить і майже щорічна зміна урядів на чолі з їх керівниками через свою некомпетентність. Про це свідчить законотворча робота парламенту (особливо попередніх скликань), яка, як підкреслюють О. Юлдашев та Ю. Мірошниченко, не має ознак наукової обґрунтованості, чіткої керованості, а тому є спонтанною, стихійною. Як результат – вічні дискусії, що велися навколо величезної маси «підвішених у повітрі» життєво важливих для держави законів, гальмування з проведенням судово-правової, пенсійної, податкової і багатьох інших реформ [⁴⁶⁴, с. 42]. Відсутність правової бази призводить до неузгодженості рішень, які приймаються різними (а іноді й

⁴⁶⁴ Юлдашев А., Мірошниченко Ю. Соціальний менеджмент : к вопросу о национальной доктрине реформирования общества. *Персонал*. 2002. № 5. С. 42–46.

одними і тими ж) гілками влади та управлінськими структурами як на макро-, так і на мікрорівні. Про це свідчить і робота місцевих органів влади, результатами якої дуже часто бувають невирішені проблеми місцевого характеру.

Головна проблема тут, як підкреслює О. Бабкіна, полягає в узгодженні об'єктивних потреб суспільного розвитку з інтересами окремих соціальних груп і насамперед «еліти» [465, с. 38]. Іншими словами, узгодження політики та моралі. Під час вирішення цієї суперечності, як підкреслює А. Нахичеванли, може бути три шляхи. Перших два безальтернативно визнають пріоритет або моралі, або політики, третій робить спробу намітити способи їх співіснування [466, с. 30]. Шлях цей довгий і важкий. Він вимагає багато часу та терпіння. Це шлях формування громадянського суспільства як носія моральних норм і протипаги свавілля владних структур. У цьому процесі обов'язково слід враховувати особливості процесів демократизації українського суспільства та певну слабкість демократичних ідеалів та цінностей, характерних для України. На думку О. Бабкіної, вони полягають у: розумінні демократії як необмеженої свободи, пониженні ролі державного регулювання суспільними процесами, нерозвиненості соціальної структури та громадянського суспільства; невизначеності домінуючих цілей розвитку; фактичній департизації народу України за наявності більше ніж ста політичних партій; низькому рівні громадянської культури населення [467, с. 38].

Незважаючи на проголошені демократичні принципи, порушення прав і свобод громадян надзвичайно поширені в сучасному житті. Недоліки законодавства, що є підставою для зловживань посадових осіб, високий рівень корупції лише сприяють цьому. У зв'язку з низьким рівнем правової культури, правосвідомості, складністю процедур захисту порушених прав, відсутністю

⁴⁶⁵ Бабкіна О. Роль государства в реформирующейся политической системе. *Персонал*. 2014. № 4. С. 37–42.

⁴⁶⁶ Нахичеванлы А. Мир политики: ценностные измерения. *Персонал*. 2013. № 3. С. 30–32.

⁴⁶⁷ Бабкіна О. Роль государства в реформирующейся политической системе. *Персонал*. 2014. № 4. С. 37–42.

системи інформування громадян про належні їм права і способи захисту призводить до того, що відсоток громадян, які належним чином здійснюють і захищають свої права і законні інтереси, залишається низьким. Прийняті без врахування думки та інтересів населення, без належного інформування законопроекти викликають почуття образи, несправедливості, безправ'я і неможливості вплинути на те, що відбувається.

Розшарування суспільства і відсутність державної ідеології призвело до того, що в суспільстві відсутня чітка система цінностей: кожна група, верства суспільства мають власні орієнтири належної поведінки. Правові приписи з негативним ставленням населення до прийнятих нормативно-правових актів не завжди розглядаються як пріоритетні.

Державна політика не враховує щорічно збільшення кількості маргіналів у суспільстві. Закріплені Конституцією України принципи, наявність нормативно-правових актів, що не надають реальної можливості здійснення прав і свобод суб'єктам маргінальності, штучно збільшують кількість культурних, соціальних маргіналів, а найбільше знижують толерантність населення.

Не приділяється належної уваги культурним, соціальним процесам, що відбуваються у суспільстві. Низька толерантність населення сприяє екстремізму й національній нетерпимості. Державної політики у цій сфері сьогодні немає. Незважаючи на те, що третина населення перебуває в нижчих верствах суспільства, не маючи реальних можливостей для висхідної мобільності належної державної політики, у цій сфері відбувається подальша деформація соціальних інститутів суспільства.

Труднощі, що виникають з визначенням норми, громадяни вирішують самостійно. Індивідуалізм свідомості став основою споживчої ідеології, якій приділяється дедалі більше уваги з боку населення. Усі зусилля громадян направлені на задоволення власних потреб. Негативні соціальні обставини призводять до того, що більшість громадян змушена пристосовуватися до

навколишньої дійсності, тобто міняти свої принципи й ієрархію цінностей, що є підставою для їх маргінальності.

Маргіналізацію суспільства стимулює так звана вестернізація, тобто запозичення західноєвропейської та англо-американської моделі життя, прагнення сучасної політичної еліти якомога швидке замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної та культурної сфер на відповідні механізми західного зразка, нав'язування цінностей, які не завжди прийнятні для менталітету українців. Зрештою це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, формування у них недовіри до влади та стрімкої маргіналізації.

Ситуація відносної політичної стабільності також не гарантує відсутності процесу маргіналізації суспільства. Недосконала національна і міграційна політика держави, розширення культурних зв'язків між народами, доступність різноманітної інформації завдяки Інтернету – усе це може призводити до поширення феномена маргінальної людини. У свідомості такої людини тісно переплітаються суперечливі елементи двох або більше культур. Вони породжують відчуття роздвоєності, неоднозначності своєї культури, соціальної та етнічної приналежності. Указане вище породжує як суб'єктивні проблеми, внутрішній розлад, труднощі з необхідною для душевної рівноваги етнокультурною та соціальною ідентифікацією, так і проблеми взаємодії з іншими індивідами, соціальними групами та інститутами. Етнічна, соціальна приналежність, культурно-світоглядні установки впливають на поведінку особистості в конкретній ситуації, навіть на її життєвий шлях. Подвійність, неконкретність може бути причиною нерозуміння і обережності з боку суспільства щодо такої особистості, а в гіршому випадку – жорстокого її гоніння.

Важливе місце серед чинників маргіналізації посідає глобалізація – об'єктивний процес усесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, суть якого полягає в зростаючому взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік, національних політичних і соціальних систем,

національних культур, а також у взаємодії людини та навколишнього середовища. Глобалізація передбачає стрімке зближення різноманітних культур, через що люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій і релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. Це може призвести до того, що вони можуть стати вигнанцями соціуму.

Джерелом маргінальності може бути природа сучасного міста з його різноманіттям культур, послабленням традиційних соціальних інститутів і загостренням проблеми ідентифікації людини [⁴⁶⁸, с. 139], адже такий спосіб і темп життя провокує депресію. Великі міста вирізняються значною концентрацією людей на обмеженій території. Це породжує конфлікти об'єктивного і суб'єктивного характеру і часто спричиняє різноманітні злочини, передусім спрямовані проти особистості [⁴⁶⁹, с. 45].

Політико-правова атмосфера суспільства – це не тільки нормативна база, декларована державою. Це і відповідне ставлення населення до державних стандартів та інших ціннісних категорій, яке полягає у схваленні – осуді, підтримці – протидії, застосуванні на практиці або саботажі. Але кожне явище, одного разу з'явившись, починає жити за власними законами. Так і політико-правова атмосфера. Вона стає відносно самостійним явищем, яке водночас складається зі споконвічно протилежних рис і ціннісних суджень. На індивідуальному рівні політико-правова атмосфера суспільства проявляється, швидше за все, не у знанні політичних документів, правових норм і відповідній поведінці, а в якомусь спрощеному образі «можна – не можна», перетвореному на категорії осуду – побоювання – страху, схвалення – підтримка – заохочення. Поступово або за допомогою влади, церкви вони визрівають і узагальнюються у світські моральні норми (наприклад, комуністичної моралі) або релігійні заповіді (християнські, буддистські, ісламські).

⁴⁶⁸ Шакун В. І. Урбанізація і злочинність: монографія. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.

⁴⁶⁹ Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 38–50.

Маргіналізація перестала носити особовий характер. За роки економічної кризи процес маргіналізації набув масового, широкомасштабного характеру. Це призводить до соціальної нестабільності суспільства, соціальних вибухів, різних протестних рухів і в майбутньому може призвести до соціальних руйнувань або встановлення тоталітарно-популістського режиму. Державна влада повинна звернути пильну увагу на процеси маргіналізації в суспільстві, різними заходами, засобами і законами попереджати та зменшувати такі соціально небезпечні явища. Особливу увагу необхідно приділяти зменшенню цих процесів серед економічно активного населення і насамперед серед молоді [⁴⁷⁰, с. 35].

3.2.4. Психологічні детермінанти

На формування і відтворення маргінальності вплинули і психологічні чинники. Задекларована значущість суспільної свідомості, соціально-психологічного самопочуття людей часто не отримує належної реалізації у повсякденній соціальній практиці.

Тим часом без розуміння сучасного морально-психологічного стану суспільства, що переживає духовну та ідеологічну кризу, будь-які заходи з протидії фоновим для злочинності явищам будуть неефективні. У свідомості значної частини людей переважають елементарні потреби, мотиви фізичного виживання, одномоментні інтереси. Невпевненість у завтрашньому дні, відчуття перманентної загрози благополуччю, переживання ненадійності, а то й ущербності соціального статусу, матеріального і службового становища викликає у багатьох людей стан фрустрації, породжує соціальну депресію, апатію, песимізм. У соціально-психологічних дослідженнях все частіше фіксується втрата сенсу життя внаслідок оманливих очікувань, нездійснених надій, невиконаних обіцянок.

⁴⁷⁰ Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. *Економіка: реалії часу*. 2016. № 6(28). С. 33–39.

У нашому суспільстві мають місце непрямі зміни світоглядних установок, ідеологічних орієнтацій. Так, раніше засуджувана приватновласницька психологія відразу перетворилася на схвальну і визнану систему поглядів і цінностей. Проте можливості і стиль життя «нових українців» недоступні для більшості громадян. Невідповідність економічної свідомості, психології та менталітету переважної більшості людей, зміненої економічної реальності призводить до неадекватної поведінки і посилює соціально-психологічну дезадаптацію [471, с. 283].

Отже, підводячи підсумки підрозділу, варто зауважити, що сучасний процес маргіналізації населення України має низку специфічних особливостей і проявів. На нього найбільше впливають такі економічні чинники, як: загострення кризи зайнятості; зниження виробництва і його реструктуризація; нарощування серйозних проблем, які виникають у сфері реформування системи соціального забезпечення і захисту; розширення тіньової економіки, що призводить до зменшення податкових надходжень, ослаблення бюджету і, як наслідок, втрати державою фінансових важелів управління економікою; порушення конкурентних механізмів ринкової економіки, що тягне за собою зниження ефективності ринку і дискредитацію ідей цивілізованої конкуренції; сповільнення темпів формування прошарку ефективних приватних власників насамперед через зловживання під час приватизації, роздержавлення та неефективність фінансово-банківського сектору; низька ефективність використання бюджетних коштів, зокрема під час розподілення державних замовлень і кредитів, що ще більше посилює бюджетні проблеми країни; підвищення ціни споживання за рахунок корупційних витрат; зневіра в учасників ринкових відносин у здатність влади встановлювати і дотримуватися чесних правил ринкової конкуренції, погіршення інвестиційного клімату, а отже, невирішення проблеми подолання спаду виробництва, оновлення основних фондів.

⁴⁷¹ Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 524 с.

Вплив економічної кризи на процес маргіналізації проявляється таким чином: збільшення кількості тих, хто з різних причин залишається на периферії активного суспільства; різке збільшення соціальної нестабільності представницьких (лабільних) груп населення під час переходу від економічної активності до неактивності; тимчасова і часткова зайнятість стає звичайною, масовою, хронічною; швидко збільшується кількість зайнятих на різних видах тимчасових, сезонних робіт; збільшується група тих, хто залишається без роботи тривалий час, а безробіття стає хронічним явищем; процвітає «дикий» ринок праці, з'являються групи молоді, яка зайнята виключно в тіньовий або кримінальній економіці.

Соціальні чинники: відволікання колосальних коштів від цілей суспільного розвитку, нездатність влади вирішувати соціальні проблеми, що наростають; збільшення майнової нерівності, бідність значної частини населення, перерозподіл ресурсів на користь вузьких олігархічних груп за рахунок найбільш вразливих верств населення; дискредитація права як основного інструменту регулювання життя держави і суспільства; формування в суспільній свідомості уявлення про беззахисність громадян перед владою і злочинністю; корумпованість правоохоронних органів, що сприяє зміцненню злочинності, яка, об'єднуючись із корумпованими групами чиновників і підприємців, посилюється ще більше з метою доступу до політичної влади та управління народним господарством.

Політичні чинники: зміщення цілей політики від загальнонаціонального розвитку до забезпечення владарювання олігархічних угруповань; зменшення довіри до влади, зростання її відчуження від суспільства, що ставить під загрозу будь-які благі починання влади; падіння престижу країни на міжнародній арені, зростання загрози її економічної та політичної ізоляції; профанація і зниження політичної конкуренції, розчарування громадян у цінностях демократії, виникнення загрози розпаду демократичних інститутів; збільшення ризику краху народжуваної демократії та встановлення диктатури,

інспірованої внутрішніми або зовнішніми силами на хвилі боротьби зі злочинністю.

Поширення деструктивних процесів у суспільстві насамперед залежать від ігнорування владою цих проблем, що може привести країну до стану соціального вибуху, поширення протестних рухів, масової міграції працездатного населення. Можливість позитивних змін в економічній, політичній, соціальній сферах життя, покращення морального та ментального клімату у суспільстві, зняття напруженості у соціумі є у сильної, некорумпованої влади, що володіє політичною волею і бажанням діяти.

Необхідне подальше вивчення впливу соціально-економічних чинників на розвиток деструктивних процесів у суспільстві, розробка та впровадження стратегії вирішення цих проблем. Особливу увагу потрібно приділяти розвитку і сприйняттю серед молоді національної ідеї, позитивного погляду на життя, прагнення до успіху. Для реалізації такої стратегії повинні потрудитися усі рівні суспільства: від молоді до уряду.

3.3. Причини та умови злочинів, що вчиняються особами, які належать до певних маргінальних груп

Розглянувши детермінанти, які впливають на розвиток маргінальності в Україні, перейдімо до розгляду причин та умов злочинів, що вчиняються особами, які допускають маргінальну поведінку.

Незважаючи на наявність позитивних моментів у маргінальності, до її жертв продовжують зараховувати всіх небажаних елементів суспільства. Проте для точного визначення маргінальності та її впливу на суспільні відносини в сучасному суспільстві не можна обмежуватися тільки соціологічним застосуванням цього поняття. Як наслідки маргінальності можна розглядати такі негативні процеси і явища:

– руйнування внутрішніх регуляторів необхідності суспільно-корисної поведінки. Відбувається зникнення почуття відповідальності, що є внутрішнім контролем поведінки;

- зростання кількості правопорушень;
- збільшення кількості хворих алкоголізмом, наркоманією, осіб без певного місця проживання;
- поява конфліктних ситуацій між групами та верствами населення.

Маргінальність виступає сприятливим середовищем для розвитку різних провин і злочинів. Останніми роками має місце збільшення кількості адміністративних правопорушень: якщо у 2012 році їх було 2 439,5 тис. справ, то у 2017 році їх уже 4 797,7 тис. справ ^[472].

Більше половини всіх злочинів вчиняється особами, які не мають постійного джерела доходу ^[473, с. 27]. Це пов'язано насамперед з тим, що нині існують реальні можливості одержання доходів, не пов'язаних із трудовою, підприємницькою діяльністю або одержанням допомоги з безробіття. Зараз немає соціальних норм, які встановлюють обов'язковість трудової діяльності. Крім того, громадяни не вважають за необхідне після втрати роботи зареєструватися як безробітній, тому що ніякої реальної допомоги у працевлаштуванні не очікують.

З'ясування чинників, які детермінують нелегальну міграцію, є необхідною умовою ефективного запобігання цим проявам, а також це допоможе зрозуміти обумовленість такого антисоціального явища, як нелегальна міграція і, відповідно, визначити її розміри та характер. Розгляд цього питання є важливим ще й з огляду на те, що нелегальна міграція є явищем, яке саморозвивається і самодетермінується в межах загальної системи – суспільства загалом, а також детермінує цілу низку інших негативних соціальних явищ ^[474, с. 642].

Значна кількість правопорушень залишається латентними: репетиторство, використання власного автомобіля для отримання прибутку,

⁴⁷² Довідка про злочини, учинені в Україні за 2013–2018 рр.: службовий документ *Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України*. Київ, 2019. 124 с.

⁴⁷³ Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. *Міністерство внутрішніх справ*. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.

⁴⁷⁴ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

вирощування і продаж сільськогосподарської продукції, виробництво й реалізація будь-яких виробів. Фактично це підприємницька діяльність, проте юридично вона такою не є через те, що немає державної реєстрації громадян як індивідуальних підприємців.

Економічні реформи призвели до істотного збільшення розмірів соціального «дна», більшість членів якого є соціальними маргіналами. Рівень правопорушень серед них набагато вищий. Це пов'язано з тим, що розмивається межа між злочинністю й віктимністю, проте, здебільшого, вони також латентні. Це наслідок посилення процесів спадної мобільності у зв'язку зі зниженням рівня доходу середніх верств населення.

Надзвичайно низький рівень толерантності сучасного суспільства, відсутність державної політики у цій сфері свідчить про те, що віросповідання, думки й слова норми права залишаються здебільшого декларативними; контроль над запобіганням пропаганди й агітації, що збуджує соціальну, національну, расову, релігійну ненависть і ворожнечу, пропаганду соціальної, расової, релігійної переваги, не буде відповідати вимогам сучасної дійсності. Держава не приділяє належної уваги дотриманню цих пунктів, особливо вищими державними органами, які подають приклад і провокують порушення заборон іншими громадянами. Крім того, відсутність національної ідеології у суспільстві створює передумови розвитку й поширення світогляду громадян, що негативно впливає на стан суспільних відносин.

Недоліки законодавства ведуть до можливості уникнути юридичної відповідальності під час вчинення правопорушень. Втрата документів посадовими особами, невплата заробітної плати, незаконне звільнення, відмова від офіційного працевлаштування працівників є прикладами можливого уникнення відповідальності. Дотепер має місце використання свого службового становища, що веде до корупції, а вона – до порушення законодавства і прав громадян. А це можливість для здійснення більш тяжких злочинів, зокрема таких, як терористичні акти, захоплення заручників. Громадяни, які мають можливість безкарно чинити дрібні правопорушення, не

вважають дотримання закону необхідністю і їх легко схилити до скоєння злочину. Поведінка, що відповідає нормам права, уже не є необхідною з боку світогляду людини.

Законодавство має реально відображати сформовані в суспільстві відносини, якщо такої відповідності немає, то не буде й належної реалізації основних прав та інтересів суб'єктів правовідносин, а це призведе до правопорушень.

Адже деякі правопорушення стають повсякденними у суспільній свідомості (наприклад, порушення правил дорожнього руху) та дотримання правил поведінки, прийнятих у суспільстві, починає протистояти можливості накладення юридичної відповідальності. І протиправне діяння, зокрема ухилення від сплати податків, буде сприйматися не як злочин, а як «справедливість». На питання, хто, на вашу думку, заслуговує більшого осуду: той, хто скриває від податків частину своїх заробітків і доходів, чи держава, що встановлює податки, не з огляду на інтерес своїх громадян, 52% опитаних відповіли, що звинувачують в ухилянні від сплати податків державу, 26% вважають, що винувата і держава, і неплатники, 36,7% переконані, що такий обман морально виправданий. У разі явно негативного ставлення абсолютної більшості населення до сформованої ситуації – корупції, понад половину опитаних (57%) мають можливість відкупуватися від чиновників для вирішення проблем, що виникають із владою.

Нелегальну міграцію, як і інші негативні соціальні явища, зумовлює ціла система чинників. У цьому зв'язку виникає закономірне і важливе в науковому та практичному плані питання про характер та роль тих чи інших чинників нелегальної міграції. Тому чинниками нелегальної міграції визнають явища, процеси, інші чинники, які здійснюють будь-який детермінуючий вплив на нелегальну міграцію, зумовлюючи її як явище та породжуючи конкретні прояви.

До основних детермінантів, які роблять Україну привабливою для нелегальних мігрантів, слід віднести:

– транзитне та близьке до країн ЄС географічне положення, розвиненість транспортної інфраструктури, існування каналів контрабанди людей через морські порти, залізницю, через неконтрольовані ділянки кордону, слабка облаштованість кордонів [475].

Останніми роками Україна все більше перетворюється на країну призначення нелегальних міграційних потоків. Розташована на східному кордоні Європейського Союзу, Україна мимоволі стає притулком для тисяч мігрантів, які прагнуть дістатися до країн Західної Європи, в пошуках кращих умов життя, чи шукають притулку в самій Україні. Географічне положення України зумовлює великі транзитні потоки через країну, а посилений контроль над міграційними потоками з боку ЄС зупиняє мігрантів в Україні, у такий спосіб відбувається їх накопичення на території України [476, с. 198];

– недосконале законодавство та недостатність адміністративних засобів контролю перебування іноземних громадян на території країни, яке створює сприятливі умови для юридичного забезпечення легальних каналів в'їзду потенційних нелегальних іммігрантів в Україну;

– неузгодженість дій різних відомств і служб, міжвідомче розпорошення фінансування, що знижує рівень контролю над міграційною ситуацією;

– недостатнє фінансування заходів протидії та боротьби з нелегальною міграцією, яке суттєво знижує їх ефективність і формує передумови для неконтрольованості міграційних процесів;

– відсутність електронної системи ідентифікації іноземців та єдиного реєстру іноземних громадян, які в'їжджають в Україну чи перебувають на її території;

– активне використання злочинними угрупованнями місцевого населення для переміщення, переховування, супроводження нелегалів, прибутковість цього бізнесу;

⁴⁷⁵ Нелегальна імміграція на півдні України: стан, потенційні загрози і наслідки. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/januar2009/9.htm>

⁴⁷⁶ Колос С. М. Фактори впливу на міграційні процеси в Україні. *Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля*. 2013. № 16 (205). С. 194–203.

– поширення корупції та зловживань у сфері контролю та запобігання нелегальній міграції, корупційні дії посадовців щодо приховування нелегальних мігрантів, їх легалізації, безпосереднє прикриття злочинних угруповань, які займаються контрабандою людей та траффікінгом [477; 478, с. 225–230].

Нелегальна міграція має такі самі причини, що й інші міграції, але вони є більш глобальними, трагічними, конфліктними. Саме ці причини змушують нелегальних мігрантів ризикувати задля власного життя, життя своєї родини, вчиняти правопорушення заради покращання свого життєвого становища, втечі від конфліктів тощо [479, с. 611].

Окремі дослі дники [480] слушно зауважують, що незважаючи на уявну візуальну цілісність цього феномена, розгляд проблеми нелегальної міграції потребує виокремлення певних самостійних аспектів:

– нелегальна міграція та транснаціональна організована злочинність, що найчастіше є супутніми явищами і виступають конфліктогенним чинником у багатьох сферах суспільного життя;

– наркотрафік і трафік контрабанди як різновиди тіньової транснаціональної комунікації, що найчастіше збігаються з географією каналів нелегальної міграції та виступають єдиним сектором тіньової економіки;

– мережа політичної та владної корупції в Україні, що є не лише структурним «дахом» названих феноменів, а й головним стрижневим чинником їх відтворення та системного зміцнення [481, с. 35].

⁴⁷⁷ Нелегальна імміграція на півдні України: стан, потенційні загрози і наслідки. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/januar2009/9.htm>

⁴⁷⁸ Бондаренко Н. В. Причини і умови, що впливають на нелегальні міграційні процеси в Україні. *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення*: матер. міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Деревач: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 225–230.

⁴⁷⁹ Смутчак З. В. Нелегальна міграція в Україні: передумови, особливості та можливі наслідки. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. Вип. 16. С. 609–613.

⁴⁸⁰ Крисенко О. Нелегальна міграція: зовнішній чинник ризику державної безпеки. *Міграція і толерантність в Україні*: зб. ст. / За ред. Ярослава Пилипського. Київ: Стилос, 2007. С. 33–36.

⁴⁸¹ Крисенко О. Нелегальна міграція: зовнішній чинник ризику державної безпеки. *Міграція і толерантність в Україні*: зб. ст. / За ред. Ярослава Пилипського. Київ: Стилос, 2007. С. 33–36.

Загалом, як зазначає Н. Бондаренко, до головних детермінантів, які безпосередньо впливають на нелегальні міграційні процеси в Україні варто віднести: транзитне та близьке географічне положення до країн ЄС (795); неналежний рівень (послаблення) охорони державного кордону у зв'язку з проведенням Операції об'єднаних сил на Сході країни (75,45); активна кримінальна діяльність організованих злочинних угруповань щодо переміщення нелегальних мігрантів із залученням місцевого населення та корумпованих зв'язків у правоохоронних органах (74,15). Водночас однією з найнебезпечніших детермінант, що впливає на поширення міграційних процесів в Україні, є корупція серед політиків і державних посадовців. Зокрема, 875 опитаних респондентів вказали на те, що будівництво комплексу інженерних споруд під назвою «Стіна» або/та «Європейський вал», основним завданням якого є стримування нелегальних мігрантів, виявилось найкорумпованішим проектом у сфері здійснення охорони державного контролю [⁴⁸², с. 15].

Як правова, так й інші типи маргінальності (соціальна, соціально-рольова, культурна) тією або іншою мірою впливають на психологічний стан людини, руйнуючи сформовану організацію життя й породжуючи почуття несправедливості, розпачу, безвихідності. Виходом із сформованої ситуації може бути або правопорушення (один із способів задоволення потреб), або збільшення споживання алкогольної продукції, наркотиків, тобто зростання «п'яної» злочинності. В Україні 70% населення живе у стані психоемоційного й соціального стресу, що викликає зростання депресій, психозів, важких неврозів, психосоматичних розладів. У сформованій ситуації алкоголь стає не атрибутом святкового застілля, а засобом догляду від повсякденних проблем, незадоволеності соціальним статусом і матеріальним становищем; розвивається психосоціальна залежність людини від алкоголю.

Рівень споживання алкоголю на душу населення в Україні складає 13

⁴⁸² Бондаренко Н. В. Кримінологічна характеристика та запобігання нелегальній міграції в Україні: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2018. 20 с.

літрів чистого спирту. Водночас алкоголізмом хворі 10% населення, а споживання алкоголю в 1,6 разів перевищує рівень, що Всесвітня асоціація охорони здоров'я визнала особливо небезпечним для здоров'я людей. Так, нещодавно було проведено опитування школярів у 41 країні світу, чи вживають вони спиртне. Україна в списку перша. 40% дітей заглядають у чарку. Психологічні проблеми у підлітків починаються з родини і школи, найчастіше неповнолітні просто замикаються в собі і свої проблеми вирішують алкоголем [483].

На думку науковців, поширенню пияцтва й алкоголізму серед українського суспільства сприяють такі обставини: спроба швидкого вирішення складних економічних проблем за допомогою отримання прибутків від продажу алкогольних напоїв, що виступає ефективним засобом (джерелом) накопичення; винна монополія, тобто державна торгівля горілкою, різке збільшення її виробництва і вартості; відсутність економічного фундаменту боротьби із пияцтвом та алкоголізмом, скривлений перехід до ринкової економіки; алкогольні напої як еквівалент грошових відносин; економічна криза, безробіття; глибоко укорінені «традиції» і звичаї як культ вживання алкогольних напоїв; слабка антиалкогольна пропаганда цього соціального зла в сім'ї, школі за умов збільшення реклами спиртних напоїв ЗМІ та із використанням постерів тощо; відсутність необхідних методик лікування за умов слабкої системи виявлення й урахування алкоголіків; несприятлива ситуація у житті людини (особистою невдоволеністю, розладом у сім'ї, втратою близької людини тощо), звідси виникає бажання зняти стресові ситуації; негативний вплив батьків, що зловживають алкогольними напоями; живильним ґрунтом алкоголізму є також виготовлення міцних спиртних напоїв домашнього приготування – самогоніваріння; хибні уявлення про особливі ейфорійні властивості алкоголю; лібералізм щодо пияцтва – толерантність до пияцтва, що виявляється у деяких соціальних прошарках

⁴⁸³ Алкоголізм в Україні – хвороба, явище чи мор? *Всесвітня організація охорони здоров'я*. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1139529.html>

населення; залучення до вживання алкогольних напоїв неповнолітніх, молоді і жінок; вільний доступ до спиртних напоїв усіх прошарків населення за умов відсутності «культури» вжитку алкоголю [⁴⁸⁴, с. 645–646].

Особливо сумне становище фіксується в селах. Саме там найчастіше реєструються факти гострих психозів, що нерідко призводять до летальних випадків. Адже якщо в місті хворий чи його родичі можуть із легкістю звернутися по допомогу до наркологічної служби, то в селах, як правило, таких хворих лікувати просто немає кому.

Для збільшення доходів від виробництва алкогольної продукції мали місце кількаразові підвищення цін на акцизну продукцію, що відповідає необхідним стандартам. Це призвело до того, що близько 70% населення стали вживати фальсифіковану продукцію і продукти «домашнього виробництва», що впливає не тільки на фізичне здоров'я, а й на психічний стан населення, а також стає на перешкоді до поліпшення його матеріального становища.

Збільшення споживання алкоголю призводить до підвищення кількості правопорушень. Зростання загального споживання алкоголю на 1 літр призводить до 10% щорічного приросту вбивств і тяжких злочинів. За 90-і роки споживання алкоголю в Україні зросло з 10,4 до 13 літрів на душу населення. Зараз 76,5% злочинців характеризується досить частим уживанням спиртних напоїв, що сприяє збільшенню кількості правопорушень, пов'язаних з уживанням алкоголю та нелегальним виробництвом фальсифікованої продукції [⁴⁸⁵].

Негативні життєві обставини знижують рівень життя, призводять до того, що частина громадян збільшує споживання алкогольної продукції, а це ще раз доводить, що знижується духовний, культурний та соціальний рівень людини. Алкоголь може або привести людину на соціальне «дно» суспільства, перетворивши її в соціального маргінала, або і взагалі людина на ґрунті

⁴⁸⁴ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁴⁸⁵ 45% українців віком 15-19 років вживають алкоголь – ВООЗ. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2018/09/24/233286/>

алкоголізму може вчинити правопорушення. Люди освоюють політику пристосування до теперішнього порядку. У свідомості основної частини населення міцно вкоренилася думка про те, що можна сміливо порушувати закон, адже ніяких істотних наслідків для порушника не буде або він взагалі не буде притягнутий до відповідальності. Середній клас вважає, що чинне законодавство вороже до інтересів населення. Суду, прокуратурі й поліції довіряє один громадянин із п'яти.

У загальній структурі злочинності за 2010–2016 роки злочини, пов'язані із сексуальною експлуатацією, мають стійку тенденцію до збільшення їх кількості, зокрема тих, що передбачені ст. 301 КК України (на 73,95); ст. 302 КК України (на 21,25); ст. 303 КК України (на 47,85). Водночас кількість виявлених у зазначений період організованих груп та злочинних організацій відповідного спрямування зменшилася на 33,05, а закінчених провадженням кримінальних правопорушень – на 27,05. Негативною також є динаміка і щодо викритих угруповань з корумпованими (– 66,05), міжрегіональними (– 50,05) і транскордонними (– 50,05) зв'язками [486].

Світовий досвід показує, що маргінальність стимулює зростання проституції. Аналізуючи сучасний зарубіжний та вітчизняний стан проституції, експерти визначають такі *причини* її існування: а) *соціально-економічні*: соціальна нерівність у країні, низький рівень життя більшої частини населення і передусім молоді. Розшарування суспільства на багатих і бідних, матеріальна незабезпеченість більшості жінок у вік, який багатий матеріальними спокусами, труднощі для жінок в одержанні суспільного визнання, у самореалізації в інших галузях, окрім роботи. Обмежена кількість допустимих способів отримання високого заробітку для молодих жінок, наявність «тіньової» економіки і деформацій у сфері розподілу матеріальних благ; б) *морально-етичні*: низький моральний рівень значної частини суспільства. Бездуховність, психологія наживи, самовідмежування людини в

⁴⁸⁶ Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Генеральна прокуратура України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>.

умовах цивілізації, побудованої на товарно-грошових відносинах, ерозія морально-етичних норм і різке падіння моралі за останні два десятиліття. Споживацьке ставлення до людини, зруйнування уявлення про жінку як втілення краси і духовності. Падіння престижу материнства, відсутність цільової програми виховання молоді взагалі і статевого виховання зокрема; в) *фізіологічні*: заняття проституцією припускає участь партнерів, що відображає сексуальну потребу людей («попит породжує пропозицію»), до того ж для заняття проституцією потрібна «любов до цієї справи» або відповідні фізіологічні особливості жіночого організму [⁴⁸⁷, с. 173–174].

Самі ж повії серед причин, що спонукали їх до зайняття проституцією, називають: сімейні чвари та безладдя в міжособових стосунках, аморальну поведінку родичів – понад 505 опитаних; нещасливе одруження та пов'язану з цим психологічну несумісність – близько 305; психологічну невірноваженість та потребу вийти з емоційної кризи – близько 105; потребу мати кошти для купівлі наркотичних речовин чи придбання алкогольних напоїв – близько 85, удівство та труднощі самотнього життя, можливість поправити його так на краще – близько 55 [⁴⁸⁸, с. 18].

Велике значення має загальний рівень моральності суспільства, характер загальноновизнаних моральних цінностей і правил поведінки у сфері сексуальних відносин. Відсутність у нашій країні протягом тривалого часу цілеспрямованого статевого виховання, формалізм, догматизм і демагогія в галузі ідеології не могли не викликати негативних зрушень у психології молоді. Відсутність ідеалів, високих моральних цінностей призвела до занепаду моралі, розвитку цинізму, прагматизму. Це створило сприятливий ґрунт для проявів негативних чинників у поведінці людей – маргінальності. Саме низький моральний рівень значної частини суспільства, бездуховність, руйнування морально-етичних норм і різке падіння моралі останніми роками,

⁴⁸⁷ Дьяченко А. П. Вопросы, которые ждут решения. *Проституция и преступность*. Москва: Юрид. лит., 2012. С. 173–174.

⁴⁸⁸ Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навч. посіб. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2017. 244 с.

падіння престижу материнства, споживацьке ставлення до людини й породили існування такого аморального явища, як секс-бізнес.

Розповсюдження наркоманії в Україні зумовлене низкою обставин: 1) наявність сировинної бази виготовлення наркотиків. Як і Нідерланди, Білорусь, Російська Федерація, Україна займається промисловим вирощуванням коноплі та маку. Це притягує в Україну розповсюджувачів наркотиків з інших країн СНД. Вони залучають до свого злочинного бізнесу сільських жителів, які заготовляють і реалізують макову соломку; 2) країна розташована на важливих міжнародних шляхах, а її кордони ще належним чином не облаштовані.

На поширення наркоманії також впливає: а) розширення асортименту наркотичних засобів, поява безлічі нових сильнодіючих синтетичних наркотиків і речовин, які вживають з наркотичною метою; б) широке застосування наркотиків як ефективних болезаспокійливих засобів у народній медицині; в) відсутність розумних розваг, які замінюються «нездоровою» літературою, телепередачами тощо, в яких смакуються переживання наркоманів, їх життя і пригоди; г) наслідок недостатнього виховання, моральної нестійкості, наслідування поганим смакам тощо; д) роль патологічної спадковості наркоманії; е) негативний вплив мікросоціальних груп і негативного лідера; ж) часте зіткнення з наркотичними речовинами у зв'язку з їх доступністю за особливостями професії; з) використання наркотиків як способу звільнення від проблем, які виникли на певному етапі життя особи; і) намагання втекти від нестабільної реальності; к) страх перед непевним майбутнім; л) спокуси «красивого» життя.

До чинників загального характеру, що призводять до зростання наркоманії в Україні в сучасних умовах її розвитку можна віднести такі: 1) бездуховність (особливо у молоді), невизначеність у багатьох питаннях близького і далекого майбутнього на фоні різкого зниження життєвого рівня переважної більшості громадян; 2) низька загальна культура значної частини населення і насамперед молоді, яка не бачить в оволодінні досягненнями

культури можливості рішення своїх життєвих проблем; 3) невміння подолати вплив референтної групи, до якої має потяг особа, відсутність сили волі, щоб протистояти втягуванню у наркотичну залежність, легковажність в оцінці ситуації щодо себе на сьогодні і в майбутньому, прагнення до миттєвої утіхи, бажання «бути дорослим» тощо; 4) не вироблено дійових засобів і методів антинаркотичної пропаганди, прищеплення людям, особливо молоді, розуміння страшної небезпеки вживання наркотиків; 5) недостатня кількість сил і засобів, необхідних для роботи у сфері боротьби з наркоманією, насамперед у міністерствах охорони здоров'я та внутрішніх справ; 6) не вистачає необхідної кількості лікарів-наркологів і психіатрів, спеціалістів у боротьбі з наркобізнесом у поліції, не вистачає необхідних спеціалізованих медичних закладів; 7) у країні до недавнього часу не існувало загальнодержавної програми боротьби з наркоманією. Щоб така програма стала дійовою, вона потребує чималих витрат; 8) Україна має широку сировинну наркотичну базу; 9) на сьогодні наша митна служба не має необхідної кількості фахівців і технічних засобів, які б могли проконтролювати весь товаропотік, що йде транзитом (контрабандою) через Україну і завдяки чому таємно провозяться наркотичні засоби у країни Заходу. Як свідчить світовий досвід, частина транзитного товару залишається у країнах, через які він прямує, і ця частина тим більша, чим більшим є їх потік (надходження) [489]. Звісно, зазначений перелік є далеко невичерпним.

Аналіз криміногенного середовища як чинника, що впливає на поширення вірусу імунодефіциту людини, дає підстави зробити висновок: етимологія злочинності підтверджує її тісний зв'язок з низкою супутніх негативних явищ, які дістали в кримінологічній літературі назву «фонових», а в соціологічній – «асоціальних». Ці явища часто передують вчиненню різноманітних тяжких злочинів, сприяють їм, тобто є передзлочинними. Вони досить складні і мають багатопланові аспекти – економічний, психологічний,

⁴⁸⁹ Наркозлочинність (кримінологічний аналіз та протидія): навч. посіб. / уклад.: Я. В. Ступник та ін. Ужгород: Гельветика, 2016. 307 с.

педагогічний, медичний тощо. Кримінологія не може в повному обсязі дослідити всі специфічні причини таких явищ. Це є предметом спеціальних наук.

Розповсюдженню ВІЛ/СНІДу сприяють такі чинники: малоефективна правова пропаганда антиСНІДового законодавства; зловживання алкоголем, наркотиками, проституція, гомосексуалізм тощо; недоліки в організації санітарно-епідеміологічної діяльності органів охорони здоров'я; прорахунки в профілактичній роботі правоохоронних органів; провокуюча поведінка потерпілих; низький рівень санітарно-гігієнічного виховання молоді; відсутність у країні служби соціальної допомоги в роботі з дітьми, позбавленими нормальних умов виховання в сім'ї, особами з психічним розладом, сім'ями з груп підвищеного ризику; недосконалість чинного законодавства, що регламентує як відповідальність за розповсюдження СНІДу, так і соціальний захист вірусоносіїв.

Як засвідчує вивчення кримінальних проваджень про зараження ВІЛ/СНІДом (ст. 130 КК України), поведінка потерпілих здебільшого заслуговує на негативну оцінку й може бути визначена як провокуюча. Для багатьох з них випадкові статеві зв'язки – норма поведінки. За нашими спостереженнями більш чи менш тривале знайомство з носієм вірусу мали 23% потерпілих; інфікувалися від випадкових знайомих, яких знали 1–2 дні, – 40%; зовсім не були знайомі до вступу в статеві зв'язки – 37%. При цьому під час статевого контакту лише 34,7% перебували у тверезому стані.

В інших випадках жертви СНІДу, не розуміючи наслідків аморальної поведінки, не вживали потрібних заходів обережності під час застосування медичних інструментів, навмисно створювали умови для проникнення ВІЛ-інфекції до організму людини. До ситуації необережного характеру можна віднести інфікування СНІДом немовлят.

За результатами дослідження причини самогубств, коли є СНІД, розподіляються таким чином: а) об'єктивні: доведення до самогубства – 32,35 від загальної кількості самогубств, коли є СНІД; б) суб'єктивні: побоювання

покарання та сором – 12,8%; алкоголізм, наркоманія – 25,3%; невдачі та конфлікти у стосунках між особами різної статі – 7,3%; розчарування життям – 5,2%.

Отже, головною причиною самогубства ВІЛ-інфікованого є доведення до самогубства. Дослідження свідчать, що для вчинення цього злочину є позиція невторчання, що її займають деякі особи (зокрема посадові), в присутності яких винний принижував гідність потерпілого або жорстоко поводився з ним. Характерні щодо цього такі дані: а) самогубство відбулося на очах інших осіб – у 60,4% випадків; б) за активної ролі інших осіб – у 39,6%. Завжди доведення до самогубства (в основному через жорстоке поводження з ВІЛ-інфікованими) відбувалося відверто, у присутності очевидців. Однак ці особи тільки у кожному четвертому випадку намагалися відвернути злочин. Очевидно, поведінка громадян є однією з умов, що сприяє скоєнню злочину за фактом дискредитаційного поводження з хворим на СНІД.

Якщо про стан злочинності та інших правопорушень дітей можна судити за офіційною статистикою, то про антигромадську поведінку і про злочинність підлітків-маргіналів можна лише будувати більш-менш точні припущення на основі досить неповних статистичних даних та даних вибіркового соціологічного й кримінологічного досліджень.

На питання: «Що відчувають безпритульні до себе з боку перехожих?», підлітки-маргінали відповідали, що відчувають частіше за все такі емоції, як страх (31%), байдужість (27%), презирство (21%), іноді (дуже рідко) цікавість (18%), жалість (якщо підліток інвалід) (15%) – «Нас вони не вважають за людей», «До дворняг і вуличних котів і то краще ставляться», «Вони думають, що краще нас». Слід зазначити, що і охоронці порядку намагаються по можливості уникати спілкування з бомжами. Як говорили під час опитування дільничні офіцери поліції: «Краще мати справу з бандитом, ніж з бомжем», «Не так лякає отримати кулю, скільки паличку Коха або ще якусь заразу».

Водночас абсолютна більшість опитаних співробітників поліції, і жінок, і чоловіків, з жалістю ставляться до неповнолітніх безпритульних,

відокремлюючи їх від дорослих бродяг. Самі громадяни на питання: «Чи відчуваєте Ви від неповнолітніх маргіналів (безпритульних) кримінальну загроза особисто для Вас?», відповідали негативно, вважаючи, що безпритульні навряд чи зможуть заподіяти яку-небудь шкоду, так як вони існують підпільно, а в людні місця, магазини, вокзальні зали очікування їх не пускають. Своїм непривабливим антисанітарним або кримінальним зовнішнім виглядом маргінали також «сигналізують» про небезпеку, яку можуть представляти для перехожих. Однак, як показує вивчення кримінальної статистики, злочинність підлітків-маргіналів існує і має тенденцію до зростання.

Зростання рівня злочинності неповнолітніх маргіналів, зокрема підлітків-маргіналів, з одного боку, пояснюється зовнішніми обставинами, що породжують намір вчинити злочин, з іншого – негативними моральними якостями дитини, що склалися під впливом несприятливих умов його виховання, або вродженими психічними дефектами.

Політичні процеси, що відбуваються у суспільстві, сприяють негативному фонові, який істотно впливає на стан правопорушень серед підлітків. Не маючи засобів для існування, безпритульні, природно, шукають їх доступним для себе способом. Це не тільки пошуки їжі на помийках, звалищах, збирання пляшок, жебрацтво, але й крадіжки грошей, їстівного, особливо там, де «погано лежить» (зазвичай у денний час це дрібні крадіжки або нав'язливе жебрацтво з використанням засобів обману і введення в оману). Під час дослідження маргінальної злочинності звертає на себе увагу вузьке коло діянь, що забороняються законом (крадіжки, грабежі, розбої, хуліганство, незаконне заволодіння транспортним засобом).

Криміногенна детермінація злочинів, вчинених підлітками з маргінального середовища, характеризується, з одного боку, загальними ознаками злочинності дітей, а з іншого – особливостями злочинності, притаманними саме підліткам-маргіналам.

До найбільш характерних правопорушень можна віднести:

бродяжництво, порушення права володіння (приватної власності, тобто самозахоплення дач, інших житлових і нежитлових приміщень для тимчасового проживання), вандалізм (як з метою наживи, так і без неї), мародерство, вчинення опору під час затримання, незаконне вживання наркотиків, алкогольне і наркотичне сп'яніння. А серед злочинів – вуличні крадіжки і крадіжки з невеликих магазинчиків (у нічний час), грабіж, тілесні ушкодження, підпал, вбивство.

Для підлітків-маргіналів загалом характерне колективне існування у групі, охоплюючи дорослих. Чисельність таких груп може налічувати від трьох до десяти осіб. Причому її чисельний склад постійно змінюється. Спілкування осіб, що входять в такі групи, здійснюється на основі спільності потреб, поглядів, інтересів, життєвих цілей, минулого досвіду і поведінки (з переважанням у всьому цьому негативних значень).

До найпоширеніших засобів добування їжі та грошей належить жебрацтво. До осіб, які займаються жебрацтвом, ми відносимо: 1) «мами з дітьми» та інваліди з особами, що їх супроводжують. Це найбезправніша і навіть підневільна частина жебраків, оскільки працюють вони не на себе, а на інших осіб, яким віддають свої «заробітки». Вони наймають молодих жінок, видають їм мало не під розписку дитину (дітей) або інваліда у колясці і відправляють на промисел; 2) особи, які проживають на вокзалах. Вони рідко катаються у поїздах, більше сидять на станціях, причому тих, що ближче до їх «місця проживання». Доходи у них скромніші, зате і ділитися ні з ким не треба; 3) діти, які «торгують» собою. Саме на вокзалах педофіли приглядають собі безпритульних дітей. «Благодійник» веде дитину до найближчого кафе, годує її досхочу, напуває, а потім везе до себе на квартиру. Часто особливо платоспроможні клієнти стають постійними опікунами. Вони не тільки дають гроші, але ще й одягають дітей. На дитячій проституції намагаються робити бізнес і вокзальні сутенери.

Відрізняє підлітків-маргіналів і те, що вони розривають будь-який зв'язок з суспільством, по можливості намагаються сховатися від сторонніх

очей. Діти вулиць ніби йдуть на саме дно, забиваються у всілякі щілини, майже не з'являються у публічних місцях. Вони ховаються якомога глибше, що особливо небезпечно для суспільства і ускладнює заходи для їх порятунку. Головна причина того, що відбувається, – це те, що практично усю роботу з маргінальними дітьми ведуть органи ювенальної превенції Національної поліції України, які використовують свої методи роботи, свій стиль вирішення проблем. Їхнє головне завдання – виявити, затримати, доставити у відповідні місця, причому туди, звідки підліток пішов або втік, що само по собі антигуманно, антипедагогічно і у кінцевому підсумку не результативно, незважаючи на колосальну витрату сил та засобів.

Пияцтво, алкоголізм, токсикоманія, наркоманія. Отримані дані несподівані та тривожні. Виявилось, що 3/4 опитаних пробували алкоголь вже до 10 років. До 12 років 87% напиваються до «чортків» не менше 4 разів на тиждень. Проте інші випивають «майже регулярно».

Дослідження дало можливість зробити висновок про активну участь бездоглядних у незаконній торгівлі наркотиками. Ухилившись від відповіді на пряме запитання про способи вживання ними наркотиків, вони були відвертішими і ближче до дійсного стану справ у відповіді на непряме запитання. Зокрема, з відповідей випливає, що особи, які збувають наркотики, отримують за це «допомогу»: наркотиками – 43%; грошима – 28%; опікуномством – 14%; продуктами харчування – 9%; наданням місця для сну – 6%. До цього слід додати, що 43% безпритульних, які беруть участь в наркоторгівлі, заявили, що вважають торгівлю наркотиками кращим способом заробляння коштів для існування.

За даними дослідження підлітки-бродяги – споживачі наркотиків – є небезпечним чинником наркотизації благополучної частини підліткового населення, оскільки більше 40% відсотків обстежених не втратили повного зв'язку з однолітками, які є найбільш зручними клієнтами для їх злочинного промислу.

Серед головних детермінант маргіналізації дітей – криза сім'ї. Пияцтво

батьків, брудне, напівголодне існування, яке бачили багато дітей у своїх родин, стало визначальним чинником у їх вирішенні втечі з рідного дому (у 62% випадках). Тільки 9% опитаних бродяг назвали обстановку у сім'ях, звідки вони пішли, «нормальною». 27% опитаних були свідками частих сварок між батьками, у 43% випадків сварки носили регулярний, майже щоденний характер, вони нерідко переходили в бійки з викликом поліції. У 33% опитаних батьки зловживали алкоголем, а ще 22% опитаних відзначили, що в їх сім'ях були хронічні алкоголіки. 7% вказали, що в їх сім'ях були психічно хворі люди, а в 18% випадків – страждають венеричними захворюваннями, в 19% – судимі за різні злочини, з яких більше третини були пов'язані з крадіжкою чужого майна або розповсюдженням наркотиків.

Здебільшого приклад батьків формував у дітей схильність до бродяжництва: близько чверті опитаних зазначили, що після конфліктів один із старших членів сім'ї, як правило, залишав сім'ю і повертався лише через кілька днів, а то і тижнів. Очевидно, це сприймалося дитиною як дієвий спосіб подолання життєвих труднощів. Переважно батьки або повністю самоусувалися від контактів із власними дітьми, або перебували з ними в конфліктних ситуаціях. Однак лише в 24% випадків підлітки вказали, що до них батьки застосовували заходи фізичного впливу.

Усі ці негативні процеси супроводжує крах традиційних загальнолюдських моральних цінностей, що у сукупності з фінансовими проблемами веде до криміналізації суспільства. Усі ці чинники впливають на сім'ю, позбавлену її сформованого століттями сімейного авторитету, який завжди грав роль протиотрути, що захищав не тільки дитину, її сім'ю, а й суспільство загалом.

З іншого боку, сучасна сім'я відрізняється від сім'ї минулих років не тільки іншою економічною функцією. У наш час висока ступінь ризику її розпаду, що здатна виштовхнути дитину на вулицю. Більш складними стали відносини батьків і дитини, що також не проходить для неї безслідно. Якщо раніше діти були найчастіше на очах у батьків, то зараз картина інша: або

батьки весь час на роботі, або вони в її пошуках, що не може не позначитися на дітях. Не випадково «вуличних» дітей можна вважати жертвами кризи сім'ї.

Наступним після сім'ї найважливішим інститутом соціалізації дитини, як відомо, є школа. Слід визнати, що у ситуації, коли сім'я погано виконує свою виховну функцію, на школу лягає додаткове навантаження. Перш ніж виконати свою місію, вона повинна усунути недоліки попереднього періоду – провести необхідну корекцію поведінки дитини [490, с. 442–451]. Сучасні педагоги виокремлюють три основні підходи до проблеми взаємодії сім'ї та школи: 1) школа має визначальний вплив на виховання дитини; 2) навчання та виховання дітей у школі є логічним продовженням сімейного виховання; 3) сім'я й школа рівнозначні у своєму впливі на розвиток дітей; тільки у взаємодії вони можуть сформувати повноцінну особистість [491].

У дійсності, як показало дослідження, сучасна школа не відповідає вимогам часу. Причина маргіналізації особистості підлітка вбачається і в наявних недоліках у системі початкової професійної освіти. Будучі довгі роки поширеною формою соціальної адаптації та професійної підготовки дітей, що мають труднощі у навчанні та поведінці, особливо з малозабезпечених та асоціальних сімей, ці освітні навчальні заклади фактично зійшли нанівець.

Ще однією причиною маргіналізації підліткового середовища є, на нашу думку, сирітство. Відсутність осіб, які бажають взяти дитину-сироту до себе в сім'ю. Нерідко з новонародженими вчиняють більш «цивілізовано» – підкидають до лікарні, поліклінік, будинків дитини.

Як показав аналіз наукових джерел, не тільки залишення дитини, а й смерть когось з батьків або обох батьків, позбавлення матері, батька батьківських прав належать до фактів, які вимагають зусиль щодо влаштування дитини, яка опинилась на самоті. Зазвичай ці зусилля

⁴⁹⁰ Устинова Н. В. Взаємодія школи та сім'ї у вихованні дітей і молоді в сучасних умовах реформування освіти в Україні. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2015. Вип. 40. С. 442–451.

⁴⁹¹ Міляєва В. Взаємодія сім'ї і школи як психолого-педагогічна проблема. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/-magcontent.php3?m=6&n=64&c=1446>.

завершуються успішно завдяки допомозі осіб, що побажали замінити батьків: усиновителів, опікунів (піклувальників), прийомних батьків. Однак складнощі економічного характеру скорочують кількість тих, хто готовий це зробити. Причому в особливо складне становище найчастіше потрапляють осиротілі діти підліткового віку, вже скалічені долею, що придбали за роки життя в сім'ї асоціальні навички, любов до незалежності, що природно ускладнює їх влаштування до іншої сім'ї або інтернату. Крім того, у сиріт, що не потрапили в поле зору органів, зобов'язаних про них піклуватися, шанс стати маргіналом збільшується й тому, що «горе» змушує їх шукати співчуття та емоційного співпереживання на стороні – в уявних авторитетів [492, с. 36]. А це ще один резерв криміналізації особистості дитини.

Жорстоке поводження з дітьми. Під час розгляду проблем бездоглядності і маргінальної поведінки неповнолітніх слід звернути увагу на той факт, що багато підлітків є жертвами різних форм насильства, яке калічить психіку дитини, негативно відбивається на розвитку його особистості, призводить до всепоглинаючої думки про безперспективність життя. Саме ця причина, названа експертами першою серед психобіологічних чинників за своїм значенням, пояснює перебування дитини в маргінальному середовищі.

До першої форми жорстокого поводження з дітьми, на наш погляд, слід віднести фізичне насильство – нанесення дитині фізичних травм, тілесних ушкоджень, які заподіюють шкоду його здоров'ю, порушують його розвиток або позбавляють життя. Фізичне насильство охоплює також насильницьке залучення дитини до вживання наркотиків, алкоголю, введення йому отруйних речовин або медичних препаратів, що викликають одурманення (наприклад, снодійних, не прописаних лікарем), а також спроби удушення або утоплення дитини.

Другою формою, яка потребує особливого виділення, виступає сексуальне насильство, тобто використання дитини чи підлітка дорослим або

⁴⁹² Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей: метод. реком. Київ: ДЦССМ, 2014. 99 с.

іншим підлітком для насильницького задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди. До сексуальної жорстокості можна віднести і насильницьке залучення дитини в проституцію і порнобізнес. Жертвами інцесту стають як маленькі діти (1,5–5 років), так і дівчата 13–17 років. Здебільшого сексуальні посягання з боку батьків продовжуються протягом декількох місяців або навіть років. І нерідко терпінню дитини приходив кінець і вона рятувалася від душевних і фізичних страждань втечею на вулицю.

Третьою, на наш погляд, і такою формою, що найбільш важко піддається обліку та аналізу, є психічне насильство, тобто грубий або прихований тиск, іноді навіть і без слів, примушування дитини чи підлітка до поведінки, що завдає йому шкоди. Сюди належить постійна або періодична словесна образа дитини, погрози з боку близьких, приниження її людської гідності, звинувачення в тому, в чому він не винен, демонстрація неприязні. До цього виду насильства належить і пред'явлення до дитини вимог, які не відповідають її віковим можливостям.

Четвертою формою виступає нехтування інтересами і потребами дитини – небажання належного забезпечення основних потреб дитини в їжі, одязі, житлі, вихованні, освіті, медичної допомоги з боку близьких. Типовим прикладом зневажливо жорстокого ставлення до дітей є залишення їх без нагляду, що може бути прихованою або несвідомою формою розправи над ними.

Загалом жорстоке поводження з дітьми може реалізовуватися через фізичне або психічне насильство, а також бездіяльність. Будь-який вид жорстокого поводження з дітьми веде до найрізноманітніших наслідків, але їх всіх об'єднує одне – шкода для здоров'я дитини чи небезпека для її життя.

Діти, що пережили будь-який вид насильства, відчувають труднощі соціалізації: у них порушені зв'язки з дорослими, немає відповідних навичок спілкування з однолітками, вони не володіють достатнім рівнем знань та ерудицією, щоб завоювати авторитет у школі. Такі діти не можуть бути повноцінними членами суспільства і потребують лікування та догляду.

Жорстоке поводження з ними формує людей малоосвічених, соціально дезадаптованих, які не вміють працювати, створювати сім'ю. Небезпечним соціальним наслідком насильства щодо дітей є подальше відтворення самої жорстокості, оскільки жертви теж можуть стати насильниками. Рішення своїх проблем діти-жертви насильства часто знаходять в асоціальному середовищі, а це пов'язано з формуванням у них пристрасті до алкоголю, наркотиків, крадіжки і скоєння інших кримінальних дій.

Ще одним суттєвим чинником, що зумовлює поведінку сучасних дітей і сприяє їх маргіналізації, є примітивне уявлення підлітка про незалежність, свободу. Мова йде про особливості сучасної дитини, що стала в наш час самостійним суб'єктом належних йому прав. Це положення, практично декларативне, постійно впроваджується в масову свідомість. Звичайно, інакше й бути не може, бо процес самоствердження дитини – основа його нормального розвитку. Але низька духовна культура поведінки, вчинків, мислення, незважаючи на проголошену законом рівноправність дітей, нерідко призводить до збоїв, породжує зворотний результат у вигляді вседозволеності, примітивного уявлення про свободу.

Вивчення сучасної підліткової маргінальності дало змогу виявити також інші її особливості. Якщо раніше вона збільшувалася переважно за рахунок осиротілих дітей, що залишилися без своєї родини, родичів не з власної волі, то тепер втеча з сім'ї пояснюється нетерпінням підлітка негативного ставлення до себе. Він уже не хоче, не може коритися обставинам, а тому шукає і знаходить свій вихід із ситуації. Крім того, на наш погляд, лави маргіналів тепер поповнюються не тільки діти, що відстають у своєму розумовому розвитку, а й неповнолітні з нормальним інтелектом. Потрапляючи на дно, вони деградують і гинуть фізично та морально. Не випадково багатьом з них може бути поставлений такий діагноз, як незворотна соціальна патологія.

Враховуючи наведене вище, можна зробити такі висновки:

1. Маргіналізація особистості дітей є результатом взаємодії трьох груп чинників: соціально-економічних, педагогічних та біопсихічних.

2. Від інших дітей підлітків-маргіналів відрізняє безпритульність, відсутність власного житла, що зазвичай перетворює їх в бродяг, що кочують з місця на місце. Не маючи засобів для існування, вони шукають їх доступним для себе способом. До найпоширеніших способів добування їжі і грошей належить жебрацтво, крадіжки, торгівля собою.

3. На становлення особистості підлітка-маргінала впливає громадська ізоляція, соціальний вакуум. Принижені, викреслені з життя суспільства, ці підлітки зневажають прийняті в ньому норми, живуть за неписаними законами того суспільства, клану, куди потрапляють.

4. Дослідження дало змогу зробити висновок про активне споживання підлітками-маргіналами наркотичних і психотропних засобів, а також участю в незаконній торгівлі наркотиками. Вони являють собою небезпечний чинник наркотизації благополучної частини підліткового населення, оскільки багато з них не втратили повного зв'язку з однолітками, які є найбільш зручними клієнтами для наркобізнесу.

5. Серед причин маргіналізації дітей – криза родини. Нерідко вона стає нездатною виконати свою місію соціалізації дитини. Пияцтво батьків, безробіття, напівголодне існування впливають на рішення втекти з рідного дому.

6. Сучасні установи загальної та професійної освіти не можуть заповнити прогалини у вихованні дітей з неблагополучних сімей і перешкоджати їх подальшій маргіналізації, оскільки через соціально-економічні складнощі змушені відраховувати учнів з важкою долею; скорочувати кількість учнів.

7. До чинників маргіналізації особистості підлітка належить сирітство. Зазвичай ця втрата батьків може бути компенсована участю осіб, що побажали замінити їх.

8. Багато підлітків стають жертвами різних форм насильства (фізичного, сексуального, психічного) в сім'ях, виховних установах, яке калічить їх психіку, негативно відбивається на розвитку особистості і призводить до

залучення до маргінального середовища.

9. Особливе місце серед обставин, що сприяють втечі дитини на вулицю, займають нервово-психічні патології і захворювання, акцентуації характеру, а також відставання в розумовому розвитку як батьків, так і самої дитини.

10. До чинників, що сприяють формуванню особистості підлітка-маргінала, належать особливості психіки підліткового віку, для якого характерна так звана реакція емансипації, що виражається в протесті проти консервативних засад суспільства, прагнення до автономності, відділенні від сім'ї і дорослих, позбавлення від їх опіки.

Такі складні причини здатні призвести до підліткової маргінальності, де головне і другорядне міняються місцями залежно від конкретних обставин, особливостей особи-дитини. Але навіть тоді, коли присутні всі обставини, що штовхають його на вулицю, далеко не кожен стає маргіналом.

На думку кримінологів, діти, які перестають вести нормальний спосіб життя, відрізняються від інших тим, що життєві цілі у них зміщуються у бік досягнення психологічного комфорту, відносин компанійсько-групового характеру, споживання, наживи. У них фіксується ослаблення почуття сорому, байдуже ставлення до переживань інших, агресивність, грубість, брехливість, несамокритичність [493, с. 289]. До цього слід додати, що, перейшовши на позицію «відчуженця», дитина втрачає ініціативу у засвоєнні більш складних форм соціальної поведінки. Такий не повний перелік ознак соціальної хвороби, іменованої маргінальністю.

У більшості підлітків (переважно безпритульні), які перебувають на обліку в органах ювенальної превенції Національної поліції України, ставлення до майбутнього є вкрай невизначеним, розмитим. Серед цінностей переважають престиж, висока матеріальна забезпеченість, хороші друзі. Такі загальнолюдські цінності, як робота, освіта, відповідальність, чуйність, чесність найчастіше відкидаються. У 100% відсутній інтерес до навчання, у

⁴⁹³ Кримінологія: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Изд-во БЕК, 1998. 566 с.

80% висловлено негативне ставлення до роботи. У свідомості значної частини цих підлітків майбутнє виступає як пряме відображення примітивних бажань сьогодення («виконання мрії»), що свідчить про надзвичайну інфантильність їх ставлення до майбутнього. У 80% підлітків відсутні чіткі життєві плани, вони орієнтовані на тривале продовження сьогодення («так буде завжди»).

Більшість цих підлітків проживали у сім'ях з несприятливим психологічним кліматом, мали часті конфлікти з батьками, вчителями, а тому демонструють неприязне ставлення до позиції дорослого взагалі. У 56% підлітків занижена потреба в спілкуванні, у 37% – середня і у 7% – завищена. Спілкування з однолітками для багатьох з них виступає не як самостійна потреба, а як засіб компенсації незадоволеності своїм становищем, засіб самоствердження. Характерно, що підлітки-правопорушники утворюють відносно замкнуту, відокремлену від інших однолітків групу.

Більшості підліткам притаманні акцентуації характеру, найбільш часті з них: епіпептоїдний (схильність до ворожого настрою з агресією, що проявляється у вигляді люті, гніву з елементами жорстокості) – 34%; нестійкий (схильність легко піддаватися впливу оточуючих, постійний пошук нових вражень, компаній) – 27%; циклоїдний (чергування фаз гарного і поганого настрою) – 25%; гіпертимний (постійно піднесений настрій, підвищена психічна активність з жагою діяльності та тенденцією розкидатися, не доводити справу до кінця) – 23%; сентизивний (підвищена вразливість, боязливість, загострене почуття власної неповноцінності) – 20%; у 60% – виражена схильність до алкоголізації.

Аналіз взаємозв'язку між різними параметрами розвитку особистості показав, що 77% підлітків мають поєднання не менше трьох грубих криміногенних порушень, причому у 40% такі порушення виявлені майже за всіма якостями; 17% підлітків мають поєднання двох таких якостей. Інші ж характеристики особистості у всіх цих дітей свідчать про різні труднощі та відставання у розвитку особистості; ці якості, що не є криміногенними, постійно співіснують з ними.

Серед підлітків, що відбувають покарання у виховних колоніях (в минулому безпритульні), більшість відбувають покарання за крадіжку – 66,6%; за грабіж – 19%; розбій – 6%; зґвалтування – 8%. Вперше відбували покарання у виді позбавлення волі 88,8%, однак з них 49% раніше були засуджені умовно, 9,8% мали відстрочку виконання вироку [494].

Для всіх цих підлітків характерна відсутність змістовної орієнтації на майбутнє. Вони фактично зовсім не уявляють, як будуть будувати своє життя, опинившись на волі. Розробленої власної життєвої програми у них немає, а до запропонованої ззовні програми (що стосується в основному професійної діяльності) – виражене негативне ставлення. Майбутнє виступає у них як заперечення теперішнього (життя в колонії), а у деяких – і минулого (життя до колонії, коли був багато в чому слабким і залежним від інших), однак воно не має власного позитивного змісту.

Викладені вище соціальні процеси суспільства ведуть до того, що такі необхідні цінності, як справедливість, рівність усіх перед законом і судом, беззаперечне дотримання прав і свобод людини посуваються на друге місце. У ці цінності не вірять, а отже, їх не дотримуються. Пристосовництво до навколишнього середовища є основним напрямом у житті більшості громадян, що спричиняє подальші правопорушення. Судова влада, покликана захищати права і свободи громадян, не в змозі повною мірою здійснювати покладені на неї функції у зв'язку з тим, що сьогодні здійснення належних громадянам прав у судовому розгляді являє собою занадто тривалу процедуру, що вимагає від громадян істотних фізичних і моральних витрат. Так, спосіб захисту своїх прав через суд відзначили тільки 6,5% населення, звернення у державні або громадські організації 7,6%, проте використання зв'язків і знайомств застосовують 11,3%, дачу неправомірної вигоди – 8,6%. Більшість населення під час порушення їх прав (72,1%) взагалі ніяких способів не використовують. Легітимні способи захисту порушених прав сьогодні не затребувані у зв'язку

⁴⁹⁴ Аналіз стану криміногенної обстановки в установах виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України за 2004–2017 роки. URL: www.kvs.gov.ua/peniten/cjntrol/main/uk/index

з ослабленням ролі соціальних інститутів, покликаних захищати й гарантувати права і законні інтереси громадян (заміна їх неформальними організаціями і способами), недовірою до влади й невиправданими витратами.

В основі піраміди потреб людини, запропонованою А. Маслоу, лежать фізіологічні потреби (голод, спрага), потреба в безпеці (почувати себе захищеним, рятування від страху). На її вершині перебувають потреби в пізнанні (знати, уміти) та самоактуалізації (реалізація цілей, саморозвиток особи). Природно, що поки не будуть задоволені нижчі потреби, духовний розвиток особи залишиться на колишньому рівні. Нижчі цінності не задовольняються у зв'язку з кризою потреб і можливостей суспільства, а це означає, що основні зусилля громадян направлені саме на них. Вважаючи матеріальне благополуччя основою життєдіяльності, тому що воно, на думку більшості громадян, має в собі захищеність, дотримання прав і свобод, доступність певних інститутів суспільства, громадяни не зупиняються навіть перед порушенням моральних і правових норм. Відповідно, немає потреб вищого порядку, що не може не позначитися на розвитку й функціонуванні сучасного суспільства [495].

Незважаючи на те, що маргінальність являє собою зміну внутрішнього світу людини, вона не може не накладати відбиток на її об'єктивні вчинки. Прикладом цього можуть бути статистичні дані про погляди на проституцію представниць цієї професії: кожна четверта вважає проституцію престижною професією, кожна друга як можливість для себе одержати гарний зарібок, здатний забезпечити нормальний рівень життя.

Мотиви поведінки зумовлені навколишньою дійсністю. Умови, пов'язані з несправедливістю, низьким рівнем заробітної плати, нечесністю і зв'язками під час досягнення матеріального благополуччя, впливають на мотиви громадян, призводячи до правопорушень. Властива маргіналам система цінностей, що нерідко суперечить нормам і пріоритетам суспільства, визначає їхню поведінку, засновану на крайньому індивідуалізмі, егоїзмі,

⁴⁹⁵ Піраміда потреб Абрагама Маслоу. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

запереченні цінності правопорядку й законності. Така установка призводить до того, що громадяни не зважають на норми закону й дотримуються його тільки через можливість настання юридичної відповідальності або з інших особистісних мотивів.

Як правило, причиною правопорушень розглядаються негативні явища, що викликають їх, а умовами правопорушень будуть негативні обставини, що формують причину, яка впливає на неї. До детермінант правопорушень належать як причини, так й умови, під якими розглядається система негативних соціальних явищ.

Розглядати маргінальність як причину правопорушень, на нашу думку, не можна, тому що вона тільки сприяє здійсненню правопорушень. Маргінальність є умовою правопорушень, хоча й має специфічну особливість, яка полягає у тому, що, на відміну від інших умов, маргінальність є внутрішнім психологічним станом особи щодо зовнішніх умов життєдіяльності.

У разі, коли особою переживається внутрішній конфлікт між бажаним і належним, рішення залежить від тих цінностей, які є основними в їхній ієрархії. Для маргінала зі зміненими ціннісними установками вчинення правопорушення стає одним із можливих способів досягнення поставленого результату. У зв'язку з відсутністю внутрішнього самоконтролю маргінал може зупинитися перед вчиненням правопорушення у разі небажання покладання на нього юридичної відповідальності за протиправні дії. Це може бути страх, вигода правомірної поведінки тощо. Усвідомлення цінності права, визнання суспільних інтересів як основних є однією з головних передумов правомірної поведінки.

РОЗДІЛ 4

ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ МАРГІНАЛЬНИМИ ГРУПАМИ

4.1. Загальносоціальні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами

Завдання вчених-кримінологів полягає в забезпеченні політиків ефективною стратегією впливу на злочинність, стратегією, яка б дала змогу з максимальною результативністю розподіляти ресурси суспільства в протистоянні соціальному злу, яким є злочинність, та попереджати її виявлення, а це неможливо без володіння знаннями про причинний комплекс на загальносоціальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

Робота із запобігання злочинам являє собою комплекс дуже різноманітних за характером і цілями, але органічно пов'язаних між собою соціальних заходів.

Конституцією України перед державою поставлено завдання щодо забезпечення безпеки суспільства, належного правопорядку, гарантованого захисту правовими засобами конституційних прав та інтересів громадян, державних організацій та установ, громадських формувань, усіх приватних структур [496, ст. 1]. Одним із чинників, які створюють серйозну загрозу розвитку держави, є злочинність як відносно масове явище, що складається із сукупності передбачених кримінальними законами вчинків, учинених на тій чи іншій території протягом певного часу [497, с. 8].

Проблема протидії злочинності посідає особливе місце у становленні правової держави, створення якої неможливе без забезпечення активної наступальної протидії злочинності та досягнення уповільнення темпів зростання її рівня на основі чітко визначених пріоритетів, поступового

⁴⁹⁶ Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁴⁹⁷ Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія. Київ: Атіка, 2004. 303 с

нарощування зусиль держави і громадськості, удосконалення законодавства, організації засобів і методів запобігання й розкриття злочинів.

Як зазначав В. Лунеєв, «... попередження злочинів та правопорушень може бути більш або менш успішним, якщо воно будувалося на глибокому науковому вивченні реальних тенденцій та закономірностей злочинності, її причин та умов, ефективності протидії злочинності, обґрунтованості законодавства, на підставі чого здійснюється боротьба зі злочинністю» [498, с. 22].

Запобігання злочинності є одним із напрямів кримінально-правової політики держави, яке складається із сукупності заходів, спрямованих на окремі групи та конкретних осіб, які виконують злочинні наміри, замислюють вчинення злочинів і позитивно сприймають злочинний спосіб життя, з метою дискредитування злочинної поведінки, відмови від злочинної мотивації та наміру або продовження злочинної діяльності. Як зазначав А. Закалюк, запобігання злочинності в буквальному розумінні означає діяльність, що перешкоджає вчиненню злочинів. Це коротке визначення відображає головну мету запобіжної діяльності – перешкоджання вчиненню злочинів, зменшення їх кількості й таким чином зниження рівня злочинності. Запобігання злочинам має пряме значення щодо наявної злочинності. По-перше, запобіжна діяльність щодо злочинності безпосередньо спрямовується не проти неї в тому вигляді (обсязі), в якому вона існує на сьогодні, а стосовно чинників, що її зумовлюють. Ця діяльність здійснюється з метою переривання дій останніх і запобігання подальшому вчиненню злочинів, існуванню злочинності в сучасних параметрах та збільшенню їх кількості. По-друге, злочинність, дійсно, є соціальним феноменом, що виявляється у кримінальній активності частини членів суспільства, на високому загальному рівні зумовленим певними об'єктивними соціальними явищами та передумовами, станом

⁴⁹⁸ Лунеєв В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 912 с.

суспільних відносин, дії яких неможливо запобігти упереджувальними заходами [⁴⁹⁹, с. 318–319].

Загальносоціальне запобігання злочинності – це насамперед комплекс перспективних соціально-економічних і культурно-виховних заходів, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення або нейтралізацію причин та умов злочинності. Тому вирішальну роль у поступовому зменшенні соціальних суперечностей в усіх сферах соціального життя відіграє розумна господарсько-організаційна та культурно-виховна діяльність державних органів, підприємств, установ, фірм, громадських організацій [⁵⁰⁰, с. 177].

Слушною є думка О. Литвинова щодо розуміння заходів загальносоціального (державного) характеру як сукупності ефективних заходів соціально-економічного, правового, ідеологічного, організаційно-управлінського, культурно-виховного змісту, спрямованих на подальший розвиток та вдосконалення суспільних відносин й усунення чи нейтралізацію детермінант злочинності [⁵⁰¹, с. 111–117].

Отже, на нашу думку, слід розглядати не тільки запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, боротьбу, профілактику чи припинення, а систему цілеспрямованих заходів щодо виявлення фактів підготовки, вчинення чи приховування суспільно небезпечних діянь, стримування їх подальшого поширення, максимального зниження негативних наслідків, визначення та можливого усунення чинників, що сприяють їх існуванню, поширенню та відтворенню, запобігання, припинення та розкриття і розслідування конкретних кримінальних виявів, відшкодування заподіяних збитків, реабілітації потерпілих, тобто фактично систему запобігання

⁴⁹⁹ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн.; Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 424 с.

⁵⁰⁰ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монографія. Харьков: Основа, 2003. 368 с.

⁵⁰¹ Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 41. С. 111–117.

злочинам.

Відсутність національної стратегії боротьби зі злочинністю є однією з причин, що зумовлює негативні тенденції в існуванні, поширенні та відтворенні окремих видів злочинів на транснаціональному, загальнодержавному та регіональному рівнях. Водночас заходи щодо запобігання злочинам задекларовано в низці державних цільових програм.

До 2014 року фактично не існувало нормативно-правової бази розроблення, прийняття й реалізації саме державних програм запобігання злочинам в Україні. У кримінологічній літературі радянських часів пропонувалися міркування і концептуальні моделі стосовно основних положень, структури, змісту заходів тощо таких програм [502; 503; 504]. Актуальність державного програмування боротьби зі злочинністю змушувала практику рухатися за допомогою «спроб і помилок», а то й запозичення досвіду їх складання в деяких державах (наприклад, у США). Тому державні програми в цій сфері, започатковані в Україні з 1993 року, мали різні назви, преамбули, підрозділи, спрямованість та зміст. Заходи були розраховані на різні строки, затверджували і контролювали різні державні суб'єкти та ін.

Перша програма мала назву «Державна програма боротьби зі злочинністю», вона була прийнята Законом України від 25 червня 1993 року строком на три роки (далі – Програма). У преамбулі цієї Програми підкреслювалось, що гострота криміногенної ситуації в країні вимагає вжиття комплексних заходів з боку держави, що мали б забезпечити її стабілізацію у найближчі три роки. Пріоритетна увага за цих умов мала бути приділена питанням правового забезпечення правоохоронної діяльності, удосконаленню системи запобігання правопорушенням, посиленню боротьби з організованою

⁵⁰² Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования: монография. М.: Юрид. лит., 1972. 334 с.

⁵⁰³ Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы: монография; отв. ред. В. Н. Кудрявцев; АН СССР, Ин-т гос-ва и права. М.: Наука, 1990. 272 с.

⁵⁰⁴ Теоретические основы предупреждения преступности: монография / Ю. М. Антонян, А. Э. Жалинский, В. К. Звирбуль, В. В. Клочков и др. М.: Юрид. лит., 1977. 256 с.

злочинністю, забезпеченню охорони громадського порядку та громадської безпеки.

Загалом слід позитивно оцінити Закон України «Про Державну програму боротьби зі злочинністю» як перший документ за всю історію України, що став прообразом інших таких документів. Його прийняття – це вагомий внесок у розвиток кримінологічної політики нашої держави. Програма передбачала комплексний підхід до боротьби зі злочинністю [⁵⁰⁵, с. 46].

28 червня 1996 року прийнято Конституцію України [⁵⁰⁶], згідно зі ст. 116 якої Кабінет Міністрів України «розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку» (п. 4), а також «здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю» (п. 7). Відповідно до ст. 117 Конституції України, Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання. Отже, і програми, і заходи боротьби зі злочинністю та забезпечення правопорядку – це прерогатива Кабміну України. До того ж ст. 92 Основного Закону встановлено, що виключно законами України визначаються, зокрема, основи національної безпеки, організація Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку (п. 17).

Отже, існувала (й існує зараз) певна законодавча термінологічна невизначеність: «здійснює заходи щодо забезпечення громадського порядку, боротьби зі злочинністю» – компетенція Кабміну України; «виключно законами України визначаються основи «забезпечення громадського порядку» – компетенція Верховної Ради України. Чинна на той час перша Програма

⁵⁰⁵ Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні. *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 46–59.

⁵⁰⁶ Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

боротьби зі злочинністю була затверджена саме Верховною Радою України. До компетенції Президента України не належало затвердження державних програм боротьби зі злочинністю. Проте 17 вересня 1996 року Указом Президента України було затверджено другу програму. Вона мала іншу назву: «Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 роки»^[507], контроль за виконанням якої покладалася на Кабінет Міністрів України та на нині ліквідований Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України.

23 березня 2000 року прийнято Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України»^[508]. Цим Законом встановлювався загальний порядок розроблення, затвердження та виконання прогнозних і програмних документів економічного та соціального розвитку, а також права й відповідальність учасників державного прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України. Однак цим Законом безпосередньо не регламентувались розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм боротьби зі злочинністю.

Тому і третю програму з назвою «Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки»^[509] також було затверджено Указом Президента України від 25 грудня 2000 року, в якій контроль щодо процесу її виконання покладено на Кабінет Міністрів України.

⁵⁰⁷ Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр., затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>

⁵⁰⁸ Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1602-III (ред. від 2 груд. 2012 р.). *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.

⁵⁰⁹ Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1376/2000>

18 березня 2004 року прийнято Закон України «Про державні цільові програми» [⁵¹⁰], яким визначено основні засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм.

Відомо, що для боротьби зі злочинністю недостатньо одних лише заходів кримінально-правового впливу і правоохоронної діяльності. Враховуючи важливість вдосконалення та реформування останніх, очевидно, що вони мають обмежений характер, оскільки не впливають на корінні криміногенні явища й процеси, що їй породжують. Виникло (ще з давніх часів) розуміння, що для більш-менш ефективної боротьби зі злочинністю потрібні, окрім кримінально-правових, інші запобіжні заходи, тобто заходи, спрямовані на вдосконалення та реформування у сфері суспільних відносин з метою поступового витіснення різноманітних за природою походження і полем дії криміногенних явищ і процесів, які відбуваються в суспільстві і породжують або сприяють нарощуванню криміногенного потенціалу в суспільстві та його проявам у вигляді злочинів – загальносоціальне запобігання.

Отже, головну роль у поступовому витісненні та усуненні причин і умов негативних явищ узагалі (наприклад, бездоглядність дітей, насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія, проституція, конфліктність, соціальні суперечності, бідність, небезпечне майнове розшарування людей та ін.) і злочинності зокрема відіграє насамперед комплекс перспективних різнопланових заходів, тобто загальносоціальне запобігання злочинності.

Загальносоціальне запобігання злочинності є найважливішою і невід'ємною складовою соціальної політики, соціальною реакцією держави і суспільства на злочинність як соціальне явище. Суспільство та його представники в законодавчих і центральних органах влади та управління повинні зрозуміти важливі положення кримінологічної політики, що державна цільова програма запобігання злочинності є складовою частиною системи державного планування і соціального розвитку і має належати до

⁵¹⁰ Про державні цільові програми : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1621-IV. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>.

загальнодержавних програм соціального розвитку України (ч. 3 ст. 1 Закону України «Про державні цільові програми»), а не до «інших» державних цільових програм. Зміна класифікаційного статусу такої програми спричиняє суттєві нормативні і соціальні наслідки – програми стануть Законом України і матимуть його силу. І тоді ініціатором розроблення концепції державної цільової програми запобігання злочинності і її виконавцем буде Кабінет Міністрів України, що підвищить його відповідальність за виконання запланованих заходів перед Верховною Радою України.

Відповідно до приписів Закону України «Про державні цільові програми» від 18 березня 2004 року і постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 року, 30 грудня 2006 року розроблено й затверджено четверту за рахунком, але структурно і змістовно відмінну від попередніх, Комплексну програму профілактики правопорушень на 2007–2009 роки [⁵¹¹], якою передбачено незрозумілий «каскадний» контроль за виконанням цієї програми. Однак 29 вересня 2010 року розпорядженням Кабінету Міністрів України схвалено Концепцію Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 року [⁵¹²]. Порівняння концепцій попередніх Комплексних програм профілактики правопорушень (наприклад, на 2007–2009 роки та на 2011–2015 роки) свідчить про те, що їх директивні приписи дуже схожі, навіть повторюють один одного. І це не випадково, адже проблеми залишаються невирішеними. Влада робить вигляд, що заходи попередніх програм повністю виконано. І це, на жаль, усіх задовольняє: і МВС України, і Кабінет Міністрів України.

⁵¹¹ Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затв. Указом Президента України від 20 груд. 2006 р. № 1767. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1767-2006-п>.

⁵¹² Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-п>.

У 2015 році прийнято Стратегію національної безпеки України [⁵¹³], метою якої є утвердження прав і свобод людини та громадянина, забезпечення нової якості економічного, соціального і гуманітарного розвитку та інтеграції України до Європейського Союзу й формування умов для вступу в НАТО.

На реалізацію цих програмних документів додатково прийнято низку нормативно-правових актів: закони України «Про охорону дитинства» (2001), «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» (2001), «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» (1995). На спеціальному рівні врегульовано заходи запобігання злочинам неповнолітніх в Україні в таких нормах: розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження Концепції запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей» (2003), Указ Президента України «Про додаткові заходи щодо запобігання дитячій бездоглядності» (2000), постанова Кабінету Міністрів України «Про соціальні служби для молоді» (1993), накази Міністерства освіти і науки України «Щодо профілактики злочинності і правопорушень серед дітей, захисту їх прав на освіту» (2010), «Про вжиття заходів щодо запобігання насильству над дітьми» (2010), «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги соціальної інтеграції випускників інтернатних закладів (установ)» (2016) та низка інших нормативних актів.

Отже, варто констатувати, що у зв'язку з відсутністю базового закону «Про запобігання злочинам» чинна нормативна база не регулює в повному обсязі відповідні суспільні відносини. Інтересів єдності законодавчого регулювання не дотримано. Аналіз законодавчої бази дає підстави для висновку, що важливі питання застосування запобіжних заходів регулюються на рівні відомчих наказів та інструкцій, які є обмежені для загалу, з огляду на гриф «для службового користування». Зазначене нерідко загострює проблеми дотримання законності під час реалізації діяльності щодо запобігання та припинення злочинів, зокрема тих, що вчиняються маргінальними групами

⁵¹³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 трав. 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.

населення. Передусім відсутність базового закону ускладнює реалізацію низки заходів, що застосовують на ранніх стадіях профілактики, коли особа раніше не вчиняла злочинів, але кримінологічні прогнози з високою ймовірністю вказують на можливість його вчинення цією особою. На законодавчому рівні не визначено вичерпний перелік заходів, засобів раннього індивідуального запобігання, їх спрямованості, підстав і порядку застосування.

Держава намагалася вирішити проблему захисту прав та інтересів дитини від злочинних посягань за допомогою внесення низки злочинів до КК України та уточненням конструктивних і кваліфікуючих ознак злочинів, пов'язаних із залученням неповнолітніх до злочинної чи іншої антигромадської діяльності, а також тяжких та особливо тяжких злочинів щодо неповнолітніх.

З метою запобігання злочинам, які вчиняються маргінальними групами населення, вважаємо за доцільне створення комплексних маргінальних програм загальнодержавного та локального рівня щодо запобігання вчинення злочинів маргіналами. Такі програми повинні мати як комплексний, так і адресний характер, адже складність всієї системи запобігання злочинам маргіналами полягає у її багаторівневості та різноспрямованості.

Метою адресної або комплексної загальнодержавної чи локальної маргінальної програми запобігання злочинам є забезпечення активної наступальної протидії злочинності серед маргінальних груп та досягнення уповільнення темпів її зростання. До мети запобігання злочинам серед маргінальних груп додається така складова, як: припинення деформації особи, яка вже почалася, а також блокування впливу на неї криміногенних чинників мікросередовища ще до того, як вони виявляться в злочинній поведінці.

Слід також розмежувати мету національної програми запобігання злочинам маргінальними групами, де містяться загальні рекомендації щодо заходів, які повинні проводитися, та мету локальних програм запобігання злочинності, які розробляються та втілюються на місцевому рівні з ініціативи самих громадян.

Головний принцип побудови програми – це вплив на структуру сприяння злочину з тим, щоб зменшити вигоду (як матеріальну, так і моральну), яку отримують злочинці внаслідок вчинення злочину, зробити більш складним та ризикованим її здобуття [514].

Маргінальні програми запобігання злочинам повинні охоплювати три рівні формування та реалізації: 1) загально соціальні заходи запобігання; 2) вдосконалення правового механізму запобігання злочинам серед маргінальних груп та реалізація політики держави у цій сфері; 3) спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, які вчиняються маргінальними групами населення.

Заходи таких маргінальних програм запобігання злочинам доцільно спрямовувати на подолання об'єктивних та суб'єктивних причин злочинності серед маргінальних груп населення, до яких слід віднести такі, як:

а) чинники, які формують особу маргінала (сімейне неблагополуччя, асоціальне оточення, недоліки морально-правового виховання, криміногенний вплив на осіб-маргіналів, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність дорослими особами з кримінальним досвідом, труднощі в оволодінні професією та працевлаштуванні молоді тощо);

б) обставини, що сприяють вчиненню злочинів маргінальними групами (погана охорона матеріальних цінностей, недоліки організаційного характеру, які допомагають особам зі сформованою антисуспільною орієнтацією реалізувати злочинні наміри, віктимна поведінка жертви злочину тощо) [515, с. 104];

в) посилення матеріальної, економічної та психологічної залежності громадян від суспільства та батьків, труднощі одержання статусу самостійної автономної особистості, тобто досягнення стану дорослості;

⁵¹⁴ Петров Н. О. Скандинавська модель запобігання злочинності неповнолітніх та молоді [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.br.com.ua/referats/Pravo/32832-4.html>

⁵¹⁵ Яницька Н. В. Напрями боротьби з правопорушеннями молоді. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України*. 1998. №3. С. 103–107.

г) мотивація вчинення злочину (психічний стан особи, її погляди та установки, потреби й ціннісні орієнтації, які були сформовані під впливом попередніх об'єктивних причин);

д) низький рівень правосвідомості та правової культури осіб-маргіналів;

ж) відсутність помітного соціального просування і зростання соціального статусу, брак стимулів для продовження освіти.

Заходи загальносоціального запобігання злочинам серед осіб-маргіналів не спрямовані на безпосереднє запобігання злочинам, але сприяють усуненню об'єктивних причин злочинності, зниження загального рівня криміногенної ситуації серед таких осіб.

До ранніх загальносоціальних заходів запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, можна віднести такі: 1) розроблення програм соціального та економічного розвитку окремих категорій (наприклад: сільської молоді, «дітей вулиць», «бомжів» тощо); 2) надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, адресного підходу до забезпечення прожиткового мінімуму доходів сімей, дотримання соціальних гарантій і пільг, встановлених законодавством; 3) збереження закладів освіти, створення нових типів навчально-виховних установ для дітей різного віку, організація їх дозвілля; 4) відновлення мережі спортивних клубів і секцій за місцем проживання, навчання у сільській місцевості; 5) створення різних консультаційних центрів для молоді, надання психокорекційної допомоги підліткам, членам їх сімей задля усунення сімейних конфліктів [⁵¹⁶, с. 142]; 6) створення системи підвищення рівня працевлаштування молоді; 7) створення та реалізація соціальної реклами на загальнодержавному рівні; 8) забезпечення фінансовою підтримкою діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій та виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді; 9) заходи щодо реалізації державної політики,

⁵¹⁶ Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2000. 177 с.

спрямованої на подолання дитячої бездоглядності та безпритульності; 10) заходи щодо виявлення і забезпечення розвитку творчих, інтелектуальних здібностей дітей та організації їх змістовного дозвілля тощо.

Серед заходів щодо вдосконалення правового механізму запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, та реалізації маргінальної політики держави у цій сфері можна виділити такі: 1) вдосконалення норм законодавства щодо притягнення осіб-маргіналів до відповідальності не лише за злочини, але й за адміністративні, дисциплінарні проступки та порушення у сфері цивільного законодавства (наприклад: застосування різних видів суспільно-корисних робіт, спрямованих на усунення шкоди, завданої неправомірними діями осіб-маргіналів); 2) проведення круглих столів з представниками громадських організацій під час формування маргінальних програм запобігання злочинам серед осіб-маргіналів; 3) залучення до реалізації запобіжних заходів не тільки правоохоронних органів, але й широке залучення громадськості (наприклад: у громадському патрулюванні під час здійснення ситуативної превенції злочинності серед осіб-маргіналів); 4) введення в програму загальної освіти дисциплін з правового виховання та освіти; 5) залучення до запобіжної роботи місцевих органів виконавчої влади та місцевого самоврядування тощо.

Типова модель програми запобігання злочинам серед осіб-маргіналів характеризується міцним зв'язком правової системи запобігання злочинам із сферами позаправової системи та рівновагою між соціальним та ситуативним запобіганням злочинності.

Останнім часом для України проблеми міграції стали однією з істотних проблем як у сфері правового становища мігрантів, так і в сфері боротьби з її незаконними формами. Збільшення масштабів міграції спричинило численні проблеми у цій сфері. Найістотніші з них: питання, пов'язані з одержанням статусу біженця, тому що це є визначальним у правовому становищі іммігрантів. Правовий статус біженців найбільш наближений до правового

становища іноземних громадян та осіб без громадянства, які перебувають в Україні, а також громадян України.

Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства»^[517] поставив у нелегальне становище значну кількість осіб, які перебували в Україні на законних підставах. Відповідно до цього Закону для іноземних громадян та осіб без громадянства існує три види законного перебування на території України: тимчасове перебування; тимчасове проживання; постійне проживання, дозвіл на яке підтверджується видачею посвідки на проживання. Тимчасове перебування іноземців, які одержали візу, законне, поки діє віза. Безвізове перебування не може тривати більше трьох місяців. Дозвіл на тимчасове проживання видається тільки у межах квоти. Крім того, відповідно до цього Закону обмежується право іноземців й осіб без громадянства на свободу пересування, що суперечить Конституції України.

Одним із недоліків Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»^[518] є закріплення у ньому положень, що припиняють дію статусу біженця. Однією з підстав втрати статусу біженця є відсутність у нього дозволу на постійне проживання на території України, що суперечить Конвенції ООН про статус біженців^[519], яка встановлює вичерпний перелік припинення статусу біженця. Така підстава, як відсутність у біженця дозволу на постійне проживання не передбачена.

Особи, які отримали свідоцтво про реєстрацію клопотання про визнання особи змушеним переселенцем, розташовуються у центрах тимчасового розміщення. Право на проживання в центрі втрачається у разі відмови в наданні або позбавленні їхнього статусу біженця, у разі одержання компенсації за втрачене житло, одержання або придбання житла. Строк перебування у центрі обмежується трьома місяцями. Однак за цей час

⁵¹⁷ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

⁵¹⁸ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3671-17>

⁵¹⁹ Конвенція про статус біженців від 28 лип. 1951 р. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_011

вирішити питання облаштування на новому місці досить важко. Соціальні гарантії у сфері житлового облаштування змушених переселенців, передбачені Законом України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [520], поширюються лише на тих осіб, які у встановленому порядку були визнані біженцями.

До загальносоціальних заходів запобігання щодо нелегальної міграції варто віднести такі: вироблення державою більш поміркованої міграційної політики, що дасть змогу контролювати міграційні процеси в країні та унеможливить умови для нелегальної міграції; підготовка та проведення інформаційних кампаній (інформаційно-пропагандистських і культурно-виховних програм), створення та розповсюдження соціальної реклами, підготовка, оприлюднення й систематичне оновлення інформації з проблем нелегальної міграції, проведення просвітницької діяльності в потенційних групах ризику, підготовка, видання та розповсюдження інформаційно-превентивних, навчально-методичних і наукових матеріалів, здійснення заходів щодо забезпечення зайнятості підлітків, юнаків та дівчат, які не мають постійних доходів і джерел для існування, щодо працевлаштування на роботу; проведення спільних оперативно-профілактичних операцій та регулярних перевірок з іншими органами (виявлення дітей, які жебракують, вчиняють правопорушення або стали жертвами злочинної діяльності дорослих); підвищення рівня фахової підготовки посадових осіб, уповноважених здійснювати профілактику правопорушень (проведення відповідних семінарів, курсів підвищення кваліфікації тощо); удосконалення нормативно-правової бази з питань запобігання нелегальній міграції [521, с. 13].

Також до загальних заходів запобігання нелегальній міграції О. Джужа, В. Василевич, О. Гіда відносять: систематизацію та удосконалення

⁵²⁰ Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3671-17>

⁵²¹ Бондаренко Н. В. Кримінологічна характеристика та запобігання нелегальній міграції в Україні: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2018. 20 с.

нормативно-правових актів, які регламентують діяльність, пов'язану з міграцією, як легальною, так і нелегальною; посилення контролю та підвищення вимог до правил працевлаштування іноземців в Україні; створення громадських приймалень, телефонів довіри, спеціальних поштових скриньок, Інтернет-ліній, що дасть змогу систематично отримувати від громадян, підприємств, установ та організацій інформацію про протиправні діяння, пов'язані з нелегальною міграцією; включення до тематичних планів засобів масової інформації публікацій, теле- та радіопередач, присвячених запобіганню нелегальній міграції; інформування населення про розташування органів, що ведуть боротьбу з нелегальною міграцією, час їх роботи та контактні телефони посадових осіб цих органів; випуск спеціальної літератури: популярних юридичних посібників, збірників актів законодавства, бюлетенів, плакатів тощо; визначення механізму взаємодії органів, які ведуть боротьбу з нелегальною міграцією, з іншими органами, на які, згідно із законодавством, покладається оперативне, технічне, інформаційне та інше забезпечення боротьби з нелегальною міграцією; запровадження програми добровільного повернення іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України, та інших категорій осіб до країн їх походження чи попереднього перебування; запровадження квоти й обмеження на в'їзд в Україну громадян країн потенційних постачальників нелегальних мігрантів, на навчання іноземних студентів тощо [⁵²², с. 659].

Варто зазначити, що особи, які постраждали внаслідок стихійних лих, катастроф техногенного характеру, антитерористичних операцій, не можуть розраховувати на допомогу. Вони є маргіналами з боку права. Якщо немає можливості належного здійснення прав і законних інтересів, вони набагато більше піддані процесам спадної мобільності й мають більше шансів потрапити на соціальне «дно». Крім того, низьке матеріальне становище

⁵²² Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

впливає на адаптацію мігрантів, сприяючи розвитку культурної маргінальності особи.

Декласовані елементи, що є присутніми у будь-якому суспільстві, також поповнюють лави соціальних маргіналів. Це особи без певного місця проживання, які займаються бродяжництвом, жебрацтвом, та злидні. У цей час втрата житла або роботи може стати основою спадної мобільності людини у зв'язку з тим, що гарантій соціальної допомоги чинним законодавством практично не передбачено.

Житловий кодекс України [⁵²³] передбачає досить широкий перелік підстав, за яких особа може бути позбавлена місця проживання: перебудова й (або) перепланування житлового приміщення, припинення сімейних відносин із власником, невнесення плати за житлове приміщення й комунальні послуги, порушення прав і законних інтересів сусідів, безгосподарний обіг з житловим приміщенням тощо. Наприклад, наслідком переїзду в квартиру, де попереднім власником було зроблене перепланування, може стати її вилучення й наступний продаж. Крім того, не встановлено, що підлягає переплануванню, а що – ні, на що необхідно мати дозвіл, а на що – не обов'язково; які права й інтереси сусідів не повинні порушуватися; в якому разі можна говорити про безгосподарне поводження з житловим приміщенням; які умови дійсності угод із власником приміщення під час припинення сімейних відносин. Віднесення цих та інших питань до компетенції чиновників на місцях, в умовах сучасності, стає сприятливим підґрунтям для поширення зловживань і корупції, що у кінцевому результаті порушує права й інтереси громадян, аж до вилучення житлового приміщення, що призведе до збільшення осіб без певного місця проживання. Законодавством не визначено поняття «незаможні», однак передбачено ліквідацію інституту позачергового одержання житлових приміщень, що не дає змоги повною мірою гарантувати конституційні права громадян.

⁵²³ Житловий Кодекс Української РСР: Закон від 30 черв. 1983 р. № 5464-Х. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>

Відсутність обов'язкової реєстрації громадян за місцем проживання або перебування позбавляє їх можливості працевлаштуватися, одержати медичну і лікарську допомогу. Відсутність документів, що підтверджують особистість та які необхідні для працевлаштування, збільшує кількість осіб без певного місця проживання. У зв'язку з відсутністю місця проживання (місця перебування) бездомним досить важко відновити втрачені документи, адже громадянам, які не мають місця проживання, видача й заміна паспортів провадиться органами внутрішніх справ лише за місцем їхнього перебування. Але навіть у такому разі одержати документи досить важко. Створення будинків нічного перебування для надання тимчасового місця перебування або нічлігу особам, які не мають певного місця проживання, не є ефективною допомогою для цієї категорії громадян. У цих установах бездомний має право безкоштовного проживання лише на строк не більше 10 днів підряд і не більше 30 днів на рік.

Відносини, пов'язані зі здійсненням особами без певного місця проживання належних їм прав і законних інтересів, найчастіше регламентуються нормативними актами, що не пройшли державну реєстрацію, не є опублікованими у встановленому порядку, що неприпустимо. Наслідком такого регулювання прав і свобод осіб без певного місця проживання є порушення їхніх прав і свобод, оскільки акти місцевих органів виконавчої влади нерідко суперечать законам України.

Певна соціальна допомога передбачена для громадян похилого віку та інвалідів. Однак у спеціальні будинки-інтернати (спеціальні відділення) приймаються на обслуговування громадяни, які повністю або частково втратили здатність до самообслуговування й потребують постійного стороннього догляду, ті особи, яких звільняють із місць позбавлення волі, за якими встановлений адміністративний нагляд, а також громадяни літнього віку й інваліди, раніше суджені або неодноразово притягувалися до адміністративної відповідальності за порушення громадського порядку, що займаються бродяжництвом і жебрацтвом, які направляються з установ

органів внутрішніх справ, за відсутності медичних протипоказань і за їхнім особистим бажанням приймаються на соціальне обслуговування на підставі рішення органів місцевого самоврядування. Як було зазначено, особи без певного місця проживання – це в основному особи у віці 40–55 років, тобто вони не належать до тих, кому надане право проживання у спеціальних установах соціального обслуговування.

Працевлаштування осіб без певного місця проживання залежить від наявності документів і реєстрації за місцем проживання. Громадяни, які займаються бродяжництвом і жебрацтвом, подають під час звернення до центру зайнятості документи, що засвідчують особистість і підтверджують їхню реєстрацію за місцем проживання, можуть бути зареєстровані з метою пошуку підходящої роботи і визнані безробітними. Відсутність документів і реєстрації за місцем перебування позбавляє можливості офіційного працевлаштування і визнання особи безробітним.

Досить часто особи без певного місця проживання не мають змоги одержати медичну допомогу. Відповідно до постанов уряду непрацюючі громадяни, що мають право на одержання медичної допомоги за рахунок коштів обов'язкового медичного страхування в лікувально-профілактичних установах, – це громадяни України без певного місця проживання за умови наявності паспорта або довідки про реєстрацію за місцем проживання.

Бездомність, бродяжництво, жебрацтво належать до категорії найнегативніших соціальних явищ, що спричиняють ріст злочинності, алкоголізму, наркоманії. Відсутність законодавчо закріплених понять «бродяжництво», «жебрацтво» спричиняє порушення прав громадян і зловживання з боку посадових осіб. Відповідно до законодавства особи, які займаються бродяжництвом, жебрацтвом, можуть бути затримані в адміністративному порядку та поміщені до спеціальних установ. Незважаючи на те, що ці дії належать до категорії антигромадських, суттєвих заходів щодо боротьби з бродяжництвом і жебрацтвом законодавством не передбачено.

Раніше існувала Міжвідомча комісія із проблем профілактики бродяжництва, проте вона була скасована у 2004 році.

Одним із заходів щодо зниження бродяжництва і зменшення кількості осіб без певного місця проживання й занять є ефективна допомога в ресоціалізації осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Неможливість вирішити проблеми, пов'язані з об'єктивними обставинами (відсутність житла, труднощі в працевлаштуванні), впливає на особисті якості особи, її поведінку. Основним нормативно-правовим актом, що передбачає сприяння у трудовому і побутовому устрої, інших видах соціальної допомоги, є Кримінально-виконавчий кодекс України [524]. Однак обов'язки адміністрації установ виконання покарань щодо сприяння в трудовому і побутовому влаштуванні дозвілля засуджених залежать від наявності письмової заяви засудженого із зазначенням місця проживання і бажання працевлаштуватися за допомогою органів служби зайнятості. Наявний формальний характер виховної роботи з роз'яснення прав та обов'язків засудженого, порядку працевлаштування не може розглядатися як повноцінна допомога засудженому. Труднощі, пов'язані із соціалізацією колишніх засуджених, враховуються не в повному обсязі, що призводить до повторного порушення норм права. Можливість реєстрації та працевлаштування визначається наявністю житла і згодою родичів або одержанням гуртожитку чи іншого житлового приміщення для проживання.

У такій ситуації слід повернутися до адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі, що пов'язано з наданням їм допомоги, підтримки і сприяння у вирішенні питань оформлення документів, працевлаштування і проживання.

На думку І. Дегтярьової, позитивним слід визнати рівень нормативно-правового забезпечення про сім'ї з дітьми. Однак, поряд з цим, не можна не звернути увагу і на значний декларативний характер більшості правових норм

⁵²⁴ Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон від 11 лип. 2003 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.

у зазначеній сфері. Зокрема, сьогодні існує 156 видів соціальних пільг, гарантій та компенсацій для 230 категорій населення, що регулюються 46 законодавчими актами (зокрема, за професійною ознакою – 22, за соціальною – 24). Відповідно до другої ознаки право на соціальні пільги мають 19,5 млн. громадян, а їх вартість становить 19–29 млрд. грн. на рік, що значно перевищує обсяги державного фінансування. Більшість соціальних пільг надається особам, що мають спеціальні заслуги перед державою, та професійним групам, що не сприяє підтримці малозабезпечених сімей з дітьми. Отже, на державному рівні має бути переглянута правореалізаційна політика щодо соціальних витрат на дітей та змінена система їх принципів із залишкової на пріоритетну [⁵²⁵, с. 143–144].

Одинокі матері з дітьми або неповні сім'ї, хоча й мають відповідно до чинного законодавства повне право на підтримку з боку держави у вигляді соціальної виплати та соціальних послуг, але з різних причин, основною з яких є низька поінформованість стосовно своїх прав, не завжди їх отримують. У разі незнання жінкою своїх прав щодо отримання грошових виплат або через інші причини вона не входить до зазначеного списку, а це, відповідно, позбавляє її права на виплату. Не меншої гостроти для неповних сімей набуває нестача знань одинокими матерями про свої права та засоби їх відстоювання, часто вони не знають, на яку допомогу вони претендують, не знають, що їх ніхто не може звільнити чи скоротити, якщо в них дитина до 14 років, тощо. Також часто в одиноких матерів «зв'язані руки» маленькими дітьми, їм бракує часу на біганину за довідками і пошуки гідної роботи, продовження навчання, отримання лікування тощо. Унаслідок цього поряд з проблемами матеріального характеру виникає відчуття соціальної незахищеності, психологічна невпевненість, страх перед майбутнім. Тому, на нашу думку, повинна бути більш широкою правова пропаганда або соціальна реклама з

⁵²⁵ Дегтярьова І. В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та кримінологічна характеристика і запобігання: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 207 с.

питань, що стосуються соціального забезпечення дітей, малозабезпечених сімей тощо.

До загальносоціальних заходів щодо запобігання використанню малолітньої дитини для заняття жебрацтвом слід віднести насамперед таке: розробка програм соціально-економічного розвитку держави; удосконалення законодавства про правовий і соціальний захист дітей, приведення його у відповідність до міжнародних правових норм у цій сфері, а також, що важливо, створення правової регламентації механізмів практичної реалізації положень нормативно-правових актів; надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, дотримання соціальних гарантій і пільг, встановлених законодавством; проведення державної політики, спрямованої на реалізацію цільових програм з охорони дитинства, надання дітям пільг, переваг та соціальних гарантій у процесі виховання, навчання, підготовки до трудової діяльності; підвищення рівня правової обізнаності батьків та дітей, яке можна реалізувати за допомогою створення спеціальних програм правового всеобучу на загальнодержавному рівні, безкоштовного поширення відповідної літератури, а також через засоби масової інформації; організація безоплатного дозвілля дітей різного віку; створення психолого-координаційних центрів з допомоги жінкам та дітям; вирішення питання зайнятості осіб; відродження установ сімейного дозвілля; стимулювання державою розвитку волонтерських програм.

На нашу думку, зазначені вище заходи будуть сприятливим кроком до запобігання злочину, що полягає у використанні малолітньої дитини для заняття жебрацтвом. За допомогою їх виконання буде подолано негативні тенденції у вихованні підростаючого покоління, які, на жаль, мають місце у нашому суспільстві.

Держава вже прийняла низку програм, спрямованих на посилення захисту прав дітей. Так, на період до 2020 року було затверджено Національну стратегію профілактики соціального сирітства. Її метою є створення належних умов для забезпечення реалізації права кожної дитини на виховання в сім'ї,

запобігання поширенню соціального сирітства. Основні завдання стратегії спрямовані, зокрема, й на утвердження в суспільстві сімейних цінностей [526]. Відповідно до Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у державі мають бути створені до 2017 року умови для реалізації державних гарантій і конституційних прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [527]. Водночас під час розроблення цих та інших заходів не враховано ситуацію, яка склалася у зв'язку з проведенням спочатку антитерористичної операції, а потім операції Об'єднаних сил в окремих районах Донецької та Луганської областей. Також не передбачено заходів, спрямованих на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей у разі подальших бойових дій, пов'язаних із можливою прямою агресією ворога чи силовим відновленням цілісності України й деокупацією цих територій, де також перебуває значна кількість безпритульних і бездоглядних дітей. У зв'язку з цим варто розробити нову Концепцію щодо подолання дитячої безпритульності і бездоглядності в Україні, у якій повинні поєднатися різні за характером стратегічні й тактичні профілактичні заходи, правові та організаційні засади надання соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги дітям, зокрема тим, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, з метою своєчасного реагування на правопорушення, недопущення рецидиву та соціальної реабілітації правопорушників. Органам місцевої влади пропонується розробити і запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої

⁵²⁶ Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: Указ Президента України від 22 жовт. 2012 р. № 609/2012. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.

⁵²⁷ Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 1242. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1242-2007-%D0%BF>

злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі [⁵²⁸, с. 156–157].

Чимало проблем виникає під час організації законодавчого забезпечення прав жертв злочинів на одержання компенсацій за збиток, заподіяний злочином і зловживанням владою, хоча деякі спроби за цим напрямом були зроблені. Так, у 1993 році Верховна Рада України ухвалила постанову «Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби зі злочинністю» № 2931-ХІІ [⁵²⁹], у пункті 6 якої зазначалося: «розглянути питання про створення Фонду відшкодування збитків громадянам, які потерпіли від злочинів та зловживань владою». Проте у 1996 році зазначений пункт цієї постанови втратив чинність. У 2004 та у 2010 роках на розгляд парламенту було внесено проекти законів, які передбачали створення в Україні спочатку Фонду потерпілого, а згодом – Фонду відшкодування шкоди. Однак відповідні закони не було ухвалено. Тому правова система в Україні зараз характеризується низьким рівнем захисту права потерпілого на відшкодування шкоди, завданої внаслідок вчинення насильницького злочину.

Відповідно до Концепції забезпечення захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, схваленої Указом Президента України від 28 грудня 2004 року за № 1560/2004 [⁵³⁰], проблема захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, ефективного поновлення їх прав, своєчасного відшкодування шкоди, заподіяної злочином, залишається надзвичайно актуальною.

⁵²⁸ Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.

⁵²⁹ Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю: Постанова Верховної Ради України від 26 січ. 1993 р. № 2931-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2931-12>.

⁵³⁰ Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів: Указ Президента України від 28 груд. 2004 р. № 1560/2004. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004>.

Не менш важливою умовою зазначеної актуалізації є реалізація в країні реально здійснюваних (а не на папері, у програмах, указах, концепціях, планах) заходів віктимологічного запобігання, яке має на меті захист майбутніх потенційних потерпілих, унаслідок чого зменшується їх кількість і кількість загиблих. Суспільство зобов'язане знати про наслідки впровадження віктимологічних заходів, бачити їх і контролювати через свої соціальні інститути.

Так, у проекті Закону України «Про профілактику правопорушень» від 14 червня 2006 року міститься розділ V «Віктимологічна профілактика», у якому визначено об'єктів (ст. 24) та суб'єктів віктимологічної профілактики (ст. 25), її рівні й заходи (ст. 26, 27) [531].

Нами розроблені та запропоновані: а) *проект Закону України «Про віктимологічну профілактику правопорушень»* (додаток Д). Цей Закон визначає коло суспільних відносин у сфері віктимологічної профілактики правопорушень, систему заходів загальносоціальної та індивідуальної віктимологічної профілактики злочинів, надає їм обов'язкового характеру й регулює порядок їх здійснення державними органами, установами та організаціями, органами місцевого самоврядування, підприємствами, об'єднаннями громадян, а також визначає права та обов'язки суб'єктів, що реалізують профілактичну функцію; б) *проект Указу Президента України «Про концепцію захисту потерпілих від злочинів в Україні»* (додаток Ж).

Концепція захисту потерпілих від злочинів в Україні – це система поглядів на діяльність щодо вдосконалення правової системи, юридичної практики, правової ідеології, їх ресурсного забезпечення, спрямованої на захист прав і законних інтересів потерпілих, зниження рівня віктимізації в суспільстві. У ній сформульовано найважливіші напрями державної віктимологічної політики України. Прийняття цієї Концепції зумовлено негативними тенденціями злочинності та пов'язаної з нею кримінальної

⁵³¹ Проект Закону про профілактику правопорушень від 29 груд. 2009 р. *Верховна Рада України*. URL: court.gov.ua/tu26/6/2358.

віктимізації населення, а також необхідністю розроблення комплексу системних заходів щодо захисту прав потерпілих від злочинів.

На нашу думку, однією з форм реального захисту громадян від злочинів *може стати також прийняття і реалізація Державної віктимологічної програми запобігання злочинам*, що має об'єднати в собі соціальні, спеціально-кримінологічні і безпосередньо віктимологічні заходи щодо запобігання злочинам, на підставі того, що в Україні останнім часом було прийнято низку програм боротьби зі злочинністю, у яких певне місце відведено і віктимологічному запобіганню, але, на жаль, у дуже малому обсязі, і ці програми майже не виконано. Водночас віктимологічна програма захисту жертв злочинів являє собою документ, який визначає систему віктимологічних заходів, здійснених за допомогою окреслення завдань, цілей, способів, засобів, етапів механізму реалізації відповідних заходів, а також містити у собі показники очікуваних результатів [532; 533].

Саме така Програма, як обґрунтовано доводить В. Голина, це реальний спосіб підвищення ефективності практики боротьби зі злочинністю, поворот від пасивного, оборонного до активного, випереджального реагування на майбутню і сучасну злочинність з урахуванням можливостей і засобів як держави загалом, так і окремих регіонів, областей, міст, селищ [534, с. 110]. При цьому цілями і завданнями програми має бути зменшення рівня віктимізації населення на визначеній території; зниження страху громадян перед злочинністю, а також створення найбільш безпечних умов життя для населення.

Як показали результати цього дослідження, дискусійним є також питання про те, чи є віктимологічна програма самостійним документом чи

⁵³² Джу́жа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.

⁵³³ Джу́жа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.

⁵³⁴ Голина В. В. Преступность: понятие и реальность. *Проблеми законності*. 1997. Вип 32. С. 110–117.

вона має бути складовою частиною Державної програми запобігання злочинності.

Очевидно, що в умовах сучасної України можливі лише точкові дослідження, однак, якщо взяти до уваги територіальне розташування сформованих спільнот віктимологів, можна сподіватися, що під час організації і фінансування масштабних соціологічних досліджень цілком реально буде враховувати і регіональний чинник.

Під час розроблення стратегії дослідження важливо встановити максимально точну кореляцію з віктимологічними програмами західних кримінологів. Це дасть змогу не тільки врахувати значний досвід зарубіжних колег, а й екстраполювати виявлені ними тенденції, закономірності та характеристики на соціальний простір України, точніше передбачити перспективи впливу глобалізаційних процесів на загальний «фон віктимності» у нашій країні. Насамперед йдеться про характеристику верств населення зі стабільною віктимною поведінкою.

Водночас будь-яка екстраполяція в галузі віктимологічних досліджень повинна проводитися дуже обережно. Так, наприклад, для західної науки є відкритим (зокрема, було таким десять років тому) питання про причини емпірично зафіксованого досить високого ступеня уразливості молодих жінок до злочинів проти власності, а також молодих чоловіків з низьким доходом до насильницьких злочинів [⁵³⁵, с. 142].

Умовність екстраполяції визначається й тим, що не можна віднести віктимність до чинників, які безпосередньо детермінують злочин. Зрозуміло, соціальні та психологічні характеристики жертви пов'язані зі злочином, але з цього не випливає, що жертва є винною у злочині, є так званим «тіньовим співучасником», навіть коли йдеться про її провокуючу поведінку. Отже, існує зовнішній комплекс причин, який актуалізує віктимність жертви. Однак сама жертва не є їх суб'єктом, а тому цей причинний комплекс не належить до

⁵³⁵ *Miethel T., Meier R. Crime and its social context: toward an Integrated Theory of offenders, victims, and situations. New York, 1994. 432 p.*

об'єкта розгляду віктимології. Отже, побудова моделі соціальної віктимності в Україні за аналогією з країнами Заходу можлива лише з цілою низкою суттєвих застережень. Насамперед слід зважати на відсутність прямої кореляції приналежності верств і способу життя, відмінності загальної та правової культури, особливості національної психології тощо.

Очевидно, такий прогноз не може дати надійних результатів в умовах масштабних змін у соціально-економічних процесах. Крім того, для розроблення Комплексних програм запобігання необхідне кількісне прогнозування. На наш погляд, під час розроблення комплексних програм загальносоціального запобігання злочинам важливими будуть коротко- і середньострокові соціально-кримінологічні прогнози з використанням усього комплексу методів, зокрема і симплексних та математичних. Поєднання різних методів дає змогу визначити головні тенденції в розвитку злочинності залежно від специфіки та перспектив розвитку соціальних процесів і явищ в окремих районах, у міській та сільській місцевості. Попереднім етапом такого прогнозу має стати дослідження соціально-кримінологічної обстановки в регіоні. Отже, сутність соціально-кримінологічного та віктимологічного прогнозування полягає в оцінці головних тенденцій зміни криміногенної ситуації на основі системного аналізу стану злочинності та перспектив розвитку під впливом економічних і соціальних процесів, що відбуваються в різних частинах регіону, і перспектив їх регулювання. Використання такого підходу до прогнозування передбачає:

– облік пріоритету розвитку соціально-економічних підсистем вищого рангу (оскільки не реально вичленити один регіон або його частину та прогнозувати їх розвиток поза зв'язком з економічною, соціальною, кримінально-правовою політикою країни);

– необхідність оцінки змін стану злочинності на основі висунутих програм (концепцій) розвитку регіону, використання порівнянь та аналогій з уже відомими наслідками криміногенних процесів та явищ в інших країнах і регіонах;

- виокремлення серед усієї сукупності чинників двох основних груп: віктимогенних і девіктимогенних;
- оцінка впливу віктимогенних і девіктимогенних чинників на розвиток злочинності в різних регіонах;
- коригування отриманих результатів з урахуванням загальнокримінологічних тенденцій і властивостей злочинності.

На нашу думку, доцільним є створення самостійної віктимологічної програми, оскільки у складі іншого документа запропоновані заходи будуть мати стислий характер і навряд чи принесуть реальну користь. Водночас віктимологічна програма може мати загальносоціальний чи загальновіктимологічний характер, тобто може бути створено віктимологічні програми боротьби з насильницькими, корисливими, корисливо-насильницькими та іншими злочинами. Однак може виникнути небезпека того, що безліч програм реально не буде працювати через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин [⁵³⁶, с. 109].

Специфіка створення віктимологічних програм полягає в тому, що їхня дія спрямована на спеціальний об'єкт запобігання – потенційних і реальних жертв кримінальних правопорушень, зниження віктимності усіх верств населення. Віктимологічна програма боротьби зі злочинністю є новою формою впливу на злочинність, спрямованою насамперед на випередження ймовірності стати об'єктом злочинних зазіхань, тобто зменшення як індивідуальної, так і групової віктимності всіх верств населення.

Віктимологічна програма як інструмент запобігання злочинам важлива тим, що, порівняно з іншими програмами боротьби зі злочинністю, не вимагає значних фінансових витрат і за умов грамотного підходу до її складання та

⁵³⁶ Юрченко О. Ю. Аналіз державної політики щодо захисту прав жертв від насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 107–109.

виконання здатна реально захистити населення від злочинних посягань і знизити рівень злочинності в нашому суспільстві [⁵³⁷, с. 109].

4.2. Спеціально-кримінологічні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами

Злочинність і боротьба з нею в нашій державі є надзвичайно складними й актуальними проблемами. Нестабільність суспільно-політичної та економічної ситуації, недосконалість механізму державного управління, відсутність реального дієвого громадського контролю за діяльністю органів державної влади, зниження життєвого рівня населення, корупція у всіх без винятку гілках влади, зокрема й у правоохоронних органах, створили умови для розвитку і утвердження злочинності в суспільному житті держави. Стрімке зростання (за багатьма показниками) і збільшення масштабів цього явища, поширення впливу на всі соціальні сфери становлять реальну загрозу національній безпеці, ставлять перед суб'єктами протидії злочинності нові завдання та змушують відшуковувати революційні дієві заходи, спрямовані на протидію зазначеному суспільно небезпечному явищу.

Події останніх років, що відбуваються на території нашої держави і безпосередньо пов'язані із суттєвою інтенсифікацією криміногенних загроз, диктують необхідність термінового вжиття комплексу заходів, спрямованих на адаптацію превентивної практики до нових викликів. Останнє насамперед зумовлюється дією чинників політичного (як внутрішньополітичного, так і зовнішньо- і геополітичного), економічного, правового характеру і знаходить свій прояв у зростанні соціальної напруженості, активному відтворенні низки нетипових для української криміногенної ситуації злочинів загалом.

Як зазначали О. Бандурка та О. Литвинов, необхідним є негайне реагування й втручання (і навіть більше – прямий вплив) на цю ситуацію як органів державної влади, так і суспільства загалом. Крім того, вирішення

⁵³⁷ Юрченко О. Ю. Аналіз державної політики щодо захисту прав жертв від насильницьких злочинів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 107–109.

проблеми протидії злочинності вимагає поглиблення соціального контролю за життям усіх різноманітних заходів, які провадяться з метою запобігання злочинним проявам, у межах дотримання при цьому основних прав людини [538, с. 98].

На думку О. Джужі, у широкому сенсі спеціально-кримінологічне запобігання злочинам полягає у: 1) цілеспрямованому здійсненні цього виду запобіжної діяльності як функції; 2) зв'язку з елементами системи «по горизонталі» (взаємодія) і «по вертикалі» (підпорядкування); 3) неухильному виконанні команд управляючого механізму системи; 4) виборі лінії поведінки відповідно до стану об'єкта профілактичного впливу [539, с. 63].

Водночас В. Голіна розглядає спеціально-кримінологічне запобігання злочинам у більш вузькому сенсі як синтезовану кримінологічну теорію і практику організації протидії злочинності за допомогою розробки і використання спеціальних знань і методів кримінології та інших галузей (соціології, економіки, психології, педагогіки, антропології, статистики тощо) [540, с. 21].

Отже, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам – це не простий і не випадковий набір певних заходів, а комплекс науково обґрунтованих, практично необхідних і реальних заходів, які вживаються саме для недопущення чи невчинення потенційних злочинів на різних етапах їх кримінального формування. Саме тому, як справедливо зазначає В. Голіна, окреслений запобіжний напрям здійснюється на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. І навіть більше, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам спрямоване не тільки на недопущення конкретних її проявів з боку певних осіб, а й на ті негативні явища і процеси в суспільстві,

⁵³⁸ Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2016. № 2 (13). С. 98–108.

⁵³⁹ Кримінологія: навч. посібник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2009. 312 с.

⁵⁴⁰ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.

які створюють певний рівень і структуру криміногенного потенціалу, що проявляється, зокрема, у тяжкості вчинених злочинів [⁵⁴¹, с. 21–22].

Керуючись викладеним вище, в науці зроблено висновок про те, що завданням спеціально-кримінологічного запобігання злочинності є як запобігання виникненню детермінуючих злочинність проявів негативних явищ і процесів, їх обмеження і усунення, так і оперативне реагування на формування і розвиток злочинної поведінки [⁵⁴², с. 400].

У цьому контексті слід додати, що спеціально-кримінологічне запобігання злочинам здійснюється за трьома головними напрямками, за якими розробляють і реалізують заходи: а) кримінологічна профілактика; б) відвернення злочинів; в) припинення злочинів.

Отже, на основі проведеного кримінологічного аналізу спеціально-кримінологічного запобігання злочинам слід перейти до визначення спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, – це проведення державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію детермінантів, які формують особисту чи масову маргінальність окремих осіб або груп населення, та мають своєю спеціальною метою запобігання злочинам через недопущення реалізації маргінальних властивостей окремих груп осіб (мігрантів, наркоманів, алкоголів, бездомних тощо).

Об'єктом спеціально-кримінологічного запобігання є: детермінанти, що формують індивідуальну чи масову маргіналізацію; обставини маргіналізаційної ситуації та процес маргіналізації.

⁵⁴¹ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.

⁵⁴² Голіна В. В. Поняття і структура спеціально-кримінологічного запобігання злочинності. *Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків: Право, 2008. С. 357–400.*

Як засвідчує практика, суб'єктом правоохоронної діяльності виступає держава через свої представницькі, виконавчі, судові органи і прокуратуру, а також громадські організації та об'єднання. На підставі цього суб'єктом діяльності щодо запобігання злочинам можуть бути визнані органи, організації, окремі особи, які у цій діяльності виконують хоча б одну з таких функцій щодо заходів запобігання: організацію, координацію, здійснення або безпосередню причетність до здійснення. Інші заходи, зокрема забезпечуючі, (навчання, видання літератури, підготовка рекомендацій, фінансування тощо) не дають функціональних підстав поширювати на їхніх виконавців термін «суб'єкт» віктимологічного запобігання злочинам.

На думку О. Бандурки та В. Кудрявцева, у загальному вигляді до системи суб'єктів запобігання злочинам належать органи і служби, які:

- визначають політику захисту прав і свобод людини і громадянина, жертв злочинних посягань, віктимологічні засади запобігання, основні його напрями, завдання, форми і методи;

- здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання;

- виявляють криміногенні чинники, що їх зумовлюють;

- безпосередньо реалізують заходи щодо реагування на окремі злочини [543, с. 100; 544, с. 283–284; 545].

О. Бандурка та Л. Давиденко поділяють суб'єктів запобігання злочинам на такі групи:

- 1) суб'єкти, які визначають основні напрями, завдання, форми та методи запобігання та протидії злочинності в країні;

- 2) суб'єкти, які здійснюють інформаційно-аналітичне забезпечення запобігання та протидії злочинності;

- 3) суб'єкти, які виявляють криміногенні чинники і сигналізують про них;

⁵⁴³ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Х.: Основа, 2003. 368 с.

⁵⁴⁴ Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Криминология: учебник. 3-е изд. испр. и доп. М.: Юристъ, 2007. 734 с.

⁵⁴⁵ Ившин В. Г., Идрисова С. Ф., Татьяна Л. Г. Виктимология: учебник. М.: Вольтерс Клувер, 2011. 264 с.

4) суб'єкти, які безпосередньо реалізують заходи щодо реагування на окремі злочини, а також заходи щодо послаблення або нейтралізації криміногенних чинників, зокрема щодо корекції особистісних деформацій та усунення обставин, що їх сформували [⁵⁴⁶].

На думку В. Голіни, за видом запобігання злочинам можна виділити такі групи суб'єктів:

1) суб'єкти, які визначають основні напрями, завдання, форми запобіжної діяльності (політику боротьби з організованою злочинністю, її окремими частинами і видами), здійснюють планування, спрямовують та контролюють її, забезпечують правове регулювання;

2) суб'єкти, що здійснюють безпосереднє управління та координацію окремих напрямів, видів та учасників спеціально-кримінологічного запобігання злочинам;

3) суб'єкти, що виявляють і пізнають криміногенні чинники та інформують про них інших суб'єктів запобігання злочинам («забезпечуючі» суб'єкти);

4) суб'єкти, що виконують запобіжні заходи щодо випередження, обмеження, усунення криміногенних об'єктів, захисту соціальних благ та особи; здійснюють запобігання та припинення злочинів [⁵⁴⁷, с. 22].

Суб'єкти запобігання злочинам можуть бути поділені на такі групи:

а) органи та організації, які керують цією діяльністю, організують її, створюють систему управління нею (органи державної влади та управління, органи місцевого самоврядування);

б) органи та організації, для яких протидія злочинності та запобігання злочинам є або має бути основним завданням і функцією (МВС, СБУ, прокуратура, суд, спеціалізовані громадські організації);

⁵⁴⁶ Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Х.: Основа, 2003. 368 с.

⁵⁴⁷ Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.

в) органи, установи, організації, функції та повноваження яких не мають цільового спрямування на протидію злочинності та запобігання злочинам, але їхня діяльність посередньо впливає на запобіжні процеси щодо детермінантів злочинності та окремих злочинів (заклади освіти, культури, охорони здоров'я, соціальної допомоги, адміністрація підприємств, установ, організацій тощо) [548, с. 181].

В основу наведеного поділу суб'єктів запобігання покладено функціональну ознаку, насамперед реальний вплив виконуваних ними функцій та відповідних їм видів діяльності на усунення (нейтралізацію) детермінантів злочинності та злочинних проявів.

Систему суб'єктів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам можна розглядати також і за іншими підставами. Наприклад, за: ступенем участі в організаційних процесах [549, с. 112–113], управлінським потенціалом [550, с. 44–47], спеціалізацією дій [551, с. 135; 552, с. 63–65; 553, с. 18], спрямованістю праці [554, с. 15] тощо.

Кожна із запропонованих класифікацій є підґрунтям для прикладних досліджень, зокрема і за обраною тематикою. Без сумніву, важливо, щоб за таких умов забезпечувалося дотримання загальних принципів та правил класифікації, передусім її однопорядковості, проведення за єдиною підставою тощо. Цим принципам суперечить поділ суб'єктів, виділених за різними ознаками, наприклад за рівнем запобіжної діяльності та її спеціальним призначенням, наявністю повноважень щодо проведення запобіжної діяльності та її здійсненням у межах чи за межами кримінального судочинства.

⁵⁴⁸ Форос Г. В. Суб'єкти діяльності щодо попередження злочинів та протидії злочинності. *Правова держава*. 2012. № 4. С. 179–184.

⁵⁴⁹ Боков А. В. Организация борьбы с преступностью: монография. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. 175 с.

⁵⁵⁰ Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні: монография. Харків: Вид-во Харк. Нац. ун-ту внутр. справ, 2008. 446 с.

⁵⁵¹ Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособ. Харків: Рубикон, 2000. 240 с.

⁵⁵² Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. СПб.: Питер, 2002. 304 с.

⁵⁵³ Криминология: учеб. / под. ред. Н. С. Кузнецовой, В. В. Лунева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 640 с.

⁵⁵⁴ Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР: вопросы теории. Львов: Вища шк., 1976. 193 с.

На основі проведеного аналізу можна запропонувати таку структуру суб'єктів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами:

1) державні органи, які визначають державну політику у сфері захисту прав і свобод людини та жертв злочинів, боротьби (зокрема і запобігання злочинам) зі злочинністю;

2) державні органи, які здійснюють координацію діяльності у сфері протидії злочинності та запобігання злочинам;

3) державні органи, які здійснюють правоохоронну діяльність у сфері боротьби зі злочинністю;

4) органи, діяльність яких прямо не пов'язана із запобіганням злочинам, водночас їх діяльність безпосередньо впливає на усунення причин та умов злочинів та захисту жертв злочинів.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, що здійснюється правоохоронними органами, – це специфічна діяльність цих суб'єктів, спрямована на проведення комплексу спеціальних заходів щодо запобігання злочинам або окремих видів злочинів нетрадиційним способом, насамперед орієнтованих на виявлення окремих осіб і груп ризику з підвищеним ступенем маргіналізації й вплив на них, з метою відновлення або активізації їх захисних властивостей та подальшої демарігналізації; недопущення, усунення чи нейтралізації (спільно з іншими суб'єктами цієї діяльності) детермінаційного комплексу маргінальності; участь у розробці або вдосконалення у практичній діяльності вже наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення захисних можливостей потенційних жертв (осіб-маргіналів) злочинів.

На наш погляд, спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, більшою мірою пов'язане із соціальним запобіганням, залежить від його стану, ніж саме кримінологічне.

Сьогодні особливого значення набуває спеціальне запобігання злочинам, зважаючи на зниження можливостей загальносоціального запобігання злочинам. І навіть більше, такі органи Національної поліції, як

карний розшук, органи превентивної діяльності використовують під час застосування спеціальних запобіжних заходів сили, засоби та методи, яких ніякі інші державні органи не мають [555].

Незважаючи на прийняті нормативно-правові акти щодо діяльності Національної поліції України, такі як: Закон України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року № 580 [556]; Положення про Національну поліцію, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877 [557]; Положення про Департамент патрульної поліції, затверджене наказом Національної поліції України від 6 листопада 2015 року № 73 [558], Положення про Департамент превентивної діяльності, затверджене наказом Національної поліції України 27 листопада 2015 року № 123 [559], залишається не повністю врегульованою організація як превентивної діяльності Національної поліції України загалом, так і ювенальної превентивної діяльності зокрема [560, с. 75]. На сьогодні відсутнє Положення про організацію превентивної діяльності підрозділів Національної поліції України, яке б передбачало чітку інструкцію з організації діяльності превентивної служби Національної поліції України, їх взаємодії з іншими державними та громадськими органами, завдання, функції та тактику дій щодо організації превентивної діяльності різних підрозділів Національної поліції України, а також Положення про Управління ювенальної превенції.

⁵⁵⁵ Джужа А. О. Характеристика системи заходів віктимологічної профілактики, що здійснюють підрозділи Національної поліції України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 83–92.

⁵⁵⁶ Про Національну поліцію: Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580: за станом на 7 трав. 2017 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

⁵⁵⁷ Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінет Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.

⁵⁵⁸ Положення про Департамент патрульної поліції: наказ Національної поліції України від 06 лист. 2015 р. № 73. Верховна Рада України. URL: <http://patrol.police.gov.ua/ru/faq/normatyvno-pravova-baza-diyalnosti-patrunoyi-politsiyi/>.

⁵⁵⁹ Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України: наказ Національної поліції України 27 листоп. 2015 р. № 123. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.

⁵⁶⁰ Сюрвачик В. Г. Напрями вдосконалення ювенальної превентивної діяльності Національної поліції. *Захист прав людини в контексті реформування підрозділів превентивної діяльності Національної поліції*: зб. тез доп. круглого столу (Київ, 1 черв. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 167 с. С. 74–77.

Відповідно до Положення про Департамент превентивної діяльності, затвердженого наказом Національної поліції України 27 листопада 2015 року № 123 [561], у структурі Національної поліції України створено Департамент превентивної діяльності.

Департамент превентивної діяльності у межах компетенції реалізує державну політику у сферах забезпечення публічної безпеки і порядку, безпеки дорожнього руху, організації роботи дозвільної системи, превентивної та профілактичної діяльності, запобігання та припинення насильства в сім'ї [562].

Згідно з Положенням про Департамент превентивної діяльності [563] основними завданнями та функціями Департаменту превентивної діяльності є:

1) ужиття заходів щодо організації забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях, зокрема під час проведення масових (мирних зібрань, культурно-видовищних та публічних релігійних заходів, виборів та референдумів) та спортивних (футбольних матчів та інших масштабних спортивних змагань) заходів, організації формування відповідних обліків, запобігання та припинення групових порушень публічного (громадського) порядку, масових заворушень;

2) організація та здійснення регулювання дорожнього руху, контроль за додержанням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі, а також забезпеченням супроводження транспортних засобів у випадках, передбачених законом. Аналіз обставин і причин виникнення дорожньо-транспортних пригод на вулично-дорожній мережі. Здійснення контролю за

⁵⁶¹ Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України: наказ Національної поліції України 27 листоп. 2015 р. № 123. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.

⁵⁶² Офіційний сайт Національної поліції України. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2162814>.

⁵⁶³ Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України: наказ Національної поліції України 27 листоп. 2015 р. № 123. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.

дотриманням власниками (володільцями) транспортних засобів, а також громадянами, посадовими і службовими особами вимог Закону України «Про дорожній рух», правил, норм та стандартів з питань забезпечення безпеки дорожнього руху, які регламентують вимоги щодо технічного стану транспортних засобів, та охорони довкілля від шкідливого їх впливу;

3) здійснення контролю за дотриманням фізичними і юридичними особами спеціальних правил і порядку зберігання та використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту й активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система;

4) у порядку та в спосіб, визначений законодавством, здійснення контролю за додержанням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, ужиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням у дитячому середовищі, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі. Ужиття заходів щодо запобігання та припинення насильства в сім'ї. Організація індивідуальної превентивної роботи з неповнолітніми, які перебувають у конфлікті із законом, роботи з протидії втягненню дітей у злочинну діяльність, пияцтву, зайняттю жебрацтвом та іншою протиправною діяльністю [564].

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, – це специфічна діяльність служб і підрозділів Національної поліції з ужиття комплексу спеціальних заходів щодо запобігання злочинам, яка спрямована на:

а) виявлення осіб з підвищеним рівнем маргінальності з метою зміни поведінки, активізації їх захисних властивостей і подальшої демарігнальності (індивідуально-профілактичне запобігання);

⁵⁶⁴ Національна поліція України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2162814>.

б) недопущення, усунення або нейтралізацію комплексу детермізації маргінальності (спільно з іншими суб'єктами в межах здійснення загальнозапобіжної діяльності);

в) участь у розробленні або вдосконаленні наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення охоронно-захисних можливостей потенційних осіб-маргіналів від злочинних посягань.

У межах спеціально-кримінологічного запобігання злочинам як системи заходів впливу на процеси детермінації злочинності, що стосуються окремих соціальних груп, які характеризуються підвищеною ймовірністю вчинення злочинів, з метою забезпечення максимальної ефективності спеціально-кримінологічної запобіжної діяльності необхідно визначити коло заходів, спрямованих на запобігання злочинам, вчинених саме маргінальними особами.

Спеціально-кримінологічні заходи запобігання злочинам, вчинених дітьми-маргіналами.

Згідно із Законом України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»^[565] до спеціальних державних органів, на які покладаються завдання запобігання злочинам серед осіб віком до 18 років, сьогодні віднесено: центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері сім'ї та дітей, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей, орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим у сфері сім'ї та дітей, відповідні структурні підрозділи обласних, Київської та Севастопольської міських, районних державних адміністрацій, виконавчих органів міських і районних у містах рад; уповноважені підрозділи органів Національної поліції; приймальники-розподільники для дітей органів Національної поліції; школи соціальної реабілітації та професійні училища соціальної реабілітації органів освіти; центри медико-соціальної реабілітації дітей закладів охорони здоров'я;

⁵⁶⁵ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон від 24 січ. 1995 р. № 20/95-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/20/95-%D0%B2%D1%80>

спеціальні виховні установи Державної кримінально-виконавчої служби України; притулки для дітей; центри соціально-психологічної реабілітації дітей; соціально-реабілітаційні центри (дитячі містечка).

Закон визначає правові засади діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, що не досягли повноліття. Соціальний захист дітей у цьому Законі визначається як комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіти, медичне обслуговування, надання їм матеріальної підтримки.

Важливими напрямками запобігання злочинам дітей є впровадження загальнодержавних комплексних планів запобігання девіантній поведінці й антисоціальному виявам, а також проведення таких всеукраїнських акцій, як «Stop-наркотик», «Анти-СНІД», «Тверезість», «Життя без паління». Прийняті документи повинні реально сприяти початку процесу інтенсивного переходу функцій запобігання злочинам дітей від правоохоронних органів до інших державних, громадських структур та закладів, що здійснюють соціальне обслуговування дітей, захист їх прав та законних інтересів.

Не менш значущим слід вважати формування адекватних вимогам сьогодення орієнтирів дітей стосовно освіти. Її престиж у певних маргінальних колах суспільства є досить низьким, оскільки в реальному житті відсутній належний зв'язок між освітою людини, характером її праці та матеріальним добробутом. Окрім того, відбувається процес «згортання» цілеспрямованого виховання як у школі, так і позашкільних закладах, через що підлітки часто потрапляють під вплив примарних цінностей і розуміють життєдіяльність як необхідність «заробити гроші» за будь-яких обставин, не замислюючись над моральними аспектами справи.

Якщо раніше державою здійснювався достатньо жорсткий контроль за працевлаштуванням випускників шкіл, на тих, хто не працює та не навчається, впливали як державні, так і громадські організації, то тепер ця система

втратила життєздатність. Зараз жодна державна структура не володіє даними про працевлаштування випускників і не несе відповідальності за їх подальше місце в суспільстві. Працівники поліції, зокрема ювенальної превенції, також не можуть впливати на процеси, що перебувають поза межами їх компетенції. Водночас відсутність коштів і злочинність дітей – це взаємозалежні соціальні явища.

Запобігання злочинам, що вчиняються дітьми, охоплює систему методів, форм та заходів профілактичної діяльності, яка належить до більш широкої соціальної діяльності та є одним із основних напрямів протидії злочинності загалом. Саме тому реформи, що проводяться в державі, повинні бути спрямовані насамперед на захист прав і законних інтересів дітей та запобігання їх правопорушенням. Реалії сьогодення, від яких потерпають діти, є дуже несприятливими. Це вимагає від суспільства і держави вжиття нагальних заходів для виправлення ситуації, адже майбутнє України багато в чому визначається тим, яким є і яким стане її молоде покоління. Якщо діти будуть викинуті на узбіччя виробничого й духовного життя, то майбутнього в такої держави немає. Ось чому в Конституції України (ст. 51) проголошується, що «сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою».

Основними завданнями органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей є: 1) розроблення і здійснення самостійно або разом з відповідними державними органами, органами місцевого і регіонального самоврядування, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форм власності, громадськими організаціями заходів щодо забезпечення прав, свобод і законних інтересів дітей, запобігання вчиненню ними правопорушень; контроль за виконанням цих заходів; 2) координація зусиль органів державної виконавчої влади, органів місцевого і регіонального самоврядування, підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності у вирішенні питань соціального захисту дітей та організації роботи щодо запобігання бездоглядності і правопорушенням серед них; 3) здійснення контролю за умовами утримання і виховання дітей у спеціальних установах,

організацією виховної роботи в навчально-виховних і позашкільних закладах за місцем проживання; 4) здійснення контролю за дотриманням законодавства про працю дітей на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності; 5) надання органам державної виконавчої влади, органам місцевого і регіонального самоврядування, підприємствам, установам та організаціям незалежно від форм власності, громадським організаціям, громадянам практичної та методичної допомоги, консультацій з питань соціального захисту і профілактики правопорушень серед дітей.

Важливою ланкою попередження корисливих правопорушень дітей повинні стати соціальні служби. Згідно з Порядком взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах» (2013 р.), визначено механізм взаємодії суб'єктів, що надають соціальні послуги, та суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, дітьми та молоддю (далі – суб'єкти) під час здійснення ними заходів щодо виявлення сімей з дітьми, що можуть потрапити у складні життєві обставини, надання соціальних послуг та здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах [566].

Соціальний супровід передбачає: здійснення соціальної допомоги, надання соціальних послуг та соціальної реабілітації відповідно до потреб особистості та характеру самих проблем; соціальне виховання, що охоплює створення умов та проведення заходів, спрямованих на оволодіння і засвоєння загальнолюдських і спеціальних знань, соціального досвіду з метою формування соціально-позитивних ціннісних орієнтацій; психологічну, соціальну та юридичну підтримку, призначенням якої є надання професійної посередницької допомоги у розв'язанні різноманітних проблем; консультування, у процесі якого виявляються основні напрями подолання складних життєвих обставин; збереження, підтримку і захист здоров'я сім'ї чи

⁵⁶⁶ Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2013 р. № 895. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/895-2013-%D0%BF>

особи, сприяння у досягненні поставленої мети і розкритті їх внутрішнього потенціалу тощо.

Слід зазначити, що положення, на яких ґрунтується діяльність органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, тісно пов'язані з принципами реабілітаційної педагогіки, завданням якої є розроблення ефективних методів педагогічної терапії і психокорекції, психолого-педагогічної компенсації, спрямованих на відновлення фізичного, психічного, морального та духовного здоров'я дитини [⁵⁶⁷].

Важливою особливістю спеціально-кримінологічних заходів щодо запобігання злочинам, що вчиняються дітьми-маргіналами, є те, що їх повинні здійснювати правоохоронні органи, починаючи з ранніх стадій формування антисуспільної спрямованості особистості підлітка-девіанта. Це завдання полегшується тим, що цей процес, як правило, має груповий характер та досить подовжений у часі. Отже, злочинні наміри не реалізуються відразу і, зважаючи на певні особливості підліткового віку (домінування потреби в самоствердженні та соціальному схваленні), стають відомими досить широкому колу осіб. Тому своєчасне та невідкладне реагування суб'єктів профілактики здатне схилити дитину до добровільної відмови від вчинення злочину.

Як свідчить практика діяльності органів ювенальної превенції Національної поліції України, попри різноманітність профілактичних заходів, як правило, при запобіганні злочинам перевага надається заходам примусу (обмеження, заборони та покарання). Це не завжди виправдано, оскільки повною мірою не враховуються індивідуально-психологічні особливості підлітка, його мотивація та спрямованість, бажання сприяти чи перешкоджати позитивному впливові, працювати над нейтралізацією негативних рис характеру та ін.

⁵⁶⁷ Реабілітаційна педагогіка на рубежі XXI століття: наук.-метод. зб.: у 2 ч. / І. Г. Єрмаков (ред.). Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1998. Ч. 1. 518 с.

Заходи ранньої профілактики повинні реалізуватися на етапі, коли неформальна група лише набуває ознак антисуспільності та поступово (інколи протягом досить тривалого часу) трансформується у кримінальну. Вона може проводитися на загальному (вид злочинності), особливому (злочинна група) та одиничному (окремий учасник) рівнях.

Зазначені заходи повинні здійснюватися комплексно і супроводжуватись індивідуальною профілактичною роботою з окремими учасниками (одиничний рівень профілактики групової злочинності дітей), оскільки саме по собі роз'єднання групи не може бути абсолютним і не виключає можливості контактів між учасниками, їх впливу один на одного, а процес роз'єднання в часі звичайно не збігається з виправленням та перевихованням окремих осіб.

Практичне розв'язання завдань профілактики корисливої злочинності дітей вимагає належної підготовленості кадрів, зокрема працівників ювенальної превенції, вихователів приймальників-розподільників для дітей та спеціальних навчально-виховних установ, соціальних працівників, які в умовах сьогодення повинні здійснювати профілактичну роботу з вираженим суспільно-реабілітаційним та психокорекційним спрямуванням. Реалізація таких напрямів діяльності потребує гуманізації профілактичного процесу, застосування особистісно-орієнтованих технологій перевиховання дітей-правопорушників.

Як свідчать наукові джерела [⁵⁶⁸; ⁵⁶⁹], зазначені вище суб'єкти профілактики сьогодні керуються усталеними в суспільстві стереотипними нормами здійснення профілактичного процесу, що не повною мірою відповідають вимогам сучасної практики. Водночас процес актуалізації та персоналізації профілактичної діяльності відбувається повільно, що й спричиняє, на нашу думку, розвиток та поширення маргінальності дітей, а з

⁵⁶⁸ Бабаєв М. М., Крутер М. С. Молодежная преступность: монография. Москва: Юристъ, 2006. 381 с.

⁵⁶⁹ Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей: дис...канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. 207 с.

ним – дитячої злочинності. У зв'язку з цим постає необхідність осучаснення, удосконалення діяльності цих посадовців у запобіганні злочинів, що вчиняються дітьми.

Отже, система запобігання злочинам, що вчиняються дітьми-маргіналами, повинна складатися із трьох основних ланок: профілактики загальносоціальної, загальнокримінологічної та індивідуальної, зокрема і психокорекційної. Сьогодні вона реалізується як реагування на дитячу злочинність, а не її запобігання. Не є також адекватними зусилля щодо виявлення функціонально-неспроможних родин та заходи щодо впливу на батьків як опікунів власної дитини. Індивідуальна профілактика реалізується у формі суто вторинної: постановка дітей, які вчинюють правопорушення, на внутрішньошкільний облік та на облік у органи Національної поліції України. Загалом ані загальноосвітні школи, ані територіальні органи влади не опікуються практичним вирішенням цієї проблеми, а наявний правовий базис складає лише підґрунтя для формування ефективної системи запобігання.

Також варто відмітити, що заходи спеціально-кримінологічної діяльності щодо дітей, які ведуть маргінальний спосіб життя, повинні розглядатися в контексті соціального і морального оздоровлення підростаючого покоління, використовуючи усі рівні запобігання, зокрема: 1) запобігання злочинам, що готуються, та припинення тих, що вже розпочалися; 2) виявлення при розгляді кримінальних проваджень причин та умов, що сприяли вчиненню злочину, вжиття необхідних заходів щодо їх усунення; 3) запобігання рецидиву злочинів. Ця діяльність охоплює широкий комплекс взаємопов'язаних заходів та здійснюється різними ланками правоохоронних органів, що координують свою профілактичну роботу за кожним кримінальними провадженням.

Розглядаючи спеціальні заходи щодо запобігання злочинам, вчинених особами без певного місця проживання, що займаються жебрацтвом, а також, які не мають постійного джерела доходів, необхідно насамперед звернути увагу на законодавче забезпечення спеціально-кримінологічної діяльності

щодо цієї категорії маргіналів, яка регламентується лише Законом України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» [570]. Звісно, правове забезпечення спеціально-кримінологічної діяльності щодо зазначених категорій маргіналів на сьогодні є і неактуальним, і недостатнім. Крім того, навіть чинні закони і підзаконні акти, спрямовані на мінімізацію або недопущення маргіналізації населення, а також запобігання вчинення злочинів маргінальними особами, на практиці реалізуються неохоче, або їх застосування викликає певні труднощі.

На сьогодні ліквідовані у структурі Міністерства охорони здоров'я центри соціальної адаптації, тому доцільно їх відновлення та розширення мережі спеціалізованих установ для осіб без певного місця проживання, які займаються бродяжництвом та жебрацтвом.

Спеціально-кримінологічними заходами запобігання є надання соціальної допомоги та підтримки зазначеним категоріям маргіналів. До таких заходів належать:

– забезпечення зайнятості населення за допомогою надання послуг державними і приватними організаціями у сфері захисту від безробіття, нелегальної трудової міграції, зокрема і в пошуку найбільш прийнятної роботи, безкоштовних консультацій, безкоштовних інформаційних послуг, можливості професійної перепідготовки та перенавчання; забезпечення психологічної та соціальної підтримки безробітним; скерування громадян на громадські роботи, а також їхнє тимчасове працевлаштування; здійснення своєчасних соціальних виплат громадянам, визнаним у встановленому порядку безробітними; організації альтернативної цивільної служби; здійснення контролю та нагляду за дотриманням трудового законодавства, законодавства про зайнятість населення тощо (Управління праці та соціального захисту населення районних державних адміністрацій);

⁵⁷⁰ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

– для осіб, які не мають постійного місця проживання та займаються бродяжництвом і жебрацтвом, організувати надання тимчасового місця перебування, сприяння у соціальній адаптації; надання соціальної, медичної, психологічної та іншої допомоги, зокрема й оформлення документів, що засвідчують особу, отримання поліса обов'язкового медичного страхування, проходження медико-соціальної експертизи, надання юридичної консультації (Міністерство соціальної політики).

Наявність проблем у боротьбі з нелегальною міграцією, негативні наслідки, які має цей процес в Україні, потребують вироблення ефективних способів протидії в сучасних умовах, зокрема: вдосконалення і в подальшому системний підхід в діяльності центральних органів виконавчої влади до виконання завдань на державному рівні (Міністерства внутрішніх справ України, Державної міграційної служби України, Державної податкової служби України); виявлення та перекриття найбільш небезпечних каналів міграції в Україну завдяки удосконаленню візової політики та якості прикордонного контролю; припинення в'їзду до країни нелегальних мігрантів на ділянці кордону з Росією, Білоруссю, Молдовою; виявлення та викриття на території України злочинних угруповань, що займаються організацією переправлення нелегальних мігрантів, виготовленням і забезпеченням їх підробленими документами; визначення порядку надання транспортних послуг громадянам з країн походження найбільшої кількості нелегальних мігрантів; створення дієвого механізму видворення нелегальних мігрантів до місць їх постійного проживання або до країн, звідки вони прибули ^[571]; регулярне проведення «круглих столів» і зустрічей працівників Національної поліції України, Служби безпеки України, Державної податкової служби України з колективами підприємств і організацій, де працюють іноземні громадяни, з метою роз'яснення їм чинного законодавства з питань правового статусу і правил перебування в Україні, виступи в засобах масової інформації

⁵⁷¹ Нелегальна міграція та політика держави щодо її протидії: фондова лекція з дисципліни «Міграційне право». М-во внутр. справ України. Нац. акад. внутр. справ. Кафедра адмін. діяльн. К., 2014. 38 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/protudiya-nel_migr.docx

з цієї проблематики; поновлення діяльності й забезпечення керівництва добровільними народними дружинами, загонами самозахисту, козачими формуваннями тощо; регулярне проведення серед населення прикордонних районів навчання з питань запобігання нелегальній міграції, надання відповідної методичної і практичної допомоги; аналіз практики застосування адміністративних стягнень стосовно нелегальних мігрантів при їх затриманні прикордонниками, утриманні та видворенні за межі України; встановлення контролю за перетином кордону України поза пунктами пропуску; недопущення в'їзду без митного догляду, за чужим паспортом із заміною фотокартки, залишення в країні після закінчення терміну візи тощо; виявлення осіб, які контрабандним шляхом переправляють нелегалів через державний кордон на окремих його ділянках, а також здійснюють пошук «клієнтів»; виявлення і нейтралізація осіб, які відбирають «клієнтів» в Україні та інших країнах «на замовлення» для секс-бізнесу, незаконного усиновлення дітей, постачання дешевої робочої сили і т.ін.; за допомогою Інтерполу виявлення та нейтралізація угруповань, що займаються переправленням мігрантів за кордон і являють собою транснаціональні злочинні структури, за допомогою яких забезпечуються в'їзд-транзит-виїзд і передача мігрантів «колегам» у країнах Західної Європи; виявлення та нейтралізація діяльності фірм та організацій, що належать землякам іноземців і надають послуги мігрантам для їх незаконного перебування в Україні; встановлення контролю за так званим етнічним бізнесом, навколо якого формуються цілі квартали нелегалів; здійснення перевірки місць накопичення мігрантів, де вони мають можливість отримувати фальшиві документи, міняти провідників і вид транспорту; здійснення перевірки транспортних засобів на КПП з метою виявлення спеціальних схованок для перевезення нелегалів, зокрема вантажівок, опломбованих митницею; припинення та нейтралізація способів міграції, що належать до легальних форм транспортування осіб, які в подальшому переходять на нелегальне становище; розроблення науково-обґрунтованої концепції комплексної системи боротьби з незаконною міграцією; здійснення

поступової систематизації національного міграційного законодавства в межах формування Міграційного кодексу України, яким будуть врегульовуватися всі питання міграції [⁵⁷²];

– створення в межах розвитку єдиної інформаційно-аналітичної системи управління міграційними процесами реєстру для автоматизованої обробки заяв, прийняття рішень про надання (відмову в наданні), продовження (відмову в продовженні) або скасування наданих посвідок на тимчасове та постійне проживання; розширення наукових досліджень (як теоретичних, так і прикладних) з актуальних питань боротьби з нелегальною міграцією та пов'язаною з нею злочинністю; у системі фахової підготовки працівників правоохоронних органів (Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Державної податкової адміністрації України, Державної митної служби України) доповнити навчальні програми і плани вивченням спецкурсів, пов'язаних з набуттям практичних навичок протидії нелегальній міграції.

До спеціально-кримінологічних заходів щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргіналами, варто віднести і заходи запобігання алкоголізму, наркоманії та інших захворювань, що мають істотний вплив на маргіналізацію відповідних осіб.

Беручи до уваги постійне збільшення кількості осіб, хворих на хронічний алкоголізм та наркоманію, а також вплив цих явищ на злочинність, доцільно (див. п. 2.4 монографії):

– по-перше, спрямувати їх на обов'язкове лікування за рішенням суду (безумовно, у разі необхідних на те підстав);

– по-друге, вирішити питання про створення лікувально-виховних установ для осіб хворих на алкоголізм, наркоманію при Міністерстві юстиції України або Міністерстві охорони здоров'я.

⁵⁷² Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 лип. 2017 р. № 482-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>

Слід також активізувати взаємодію Національної поліції України, Міністерства юстиції України та Міністерства охорони здоров'я за такими напрямками:

- своєчасне виявлення осіб, що зловживають спиртними напоями, наркотичними засобами, а також застосовують психотропні речовини, і в необхідних випадках взяття таких на профілактичні обліки у відповідних установах охорони здоров'я;

- здійснення контролю та нагляду за виробництвом, виготовленням, якістю, ефективністю, безпекою, обігом та порядком використання лікарських засобів, а також алкогольних напоїв, здійснення судово-медичних і судово-психіатричних експертиз;

- організація розробки цільових програм у сфері контролю за обігом наркотичних засобів, психотропних речовин та їх прекурсорів, виявлення місць збору і концентрації осіб, що вживають ці речовини, а також виявлення організацій, зокрема культурно-масових, де поширюються наркотичні та психотропні засоби, і прийняття до них відповідних заходів адміністративного та кримінального законодавства;

- сприяння особам, які зловживають спиртними напоями та наркотичними засобами, а також їх родичам під час скерування до стаціонарних закладів системи охорони здоров'я, надання допомоги родичам під час звернення їх до судових органів з метою визнання цих осіб обмежено дієздатними;

- здійснення профілактичної, діагностичної, консультативної та, у разі потреби, лікувальної допомоги, особливо неповнолітнім, схильним до вживання спиртних напоїв і наркотичних речовин, надання медико-соціальної допомоги сім'ям, члени яких хворі на алкоголізм та наркоманію;

- проведення загальнодержавних заходів щодо пропаганди здорового способу життя, для чого необхідне прийняття відповідної концепції, спрямованої на профілактику алкоголізму і наркоманії, розвиток фізичної культури, спорту, сфери дозвілля.

Беручи до уваги, що до категорії осіб, визначених нами маргінальними, ми відносимо і частину осіб, хворих на СНІД, туберкульоз, інвалідів та інші категорії громадян, через певні обставини відчужених від суспільно-корисних зв'язків, які не мають постійного джерела доходів або мають його в явно недостатній мірі, вважаємо необхідним здійснення спеціально-попереджувальної діяльності і щодо цих категорій громадян, мало того, сьогодні спостерігаються загрозливі тенденції зростання злочинів, які вчинили ВІЛ-інфіковані особи.

Сьогодні підвищена суспільна небезпека проституції полягає в тому, що вона може сприяти масовому поширенню СНІДу. Зазвичай велика кількість статевих партнерів тільки в однієї проститутки різко підвищує небезпеку зараження як її самої, так і осіб, які мають з нею статеві зносини. У цьому разі виникають труднощі з виявленням ланцюга передачі інфекції через те, що перевірка усіх клієнтів повії практично неможлива. Крім того, особи, які займаються проституцією, здатні за характером своїх моральних якостей активно та свідомо розповсюджувати небезпечні захворювання. Жінки, які займаються проституцією, переважно мають сім'ю, дітей, а це створює реальну загрозу їх зараження. Як свідчить дослідження, значна частина їх працює медичними сестрами, вихователями дитячих дошкільних закладів, у системі торгівлі та побутового обслуговування населення. Отже, вони становлять небезпеку зараження не лише для себе, але й для досить широкого кола осіб, не враховуючи своїх сексуальних партнерів.

Відповідно до чинних відомчих нормативних актів на органи Національної поліції України покладається низка обов'язків з профілактики зараження вірусом СНІДу, зокрема:

- а) виявлення осіб з груп підвищеного ризику, насамперед – наркоманів, гомосексуалістів та осіб, які займаються проституцією;
- б) взяття цього контингенту осіб на спеціальний облік;

в) доставлення до лікувальних закладів органів охорони здоров'я тих, хто ухиляється від обстеження, а за законом повинен пройти його, а в деяких випадках – організація їхнього розшуку;

г) провадження досудового розслідування у кримінальних провадженнях про зараження ВІЛ/СНІДом;

д) утримання носіїв ВІЛ в установах виконання покарань.

Водночас слід використовувати в боротьбі з найнебезпечнішими асоціальними та аморальними явищами в нашому суспільстві засоби кримінальної репресії. Доцільно доповнити кримінальне законодавство нормами, які забезпечили б суворішу й рішучішу боротьбу з діяннями, що сприяють проституції.

У єдиній системі запобігання СНІДу, яке здійснюється різноманітними ланками державного та громадського механізму, важлива роль належить органам Національної поліції України, у діяльності яких можна визначити два основних напрями:

– перший – організація і здійснення комплексу правових заходів щодо попередження поширенню цього захворювання серед населення;

– другий – забезпечення комплексу заходів щодо запобігання поширенню СНІДу серед різних категорій осіб, які перебувають на відомчому медичному забезпеченні (особового складу органів поліції, засуджених установ виконання покарань, осіб, які перебувають у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України).

Під час здійснення першого напрямку головне місце займає діяльність органів поліції щодо запобігання поведінки осіб аморальної спрямованості. Як показує практика, ця категорія осіб є основою групи підвищеного ризику стосовно СНІДу. Діяльність органів поліції у цьому напрямку може бути зведена до: своєчасного й повного виявлення осіб, які ведуть антисуспільний, аморальний спосіб життя, їх обліку, висловлення їм офіційного застереження; вжиття дієвих заходів щодо здійснення постійного контролю за їх поведінкою; притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчиняють злочини

проти моралі, як засіб запобігання їх згубного впливу на нестійких членів суспільства; ресоціалізації – тобто здійснення заходів щодо повернення до повноцінного життя осіб, які відбули покарання в установах виконання покарань.

Робота щодо виявлення осіб, які ведуть аморальний спосіб життя, повинна будуватися залежно від того, до якої умовної групи – «явні» чи «приховані» – вони належать. «Явні» – це ті, які постійно перебувають на виду, і до них насамперед належать непрацюючі та молодь, яка не навчається, п'яниці, наркомани, які стоять на обліку в органах охорони здоров'я та поліції. «Приховані» – це ті, які маскують свій спосіб життя. До них насамперед належить гомосексуалісти, люди з іншими статевими збоченнями, інші статеві спотворці (наприклад, педофіли), повії тощо.

Практика засвідчує, що першою категорією осіб найчастіше займаються дільничні офіцери поліції, на частку яких припадає 70–80% виявлених осіб. Для другої ж категорії характерна латентність – тільки кожний 8-й з цих правопорушників потрапляє в поле зору органів поліції. У зв'язку з цим працівникам поліції треба здійснювати заходи щодо виявлення та ліквідації кубел розпусти, встановлення й притягнення до відповідальності осіб, які займаються звідництвом, гомосексуалізмом, проституцією і наркоманією, а також розшуку осіб, які ухиляються від лікування венеричних захворювань.

Участь громадських організацій та громадян у запобіганні СНІДу розгортається на рівні країни, великих регіонів, мікрорайонів, підприємств тощо. Ця робота здійснюється або разом з виконанням основних функцій, або з частковою, іноді повною спеціалізацією (коли громадська організація, колектив формує спеціальні структури для цієї діяльності). Сьогодні простежується така тенденція в сфері запобігання поширенню СНІДу:

а) поява масових громадських рухів, що об'єднують зусилля кількох громадських організацій (наприклад, з екології «Зелений світ» і профілактика СНІДу);

б) створення органів, які формуються на основі спільного представництва державних і громадських суб'єктів запобіжної діяльності, об'єднуючи в собі риси державних і громадських органів (громадські комісії боротьби з алкоголізмом, наркоманією тощо) [⁵⁷³, с. 31–32].

У цій роботі великі завдання покладаються на Асоціацію боротьби зі СНІДом при фонді милосердя і здоров'я, яка покликана об'єднати зусилля громадськості всередині країни, залучити зарубіжні організації до боротьби зі СНІДом, подолати інерцію мислення населення, відомчі й бюрократичні бар'єри, підтримувати організаційні заходи, спрямовані на недопущення поширення хвороби.

Підсумовуючи викладене вище, слід наголосити на необхідності введення для правоохоронних органів офіційного статистичного обліку маргінальних груп, що дасть змогу побачити реальну картину щодо вчинення ними злочинів, зміни щодо їх спрямованості, визначити найбільш криміногенні категорії серед цих груп осіб, на основі чого впроваджувати адекватні заходи запобігання.

4.3. Індивідуально-профілактичні заходи щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами

У науці під індивідуальним запобіганням злочинам розуміють різновид запобігання злочинності щодо конкретної особи. Тобто індивідуальне запобігання становить ту частину запобіжної діяльності, яка здійснюється на стадії, що передуює виникненню злочинного наміру [⁵⁷⁴, с. 146].

Поряд з цим серед кримінологів є й інший підхід, а саме: зазначений напрям запобіжної діяльності як окремо взятий вони не виокремлюють, а

⁵⁷³ Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу: кримінологічні та кримінально-правові проблеми): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1996. 47 с.

⁵⁷⁴ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

відносять індивідуальне запобігання злочинам до змісту та одного з видів спеціально-кримінологічного запобігання злочинам [⁵⁷⁵, с. 39].

Незважаючи на це, науковці єдині в тому, що головним завданням індивідуальної запобіжної діяльності є усунення загрози потенційного злочину [⁵⁷⁶, с. 146]. Як слушно зауважив А. Закалюк, той факт, що теорія запобігання злочинності у певній частині, зокрема у теоретичному обґрунтуванні запобіжних заходів, тактики і методики їхнього застосування тощо, ніби виходить за межі теорії кримінології та користується здобутками інших наук, приміром педагогіки, психології, соціології тощо, не є аргументом для «відокремлення» теорії запобіжної діяльності від теорії кримінологічної науки [⁵⁷⁷, с. 325].

До об'єктів індивідуального запобігання злочинам В. Голіна відніс такі:

- 1) поведінка та спосіб життя осіб, з високою ймовірністю схильних до вчинення злочину;
- 2) соціальні елементи їх особистості, які відображають антигромадську спрямованість;
- 3) соціально значущі під час формування і реалізації особистості деякі психофізичні особливості індивідів;
- 4) несприятливі, криміногенні умови навколишнього середовища та життєвого укладу для особи;
- 5) інші довготривалі обставини, які сприяють створенню криміногенної ситуації і полегшують вчинення злочину [⁵⁷⁸, с. 39].

Залежно від стадії генезису особи злочинця в кримінології виділяють чотири види індивідуального запобігання злочинності:

⁵⁷⁵ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

⁵⁷⁶ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁵⁷⁷ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 325.

⁵⁷⁸ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

1) рання профілактика (запобігання) – стосується об'єктів, які перебувають на початковому етапі криміналізації особи, а саме: необхідно виявляти джерела кримінальних та інших антисуспільних впливів на особу(групу осіб) до того, як цей вплив не подіяв на її (їх) поведінку; одночасно виявляти, коли для особи, яка профілакується, ці контакти виявилися цікавими, аби впливати на конкретні життєві обставини;

2) безпосередня профілактика (запобігання) – стосується осіб, поведінка яких свідчить про розвиток у них негативних інтересів, звичок, стереотипів (відчуження від позитивного мікросередовища, сумнівні знайомства, ін.); безпосередньо беруть участь у вчиненні адміністративних правопорушень;

3) профілактика (запобігання) на етапі злочинної поведінки (пенітенціарний вид) – стосується осіб, що вчинили злочини і стосовно них суд прийняв рішення про застосування різних заходів кримінально-правового впливу;

4) профілактика рецидиву (постпенітенціарний вид) – стосується осіб, що відбули покарання у виді позбавлення волі, але підлягають нагляду з метою запобігання рецидиву [⁵⁷⁹, с. 101–102].

Проте для визначення кола осіб, які потребують індивідуального запобігання, необхідно мати фактичні, правові та кримінологічні підстави [⁵⁸⁰, с. 146]

Фактичні підстави такого запобігання злочинам – реальна поведінка особи, в якій закладений потенційний злочин, враховуючи, що така антисуспільна поведінка є реальним проявом особи, її головною спрямованістю і домінуючим внутрішнім змістом [⁵⁸¹, с. 39–40].

Правові підстави – це урегульованість індивідуального запобігання злочинам нормами права (хоча, як показує вивчення наукової літератури та

⁵⁷⁹ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁵⁸⁰ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁵⁸¹ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

змісту нормативно-правових актів, чинне законодавство в Україні й містить низку правових підстав індивідуального запобігання, але більшість із них мають відомчий характер, що, звичайно, недостатньо) [582, с. 146].

Під кримінологічними підставами необхідно розуміти наявність певного рівня кількісно-якісних показників криміногенності особи, що дає змогу виділити з маси відповідної категорії осіб саме тих, від кого з високим ступенем імовірності слід очікувати вчинення злочину [583, с. 40].

Індивідуальне запобігання злочинам реалізується зазвичай у двох формах:

а) якщо йдеться про усунення причин і умов, які сприяли вчиненню конкретних злочинів, що були виявлені у процесі діяльності спеціальних суб'єктів, то це – вимоги про вжиття заходів організаційно-управлінського, економічно-технологічного та ідеологічного характеру, які реалізуються в особливому процесуальному порядку (глава 4 КПК України «Докази і доказування» [584]);

б) якщо йдеться про особу конкретного злочинця, то застосовуються програми індивідуального коригування неправомірної поведінки [585, с. 102–103].

До напрямів індивідуального запобігання злочинам науковці відносять:

1) переконання; 2) надання допомоги; 3) примус [586, с. 41].

Заходи переконання – це процес логічного обґрунтування особі думки про відмову від криміногенної поведінки, злочинних намірів, антисупільних

⁵⁸² Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с. 146.

⁵⁸³ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

⁵⁸⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>

⁵⁸⁵ Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джужа, В.В. Василевич, О.Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.

⁵⁸⁶ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

постановок (індивідуальні та колективні бесіди; обговорення поведінки особи; прослуховування курсу лекцій на правові теми; ін.) [587, с. 146].

Заходи соціальної допомоги – працевлаштування, поліпшення побутових умов, зміна способу життя завдяки підвищенню соціального статусу, освіти, отримання престижної спеціальності, лікування, встановлення корисних контактів, вибору життєвих перспектив тощо [588, с. 41].

Примус спричиняє для особи несприятливі наслідки фізичного, матеріального та технічного характеру (профілактичний контроль за місцем проживання або навчання особи з боку правоохоронних органів чи громадськості; штраф; адміністративний нагляд; ін.) [589, с. 147].

Як з цього приводу зробив висновок А. Закалюк, саме вплив на особу, яка замислила вчинити злочин або розпочала його вчинення, може відвернути або припинити злочин. Зазначений вплив може бути безпосереднім або опосередкованим, у тому числі із застосуванням оперативних можливостей, через ближнє оточення, членів сім'ї [590, с. 334].

Саме зазначені теоретико-прикладні засади мають складати зміст індивідуального запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, з урахуванням особливостей запобіжної діяльності, що здійснюється у цьому напрямі.

Враховуючи викладене вище, пропонуємо таке визначення індивідуально-профілактичних заходів щодо запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами: *це комплекс різнорідних заходів, що ґрунтуються на кримінологічних знаннях про специфічні антисуспільні риси маргіналів, індивідуальному кримінологічному прогнозуванні їх виникнення та*

⁵⁸⁷ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁵⁸⁸ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

⁵⁸⁹ Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.

⁵⁹⁰ Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика. У 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. : Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. С. 334.

розвитку і спрямовані на виявлення та припинення, попередження їх формування, вчасну діагностику та нейтралізацію, обмеження можливостей маргіналізації й злочинної поведінки.

Отже, ознаками індивідуально-профілактичного запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, є такі:

1) сукупність загальносоціальних та спеціально-кримінологічних заходів запобігання, що адаптовані до особливостей поведінки конкретної особи, до якої застосовуються ці заходи, та суб'єктів, що здійснюють такі заходи;

2) пристосованість зазначених заходів до морально-психологічних властивостей певної особи-маргінала;

3) проведення таких заходів запобігання державними та спеціально уповноваженими недержавними установами. До таких установ належать передусім правоохоронні органи, для яких здійснення заходів щодо запобігання усіх видів злочинів є одним із функціональних обов'язків. Серед недержавних установ можна назвати громадську організацію «Центр допомоги учасникам АТО» або «Соціальний центр адаптації бездоглядних та безпритульних» тощо.

Метою індивідуально-профілактичного запобігання, зокрема маргінального способу життя, є *«позитивна корекція особи»*. А для досягнення цієї мети необхідно, по-перше, виявлення цієї особи, яка веде маргінальний спосіб життя, вивчення його особливостей та джерел, що негативно на неї впливають; по-друге, прогнозування її поведінки і планування заходів індивідуального запобігання, призначених для позитивного впливу на конкретну маргінальну особистість.

Підставами для застосування індивідуально-профілактичних заходів можуть бути дані про неодноразове вчинення особою, яке веде маргінальний спосіб життя, адміністративних правопорушень або злочинів; вчинення нею діянь, що містять ознаки складу злочину; невиконання особою своїх цивільних обов'язків (несплата аліментів, заборгованість по комунальним платежам,

невиконання рішень суду тощо); невиконання особою, засудженою без призначення покарання, або з відстрочкою виконання покарання обов'язків, покладених на неї вироком суду; зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами, а також дані про осіб, які перебувають на обліку в органах охорони здоров'я у зв'язку із захворюваннями на ВІЛ/СНІД, венеричні захворювання, психічні аномалії, у тому числі громадян, до яких застосовувалися примусові заходи медичного характеру; інші дані, які свідчать про маргінальний спосіб життя конкретної особи.

Водночас доводиться визнати, що наведені методи індивідуально-профілактичного впливу на осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, більшою мірою мають лише формальний та малоефективний за своїм значенням характер. Це зумовлено низкою об'єктивних і суб'єктивних причин і насамперед тим, що серед співробітників правоохоронних органів, зокрема органів Національної поліції України, вкрай недостатньо фахівців, які на високому професійному рівні могли б здійснювати таку діяльність.

Результати застосування спеціальних профілактичних заходів до осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, залежать також і від особистої зацікавленості та відповідальності осіб, що її здійснюють. Якщо проведення профілактичної роботи у показниках, наприклад, органів поліції не враховується, то відсутній чинник стимулювання й заохочення цього виду діяльності. З іншого боку, службові особи, відповідальні за здійснення цих функцій, не несуть ніякої відповідальності, що навряд чи сприяє своєчасній та ефективній запобіжній діяльності маргінального способу життя, а також вчиненню злочинів особами, які його ведуть.

У системі Національної поліції основним суб'єктом, який виконує повноваження з превентивної (профілактичної) роботи, є дільничний офіцер поліції. Його діяльність регламентується низкою нормативно-правових актів,

але головними з них є Закон «Про Національну поліцію» (2015 р.) [591] та «Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції» (2017 р.) [592].

Поліція у своїй діяльності застосовує різноманітні методи адміністративного нагляду, найважливішими серед них, безперечно, є:

– безпосереднє спостереження в громадських місцях за виконанням громадянами та посадовими особами загальнообов'язкових правил;

– періодичні перевірки виконання органами, посадовими особами та громадянами встановлених правил;

– виявлення порушень під час перевірки скарг, заяв, пропозицій та іншої інформації про правопорушників [593, с. 76].

Адміністративний нагляд, що здійснюється поліцією, можна поділити на загальний та спеціальний. Загальний адміністративний нагляд полягає у здійсненні нагляду за дотриманням загальнообов'язкових правил, до яких можна віднести правила перебування іноземців на території України, дотримання правил дозвільної системи, паспортної системи тощо.

Спеціальний адміністративний нагляд поліції, який можна вважати примусовим заходом, полягає у здійсненні нагляду за поведінкою певної категорії громадян. Він встановлюється за звільненими з місць позбавлення волі відповідно до Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» (1994 р.) [594].

Превентивний облік – комплекс заходів щодо запобігання, попередження, фіксації та припинення протиправних дій, а також взяття на облік та накопичення відомостей щодо категорії осіб, які проживають на території обслуговування та підлягають контролю з боку дільничного офіцера

⁵⁹¹ Про Національну поліцію: Закон від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19>

⁵⁹² Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції: наказ МВС України від 28 лип. 2017 р. № 650. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1041-17>

⁵⁹³ Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навчальний посібник / за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. НАПрН України О. М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2017. 242 с.

⁵⁹⁴ Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон від 1 груд. 1994 р. № 264/94-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/94-%D0%B2%D1%80>

поліції. Індивідуальна превентивна робота – комплекс заходів щодо конкретних осіб, схильних до вчинення правопорушень, та осіб, які перебувають на обліках в органах поліції, з метою попередження вчинення ними злочинів та інших правопорушень [⁵⁹⁵; ⁵⁹⁶; ⁵⁹⁷].

Відповідно до статті 26 Закону України «Про Національну поліцію» [⁵⁹⁸] поліція наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, стосовно осіб, щодо яких поліцейські здійснюють профілактичну роботу. З метою упорядкування відомостей про осіб, які вчинили правопорушення та щодо яких поліцейські здійснюють профілактичну роботу, створено інформаційну підсистему «Особа», в якій обліковуються особи: обвинувачені, обвинувальний акт стосовно яких направлено до суду; засуджені за вчинення кримінальних правопорушень, виконання вироку щодо яких не пов'язано з позбавленням волі; звільнені з місць позбавлення волі, які відбували покарання за умисний злочин і в яких судимість не знято; раніше судимі, за якими встановлено адміністративний нагляд; раніше судимі, засуджені до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджені два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини; особи, які страждають на тяжкі психічні розлади і перебувають на спеціальному обліку в закладах охорони здоров'я; вчиняють насильство в сім'ї та яким було винесено офіційне застереження про неприпустимість вчинення насильства в сім'ї; діти, які перебувають на профілактичному обліку та щодо яких заведено обліково-профілактичні справи; вчиняють правопорушення, що пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів або психотропних речовин

⁵⁹⁵ Блажівський Є. М. Моніторинг протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2013. 372 с.

⁵⁹⁶ Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.

⁵⁹⁷ Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Прецедент, 2009. 348 с.

⁵⁹⁸ Про Національну поліцію: Закон від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19>

(«Наркобізнес»); вчиняють правопорушення у місцях проведення спортивних заходів або у зв'язку з ними («Проблемний уболівальник»).

Дільничний (старший) офіцер поліції ставить на облік та у межах своєї компетенції проводить превентивні заходи з особами, які перебувають на обліках органів поліції. Вносить начальникові поліції пропозиції про встановлення адміністративного нагляду за раніше судимими, здійснює контроль за дотриманням такими особами правил відповідно до Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі» та встановлених судом обмежень. Уживає заходів щодо притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності осіб, які порушують встановлені правила адміністративного нагляду. Виявляє на поліцейській дільниці осіб, які допускають правопорушення в сім'ях, уживають наркотичні засоби і психотропні речовини без призначення лікаря, психічно хворих, які створюють безпосередню загрозу для себе та оточуючих. Уживає до зазначених осіб своєчасні превентивні заходи впливу з метою недопущення вчинення ними правопорушень. Про отриману інформацію повідомляє заінтересовані підрозділи та служби поліції, органи державної влади та місцевого самоврядування. Установлює місця збору осіб, схильних до скоєння правопорушень, осіб, які надають приміщення для вживання наркотиків і психотропних речовин, розпивання спиртних напоїв і розпусти, втягують неповнолітніх у злочинну діяльність, про що інформує заінтересовані служби поліції для вжиття заходів реагування.

Перелік осіб, щодо яких дільничний офіцер поліції здійснює заходи індивідуальної превентивної роботи (індивідуальної профілактики), такий:

1. Проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання осіб, звільнених з місць позбавлення волі (далі – раніше судимі особи), перелік яких визначено Законом України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі»:

– засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо під

час відбування покарання їх поведінка свідчила, що вони вперто не бажають стати на шлях виправлення і залишаються небезпечними для суспільства;

– засуджених до позбавлення волі за тяжкі, особливо тяжкі злочини або засуджених два і більше разів до позбавлення волі за умисні злочини, якщо вони після відбування покарання або умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, незважаючи на попередження органів Національної поліції, систематично порушують громадський порядок і права інших громадян, вчиняють інші правопорушення;

– засуджених до позбавлення волі за один із злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [599].

До загальних форм індивідуально-профілактичної роботи дільничного інспектора із засудженими особами належать: профілактичні бесіди; усне попередження про неприпустимість протиправних дій; роз'яснювальна робота серед зазначеної категорії осіб про наслідки протиправної поведінки, профілактичні перевірки; правова агітація та пропаганда, правове виховання, профілактична допомога засудженим (наприклад у соціальній реабілітації, працевлаштуванні тощо); організаційна допомога громадським об'єднанням, органам соціального захисту у реабілітації засуджених осіб; інформаційна взаємодія з оперативними підрозділами, кримінально-виконавчою інспекцією.

Спеціальні форми: взяття таких осіб на профілактичний облік; притягнення їх до адміністративної чи кримінальної відповідальності; привід засуджених осіб, які ухиляються від виконання покарання; затримання і конвоювання осіб, які ухиляються від виконання покарання, непов'язаного з позбавленням волі, знаходяться у розшуку [600, с. 310].

⁵⁹⁹ Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон від 1 груд. 1994 р. № 264/94-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/94-%D0%B2%D1%80>

⁶⁰⁰ Кримінально-виконавче право: підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодєд та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2015. 392 с.

Органи Національної поліції відіграють головну роль в здійсненні адміністративного нагляду за особами, звільненими з місць позбавлення волі. Саме вони контролюють належне виконання нагляду, а також забезпечують запобігання вчиненню нових злочинів окремими особами, які звільнилися з виправних установ, та здійснюють виховний вплив на них.

2. Проведення індивідуально-профілактичної роботи щодо осіб, які вчиняють насильство в сім'ї:

Відповідно до статті 10 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [601] уповноважені підрозділи органів Національної поліції беруть на профілактичний облік кривдників та проводять з ними профілактичну роботу. Такий порядок визначений наказом МВС України від 25 лютого 2019 року № 124 «Про затвердження порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України» [602].

3. Проведення індивідуально-профілактичної роботи щодо осіб, які уживають наркотичні засоби і психотропні речовини без призначення лікаря:

Відповідно до спільного наказу Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України Мін'юсту України «Про затвердження Інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які не законно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини» (1997 р.) особи, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, направляються органами поліції на медичний огляд до лікувально-профілактичного закладу, що здійснює диспансерну наркологічну допомогу [603].

⁶⁰¹ Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

⁶⁰² Про затвердження порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України: наказ МВС України від 25 лютого 2019 р. № 124. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0270-19#n14>

⁶⁰³ Про затвердження Інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини: наказ МОЗ України, МВС

Підставою для взяття на облік таких осіб є встановлення діагнозу «наркоманія», «токсикоманія» або стану наркотичного сп'яніння. Національна поліція України веде облік усіх осіб, щодо яких встановлено, що вони незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, крім осіб, які добровільно звернулися за медичною допомогою та виконують рекомендації лікаря.

Відповідно до Закону України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними» (1995 р.) порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини, визначається спільним нормативно-правовим актом центральних органів виконавчої влади, що забезпечують формування державної політики у сферах охорони здоров'я, обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, протидії їх незаконному обігу, Міністерства внутрішніх справ України, Генеральної прокуратури України [604].

4. Проведення індивідуально-профілактичної роботи щодо психічно хворих, які створюють безпосередню загрозу для себе та оточуючих.

Відповідно до Закону України «Про психіатричну допомогу» (2000 р.) [605] та спільного наказу Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України «Про заходи щодо запобігання небезпечним діям з боку осіб, які страждають на тяжкі психічні розлади» [606] поліцейські зобов'язані надавати допомогу медичним працівникам, за їх зверненням, під час надання психіатричної допомоги в примусовому порядку та забезпечувати

України, Генеральної прокуратури України, Мін'юсту України від 10 жовт. 1997 р. № 306/680/21/66/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0534-97/sp:max25>

⁶⁰⁴ Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон від 15 лют. 1995 р. № 62/95-ВР. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80>

⁶⁰⁵ Про психіатричну допомогу: Закон від 22 лют. 2000 р. № 1489-ІІІ. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>

⁶⁰⁶ Про заходи щодо запобігання небезпечним діям з боку осіб, які страждають на тяжкі психічні розлади: наказ МОЗ України, МВС України від 19 груд. 2000 р. № 346/877. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0100-01>

безпечні умови для доступу до особи та її психіатричного огляду. Органи поліції повинні запобігати діям з боку особи, якій надається психіатрична допомога в примусовому порядку, що загрожують життю і здоров'ю оточуючих та інших осіб, та вживати заходи щодо забезпечення схоронності залишеного без нагляду майна та житла особи, яка госпіталізується в примусовому порядку, а у разі потреби – проводити розшук особи, якій психіатрична допомога повинна надаватися в примусовому порядку.

Дільничний (старший) офіцер поліції, крім загальної превенції серед населення на території поліцейської дільниці, здійснює превентивні заходи щодо осіб, схильних до вчинення правопорушень, та осіб, які перебувають на обліках в органах поліції, щодо попередження вчинення з їх боку правопорушень з широким залученням до цієї роботи населення та громадськості.

У контексті індивідуально-профілактичної роботи дільничного офіцера поліції щодо маргінальних груп населення варто розглянути особливості такої роботи у сільській місцевості. Специфіка роботи дільничного офіцера поліції, який обслуговує сільську місцевість, насамперед визначається віддаленістю адміністративної дільниці від територіального органу Національної поліції, необхідністю виконання ним у тісній взаємодії з виконавчими органами сільських, селищних рад і громадськими організаціями функцій інших служб органів внутрішніх справ.

Коли за дільничним офіцером поліції закріплюється адміністративна дільниця в сільській місцевості, то враховується її територія (особливості, розміри та межі), кількість сільських (селищних) рад та населених пунктів, віддаленість їх від територіального органу Національної поліції та між собою, стан оперативної обстановки.

Оптимальна кількість дільничних офіцерів поліції для відділу, відділення поліції визначається із розрахунку 1 дільничний офіцер поліції (у тому числі і для сільської місцевості) на 7–12 тис. населення з урахуванням площі території, кількості населених пунктів, специфіки регіону, проблем

територіальних громад [607].

Доцільно закріплювати адміністративну дільницю за дільничним офіцером поліції у межах однієї сільської (селищної) ради, що дасть йому можливість більш ефективно впливати на стан правопорядку на її території, оперативно реагувати на звернення громадян щодо вчинення злочинів та інших правопорушень.

Особливості індивідуальної превенції (індивідуально-профілактичної роботи) дільничного офіцера поліції у сільській місцевості: систематично вивчати оперативний стан, що склався на дільниці; добре знати людей, які мешкають на дільниці, систему доріг і ліній зв'язку, руху транзитного і місцевого транспорту; вивчати поведінку та спосіб життя осіб, що перебувають на профілактичних обліках; знати місця масового відпочинку громадян, а також місця проведення релігійних обрядів; знати дислокацію об'єктів торгівлі, місць зберігання товарно-матеріальних цінностей у сільській раді та інших підприємств та організацій, що розташовані на дільниці, їх технічну оснащеність і систему охорони, дні видачі заробітної плати; знати власників авто, мото транспорту серед осіб, що проживають на дільниці.

Отже, проведена робота показує, що індивідуально-профілактичний вплив – це досить різнобічна за змістом і формою діяльність. Водночас вона спрямована на досягнення єдиної мети – запобігання злочинам та інших правопорушень з боку профілактованих осіб на основі формування у них поваги й суворого дотримання чинних норм та правил. Досягнення цієї мети можливе за умови послідовного дотримання принципів: законності, безперервності, комплексності й диференційованості у здійсненні профілактичного впливу.

Щоб діяти у межах законності, дільничний офіцер поліції повинен добре знати чинний порядок проведення індивідуально-профілактичних заходів; свої права й обов'язки; права й обов'язки інших суб'єктів профілактики, яких

⁶⁰⁷ Про запровадження нових форм і методів роботи територіальних підрозділів ГУНП у Київській, Львівській та Харківській областях: наказ Національної поліції України від 22 січ. 2016 р. № 53.

він залучає як помічників, а також права й обов'язки конкретних профілакованих осіб. Вимога безперервності полягає у тому, що виховна робота з особами, які підпадають під профілактичний вплив, не повинна проводитися час від часу, розрізнено, а її необхідно здійснювати послідовно, проводячи взаємозв'язок між окремими заходами. Реалізація принципу комплексності буде мати успіх у тому разі, якщо численні форми, методи, прийоми профілактичного впливу будуть взаємозалежні й підпорядковані кінцевій меті індивідуальної профілактики. Диференційованість означає, що профілактичний вплив здійснюється не шаблонно, а з урахуванням особливостей особи конкретного профілакованого, обставин навколишнього середовища.

Тут необхідне правильне поєднання методів переконання і примусу.

Досвід свідчить, що позитивних результатів домагаються ті дільничні офіцери поліції, які використовують у своїй індивідуально-профілактичній роботі з профілакованими не методи примусу, хоча й такі присутні в їхній практиці, а переконання, надання всебічної допомоги для досягнення головної мети – повернення до нормального життя соціально неблагополучних осіб.

Проведене нами дослідження показало, що у роботі дільничного офіцера поліції ще багато невирішених проблем в індивідуальній профілактиці. На нашу думку, щоб її поліпшити, необхідно вирішити низку організаційних питань, зокрема: підняти рівень їх взаємодії із представниками громадських формувань, адміністрацією підприємств, організацій, установ та іншими підрозділами органів поліції; постійно проводити цілеспрямоване навчання щодо покращення форм, методів та прийомів індивідуально-профілактичної роботи; організувати регулярне вивчення форм і методів індивідуально-профілактичної роботи кращих працівників, що дасть змогу досягти високих кінцевих результатів щодо запобігання злочинам та інших правопорушень з боку профілакованих осіб; удосконалювати організаторську й виховну роботу серед працівників, домагаючись формування в них необхідних ідейних, моральних і професійних якостей, високого почуття службового

обов'язку, неухильного дотримання законності, вміння працювати в умовах розширення демократії й гласності.

У контексті індивідуально-профілактичної діяльності варто також розглянути діяльність інспектора ювенальної превенції Національної поліції України. Завдання індивідуальної профілактичної роботи з конкретною дитиною полягає в тому, щоб змінити її негативні ціннісні орієнтації, подолати антигромадські погляди й установки, переорієнтувати її поведінку в соціально схвальному напрямі [⁶⁰⁸, с. 206].

Індивідуальна профілактика злочинності дітей полягає насамперед в організації роботи з виявлення та встановлення профілактичного обліку щодо дітей-правопорушників та батьків, які сприяють правопорушенням дітей.

Залежно від етапів здійснення індивідуальної профілактики щодо безпритульної (бездоглядної) дитини варто виокремити заходи, які можуть застосовуватися до таких осіб. На першому етапі: профілактична бесіда (переконання); роз'яснення законодавства; усне попередження про неприпустимість протиправних дій; взяття на профілактичний облік безпритульної (бездоглядної) дитини; усунення причин та умов безпритульності (бездоглядності); відновлення загальноосвітнього або професійного навчання; працевлаштування; поміщення до закладу соціального захисту для безпритульних (бездоглядних) дітей; здійснення поліцейського піклування; передання дитини батькам (біологічним матері та батькові дитини) або усиновителям, опікунам, піклувальникам чи органам опіки та піклування; надання комплексної соціальної, психологічної, педагогічної, медичної, правової та іншої допомоги; влаштування дитини до стаціонарних соціально-медичних установ та інших закладів соціальної підтримки (догляду).

На другому етапі: проходження просвітницько-профілактичних чи корекційних програм; винесення заборонного припису; поміщення дитини в

⁶⁰⁸ Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.

приймальник-розподільник для дітей. Щодо притягнення дитини (віком від 16-ти до 18 років) до адміністративної відповідальності, то такі заходи умовно можна поділити на дві групи. До першої належать заходи громадського впливу, що не пов'язані з ужиттям заходів адміністративного стягнення (зобов'язання публічно або в іншій формі попросити вибачення в потерпілого; попередження; догана або сувора догана; передання неповнолітнього під нагляд батьків або особам, які їх замінюють, чи нагляд педагогічному або трудовому колективу за їх згодою, а також окремим громадянам на їх прохання). Другу групу утворюють заходи, які передбачають ужиття заходів адміністративного впливу за вчинення особами окремих видів адміністративних правопорушень, що за змістом мають небезпечний характер і вимагають особливої реакції держави на їх попередження і припинення в майбутньому: штраф, штрафні бали, оплатне вилучення предмета, який став знаряддям учиненого або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення; конфіскація предмета, який став знаряддям учиненого або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, грошей, одержаних унаслідок учинення адміністративного правопорушення; позбавлення спеціального права, наданого цьому громадянину, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю; громадські роботи; виправні роботи; адміністративний арешт [609]. Третій етап характеризується безпосереднім учиненням злочину, тому до особи (зокрема безпритульної (бездоглядної) дитини) можуть додатково застосовувати такі заходи, крім передбачених на першому етапі: кримінальне покарання, яке є основним, – у виді штрафу, громадських робіт, виправних робіт, арешту, позбавлення волі на певний строк, а також додатковим [610].

Четвертий етап індивідуально-профілактичних заходів щодо безпритульної (бездоглядної) дитини-правопорушника застосовують з метою

⁶⁰⁹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.

⁶¹⁰ Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

запобігання рецидивним виявам з боку дитини, яка була вже засуджена. Важливим компонентом є пробація, а також соціальний патронаж безпритульної (бездоглядної) дитини після відбування покарання у виді обмеження волі або її позбавлення на певний строк [⁶¹¹, с. 204–205].

Підрозділи органу пробації щодо конкретної дитини здійснюють такі заходи: сприяння залученню дитини до навчання та здобуттю нею повної загальної середньої освіти; проведення соціально-виховної роботи із засудженою дитиною із залученням батьків або їхніх законних представників; здійснення нагляду за дитиною, звільненою від відбування покарання з випробуванням; реалізація пробаційних програм щодо дитини, звільненої від відбування покарання з випробуванням; проведення соціально-виховної роботи із засудженою дитиною, до якої застосовано пробацію; визначення криміногенних чинників, що впливають на поведінку засудженої дитини, розроблення й реалізація заходів щодо їх усунення за індивідуальним планом роботи; проведення індивідуально-виховної роботи з батьками або законними представниками засудженої дитини щодо залучення перших до соціально-виховної роботи, яка проводиться з таким засудженим; залучення волонтерів пробації до здійснення нагляду за засудженою дитиною з метою проведення з нею соціально-виховної роботи [⁶¹²].

У сучасній кримінології та психології варто виокремити дві основні технології подолання соціальних деструкцій у дітей та оволодіння навичками,

⁶¹¹ Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.

⁶¹² Типове положення про сектор ювенальної пробації: наказ Міністерства юстиції України від 18 серп. 2017 р. № 2649/5. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1031-17>

уміннями та знаннями, необхідними для ресоціалізації [⁶¹³; ⁶¹⁴; ⁶¹⁵; ⁶¹⁶]: соціально-педагогічна профілактика та психолого-педагогічний супровід.

Технологія *соціально-педагогічної профілактики* спрямована на попередження, усунення або нейтралізацію основних причин і умов, що викликають різні види соціальних відхилень у поведінці дітей, які вчинюють злочини. Ця технологія належить до категорії групової, масової роботи. У межах соціальних закладів (притулків, інтернатів та ін.) вона реалізується в системі виховної роботи та охоплює діяльність гуртків, екскурсійну роботу, спеціальні заняття з формування культури поведінки, загальні педагогічні заходи, взаємодію з іншими установами.

Технологія *психолого-педагогічного супроводження* є індивідуальною, вона охоплює збір інформації, первинне формулювання проблеми, психолого-педагогічну діагностику, розроблення рекомендацій для дитини, батьків (якщо вони є) та соціальних працівників і правоохоронців. У нашому варіанті вона повинна реалізовуватися у вигляді психокорекційної програми, до якої повинні залучатися діти, які перебувають на профілактичному обліку в органах ювенальної превенції за вчинення правопорушень, або діти, які ведуть маргінальний спосіб життя.

Враховуючи деструктивне світосприйняття дитини, яка вчиняє правопорушення, основним завданням у соціальному аспекті є залучення її до самостійної й передусім винагородженої праці над опануванням шкільних знань. Саме наявна наочна винагорода (безкоштовний відпочинок у літній час, екскурсії та подорожі, допомога у працевлаштуванні, відвідування спортивних секцій та інших гуртків) є чинником виклику довіри до фахівців, які працюють

⁶¹³ Бондаренко Т. В., Вакуленко О. В., Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників щодо соціального супроводу випускників соціальних закладів. Київ, 2006. 168 с.

⁶¹⁴ Евтихов О. В. Практика психологического тренинга. СПб.: Речь, 2004. 168 с.

⁶¹⁵ Пихтіна Н. П., Новгородський Р. Г. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: навч.-метод. посіб. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.

⁶¹⁶ Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей: дис...канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. 207 с.

з такими дітьми. Це спрямовує свідомість дітей до конструктивних та позитивних надбань: існує винагорода – фізично відчутний стимул.

На перший план, як показало наше дослідження, виступає проблема оптимізації працездатності, що сприятиме підвищенню успішності, розуміння необхідності шкільних знань та інтересу до шкільних дисциплін. Усю роботу з формування позитивного ставлення до навчальної діяльності слід ґрунтувати на корекції інтелекту дітей, які вчиняють корисливі правопорушення: чим вищий їх інтелект, тим більш здатними вони є до навчання.

Із зазначеного вище зрозуміло, що за певних умов і за допомогою використання відповідного педагогічного впливу, у значної маси дітей, які мають злочинну спрямованість, можна стимулювати достатньо високий рівень ставлення до навчальної діяльності.

Активізація інтелектуальних даних є найважливішою метою корекційно-виховної педагогіки для таких дітей. Реалізувати таку установку можна за умови засвоєння ними конкретного навчального матеріалу. Це дидактичне завдання можливо вирішити за допомогою розвитку та використання дидактичних принципів, на яких будується педагогічний процес.

Психологічну корекцію відхилень у функціонуванні емоційно-вольової сфери слід здійснювати диференційовано. Зокрема, щодо осіб з високим рівнем відхилень доцільно застосовувати проєктивні методи з метою забезпечення їх емоційного благополуччя, що є підґрунтям подальшого розвитку пізнавальної сфери.

Отже, для досягнення позитивних змін у поведінці й діяльності дітей-маргіналів, які вчинюють злочини, у процесі профілактичної та корекційно-виховної роботи у відповідних соціальних закладах слід вирішувати такі завдання: 1) здійснити кримінологічну оперативну психолого-педагогічну та соціальну діагностику; 2) виявити зону найближчого розвитку дитини й розробити рекомендації для досягнення успіхів у навчально-виховній діяльності; 3) домогтися того, щоб ці рекомендації були прийняті всіма

людьми, які оточують дитину; 4) навчити всіх, зокрема і дитину, виконувати розроблені рекомендації, тобто навчити їх новим відносинам, іншій поведінці, надаючи необхідні для цього психолого-педагогічні знання; 5) здійснювати спостереження за виконанням рекомендацій, за взаємодією відповідальних осіб з дитиною і, у разі потреби, вносити відповідні корективи в цей процес; б) продовжувати цю роботу до того часу, поки не будуть досягнуті позитивні зміни в поведінці, діяльності та взаємовідносинах дитини (заміна панування у свідомості дитини насильства на позитивні уявлення про світ).

Найбільш ефективним способом вирішення цих завдань є, на нашу думку, «терапія середовищем», у нашому разі – психолого-педагогічний супровід дітей у великій соціалізованій групі, зокрема у навчальному класі, залучення їх до життя шкільного колективу, приклад особистої поведінки вчителів та конструктивної взаємодії між собою учнів.

Отже, індивідуальна профілактика працівників органів Національної поліції України містить у собі низку послідовних, взаємозалежних стадій: виявлення осіб, від яких можна чекати вчинення протиправних дій, спостереження за ними, здійснення профілактичного впливу. Усі ці стадії важливі й необхідні, оскільки лише в їхній комплексній єдності можлива індивідуально-профілактична діяльність.

ВИСНОВКИ

У монографії проведено дослідження маргінальних груп в Україні та розроблені заходи щодо запобігання вчинення ними злочинів. На його основі сформульовано наукові положення й рекомендації, що відповідають вимогам наукової новизни, мають значення для науки та правоохоронної практики.

Сучасне українське суспільство має чимало проблем, що потребують негайного втручання з боку влади для їх розв'язання. Особливе місце серед цих проблем посідає поширення процесу маргіналізації суспільства, який спричинений деформацією базових державних та громадських інститутів, руйнуванням соціокультурних, ідеологічних, політичних та економічних основ життя і, як наслідок, втратою ціннісних орієнтацій, невпевненістю людей у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту, стрімким зниженням рівня життя населення країни тощо. Невизначеність положення маргіналів, відсутність стійкої шкали ціннісних орієнтирів, зниження в багатьох соціального статусу у зв'язку з втратою роботи призводить до нагромадження негативної соціальної енергії, до деструктивних тенденцій у розвитку суспільства. З одного боку, поширюється політико-правовий нігілізм та масова аномія, а з другого – зростають протестні настрої серед різних верств населення.

Інтенсивні зміни, що відбуваються у суспільстві, впливають на інтереси всіх груп населення, спричиняють такі явища, як бідність, безробіття, економічну та соціальну нестабільність, та потребують теоретичного вивчення та пошуку дієвих механізмів вирішення пов'язаних з ними проблем. Розвиток наукових уявлень стосовно феномена маргінальності в Україні розподілено на чотири етапи. I-й етап (кінець XIX – початок XX ст.): у цей період ще не існувало окремого спеціального поняття маргінальності, але фактично вже тоді було закладено початок дослідження цього явища. Цей етап акумулює ідейно-теоретичні передумови вивчення феномена маргінальності та пов'язаний з іменами таких видатних європейських учених, як К. Маркс, Г. Зіммель, які заклали основу вивчення структурної маргінальності, а також з

постатями Дж. Ройса, Г. Мюнстерберга та інших, які представляли американську гілку й започаткували дослідження маргінальності як соціокультурного феномена; II-й етап (20–30-ті роки ХХ ст.) представляє собою розвиток ідеї маргінальності, яка проаналізована у працях представників Чиказької школи урбан-соціології, до якої, зокрема, належать Р. Парк, Е. Стоунквіст, М. Голдберг; III-й етап (1950 рік – до 1991 року) – відбувається оформлення теоретичних пояснень маргінальності в американській та західноєвропейській соціологічних традиціях; IV-й етап (1991 рік – теперішній час) – становлення та розвиток маргінальності як об'єкта кримінологічних досліджень в Україні (у кримінологічній науці проблема маргінальності знайшла своє відображення у працях В. Волосевича, А. Голодняк, В. Дрьоміна, Г. Зубка, М. Краснова, В. Онікієнка, В. Писарева, Е. Побегайло, Ю. Стрелковської, О. Черниша, М. Черниш та ін.).

Маргінал – це особа або група, спільнота, яка формується на межі соціальних верств та структур і в межах процесів переходу від одного типу соціальності до іншого або в межах одного типу соціальності унаслідок її серйозної деформації. Маргінальність – стан кризи, пережитий індивідом під впливом навколишнього оточення, що виражається в такій зміні способу життя, цілей і спрямованості особи, яка призводить до її десоціалізації й конфлікту із суспільством. У такому разі маргіналом буде вважатися особа, яка перебуває на периферії суспільства, між його верствами або втягнута в конфлікт декількох культур. До маргіналів відносять мігрантів, осіб без певного місця проживання, жебраків, осіб, що займаються бродяжництвом, проституцією, алкоголіків, наркоманів, осіб, які звільнилися з місць позбавлення волі. Вони не тільки займають крайнє становище, а й найменш захищені на правовому та соціальному рівні. До ознак маргінальності віднесено такі характеристики, як: відсутність нормативного регулювання правового становища особи; виключення або відмова особи від підтримки соціальних відносин і зв'язків (десоціалізація особи); криза особи, пов'язана з конфліктом декількох систем соціального регулювання, культур, цінностей.

На основі проведеного дослідження маргінальні групи розподілено на:

- 1) політичні (політичні ув'язнені; політичні емігранти; етнічна опозиція, яка сповідує екстремізм; екстремістські угруповання титульної нації);
- 2) соціально-економічні (безробітні, особи без професії та освіти та ін.);
- 3) соціальні (бомжі, наркомани, тобто ті, хто втратив свої соціальні коріння, позбувся членства в тих первинних утвореннях, в яких людина з'являється на світ, проходить перші уроки соціалізації і готується до нормального входження в суспільство);
- 4) культурологічні (особи без громадянства; особи, які не володіють офіційною (державною) мовою; безграмотні люди, особи, відчужені від освіти і культури; аморальні люди);
- 5) соціально-психологічні (індивідуалісти та егоїсти: особи з підвищеною формою агресії тощо);
- б) індивідуальні (фізично і психічно хворі людей у крайній формі);
- 7) кримінальні (злочинці; особи, які уникли арешту і суду, переховуються від правоохоронних і судових органів; засуджені; особи, які відбули кримінальне покарання).

Правомірна поведінка – це поведінка, що відповідає приписам норм права; суспільно необхідна, бажана або соціально припустима, з погляду інтересів суспільства, поведінка суб'єктів права, що відповідає приписам правових норм і забезпечується державою. Користь правомірної поведінки для суспільства очевидна. Не викликає сумнівів те, що виконання норм права та дотримання юридичних заборон сприяє конструктивному розвитку суспільства, виникненню позитивних змін, налагодженню ефективної роботи органів державної влади та місцевого самоврядування, досягненню консолідації української нації тощо. Соціально-правова напруга, виникнення значної кількості конфліктів призводить до руйнації ієрархії цінностей, що є фундаментом правомірної поведінки особи. Водночас посилення процесів соціального розшарування суспільства, зміни ціннісних орієнтирів та масова десоціалізація населення в Україні створили підстави для збільшення в нашому суспільстві маргінальних процесів. Унаслідок цього з'являються особи з низьким рівнем правосвідомості, які характеризуються нормативно-

правовою невизначеністю, внутрішньою відмовою від підкорення нормам права, тобто ці особи перебувають на межі правомірної поведінки. Вони підкоряються нормам права лише через страх перед покаранням за свої протиправні дії.

Під маргінальною поведінкою особи слід розуміти такий вид правомірної поведінки, що зумовлений об'єктивною дійсністю, низьким рівнем правової культури та правової свідомості особи, протікає у формі внутрішньоособистісного конфлікту, виражається у нехтуванні суспільними цінностями, враховує лише власні амбіції та інтереси, полягає у дотриманні правових заборон і виконанні обов'язків через небажання нести відповідальність. Кримінологічними ознаками такої поведінки особи є: 1) об'єктивна зумовленість; 2) низький рівень правової культури та правової свідомості суб'єкта маргінальної поведінки; 3) має форму внутрішньоособистісного конфлікту; 4) небажання людини пізнати не тільки правову дійсність навколо себе, а й те, що їй гарантовано державою; 5) нехтування суспільними цінностями на догоду власним амбіціям та інтересам; 6) дотримання та виконання норм права через небажання нести відповідальність.

Структура маргінальної поведінки особи охоплює чотири елементи: об'єкт; об'єктивну сторону; суб'єкт; суб'єктивну сторону. Модель такого складу являє собою пізнавально-інформаційну категорію, є інструментарієм, продуктом мислення, за допомогою якого здійснюється кримінологічна оцінка поведінки людини. Така конструкція надає можливість повною мірою, комплексно з'ясувати та проаналізувати структуру маргінальної поведінки особи. У кримінології маргінальна поведінка особи характеризується як перехідна (гранична) між правомірною та протиправною. Суб'єкт маргінальної поведінки живе водночас у двох світах, не адаптувавшись до жодного з них. Він характеризується низьким рівнем правової культури та відсутністю необхідної поваги до права. Особливе значення для маргінальної поведінки має установка (правова, психологічна) як система ціннісних

орієнтацій особи, які сфокусовані в конкретному напрямі (Д. Узнадзе). Ця установка є для неї обов'язковою, тоді як ціннісна орієнтація може залишитися фактом свідомості та не виявляється в тому або іншому акті, а лише нести інформацію про найбільш прийнятну форму реалізації прав та обов'язків.

Для маргінальної поведінки характерними є граничність, балансування на межі правомірного та неправомірного, тобто вона охоплює і правомірну, але близьку до неправомірної, і неправомірну поведінку. Така поведінка суб'єкта передбачає рівні можливості вчинення ним правопорушення або правомірного вчинку. Маргінали нерідко стають жертвами різних злочинів або злочинцями, а маргінальний спосіб життя зазвичай передуює вчиненню особою злочину.

Характерною рисою маргінальної особистості є правовий нігілізм. Типовою формою вияву правового нігілізму маргінальних груп можна назвати навмисне порушення чинних нормативно-правових актів, масове невиконання юридичних приписів. Безнормність породжує тотальну криміналізацію соціальних відносин, яка є результатом еволюції злочинності, відсутності ефективного запобігання їй, маргіналізації суспільства і створення умов, за яких послуги криміналітету є для частини соціуму більш прийнятними, ніж послуги з боку держави, та призводить до подальшого розвитку злочинності. Формуючись як відображення суспільства, кримінальна сфера водночас поглиблює проблеми цього суспільства.

Конфліктогенність маргінального стану чинить дестабілізаційний вплив на соціальну структуру. Основою маргінальних явищ є процеси дезорганізації, руйнування, розриву соціальних зв'язків, які супроводжують будь-які структурні перетворення. Серед об'єктивних чинників, що спричиняють маргіналізацію суспільства, можна назвати такі: трансформаційні процеси в суспільстві, суспільна криза, відсутність досвіду управління кризовим суспільством, проектування на конкретне суспільство апробованих в інших країнах моделей демократії без урахування національних особливостей, боротьба за владу та розподіл власності, зміна системи цінностей населення,

недостатня розробленість нормативно-правової бази тощо. Можливість маргіналізації людини безпосередньо залежить від її особистісних якостей. Можна стверджувати, що страхи та неврози, зовнішній тиск, психічні розлади та антисоціальні тенденції здатні призвести до маргіналізації особи. Маргіналізація суспільства є небезпечним процесом, що спричиняє появу широкого спектру глобальних загроз. Поширення цього явища стимулює кількісну та якісну динаміку злочинності, є вагомим криміногенним чинником.

До категорії відчужених і соціально неадаптованих належать: мігранти-маргінали; особи, які відбули покарання у виді позбавлення волі; особи, які зловживають алкогольними напоями, наркотичними, психотропними та іншими сильнодіючими речовинами; безробітні особи; особи без постійного місця проживання, у тому числі і безпритульні діти, а також особи, які хворі на СНІД. За такою класифікацією надана кримінологічна характеристика злочинів, які ними вчиняються.

На сучасному етапі суспільних трансформацій кризовий стан соціуму не можна пояснити тільки макросоціальними (культурними, економічними, політичними) причинами. Криза породжує себе і виступає як необхідний механізм самоорганізації життєдіяльності і комунікації людей. Процес соціальної трансформації руйнує або значно деформує основні ідентичності, які склалися до кризи. В умовах тотального змішання соціокультурних зв'язків, які давали змогу суспільству бути єдиним, криза особистісної і соціальної ідентичності вже не сприймається ані суспільством, ані особистістю як дещо аномальне, як те, від чого слід якомога швидше позбутись, а стає способом існування, образом і стилем життя. Відбувається етап пристосування, адаптації особистості до кризи соціальної ідентичності, оскільки в умовах кризи будь-які соціокультурні межі не забезпечують гарантій благополуччя та успішності. Навіть з'являються певні переваги ситуації соціальної невизначеності, змішання рольових і ціннісних очікувань, що сприяє виникненню своєрідного типу маргінальної кризової особистості,

який забезпечує зберігання та утримання самоідентичності за допомогою «блукання» по поверхні соціальних відносин без однозначної ідентифікації з соціокультурною позицією.

Маргінальність є динамічною складовою у механізмі детермінації злочинності та демонструє функціональний зв'язок з окремою частиною злочинності, що також відповідає соціально-динамічній функції у механізмі криміногенної детермінації, яка реалізується переважно засобами інформаційного впливу на систему соціальних норм, традицій, цінностей. Засобами аутоагресії, якими є зловживання алкогольними напоями, наркотичними засобами, психотропними речовинами тощо, заподіюється істотна шкода підсистемі диспозицій, установок особистості, здійснюється зсув у бік примітивізації потреб, вузькості життєвих інтересів та, як наслідок, розлад соціально корисних зв'язків, дезадаптація, соціально-психологічне відчуження, слабкість стримуючих девіантну поведінку механізмів. Крім того, зазначені чинники впливають на розвиток психосоматичних захворювань.

Маргінальна поведінка відіграє істотну роль у процесі створення криміногенної ситуації, зокрема, тих її різновидів, які пов'язані з провокаційною поведінкою особи злочинця, а також із присутністю віктимологічного чинника. Зв'язок маргінальної поведінки та злочинності досить багатогранний. Проявляється він як на рівні детермінації індивідуальної злочинної поведінки, впливаючи на морально-психологічні якості особи, створення криміногенної ситуації, так і на рівні детермінації злочинності загалом. У механізмі останньої маргінальність може виступати і як статичний, і як динамічний компонент, демонструючи кореляційний, функціональний, обумовлюючий зв'язок із відтворенням множинності злочинів.

Головною причиною маргіналізації суспільства є його кризовий стан. Маргіналізація є виявом кризового стану суспільства. Трансформаційні процеси в суспільстві завжди супроводжує активізація негативних явищ у сферах економіки, політики, духовного життя, а також глобальні

загальнолюдські проблеми. Кризу суспільної свідомості можуть визначати не лише як наслідок відображення проблем у суспільному бутті, а й як їх важливу причину. Основоположними характеристиками сучасної кризи є: розпад наявних зв'язків між суспільством і особистістю; нестійкий стан соціального організму; нівелювання базових цінностей; домінування матеріального над духовним і партикулярних цінностей над цінностями, що пов'язані із загальним благом. Трансформація суспільної свідомості в ситуації соціальної кризи пов'язана з низкою кризових тенденцій, до найважливіших з-поміж яких варто зарахувати соціальний атомізм, антиномічність, кризу соціокультурної ідентичності, соціальну аномію, зростання ксенофобії й екстремізму. Причиною соціальної кризи сучасності є дезінтеграційні процеси, що пов'язані з фрагментацією ціннісних підстав соціального життя. Сучасна ціннісна криза виявляється у двох формах, а саме: в розриві єдиного духовного простору та у втраті соціокультурної ідентичності.

Маргіналізацію суспільства стимулює так звана вестернізація, тобто запозичення західноєвропейської та англо-американської моделі життя, прагнення сучасної політичної еліти якомога швидке замінити традиційні механізми функціонування економічної, політичної та культурної сфер на відповідні механізми західного зразка, нав'язування цінностей, які не завжди прийнятні для менталітету українців. Зрештою це призводить до відчуження громадян, їх занурення у власні проблеми, формування у них недовіри до влади та стрімкої маргіналізації.

Ситуація відносної політичної стабільності також не гарантує відсутності процесу маргіналізації суспільства. Недосконала національна і міграційна політика держави, розширення культурних зв'язків між народами, доступність різноманітної інформації завдяки Інтернету – усе це може призводити до поширення феномена маргінальної людини. Етнічна, соціальна приналежність, культурно-світоглядні установки впливають на поведінку особистості в конкретній ситуації, навіть на її життєвий шлях. Подвійність, неконкретність може бути причиною нерозуміння і обережності з боку

суспільства щодо такої особистості, а в гіршому випадку – жорстокого її гоніння.

Важливе місце серед чинників маргіналізації посідає глобалізація – об'єктивний процес усесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції, суть якого полягає в зростаючому взаємозв'язку і взаємозалежності національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також у взаємодії людини та навколишнього середовища. Глобалізація передбачає стрімке зближення різноманітних культур, через що люди опиняються на межі різних соціальних сил, різних ідеологій і релігій, до яких їм не завжди легко долучитися. Це може призвести до того, що вони можуть стати вигнанцями соціуму.

Основним психологічним аспектом, що характеризує осіб, які ведуть маргінальний спосіб життя, є чинник відчуження, унаслідок чого вони протиставляють себе оточуючим, передусім родичам і близьким, ізолюються від загальноприйнятих суспільних зв'язків, порушують норми права та моралі. Людина перестає бути активним, повноцінним членом суспільства, утрачає позитивний зв'язок із ним. Внутрішня спустошеність, спричинена ослабленням, розпадом ціннісно-нормативних, духовних зв'язків із суспільством, якщо не прирікає людину на апатію та бездіяльність, то підштовхує її до вчинення асоціальних дій. Маргінальність стає особливою формою соціального життя індивіда (суспільної групи). Вона негативно впливає на структуру суспільства і призводить до деформації традицій, соціальних орієнтирів і ціннісних установок, руйнування міжособистісних зв'язків, відчуження від низки економічних, правових, політичних процесів і формування специфічного типу особистості маргінала. Суттєву роль відіграє сугестивність людини, підвищенню її рівня сприяють певні властивості особистості, а саме: невпевненість у собі, низька самооцінка, відчуття власної неповноцінності, покірність, боязкість, сором'язливість, довірливість, тривожність, екстравертованість, підвищена емоційність, вразливість, слабкість логічного мислення, а також повільний темп психічної діяльності.

Загальносоціальне запобігання злочинам, що вчиняються окремими маргінальними групами, є найважливішою і невід'ємною складовою соціальної політики, соціальною реакцією держави і суспільства на злочинність як соціальне явище. Суспільство та його представники в законодавчих і центральних органах влади та управління повинні зрозуміти важливі положення кримінологічної політики, що державна цільова програма запобігання злочинності є складовою частиною системи державного планування і соціального розвитку і має належати до загальнодержавних програм соціального розвитку України. На цьому рівні головну роль у поступовому витісненні та усуненні причин і умов негативних явищ узагалі (наприклад, бездоглядність дітей, насильство в сім'ї, алкоголізм, наркоманія, проституція, конфліктність, соціальні суперечності, бідність, небезпечне майнове розшарування людей та ін.) і вчинення злочинів маргінальними групами зокрема відіграє насамперед комплекс перспективних різнопланових нормативно-правових заходів. Водночас у зв'язку з відсутністю базового закону «Про запобігання злочинам» чинна нормативна база не регулює в повному обсязі відповідні суспільні відносини. З метою запобігання злочинам, які вчиняються маргінальними групами населення, вважаємо за доцільне створення комплексних маргінальних програм загальнодержавного та локального рівня щодо запобігання вчинення злочинів маргіналами. Такі програми повинні мати як комплексний, так і адресний характер, адже складність всієї системи запобігання злочинам маргіналами полягає у її багаторівневості та різноспрямованості.

Спеціально-кримінологічне запобігання злочинам, що вчиняються маргінальними групами, – це специфічна діяльність служб і підрозділів Національної поліції з ужиття комплексу спеціальних заходів щодо запобігання злочинам, яка спрямована на: а) виявлення осіб з підвищеним рівнем маргінальності з метою зміни поведінки, активізації їх захисних властивостей і подальшої демарігнальності (індивідуально-профілактичне запобігання); б) недопущення, усунення або нейтралізацію комплексу

детермізації маргінальності (спільно з іншими суб'єктами в межах здійснення загальнозапобіжної діяльності); в) участь у розробленні або вдосконаленні наявних спеціальних видів, форм і методів підвищення охоронно-захисних можливостей потенційних осіб-маргіналів від злочинних посягань. У межах спеціально-кримінологічного запобігання злочинам як системи заходів впливу на процеси детермінації злочинності, що стосуються окремих соціальних груп, які характеризуються підвищеною ймовірністю вчинення злочинів, з метою забезпечення максимальної ефективності спеціально-кримінологічної запобіжної діяльності необхідно визначити коло заходів, спрямованих на запобігання злочинам, вчинених саме маргінальними особами.

Індивідуально-профілактичні заходи щодо запобігання злочинам органами Національної поліції України містить у собі низку послідовних, взаємозалежних стадій: виявлення осіб, від яких можна чекати вчинення протиправних дій, спостереження за ними, здійснення профілактичного впливу. Усі ці стадії важливі й необхідні, оскільки лише в їхній комплексній єдності можлива індивідуально-профілактична діяльність.

З огляду на процеси реформування правоохоронних органів, зокрема коригування завдань і функцій Національної поліції, розроблено алгоритми (програми) дій працівників підрозділів превентивної діяльності щодо віктимологічного запобігання злочинам маргінальних груп населення в Україні на основі стратегії випередження, які охоплюють: виявлення осіб з підвищеною віктимністю та взяття їх на профілактичний облік, захист потенційних жертв, своєчасне припинення злочинів або запобігання їм на стадії підготовки або вчинення. Проблема захисту прав та законних інтересів осіб, які потерпіли від злочинів, ефективного поновлення їх прав, відшкодування шкоди, заподіяної злочинцем, яку активно обговорюють учені, політики і практики із середини 90-х років минулого століття у зв'язку із загрозливими темпами зростання рівня злочинності, загалом залишається не розв'язаною. Зважаючи на це, запропоновано проекти Закону України «Про віктимологічну профілактику правопорушень», яким закріплюються заходи

загальної та індивідуальної віктимологічної профілактики, визначаються підстави та порядок їх проведення державними органами, установами й організаціями, органами місцевого самоврядування, підприємствами, об'єднаннями громадян, а також відповідної Концепції захисту потерпілих від злочинів в Україні. Науково доведено доцільність прийняття спеціальних програм віктимологічного прогнозування рівня віктимізації населення певного регіону, а також, враховуючи досвід інших країн, заснування Фонду відшкодування шкоди потерпілим від злочинів із визначенням альтернативних джерел його фінансування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Аванесов Г. А.** Преступность и социальные сословия. Криминологические рассуждения: монография. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. 79 с.
2. Аванесов Г. А. Теория и методология криминологического прогнозирования: монография. М.: Юрид. лит., 1972. 334 с.
3. Аверин В. А. Психология личности: учеб. пособ. СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. 89 с.
4. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навч. посіб. / за заг. О. М. Бандурки. Харків: ХНУВС, 2017. 242 с.
5. Александров Ю. В. Криминология: курс лекцій / Александров Ю. В., Гель А. П., Семаков Г. С. Київ: МАУП, 2002. 296 с.
6. Алексеев Н. Н. Основы философии права. СПб.: Лань, 1999. 548 с.
7. Алексеев С. Об объекте права и правоотношения. Вопросы общей теории права: сб. статей / под ред. С. Братуся. Москва: Госюриздат, 1960. С. 284–308.
8. Алкоголізм в Україні – хвороба, явище чи мор? Всесвітня організація охорони здоров'я. 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1139529.html>
9. Аналіз стану криміногенної обстановки в установах виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України за 2004–2017 роки. URL: www.kvs.gov.ua/peniten/cjntrol/main/uk/index
10. Аналітична довідка про основні тенденції розвитку безпекової ситуації в Україні та стан виконання пріоритетних завдань центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Міністром, за 2018 рік. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 95 с.
11. Аналітична довідка про стан і основні тенденції криміногенної та безпекової ситуації в Україні у 2019 році. Міністерство внутрішніх справ. Київ: ДНДІ МВС України, 2019. 96 с.
12. Антонян Ю. М. Психологическое отчуждение личности и преступное поведение: (Генезис и профилактика дезадаптивных преступлений). Ереван: «Айстан». 1987. 98 с.
13. Антонян Ю. М. Эминов В. Е. Личность преступника. Криминологическое исследование: монография. М.: Норма: Инфра-М, 2010. 368 с.
14. Ануфриева Р. Маргинальная личность: характерные черты. Социология: теория, методы, маркетинг. 2000. №3. С. 176–179.
15. Арутюнян К. С. Трансформация общественного сознания в условиях социального кризиса: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Саранск, 2013. 163 с.
16. Атоян А. И. На путях преодоления маргинальности: право как фактор перемен. Вісник ЛІВС МВС. 1999. № 1. С. 17.

17. Атоян А. И. Социальная маргиналистика. О предпосылках нового междисциплинарного и культурно-исторического синтеза. Политические исследования. 1993. № 6. С. 25–32.
18. Атоян А. Маргинальность и право. Социально-политический журнал. 1994. № 7–8. С. 158–159.
19. Бабаев М. М., Крутер М. С. Молодежная преступность: монография. Москва: Юристъ, 2006. 381 с.
20. Бабенко А. М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
21. Бабкина О. Роль государства в реформирующейся политической системе. Персонал. 2014. № 4. С. 37–42.
22. Бандурка А. М., Давиденко Л. М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Х.: Основа, 2003. 368 с.
23. Бандурка О. М., Литвинов О. М. Поняття і зміст спеціально-кримінологічного запобігання злочинам. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2016. № 2 (13). С. 98–108.
24. Барабаш О. О. Маргінальна поведінка: загально-теоретична характеристика. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 845. С. 327–331.
25. Барабаш О. Поняття та види делінквентної поведінки людини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2017. № 865. С. 62–66.
26. Баранов В. Истинность норм советского права :Проблемы теории и практики: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Горький, 1990. 420 с.
27. Батиргареева В. С. Рецидивна злочинність в Україні: соціально-правові та кримінологічні проблеми: монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.
28. Батиргареева В.С. Рецидивна злочинність в Україні: до проблеми її запобігання. Питання боротьби зі злочинністю. 2009. Вип. 18. С. 80–101.
29. Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2000. № 3. С. 170–172.
30. Беляева Л. А. Маргинальность в современной России. Социс. 2002. № 4. С. 152.
31. Бесчастный В. М. Кримінологічний аналіз стану злочинності в Україні. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 1. С. 207–213.
32. Блажівський Є. М. Моніторинг протидії злочинності в Україні: монографія. Харків: Золота миля, 2013. 372 с.
33. Богомолова М. Ю. Делінквентна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. Педагогічні науки. 2011. Вип. 59. С. 357–362.
34. Боков А. В. Организация борьбы с преступностью: монография. М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. 175 с.
35. Большой энциклопедический словарь. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: «Большая Российская энциклопедия»; СПб.: «Норинт», 2002. 1456 с.

- 36.Бондаренко Н. В. Кримінологічна характеристика та запобігання нелегальній міграції в Україні: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2018. 20 с.
- 37.Бондаренко Н. В. Нелегальна міграція: детермінанти та заходи запобігання в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2017. № 3. С. 20–23.
- 38.Бондаренко Н. В. Причини і умови, що впливають на нелегальні міграційні процеси в Україні. Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матер. міжвуз. наук.-практ. круглого столу (Київ, 21 квіт. 2018 р.). Деревач: Нац. акад. внутр. справ, 2018. С. 225–230.
- 39.Бондаренко Т. В., Вакуленко О. В., Комарова Н. М. Методичні рекомендації для соціальних працівників щодо соціального супроводу випускників соціальних закладів. Київ, 2006. 168 с.
- 40.Бородин С. В. Борьба с преступностью: теоретическая модель комплексной программы: монография; отв. ред. В. Н. Кудрявцев; АН СССР, Ин-т гос-ва и права. М.: Наука, 1990. 272 с.
- 41.Бродецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. Грані. 2002. № 5 (25). С. 89–92.
- 42.Бродецька Ю. Ю. Феномен маргинальности в условиях трансформации украинского общества: социоструктурный аспект. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2002. № 543. С. 63-67.
- 43.Буева Л. Общественные отношения и общение. Методологические проблемы социальной психологии / под ред. М. Козыря. Москва: Наука, 1975. С. 136–150.
- 44.Бурдые П. Социология социального пространства / пер. с фр., общ. ред. Н.А. Шматко. Москва: Ин-т эксперим.социологии: Алетейя, 2005. 288 с.
- 45.Бутиліна О. В. Маргінальна ситуація: структура та соціальні наслідки. Український соціум. 2012. № 2 (41). С. 17–25.
- 46.Варчук Т. В., Вишневецкий К. В. Виктимология: учеб. пособие. М.: Закон и право, 2009. 191 с.
- 47.Ведерникова О. Н. Современная буржуазная концепция интеракционизма о причинах преступности. Правовые вопросы борьбы с преступностью: сб. ст. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1982. С. 168–176.
- 48.Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. 1440 с.
- 49.Великий тлумачний словник української мови = A comprehensive English-Ukrainian dictionary: Близько 40 000 слів / упоряд. Т. В. Ковальова. Харків: Фоліо, 2005. 767 с.
- 50.Вербенський М. Г. Транснаціональна злочинність : кримінологічна характеристика та шляхи запобігання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2010. 503 с.

51. Виступ Уповноваженого Президента України з прав дитини на конференції «Зцілюючи родину – будуємо майбутнє». Херсон, 2017. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua>.
52. Віктимологія: навч. посіб. / за заг. ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкина. Харків: Право, 2017. 308 с.
53. ВІЛ-інфекція та СНІД в Україні: зб. матеріалів з актуальних проблем протидії епідемії. Київ: Медінфоцентр «Вектор», 2019. 208 с.
54. Волосевич В. М., Крижанівський А. Ф. Маргінальна правосвідомість і злочинність. Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. 1997. № 1. С. 40–42.
55. Вплив соціально-економічних процесів на злочинність в Україні та в світі (за офіційними матеріалами ООН, Всесвітнього банку, статистичного органу Євросоюзу (Eurostat), Державної служби статистики України): аналітичний огляд. Київ: ДНДІ МВС України, 2018. 58 с.
56. Габиани А. А., Мануильський М. А. Цена «любови» (обследование проституток в Грузии). Социологические исследования. 2017. №6. С. 61–62.
57. Галимуллина З. Х. Маргиналы: понятие и эмпирическая реальность. Одесса: ОДУ, 2005. 172 с.
58. Гарасимів Т. Поведінка людини: філософсько-правова рефлексія «діяльність» та «активність». Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2016. № 855. С. 147–151.
59. Гишинский Я. И. Девиантность, преступность и социальный контроль в «новом мире». Сборник статей. Санкт-Петербург: Алеф-Пресс, 2012. 352 с.
60. Гишинский Я. Социология девиантного поведения и социального контроля: краткий очерк. Социологические исследования. 1991. № 4. С. 51–68.
61. Гишинский Я. И. Генезис преступности. Проблема причинности в криминологии. Российский ежегодник уголовного права. 2007. № 2. СПб.: ООО унив. изд. консорциум Юрид. кн., 2008. С. 390–393.
62. Гладкова Є. О. Стратегія й тактика протидії наркозлочинності в Україні: монографія. Харків: Панов, 2019. 416 с.
63. Глушков В. О. Конфліктогенні зони нового світового порядку в аспекті української геополітики (політико-криминологічний аналіз). Вісник Криминологічної асоціації України. 2013. № 3. С. 107–117.
64. Голина В. В. Преступность: понятие и реальность. Проблемы законности. 1997. Вып 32. С. 110–117.
65. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2011. 120 с.
66. Голіна В. В. Поняття і структура спеціально-криминологічного запобігання злочинності. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. Т. 5: Кримінально-правові науки. Актуальні

- проблеми боротьби зі злочинністю в Україні / за заг. ред. В. В. Сташиса. Харків: Право, 2008. С. 357–400.
67. Голіна В. В., Колодяжний М. Г. Сучасна нормативно-правова база та практика державного програмування протидії злочинності в Україні. Питання боротьби зі злочинністю: зб. наук. пр. Харків: Право, 2011. Вип. 21. С. 46–59.
68. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання: монографія. Харків: Право, 2011. 440 с.
69. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти в системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Харків, 2003. 20 с.
70. Голодняк А. Ю. Криминологические особенности антиобщественного поведения подростков из маргинальной среды и предупреждение совершаемых ими преступлений: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2003. 180 с.
71. Голодняк А. Ю. Предупреждение преступлений, совершаемых подростками из маргинальной среды: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». Москва: МАКС пресс, 2003. 37 с.
72. Гумилёв Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. СПб.: Кристалл, 2001. 382 с.
73. Гуров А., Ковалев Н., Куликов А. XXI век против глобализации преступности. Прокурорский надзор. 2000. № 2. С. 4–5.
74. Гусаров К. О. Світовий досвід боротьби з нелегальною міграцією. Електронний репозитарій Національного університету цивільного захисту України. 2017. URL: <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/5031>
75. Дегтярьова І. В. Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом: кримінально-правова та криминологічна характеристика і запобігання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 207 с.
76. Державна служба статистики України. Статистична інформація. URL: www.ukrstat.gov.ua.
77. Державна цільова соціальна програма реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: постанова Кабінету Міністрів України від 17 жовт. 2007 р. № 1242. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/1242-2007-%D0%BF>
78. Джужа А. О. Характеристика системи заходів віктимологічної профілактики, що здійснюють підрозділи Національної поліції України. Вісник Криминологічної асоціації України. 2017. № 1 (15). С. 83–92.
79. Джужа А. О. Віктимологічні засади запобігання злочинам в Україні: теорія та практика: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 416 с.

80. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. та ін. Профілактика злочинів: підручник; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужа. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
81. Джужа О. М., Іванов Ю. Ф. Кримінологія: навч. посіб. Київ: Вид. Паливода А. В., 2008. 292 с.
82. Джужа О. М., Іващенко В. О. Проблеми протидії секс-бізнесу (кримінологічні та кримінально-правові аспекти): наук.-практ. посіб. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 2000. 71 с.
83. Джужа О. М., Орлов Ю. Ю., Калюжний Р. А. Щодо можливості вивчення правових явищ з позицій синергетики. Право і суспільство. 2009. Вип. 2. С. 4–6.
84. Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу: кримінологічні та кримінально-правові проблеми): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Укр. акад. внутр. справ, 1996. 47 с.
85. Джужа О.М., Моїсеєв Є.М., Третякова Т.А. Стислий словник кримінологічних термінів: навч. посіб. / під заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 184 с.
86. Джужа О. М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. 331 с.
87. Джужа О. М. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2014. № 2 (91). С. 15–21.
88. Дмитриевский Р. С. Вовлечение несовершеннолетних в преступную деятельность (кримінологічний аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 1995. 165 с.
89. Довідка про злочини, учинені в Україні за 2013–2018 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2019. 124 с.
90. Довідка про злочини, учинені в Україні за 2014–2018 рр.: службовий документ / Департамент аналітичної роботи та організації управління МВС України. Київ, 2019. 138 с.
91. Докторович М. О. Делінквентна поведінка особистості: факторний аналіз. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. 2010. Вип. 4. С. 65–68.
92. Дремин В. Н. Преступность как социальная практика: институциональная теория криминализации общества. Одесса: Феникс, 2009. 694 с.
93. Дремин В.Н. Маргинальная личность: проблема самоидентификации и насилия в семье: Громадська програма співробітництва по запобіганню насильству в сім'ї: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару (Одеса, 25 лют.–6 берез. 1999 р.). Одеса: Одес. юрид. акад, 1999. С. 53–58.
94. Дубнов А. П., Дубовцев В. А. Философия преступности: проблемы криминализации российского общества. Екатеринбург: Ява, 1999.
95. Дудоров О. О. Кримінальне право : навч. посіб. / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк ; за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: Ваіте, 2014. 944 с.

96. Дьюи Джон. Общество и его проблемы; пер. с англ. И. И. Мюрберг, А. Б. Толстова, Е. Н. Косиловой. Москва: Идея-Пресс, 2002. 160 с.
97. Дьяченко А. П. Вопросы, которые ждут решения. Проституция и преступность. Москва: Юрид. лит., 2012. С. 173–174.
98. Евтихов О. В. Практика психологического тренинга. СПб.: Речь, 2004. 168 с.
99. Еникеев М. Юридическая психология: учеб. для вузов. Москва: Норма: Изд. группа «Норма Инфра», 2000. 502 с.
100. Ємельяненко Є. О. Прояв маргінальності серед молоді: особливості молодіжного дозвілля. Гілея (науковий вісник). 2013. Вип. 75. С. 241–243.
101. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступлений в СССР: вопросы теории. Львов: Вища шк., 1976. 193 с.
102. Жарков Я. М. Петрик В. М., Присяжнюк М. М. Історія інформаційно-психологічного протиборства: підручник / заг. ред. Є. Д. Скулиша. Київ: Науково-видавничий відділ Національної академії СБ України, 2012. 212 с.
103. Жаровська Г. П. Транснаціональна організована злочинність в Україні: феномен, детермінація, протидія: монографія. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т, 2018. 568 с.
104. Жбанкова И. И. Проблемы взаимодействия. М., 1971. 86 с.
105. Жінщина и СПИД: Повестка дня для дійствий. Всемирная организация здоровья. ВИЧ/СПИД: информационный бюллетень. 2019. URL: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/hiv-aids>
106. Жеругов Р. Вопросы правомерного поведения личности. Правовое регулирование общественных отношений: матер. науч. конф. / отв. ред.: Лунев А. Москва: Изд-во ИГиП АН СССР, 1977. С. 18–25.
107. Житловий Кодекс Української РСР: Закон від 30 черв. 1983 р. № 5464-Х. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10>
108. Заворин А. В. Об устойчивости процессов маргинализации. Современные проблемы гуманитарных дисциплин. Сб. статей молодых ученых. Кемерово: Кузбассвуиздат, 1996. Вып. 2. С. 40–42.
109. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
110. Запобігання злочинності (теорія і практика): навч. посіб. / Голіна В. В. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
111. Запорожан В. М., Аряев М. Л. ВІЛ-інфекція і СНІД. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Здоров'я, 2004. 636 с.
112. Зарипов З. С. Правовой механизм профилактики правонарушений. Ташкент: Изд-во «Узбекистон», 1990. 155 с.
113. Зарипова Д. М. Предупреждение преступности маргинальных групп населения: пособие. Казань: изд-во «Татполиграф», 2012. 140 с.
114. *Зарипова, Д. М. Борьба с преступностью маргинальных групп*

- населения: теоретические и прикладные проблемы: монография. Казань: Татполиграф, 2000. 443 с.*
115. Звіт Держкомстату за 2018 рік. Державний комітет статистики України. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
 116. Звіти про діяльність підрозділів ювенальної превенції та роботу приймальників-розподільників для дітей на території України. НП України, 2016–2019. URL: <https://www.npu.gov.ua>.
 117. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: науч.-практ. изд. Киев: Юринком Интер, 1999. 240 с.
 118. Зелинский А. Ф. Криминология: учеб. пособ. Харків: Рубикон, 2000. 240 с.
 119. Зиммель Г. Как возможно общество? Теоретическая социология: Антология / под ред. С. П. Баньковской. Москва: Книжный дом «Университет», 2002. Ч. 1. С. 314–334.
 120. Зиммель Г. Социальная дифференциация / Западно-европейская социология XIX – начала XX века / под ред. В. И. Добренькова. Москва: Издание Международного Университета Бизнеса и Управления, 1996. С. 389–415.
 121. Злочини у сфері охорони здоров'я населення: сучасні проблеми протидії: аналіт. довідка. Київ: МНДЦ з проблем боротьби з орг. злоч. РНБіО України, 2019. 38 с.
 122. Змановская Е. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения. Москва: Academia, 2013. 288 с.
 123. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 12. С. 132–134.
 124. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2012. 209 с.
 125. Зубко Ю. Г. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Київ, 2012. 16 с.
 126. Иванова К. И. Принцип причинности в системе принципов научного познания. Ташкент, 1974. 125 с.
 127. Ившин В. Г., Идрисова С. Ф., Татьяна Л. Г. Виктимология: учебник. М.: Вольтерс Клувер, 2011. 264 с.
 128. Иншаков С. М. Криминология: учебник. Москва: Юриспруденция, 2000. 432 с.
 129. История политических и правовых учений: учеб. для вузов / под ред. О. Э. Лейста. Москва: Зерцало, 2006. 568 с.
 130. История социологии в Западной Европе и США / отв. ред. Г. В. Осипов. Москва: Норма, 2011. 576 с.
 131. Иванова К. А. Культурні трансформації: філософський аналіз. Гілея: науковий вісник: зб. наук, праць. 2010. Вип. 37. URL: http://archive.nbuv.gov.Ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/Gileya37/F6_doc.pdf.

132. Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції: наказ МВС України від 28 лип. 2017 р. № 650. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1041-17>
133. Йосипів А. О. Кримінологічна характеристика злочинів, що вчиняються мігрантами-маргіналами. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2013. Вип. 32. С. 205–215.
134. Кабаченко Н. В. Дитяча бездомність в Україні. Наукові записки НаУКМА. Серія «Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота». 2010. Т. 110. С. 60–65.
135. Каган М. С. Методологические проблемы современной философии. Альманах молодых философов. СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. Вып. 1. С. 28–48.
136. Каганский В. В. Вопросы о пространстве маргинальности. Новое литературное обозрение. 1999. № 37 (3). С. 50–55.
137. Калайков И. Д. Теория отражения и проблема приспособления. Москва: Наука, 1986. 142 с.
138. Кальман А. Г. Понятийный аппарат современной криминологии (терминологический словарь). Харьков: Изд-во ООО ТО «Гимназия», 2005. 273 с.
139. Капітанська С. А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2005. 183 с.
140. Карташов В. Н. Юридическая деятельность: понятие, структура, ценность; под. ред. Н. Н. Матузова. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1989. 218 с.
141. Кашанина Т. В. Происхождение государства и права: учеб, пособ. Москва: Высшая школа, 2004.
142. Кемалова Л. И. Маргинальность в Украине: феномен и его специфика. Ученые записки Таврического национального университета. Серия «Философия». 2004. Т. 17 (56). № 2. С. 118–125.
143. Кемалова Л. И. Феномен и сущность маргинальности в условиях постсоветского пространства (к постановке проблемы). Ученые записки Таврического национального университета. 2003. Т. 16 (55). № 1. С. 79–88.
144. Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Сімферопіль, 2006. 20 с
145. *Кирсанов С. К. Преступность и ее социальные взаимосвязи. Вестник Ростовского государственного университета. 1998. № 2. С. 45–52.*
146. Кібальник С. О. Кількісно-якісні показники незаконного переправлення осіб через державний кордон України. Питання боротьби зі злочинністю. 2018. Вип. 35. С. 182–191.
147. Клейменов М. П. Криминология: учебник. Москва: НОРМА, 2008. 448 с.

148. Клочков В. В. Маргинальность и проблемы раннего предупреждения антиобщественного поведения: пособие. Москва, 1996. 135 с.
149. Кобец П. Н. Особенности предупреждения преступности иностранных граждан и лиц без гражданства в России: пособие. Москва, 2006. 320 с.
150. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. Львів: Магнолія 2006, 2009. 324 с.
151. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 груд. 1984 р. № 8073-Х. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
152. Кожен четвертий українець вважає отриману ним освіту марною – опитування. URL: <https://www.unian.ua/society/2268914-kojen-chetvertiy-ukrajinetst-vvajaе-otrimanu-nim-osvitu-marnoyu-opituvannya.html>
153. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 509 с.
154. Колос С. М. Фактори впливу на міграційні процеси в Україні. Вісник Східноукраїнського університету імені Володимира Даля. 2013. № 16 (205). С. 194–203.
155. Комплексна програма профілактики злочинності на 2001–2005 роки, затв. Указом Президента України від 25 груд. 2000 р. № 1376/2000. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1376/2000>
156. Комплексна програма профілактики правопорушень на 2007–2009 роки, затв. Указом Президента України від 20 груд. 2006 р. № 1767. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1767-2006-п>.
157. Комплексна цільова програма боротьби зі злочинністю на 1996–2000 рр., затв. Указом Президента України від 17 верес. 1996 р. № 837/96. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua>
158. Конвенція про статус біженців від 28 лип. 1951 р. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_011
159. Кондрашенко В. Т. Девиантное поведение у подростков: социально-психологический и психиатрический аспекты: монография. Мн.: Беларусь, 1988. 207 с.
160. Константинов С. Ф. Адміністративно-правове забезпечення протидії маргіналізації населення в Україні: монографія. Київ: ТОВ «НВП ІНТЕРСЕРВІС», 2010. 320 с.
161. Константинов С. Ф., Зінич В. М. Маргінали та маргінальність. Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. 2006. №. 2. С. 61–64.
162. Конституція України: Закон від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

163. Корчевна Л. О. До проблеми «позитивізм проти природного права». Актуальні проблеми державного управління. 2003. Вип. 1 (15). С. 48–54.
164. Костенко О. М. Культура і закон – у протидії злу: монографія. Київ: Атіка, 2008. 352 с.
165. Костенко А. Н. Принцип отражения в криминологии (системное исследование психологического механизма криминального поведения): пособие. Киев: Наук. думка, 1986. 124 с.
166. Коэн А. Отклоняющееся поведение и контроль за ним: пер. с англ. В. В. Воронина, Е. В. Зиньковского. Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. Москва: Прогресс, 1972. 392 с.
167. Кравченко Т. В. Допомога батькам у вихованні дітей: метод. реком. Київ: ДЦССМ, 2014. 99 с.
168. Кресіна, І., Стойко, О. Нелегальна міграція: проблеми протидії та правового регулювання. Політичний менеджмент. 2009. № 3(36). С. 174–180.
169. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Підручник. Практикум. Тести: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 584 с.
170. Кривоносов А. Н. Исторический опыт борьбы с беспризорностью. Государство и право. 2003. №7. С.92–98.
171. Криминологическая характеристика и профилактика негативных социальных явлений, связанных с преступностью: лекция / Воронова Е. В., Калачев Б. Ф., Соломатина Е. А. и др. Москва: ВНИИ МВД РФ, Московский юрид. институт, 1999. 48 с.
172. Криминология / под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. Ростов-на-Дону: «Феникс», 2002. 524 с.
173. Криминология / под. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2008. 899 с.
174. Криминология: учеб. / под.ред. Н. С. Кузнецовой, В. В. Лунеева. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 640 с.
175. Криминология: учебник / под общ. ред. А. И. Долговой. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма: Инфра-М. 2010. 1008 с.
176. Криминология: учебник / под общ. ред. Ю. Ф. Кваши. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002. 704 с.
177. Криминология: учебник / под ред. В. Н. Кудрявцева, В. Е. Эминова. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Юристъ, 2010. 800 с.
178. *Криминология*: учебник / под ред. В. Н. Бурлакова, Н. М. Кропачева. СПб., 2013. 324 с.
179. Криминология: учебник / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Г. М. Миньковского. Москва: Изд-во БЕК, 1998. 566 с.
180. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III. Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>

181. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
182. Кримінально-виконавче право України: підручник. У 2-х т. Т. II / А. А. Музика, В. Я. Конопельський, Є. О. Письменський та ін.; за заг. ред. Є. Ю. Бараша. Київ: Нац. акад. внутр. справ, ФОРУМ Кандиба Т. П. 2018. 622 с.
183. Кримінально-виконавче право: підручник / В. В. Голіна, А. Х. Степанюк, О. В. Лисодед та ін.; за ред. В. В. Голіни і А. Х. Степанюка. Харків: Право, 2015. 392 с.
184. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон від 11 лип. 2003 р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15>.
185. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / Є. М. Моїсеєв, О. М. Джужа, В. В. Василевич та ін.; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2006. 352 с.
186. Кримінологія : Загальна та Особлива частина: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодед ; за ред. проф. І. М. Даньшина. Харків: Право, 2003. 352 с.
187. Кримінологія: навч. посіб. / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Г. Колб та ін.; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. Київ : Атіка 2009. 312 с.
188. Кримінологія: підручник / А. М. Бабенко, О. Ю. Бусол, О. М. Костенко та ін.; за заг. ред. Ю. В. Нікітіна, С. Ф. Денисова. Є. Л. Стрельцова. 2-ге вид., перероб. и доп. Харків: Право, 2018. 416 с.
189. Кримінологія: підручник / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуська та ін.; за ред. В. В. Голіни, Б. М. Головкіна. Харків: Право, 2014. 440 с.
190. Крисенко О. Нелегальна міграція: зовнішній чинник ризику державної безпеки. Міграція і толерантність в Україні: зб. ст. / За ред. Ярослава Пилипського. Київ: Стилос, 2007. С. 33–36.
191. Кудрявцев В. Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования: учеб. пособие. Москва: ФОРУМ-ИНФРА-М, 1998. 216 с.
192. Кудрявцев В. Н., Эминов В. Е. Криминология: учебник. 3-е изд. испр. и доп. М.: Юристъ, 2007. 734 с.
193. Кудрявцев В. Н. Борьба мотивов в преступном поведении: пособие. Москва: Норма, 2012. 128 с.
194. Кудрявцев В. Н. Причинность в криминологии (О структуре индивидуального преступного поведения): монография. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 176 с.
195. Кузнецова Н. Ф. Проблемы криминологической детерминации / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1984. 208 с.
196. Кузьменко Т. М. Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму. Гілея. Політичні науки. 2009. Вип. 18. С. 278–288.

197. Кулажников М. Н. Право, традиции и обычаи. Ростов: Наука, 1989. 210 с.
198. Кулик О. Г. Злочинність в Україні на початку ХХІ століття: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 272 с.
199. Курс кримінології: Загальна частина: підручник: у 2 кн. / О. М. Джужа, П. П. Михайленко, О. Г. Кулик та ін.; за заг. ред. О. М. Джужи. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 352 с.
200. Курс лекцій по демографії / под ред. В. А. Ионцева. Москва: Экономический факультет МГУ: Анкил, 2013. 220 с.
201. Куценко О. Становлення соціальних класів як виявлення само організаційних процесів у суспільстві. Соціологія. 2019. № 7. С. 122–134.
202. Лазарев В. Правомерное поведение как объект юридического исследования. Советское государство и право. 1976. № 10. С. 29–37.
203. Лановенко И., Светлов А., Скибицкий В. Пьянство и преступность: история, проблемы. Киев: Наукова думка, 1989. 528 с.
204. Лист Державної міграційної служби України щодо надання інформації з питань протидії нелегальній міграції за 2017 рік / Державна міграційна служба України. 4 с.
205. Литвак О. М. Держава і злочинність: монографія / наук. ред. М. Й. Коржанський. Київ: Атіка, 2004. 303 с.
206. Литвинов О. М. Соціально-правовий механізм протидії злочинності в Україні (теоретичні та практичні засади): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2010. 440 с.
207. Литвинов О. М. Загальносоціальний вектор у механізмі протидії злочинності та фактори, що його обумовлюють. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2008. Вип. 41. С. 111–117.
208. Лихолоб В. П. Правовое и нравственное предупреждение преступности ОВД: учеб. пособ. Киев: Академия МВД Украины, 1992. 119 с.
209. Лихолоб В. Г., Филонов В. П., Коваленко О. И., Михайлов А. Е. Криминология: учебник / под ред. Лихолоба В. Г. и Филонова В. П. Киев–Донецк, 1997. 398 с.
210. Личность преступника / В.Н. Кудрявцев, Н.Н. Кондрашков, Н.С. Лейкина; под. ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Юридическая литература, 1975. 270 с.
211. Лінгур Л. М., Поліщук С. О. Аналіз соціально-економічних факторів маргіналізації населення України. Економіка: реалії часу. 2016. № 6(28). С. 33–39.
212. Лісна І. С. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.): монографія. Миколаїв: Вид.-во ЧДУ імені Петра Могили, 2014. 444 с.
213. **Лопашенко Н. А. Маргинальная преступность: оценка регионального состояния, тенденции, прогноз, предупреждение. Москва: Волтерс Клувер, 2010. 208 с.**

214. Лукашевич С. Ю., Груба Д. І. Місце синергетичної парадигми в методології правових і кримінологічних досліджень. URL: http://nauka.jur-academy.kharkov.ua/download/el_zbirnik/L2013/Gruba.pdf.
215. Лунев В. В. Эпоха глобализации и преступность. Москва: Норма, 2007. 272 с.
216. Лунеев В. В. Криминология: учебник для бакалавров. Москва: Издательство Юрайт, 2015. 686 с.
217. Лунеев В. В. Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2005. 912 с.
218. Макаренко О. Н. К вопросу о психологии маргинальной личности. Вестник Волгоградского гос. ун-та. 2009. № 1(9). С. 173–176.
219. Макеев С. М. Основи соціальної стратифікації: навч. посіб. Київ: Ніка-нова, 2018. 324 с.
220. Мандибура В. Теоретичні аспекти дослідження проблеми маргіналізації населення. Україна: аспекти праці. 1998. №5. С. 33–37.
221. *Маргинальность* в современной России: монография / за ред. О. Г. Белова. Москва, 2000. 226 с.
222. Маргіналізація населення України: монографія / за ред. В. В. Онікієнка. Київ: НЦ ЗРП НАН і Мінпраці України, 1997. 191 с.
223. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 г.. URL: <http://psylib.org.ua/books/marx01/index.htm>
224. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т. 21. Москва: Прогресс, 1961. 780 с.
225. Матета О. Особливості етнокультурної маргінальності в Україні. Людина і політика. 2004. № 3. С. 9–13.
226. Матузова Н. И. Теория государства и права. Москва: Инфар-М, 2012. 569 с.
227. Мертон Р. Социальная структура и аномия. Социологические исследования. 1991. № 4. С. 89–105.
228. Методологическая функция категории «состояние» в анализе социальных явлений. Горький, 1976. 79 с.
229. Минская В. С., Чечель Г. И. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения: монография / за ред. В. Д. Филимонова. Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1988. 152 с.
230. Минус 425 человек в день: население Украины в 2018 году: WOMO.ua: <http://womo.ua/minus-621-chelovek-v-den-kakim-budet-naselenie-ukrainyi-v-2018-godu>.
231. Михайлов О. Є., Горбань А. В., Міщук В. В. Криминологія: навч. посіб. Київ: Знання, 2012. 566 с.
232. Міляєва В. Взаємодія сім'ї і школи як психолого-педагогічна проблема. URL: <http://www.politik.org.ua/vid-magcontent.php3?m=6&n=64&c=1446>.

233. Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2008. 198 с.
234. Мінц М. О. Соціологія девіантної поведінки: навч. посіб. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили. 2017. 244 с.
235. Могил С. К. Сучасна держава в екстремальних ситуаціях: нормативи, органи, функції: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса: Одес. нац. юрид. акад., 2003. 214 с.
236. Мозоль А. П. Кримінологічні проблеми нелегальної міграції в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2002. 212 с.
237. Мясникова Л. А. Экономика постмодерна и отношения собственности. Вопросы философии. 2012. № 7. С. 5–10.
238. Навджавонов Н. О. Проблема маргинальной личности: постановка задачи и определение подходов. Социальная философия. 2005. № 5. С. 270–276.
239. Надирашвили Ш. А. Установка и деятельность: монографія. Тбілісі: Мецниереба, 1987. 362 с.
240. Назаренко Д. О. Кримінологічний аналіз та протидія фоновим для злочинності явищам: монографія. Харків: Діса-плюс, 2013. 524 с.
241. Наркозлочинність (кримінологічний аналіз та протидія): навч. посіб. / уклад.: Я. В. Ступник та ін. Ужгород: Гельветика, 2016. 307 с.
242. Наркологія : навч. посіб. / Западнюк Б. В., Стрільцов О. М., Галан Н. В. та ін.; за ред. О. М. Джужі. Київ: КНТ, 2012. 328 с.
243. Нахичеванлы А. Мир политики: ценностные измерения. Персонал. 2013. № 3. С. 30–32.
244. Національна поліція України. Офіційний веб-сайт. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2162814>.
245. Національна стратегія профілактики соціального сирітства на період до 2020 року: Указ Президента України від 22 жовт. 2012 р. № 609/2012. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012>.
246. Нежурбіда С. І. Етіологія злочину: теорії, аналіз, результат: монографія. Чернівці: Друк Арт, 2013. 432 с.
247. Незручна проблема: що варто робити з проституцією в Україні (опитування). Дивись.info. 2017. URL: <https://dyvys.info/2017/03/15/nezruchna-problema-shho-var-to-robyty-z-prostytutsiyeyu-v-ukrayini-opytuvannya/>
248. Нелегальна імміграція на півдні України: стан, потенційні загрози і наслідки. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/januar2009/9.htm>
249. Нелегальна міграція та політика держави щодо її протидії: фондова лекція з дисципліни «Міграційне право». М-во внутр. справ України. Нац. акад. внутр. справ. Кафедра адмін. діяльн. К., 2014. 38 с.

- URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/ad/lectures/protudiya-nel_migr.docx
250. Нелегальна міграція та торгівля жінками (у 2 кн.) Кн. 1 / за ред. Ю. І. Римаренка. Київ: ІДП НАН, КУП, НАВС, 2001. 202 с.
 251. Нелегальна міграція: Реалії ЄС у галузі трудових відносин <http://rozum.info/publ/6-1-0-89>.
 252. Неупокоева И. А. Криминологическая характеристика и предупреждение преступлений среди безработных: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2004. 190 с.
 253. Нечаева О. В. Правовые аспекты маргинальности: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история прав и государства; история учений о праве и государстве». Н. Новгород, 2006. 166 с.
 254. Нечаева О. Правовые аспекты маргинальности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Нижний Новгород, 2006. 170 с.
 255. *Никитин А. А.* Влияние маргинальности на состояние законности и правопорядка в стране. Право. Законодательство. Личность. Очерки / под ред. О. Ю. Рыбакова. Саратов, 2012. 174 с.
 256. *Никитин А. А.* Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Саратов, 2006. 26 с.
 257. Никитин А. А. Маргинальное поведение личности как объект теоретико-правового исследования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2006. 221 с.
 258. Николаев В. Г. Проблема маргинальности: ее структурный контекст и социально-психологические импликации. Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Реферативный журнал 1998. Серия 10 «Социология». № 2. С. 156–172.
 259. Нікітін А. В. Девіантна поведінка як предмет філософсько-правового аналізу. Проблеми філософії права. 2004. Т. 2. С. 122–126.
 260. Новейший словарь иностранных слов и выражений. Москва: АСТ Минск ХАРВЕСТ, 2002. 1252 с.
 261. Новый иллюстрированный энциклопедический словарь / под ред. В. И. Бородулина, А. П. Горкина, А. А. Гусева, Н. М. Ланда и др. Москва: Большая Российская энциклопедия, 2003. 912 с.
 262. Номоконов В. А. Преступное поведение: детерминизм и ответственность: монография. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 1989. 157 с.
 263. Нурпеисов Е. Механизм формирования правомерного поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1980. 196 с.
 264. ОВД по предупреждению преступлений: учеб. пособ. Киев: КВШ им. Держинского, 1987. 284 с.
 265. Ожегов С. Словарь русского языка: 70 000 слов / Под ред. Н. Шведовой. 22-е изд., стер. Москва: Рус. яз., 1990. 921 с.

266. Оксамытний В. Правомерное поведение личности (теоретические и методологические проблемы): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Киев, 1990. 370 с.
267. Олефір В. І. Державна міграційна політика України (організаційно-правовий аспект): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2005. 443 с.
268. Оперативний звіт з моніторингу міграційних процесів в Україні. Державна міграційна служба України. 2019. URL: https://dmsu.gov.ua/assets/files/migprocess/zvit_vypusk_27.pdf
269. Орзих М. Личность и право: пособие. Москва, 2010. 183 с.
270. Орлов Ю. В. Геополітичні фактори злочинності в Україні. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2012. № 1034. С. 226–229.
271. Орлов Ю. В. Дискурсивно-комунікативна теорія детермінації злочинності: концептуальні засади формування. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2017. № 3 (17). С. 23–32.
272. Офіційний веб-сайт Державної міграційної служби України. URL: <http://dmsu.gov.ua/statistichni-dani/2945-statystyka>
273. Офіційний веб-сайт Державної прикордонної служби України. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/potochniy-rik/>.
274. Офіційний сайт Національної поліції України. URL: <http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2162814>.
275. Панаріна Н. В. Право як нормативна основа формування правопорядку : дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків: Нац. юрид. акад. імені Ярослава Мудрого, 2007. 202 с.
276. Парнюк М. А. Принцип детермінізму в системі матеріалістическої діалектики. Київ, 1972. 260 с.
277. Петришин О. В. Верховенство права в системі дії права. Проблеми законності. 2019. Вип. 100. С. 18–30.
278. Петров Н. О. Скандинавська модель запобігання злочинності неповнолітніх та молоді [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.br.com.ua/referats/Pravo/32832-4.html>
279. Петрова Л. В. Методологія права: книга для читання. Харків: Вид-во ХНУБС, 2004. 407 с.
280. Петрова Л. Е., Попова И. П. Маргинальность: теоретический ракурс. Социс. 1999. № 12. С. 132.
281. Писарев В. Г. Маргінальна поведінка особи: теоретико-правовий аспект: дис...канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів: ЛДУВС, 2010. 202 с.
282. Пихтіна Н. П., Новгородський Р. Г. Профілактика та соціально-педагогічна робота з дітьми девіантної поведінки: навч.-метод. посіб. Ніжин: Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя, 2007. 239 с.
283. Піраміда потреб Абрагама Маслоу. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>

284. Піщенко Г., Мінченко С. Віктимологічні аспекти негативних соціальних явищ, пов'язаних зі злочинністю. Право України. 2006. № . С. 107–111.
285. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения, т. 1. Москва, 1956. 848 с.
286. Побегайло Э. Ф. Психологические детерминанты криминальной агрессии. Уголовное право. 2002. № 1. С. 101–107.
287. Положення про Департамент патрульної поліції: наказ Національної поліції України від 06 лист. 2015 р. № 73. Верховна Рада України. URL: <http://patrol.police.gov.ua/ru/faq/normatyvno-pravova-baza-diyalnosti-patrulnoyi-politsiyi/>.
288. Положення про Департамент превентивної діяльності Національної поліції України: наказ Національної поліції України 27 листоп. 2015 р. № 123. Верховна Рада України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.
289. Попова И. П. Новые маргинальные группы в Российском обществе (теоретические аспекты исследования). Социс. 1999. № 7. С. 62–71.
290. Представництво дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні. URL: www.unicef.org/ukraine/ukr.
291. Прибиткова І. М. Ми – не маргінали, маргінали – не ми? Філософська і соціологічна думка. 1995. №11–12. С. 70–86.
292. Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі: Закон від 1 груд. 1994 р. № 264/94-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/264/94-%D0%B2%D1%80>
293. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/3671-17>
294. Про громадянство України: Закон від 18 січ. 2001 р. № 2235-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2235-14>
295. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України : Закон України від 23 берез. 2000 р. № 1602-III (ред. від 2 груд. 2012 р.). Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1602-14>.
296. Про державні цільові програми : Закон України від 18 берез. 2004 р. № 1621-IV. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1621-15>.
297. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>
298. Про запровадження нових форм і методів роботи територіальних підрозділів ГУНП у Київській, Львівській та Харківській областях: наказ Національної поліції України від 22 січ. 2016 р. № 53.

299. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. Генеральна прокуратура України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>;
300. Про затвердження Інструкції про порядок виявлення та постановки на облік осіб, які незаконно вживають наркотичні засоби або психотропні речовини: наказ МОЗ України, МВС України, Генеральної прокуратури України, Мін'юсту України від 10 жовт. 1997 р. № 306/680/21/66/5. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0534-97/sp:max25>
301. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінет Міністрів України від 28 жовт. 2015 р. № 877. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p/paran9#n9>.
302. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2013 р. № 895. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/895-2013-%D0%BF>
303. Про затвердження порядку взяття на профілактичний облік, проведення профілактичної роботи та зняття з профілактичного обліку кривдника уповноваженим підрозділом органу Національної поліції України: наказ МВС України від 25 лютого 2019 р. № 124. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0270-19#n14>
304. Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними: Закон від 15 лют. 1995 р. № 62/95-ВР. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/95-%D0%B2%D1%80>
305. Про заходи щодо запобігання небезпечним діям з боку осіб, які страждають на тяжкі психічні розлади: наказ МОЗ України, МВС України від 19 груд. 2000 р. № 346/877. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0100-01>
306. Про імміграцію: Закон від 7 черв. 2001 р. № 2491-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2491-14>
307. Про Концепцію забезпечення захисту законних прав та інтересів осіб, які потерпіли від злочинів: Указ Президента України від 28 груд. 2004 р. № 1560/2004. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1560/2004>.
308. Про Національну поліцію: Закон від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19>
309. Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 24 січ. 1995 р. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 6. Ст. 35.
310. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон від 2 черв. 2005 р. № 2623-IV. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15>

311. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон від 22 верес. 2011 року № 3773-VI. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>
312. Про психіатричну допомогу: Закон від 22 лют. 2000 р. № 1489-III. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1489-14>
313. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 трав. 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>.
314. Про стан виконання законів і постанов Верховної Ради України з питань правопорядку і заходи щодо посилення боротьби із злочинністю: Постанова Верховної Ради України від 26 січ. 1993 р. № 2931-XII. Верховна Рада України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2931-12>.
315. Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листоп. 2011 р. № 1209-р. Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-п>.
316. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 лип. 2017 р. № 482-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>
317. Проблемы реализации Палермской конвенции ООН против транснациональной организованной преступности в России и СНГ. Мировое сообщество против глобализации преступности и терроризма. Москва: Международные отношения, 2002. 420 с.
318. Проект Закону про профілактику правопорушень від 29 груд. 2009 р. Верховна Рада України. URL: court.gov.ua/tu26/6/2358.
319. Профілактика злочинів: підручник / О. М. Джу́жа, В. В. Васи́левич, О. Ф. Га́да та ін.; за заг. ред. О. М. Джу́жи. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
320. Пустовий О. О. Безпритульність неповнолітніх та злочинність: актуальні проблеми сучасності. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 2. С. 232–236.
321. Пустовий О. О. Дитяча бездоглядність та безпритульність в Україні. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія юридична. 2017. Вип. 16. С. 112–116.
322. Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2019. 284 с.
323. Ратинов Р. Правосознание и противоправное поведение. Вопросы методологии. Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности: сб. науч. тр. Москва–Прага, 1986. С. 54–75.

324. Реабілітаційна педагогіка на рубежі ХХІ століття: наук.-метод. зб.: у 2 ч. / І. Г. Єрмаков (ред.). Київ: Ін-т змісту і методів навчання, 1998. Ч. 1. 518 с.
325. Реальная безработица в Украине бьет все рекорды. РИА Новости Украина. 2019. URL: <http://rian.com.ua/analytics/20161101/1018295433.html>.
326. Реан А. А. Психология подростка: учебник. СПб.: Прайм-Еврознак, 2013. 480 с.
327. Рзаев Т. Стимулирование и средства обеспечения правомерного поведения советских граждан: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Баку, 1987. 200 с.
328. Ривман Д. В. Криминальная виктимология: учебник. СПб.: Питер, 2002. 304 с.
329. Рівень безробіття в Україні в 2019 р. Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/labour/unemploy/>
330. Родецкая Ю. Ю. Особенности и специфика маргинальных процессов в контексте трансформационных преобразований украинского общества. Грані. 2002. №5. С. 89–92.
331. Романцова С. В. Запобігання сексуальному насильству щодо дітей в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Львів, 2018. 19 с.
332. Романюк А. Каждый украинец должен 47 тысяч гривен: что делать с госдолгом. URL: <https://www.segodnya.ua/economics/enews/kazhdyu-grazhdanin-ukrainy-dolzhen-47-tysyach-griven-1092135.html>
333. Российская криминологическая энциклопедия: Преступность и борьба с ней в понятиях и комментариях / под общ. ред. А. И. Долгова. Москва: Изд-во Норма, 2000. 804 с.
334. Рыклин М. Маргинализм. Современная западная философия : словарь / М. Рыклин; сост.: Малахов В. С., Филатов В. П. Москва: Политиздат, 1991. 414 с.
335. Сабикенов С. Право и социальные интересы в социалистическом обществе (теоретические проблемы взаимодействия): дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Караганда, 1986. 398 с.
336. Саблук С. А. Кримінально-правова протидія злочинності в Україні у 1922 – 1960 рр.: монографія. Черкаси: видавець ФОП Гордієнко Є. І., 2016. 414 с.
337. Савченко А. В. Мотив і мотивація злочину: монографія. Київ: Атіка, 2002. 144 с.
338. Садков Е. В. Маргинальность и преступность. Социс. 2000. №4. С. 43–47.
339. Садков Е. Предупреждение преступности в маргинальной среде молодежи: дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. 165 с.
340. Садлер У. А., Джонсон Т. Б. От одиночества – к аномии. Лабиринты одиночества; пер. с англ. Н. Е. Покровского. Москва: Прогресс, 1989. 624 с.

341. Сахань О. М., Жувака С. О. Маргіналізація суспільства як деструктивний компонент його розвитку. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2012. Вип. 23. С. 173–184.
342. Сейфуллаев Р. С. Концепция причинности и ее функции в физике. Новосибирск, 1973. 86 с.
343. Сиренко В. К вопросу о причинах бедности в Украине. Актуальные проблемы современной Украины (правовой аспект). 2017. С. 93–121.
344. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ: Алерта, 2017. 528 с.
345. Скільки людей померло від СНІДу в Україні: моторошна статистика. 24 здоров'я. 2019. URL: https://24tv.ua/health/snid_v_ukrayini_statistika_skilki_lyudey_pomerlo_vid_vilu_n896213
346. Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. Москва: Русский язык, 1988. 624 с.
347. Смелзер Н. Социология. Москва: Феникс, 1994. 454 с.
348. Смутчак З. В. Нелегальна міграція в Україні: передумови, особливості та можливі наслідки. Глобальні та національні проблеми економіки. 2017. Вип. 16. С. 609–613.
349. СНІД в Україні: статистика. Фонд Олени Пінчук. 2019. URL: http://www.antiaids.org/ukr/news/aids_stat.html
350. Социальная философия: словарь / сост. и общ. ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. Москва: Академический Проект, 2003. 557 с.
351. Социальные отклонения / под ред. В. Н. Кудрявцева. Москва: Юридическая литература, 1989. 213 с.
352. Социология преступности / пер. с англ. Москва, 1966. 430 с.
353. Соціальний звіт за 2018 рік. Міністерство соціальної політики України. Київ, 2019. 65 с.
354. Соціологія права: навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи, В. В. Чернея. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 367 с.
355. Стариков Е. Маргиналы и маргинальность в советском обществе. Рабочий класс и современный мир. 1989. №4. С. 142–155.
356. Стариков Е. Н. Маргиналы. В человеческом измерении / под ред. А. С. Вишневого. Москва: Прогресс, 1989. С. 180–203.
357. Стариков Е. Н. Маргинальные слои стран запада на современном этапе. Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. 1983. Вып.4. С. 69–80.
358. Статистична звітність Державної судової адміністрації України за 2010–2018 рр. URL: <http://rv.court.gov.ua>
359. Степаненко Р. Ф. Предупреждение преступлений, совершаемых лицами, ведущими маргинальный образ жизни: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Казань, 2005. 223 с.

360. Стратегія національної безпеки України: Указ Президента України від 26 трав. 2015 р. № 287/2015. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015>
361. Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08. Одеса, 2008. 249 с.
362. Стрелковська Ю. М. Маргінальні групи в структурі організованої злочинності: кримінологічне дослідження: дис...канд. юрид. наук: 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Одеса, 2008. 20 с.
363. Стрелковська Ю.О. Застосування концепції маргінальності в кримінології. Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 25. С. 506–511.
364. Сюравич В. Г. Напрями вдосконалення ювенальної превентивної діяльності Національної поліції. Захист прав людини в контексті реформування підрозділів превентивної діяльності Національної поліції: зб. тез доп. круглого столу (Київ, 1 черв. 2017 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2017. 167 с. С. 74–77.
365. Теоретические основы предупреждения преступности: монография / Ю. М. Антонян, А. Э. Жалинский, В. К. Звирбуль, В. В. Ключков и др. М.: Юрид. лит., 1977. 256 с.
366. Теория государства и права: учебник / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М.: Юристъ, 2000. 771 с.
367. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ: Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.
368. Тимошенко В. І. Маргіналізація суспільства як криміногенний фактор. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 2. С. 38–50.
369. Тимошенко В. І. Протиправна поведінка: визначення та мотивація. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011 № 12. С.61–67.
370. Типове положення про сектор ювенальної пробації: наказ Міністерства юстиції України від 18 серп. 2017 р. № 2649/5. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z1031-17>
371. Тихомиров О. Д. Компаративний підхід як основа методології юридичної компаративістики. Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2006. Вип. 32. С. 230–236.
372. Тичина Д. М. Психолого-правові засади попередження корисливої злочинності дітей: дис...канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2010. 207 с.
373. Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження та шляхи його подолання в сучасній Україні: монографія. Запоріжжя, 2010. 210 с.
374. Ткаченко Ю. Методологические вопросы теории правоотношений. Москва: Юрид. лит., 1980. 176 с.

375. Тюрина Н. И. Правомерное поведение как объект юридического исследования: дисс...канд. юрид. наук: 12.00.01. Саратов, 2003. 197
376. Узнадзе Д. Н. Экспериментальные основы психологии установки. Тбилиси: Из-во АН Грузинской ССР, 1961. 211 с.
377. Україна займає перше місце за рівнем дитячого алкоголізму – ВООЗ. Український кризовий медіа-центр. 2019. 29 трав. URL: <http://uacrisis.org/ua/67101-ngo-duh-natsii>
378. Українське суспільство 1992-2018. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2019. 210 с.
379. Усманова А. Р. Маргинальное. Новейший философский словарь. Минск, 1999. 397 с.
380. Устинова Н. В. Взаємодія школи та сім'ї у вихованні дітей і молоді в сучасних умовах реформування освіти в Україні. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2015. Вип. 40. С. 442–451.
381. Фесенко Є. В. Кримінально-правові засоби протидії злочинам проти здоров'я населення. Вісник Кримінологічної асоціації України. 2012. С. 135–143.
382. Философский энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1989. 840 с.
383. Фокс В. Введение в криминологию; пер. с англ. Б. С. Никифорова, В. М. Когана. Москва: Прогресс, 1980. 328 с.
384. Фомичёва Л. Современная концепция правового поведения личности: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Москва, 1994. 155 с.
385. Форос Г. В. Суб'єкти діяльності щодо попередження злочинів та протидії злочинності. Правова держава. 2012. № 4. С. 179–184.
386. Хакен Г. Синергетика / под ред. Ю. Л. Климонтовича, С. М. Осовца. М.: Мир, 1980. 404 с.
387. Хеис Д. Причинный анализ в статистических исследованиях. М., 1981. 210 с.
388. Ходус Е. В. Маргинальность в контексте процессов структуриации современного украинского общества. Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія. Філософія. Політологія. 2009. Вип. 6. С. 185–189.
389. Хохряков Г. Ф. Криминология: учебник / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. Москва: Юристъ, 2000. 511 с.
390. Хрестоматия по истории русского права / сост. Н. Г. Руснак. 4-е изд. Киев: «ПолитИздат», 1984. 239 с.
391. Чебан О. М. Основні кримінологічні ознаки особи, схильної до безпритульного способу життя. Держава та регіони. Серія «Право». 2013. Вип. 4. С. 112–116.
392. Червинская М. А., Червинский П. П. Большой толковый словарь иностранных слов. Харьков: Феникс, 1995. Т.2. 984 с.
393. Черныш А. М., Черныш М. А. Маргиналы и маргинальная

- преступность. Киев: «VIP», 2004. 348 с.
394. Черныш М. А., Черныш А. М. Маргинальный синдром: монография. Одесса: «ВМВ», 2010. 446 с.
395. Чехович С. Б. Міграційне право України: підручник. Київ: Школа, 2003. 368 с.
396. Чуносков М. О. Класифікація видів делінквентної поведінки як теоретична проблема. Комп'ютерно-інтегровані технології: освіта, наука, виробництво. 2013. № 11. С. 158–161.
397. Шавердян Г. М. Ситуация маргинальная. Энциклопедический социологический словарь. Москва: ИСПИ РАН, 1995. 939 с.
398. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність: монографія. Київ: [б. в.], 1996. 256 с.
399. Шакун В. І. Урбанізація і злочинність в Україні: дис... докт. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 1996. 351 с.
400. Шапинский В. А. К вопросу о маргинальных источниках развития культуры. Альтернативность общественного развития / отв. ред. Власова В. Б., РАН Ин-т философии. Москва: ИФАН, 1992. 79 с.
401. Шаргородский М. Д. Преступность, ее причины и условия в социалистически обществе. Преступность и ее предупреждение. 1966. С. 25–38.
402. Шибутани Т. Социальная психология. Москва, 1969. 564 с.
403. Шипунова Т. В. Введение в синтетическую теорию преступности и девиантности. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. 154 с.
404. Шишков Ю. В. Глобализация экономики - продукт индустриализации и информатизации социума. Общественные науки и современность. 2002. № 2. С. 156–157.
405. Шнайдер Г. Й. Криминология; пер. с нем. Ю. А. Неподаева; под ред. и с предисл. канд. юрид. наук Л. О. Иванова. Москва: НОРМА, 1994. 502 с.
406. Шульга А. М. Загальнотеоретичні аспекти правомірної поведінки особи: монографія. Харків: Майдан, 2013. 412 с.
407. Шульга М. Національна і політична маргіналізація за умов системної кризи. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2002. № 1. С. 1–20.
408. Шумський К. Суспільно-політична маргіналізація населення України. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2012. № 1. С. 23–28.
409. Щербакова Ю.Е. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ: Академія, 2014. 206 с.
410. Энциклопедический социологический словарь / общ. ред. академика РАН Осипова Г. В. Москва: ИСПИ РАН, 1995. 939 с.
411. Юзикова Н. С. Общество и преступность несовершеннолетних: прошлое и настоящее: монография. Deutschland: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016. 142 с.

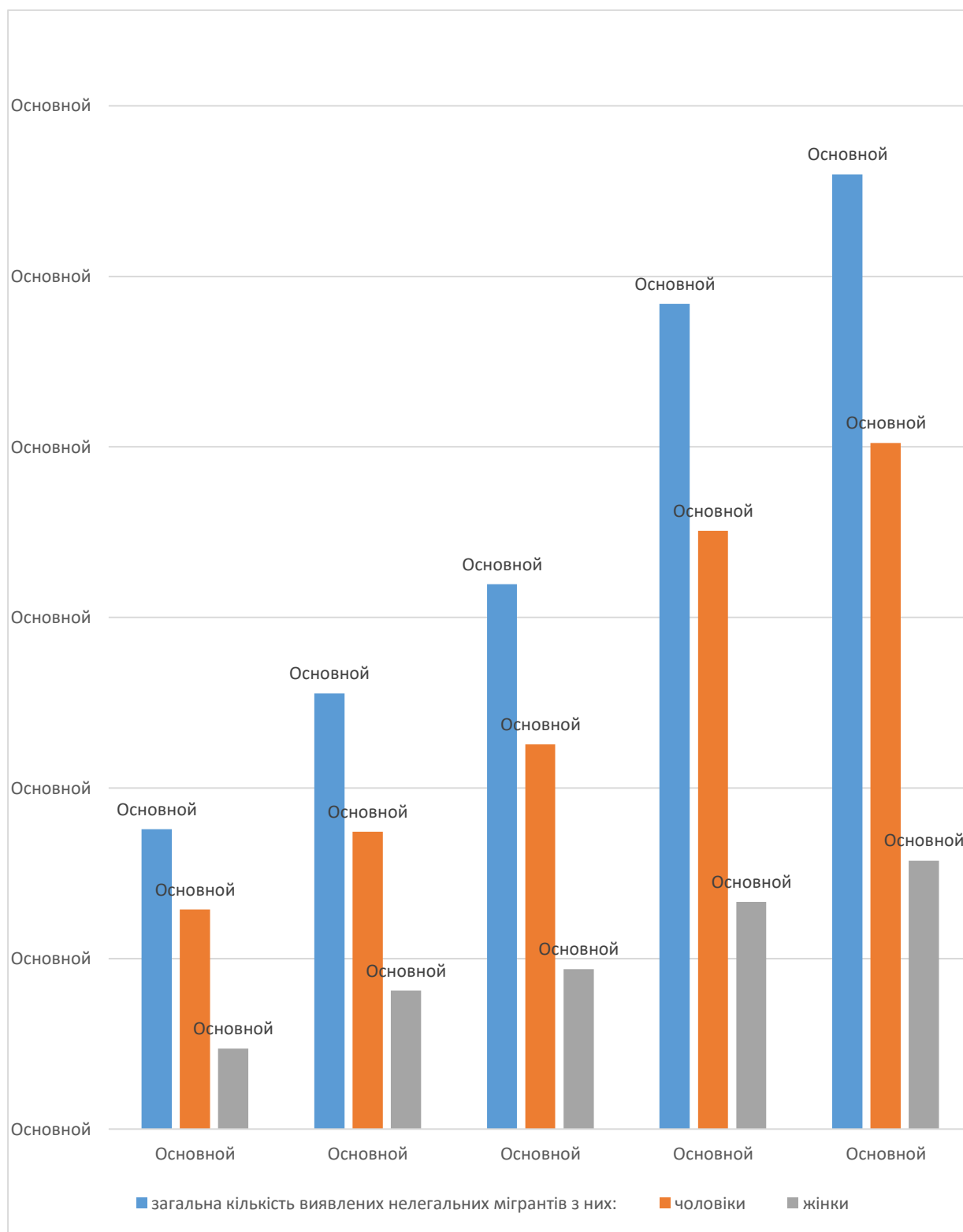
412. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй: монографія. Дніпро: Біла К. О., 2016. 510 с.
413. Юлдашев А., Мирошниченко Ю. Социальный менеджмент : к вопросу о национальной доктрине реформирования общества. Персонал. 2002. № 5. С. 42–46.
414. ЮНІСЕФ нарахував в Україні у 10 разів більше безпритульних підлітків, ніж офіційна статистика. Тиждень.ua. 2019. 5 серп. URL: <https://tyzhden.ua/News/36520>
415. Юридична психологія: підручник / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ: КНТ, 2007. 352 с.
416. Юрченко О. Ю. Аналіз державної політики щодо захисту прав жертв від насильницьких злочинів. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2014. № 12. Т. 2. С. 107–109.
417. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань: монографія. Харків: Право, 2013. 392 с.
418. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : дис... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2000. 177 с.
419. Яницька Н. В. Напрями боротьби з правопорушеннями молоді. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 1998. №3. С. 103–107.
420. Ярмыш Н. Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ): монография. Харьков: «Право», 2003. 512 с.
421. Яцковский С. Г. Функциональная связь, корреляция и причинность. В кн.: Категории причинности в диалектической концепции связи. Свердловск, 1974. 280 с.
422. Child Homelessness in Europe – an Overview of Emerging Trends. FEANTSA, 2017. 38 p.
423. Golovensky D. I. The Marginal Man Concept: An Analysis and Critique. Social Forces. 1952. No. 30. Pp. 333–339.
424. Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited in its sixtieth birthday. International Review of Modern Sociology. New Delhi, 1988. Vol. 18. № 2. Pp. 183–204.
425. Mancini B. J. No owner of soil: The concept of marginality revisited in its sixtieth birthday. International Review of Modern Sociology. New Delhi, 1988. Vol. 18. № 2. Pp. 183–204.
426. Miethe T., Meier R. Crime and its social context: toward an Integrated Theory of offenders, victims, and situations. New York, 1994. 432 p.
427. Palmer S., Humphery J. Deviant Behavior: Patterns, Source and Control. N-Y.: Liberty, 1990. 46 p.

428. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. № 6. P. 882–893.
429. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.
430. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.
431. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.
432. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.
433. Park R. E. Human Migration and Marginal Man. American Journal of Sociology. 1928. Vol. 33. No. 6. Pp. 882–893.
434. Smith M. Marginal People. Illinois: iUniverse, 2018. 324 p.
435. Stonequist E. V. The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict. N.Y., 1961. 120 p.
436. Stonequist E. V. The Marginal Man. A Study in personality and culture conflict. N.Y., 1961. 120 p.
437. Wilson J. Q., Kelling G. L. The police and neighborhood safety: Broken windows. Atlantic Monthly. 1982. March. Pp. 29–38.

ДОДАТКИ

Додаток А

Динаміка виявлення нелегальних мігрантів ДМС України за період 2014–2018 рр.

Державна міграційна служба України. URL: <http://dmsu.gov.ua/statistichni-dani/2945-statystyka>

Додаток Б

Загальні результати діяльності Державної прикордонної служби України щодо запобігання нелегальній міграції в Україні

ЗАГАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

2017

ПРОТИДІЯ
НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇЗатримано нелегалів за порушення
прикордонного законодавства України**3,8 тис.**

+ 44%

з них затримано за

незаконне перетинання
державного кордону**886 осіб**

- 17%

порушення правил
перебування**2,9 тис.**

+ 1,9 р.

Відмовлено у в'їзді потенційним
нелегальним мігрантам**5,1 тис.**

+ 1,5 р.

ПРОТИДІЯ
ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІВиявлено
та передано за компетенцією
зброї**917 од.**

- 2%

боєприпасів

19,3 тис.

- 3,1 р.

вибухівки

13,4 кг

- 31%

наркотиків

539,3 кг

+ 3,2 р.

психотропів

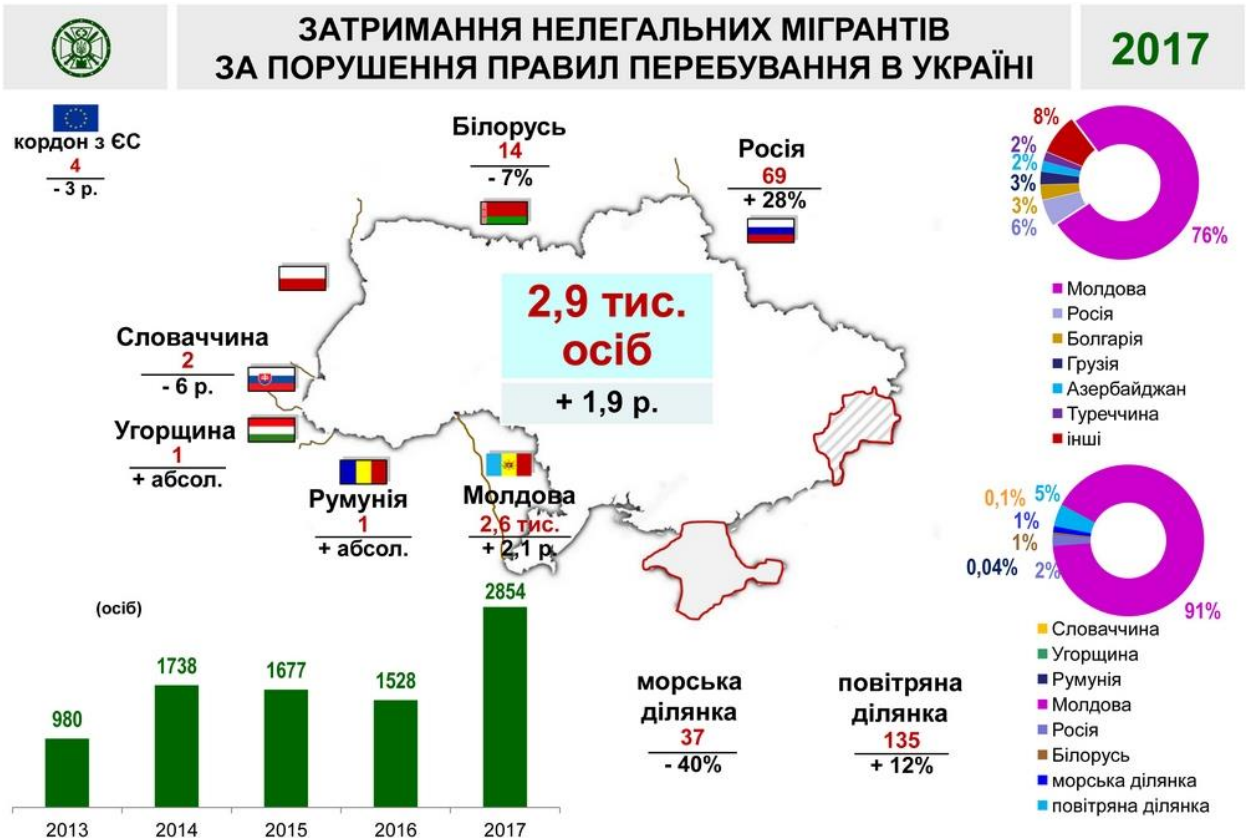
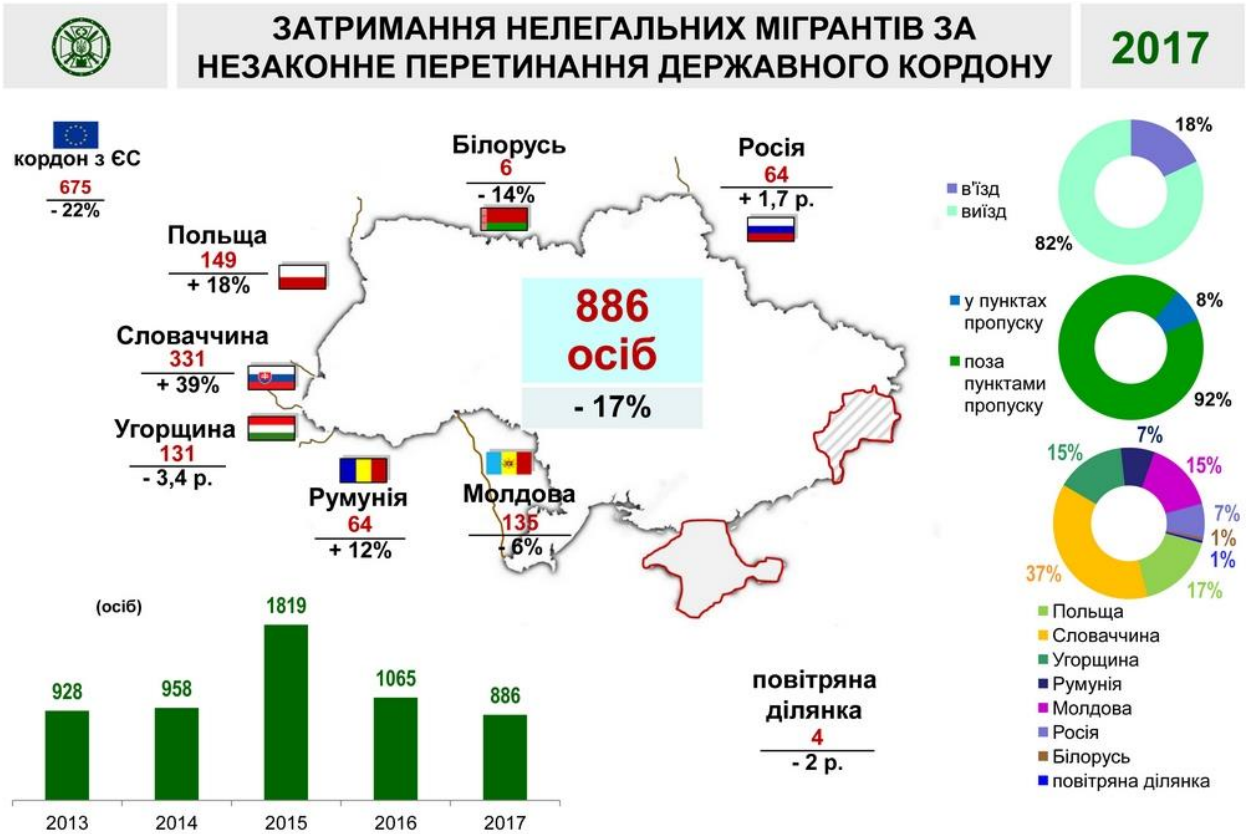
364,1 кг

- 31%

товарів на

441 млн грн

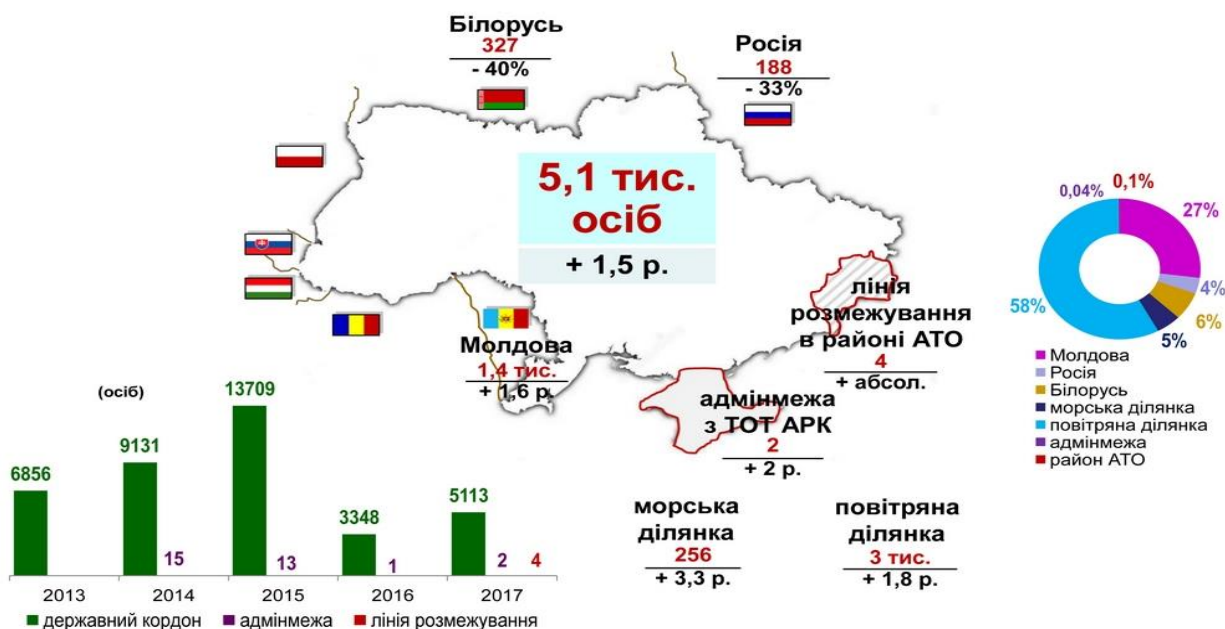
- 2 р.

ВІДМОВА У В'ЇЗДІ ПОТЕНЦІЙНИМ НЕЛЕГАЛЬНИМ МІГРАНТАМ

2017

ЗАГАЛЬНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДІЯЛЬНОСТІ

2018

ПРОТИДІЯ НЕЛЕГАЛЬНІЙ МІГРАЦІЇ

Затримано нелегалів за порушення прикордонного законодавства України

3 268 осіб

- 15%

з них затримано за

незаконне перетинання державного кордону

1 130 осіб

+ 26%

2 084 особи

- 27%

Відмовлено у в'їзді потенційним нелегальним мігрантам

4 646 особам

- 9%

ПРОТИДІЯ ПРОТИПРАВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Виявлено та передано за компетенцією зброї

668 од.

- 27%

боєприпасів

22,6 тис.

+ 17%

вибухівки

58,7 кг

+ 4,4 р.

наркотиків

343,6 кг

- 36%

психотропів

14,5 кг

- 25 р.

товарів на

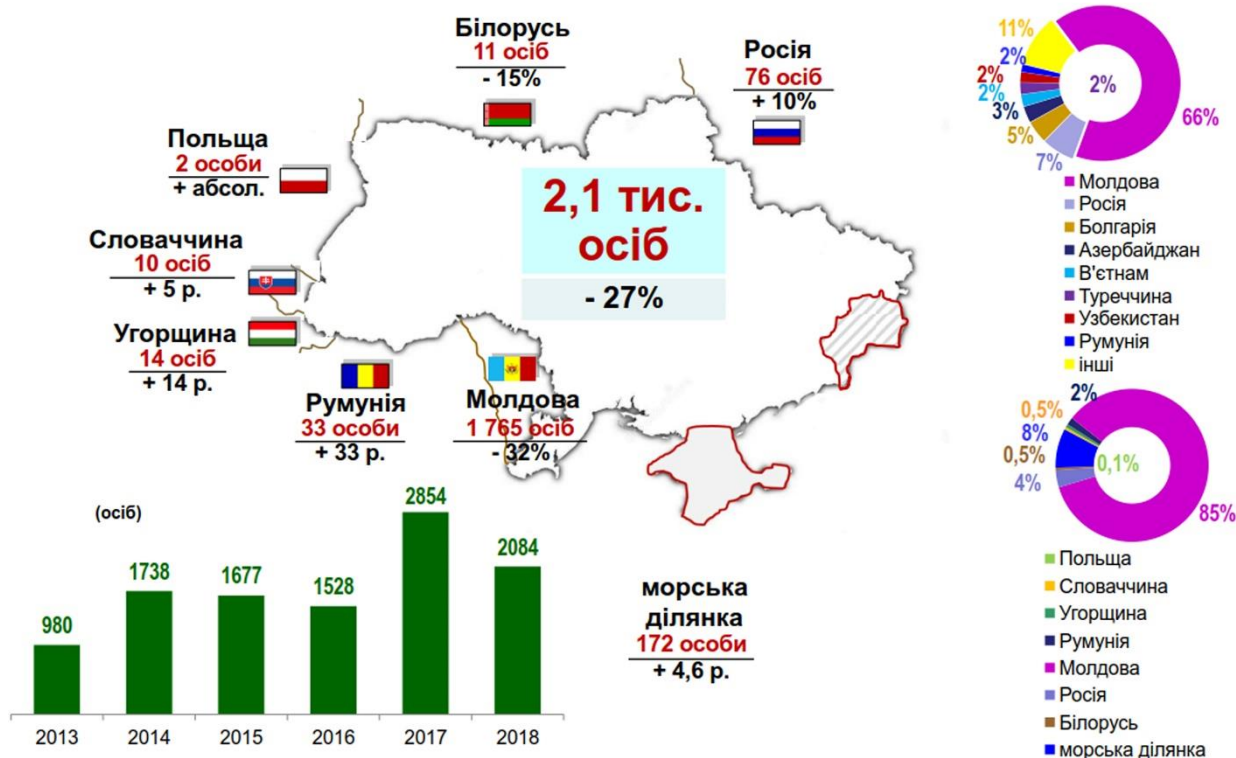
291 млн грн

- 34%

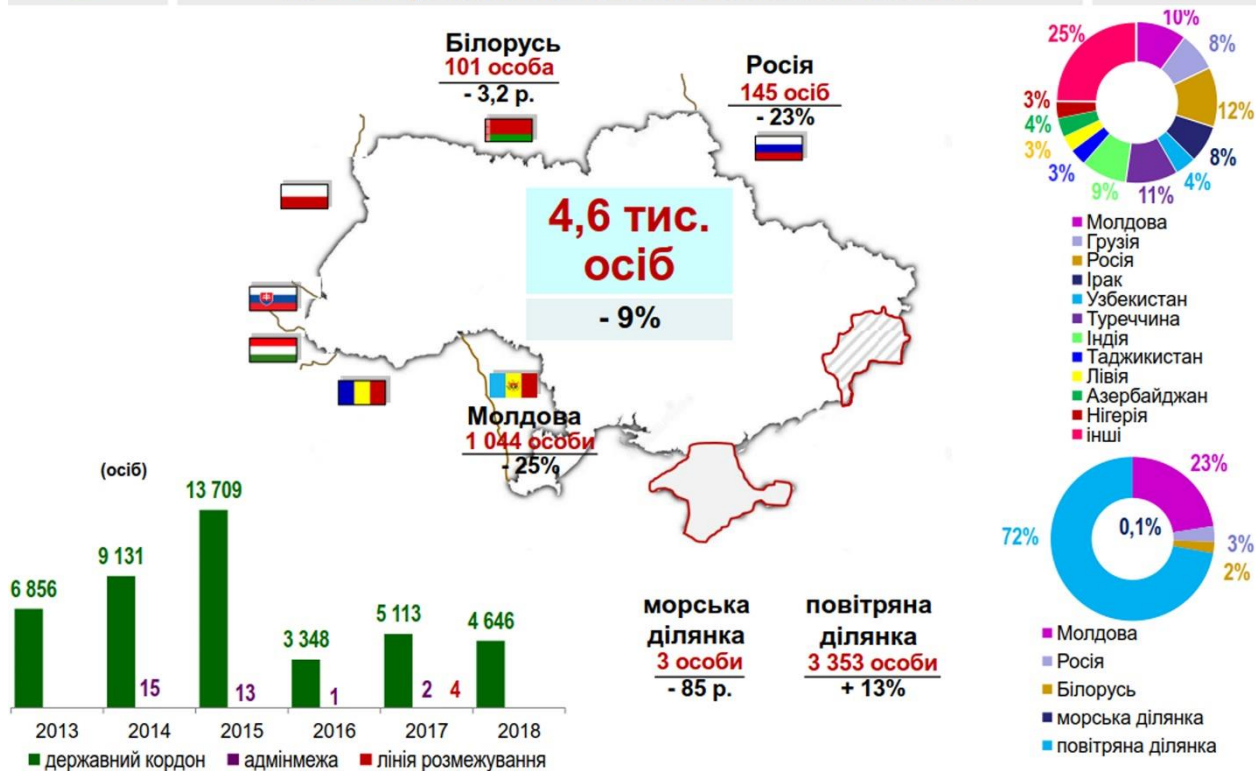
ЗАТРИМАННЯ НЕЛЕГАЛЬНИХ МІГРАНТІВ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВИЛ ПЕРЕБУВАННЯ В УКРАЇНІ

2018

ВІДМОВА У В'ІЗДІ ПОТЕНЦІЙНИМ НЕЛЕГАЛЬНИМ МІГРАНТАМ

2018

Державна прикордонна служба України. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/potochniy-rik/>

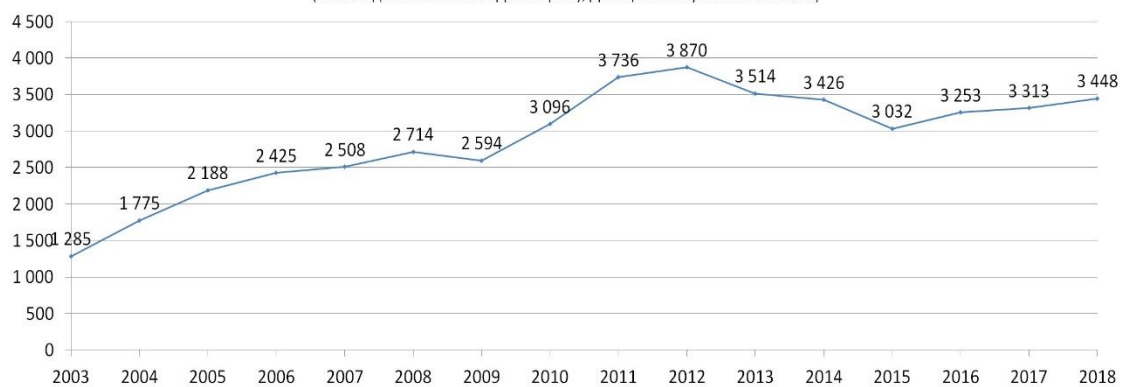
Додаток В

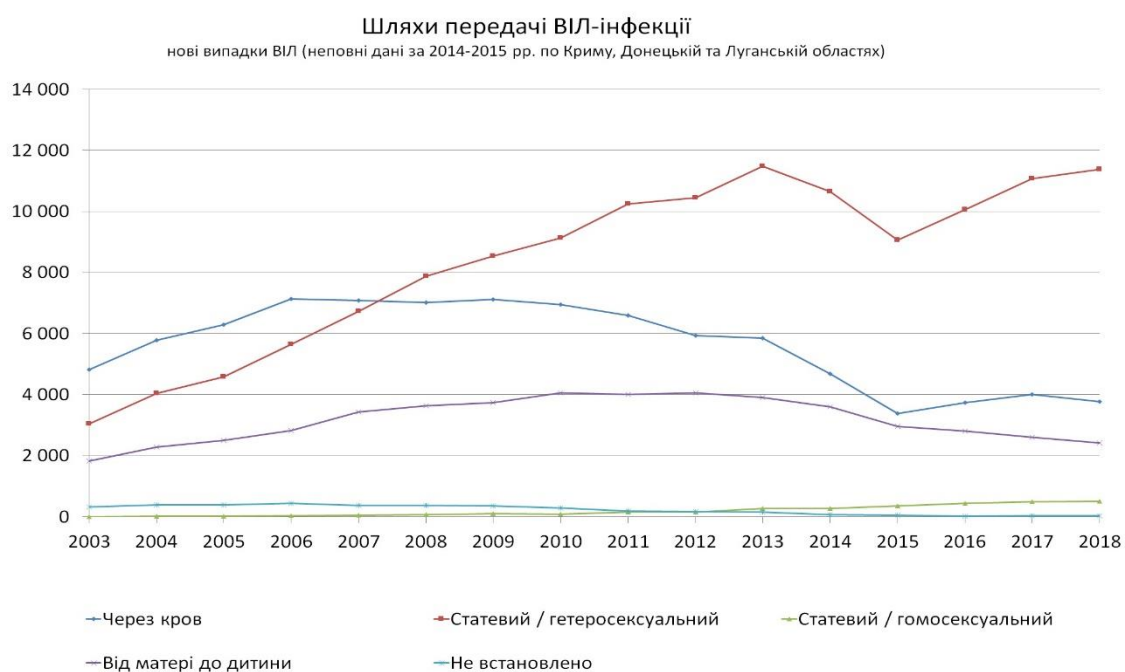
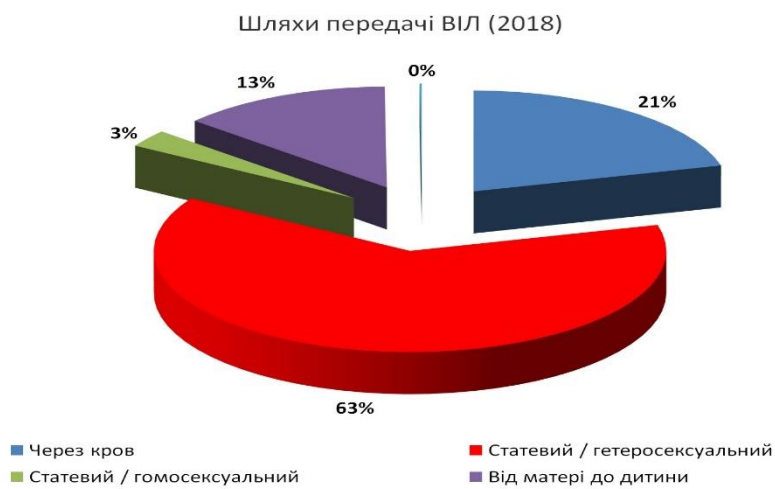

Поширеність СНІДу в областях України

Кількість смертей, пов'язаних зі СНІДом (неповні дані за 2014-2015 рр. по Криму, Донецькій та Луганській областях)

Додаток Д

Закон України

«Про віктимологічну профілактику правопорушень»

Цей Закон визначає коло суспільних відносин у сфері віктимологічної профілактики правопорушень, систему заходів загальносоціальної та індивідуальної віктимологічної профілактики злочинів, надає їм обов'язкового характеру й регулює порядок їх здійснення державними органами, установами та організаціями, органами місцевого самоврядування, підприємствами, об'єднаннями громадян, а також визначає права та обов'язки суб'єктів, що реалізують профілактичну функцію.

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Основні терміни, використані в Законі

Віктимність – підвищена схильність (вірогідність) стати жертвою правопорушення.

Віктимізація – процес перетворення на жертву чи наслідок такого процесу.

Віктимна ситуація – життєва ситуація, що складається у зв'язку з якостями особи чи поведінкою жертви, коли виникає реальна можливість заподіяння їй шкоди.

Віктимологічна профілактика правопорушень – система взаємопов'язаних, організаційно забезпечених державних, громадських й індивідуальних заходів, спрямованих на виявлення та усунення або нейтралізацію чинників, які формують особисту чи масову можливість стати жертвою злочину.

Жертва злочину – окрема людина або певна група людей у будь-якій формі їх інтеграції, яким унаслідок злочину прямо чи опосередковано заподіяно моральну, фізичну чи матеріальну шкоду.

Кримінологічна віктимологія – вчення про жертву злочину, її кримінологічно-віктимологічні характеристики, якості та властивості; систему віктимологічних детермінант індивідуальної та групової віктимності, віктимізації та віктимної поведінки жертви злочину на основі накопичення віктимогенного потенціалу, а також систему заходів віктимологічної профілактики на загальному, спеціальному та індивідуальному рівнях.

Латентна жертва – це особа, яка реально постраждала від злочину, але з певних причин цей факт залишився прихованим від офіційного обліку.

Правопорушення – соціально негативне, передбачене нормами права, винне діяння, яке порушує громадський правопорядок і спричиняє шкоду інтересам держави, фізичної або юридичної особи.

Профілактика правопорушень – обов’язкова діяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, у тому числі громадських організацій, спрямована на виявлення та усунення причин і умов, які сприяють учиненню правопорушень, а також виявлення осіб, схильних до вчинення правопорушень, та застосування заходів щодо їх виправлення.

Стаття 2. Законодавство України про віктимологічну профілактику правопорушень

Законодавство України про віктимологічну профілактику правопорушень складається з Конституції України, міжнародних договорів, цього Закону, Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» та інших законодавчих актів України, що регулюють діяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, а також участь підприємств, установ, організацій, громадян та їх організацій у профілактиці правопорушень.

Усі заходи щодо віктимологічної профілактики правопорушень здійснюються відповідно до Конституції та законів України.

Стаття 3. Завдання кримінологічної віктимології

Основним завданням кримінологічної віктимології на сучасному етапі є потреба наукового пояснення і прогнозування віктимологічних процесів з метою забезпечення інтенсифікації профілактичного впливу на злочинність на основі нетрадиційних підходів, у центрі яких перебуватиме не особа, яка вчиняє, вчинила чи може вчинити злочин, а особа, яка за певних (соціобіопсихологічних) обставин може стати жертвою злочинного посягання.

Кримінологічна віктимологія:

має надати об’єктивну інформацію про стан і тенденцію віктимізації суспільства як негативного процесу внаслідок учинення злочинів частиною членів суспільства;

розкриває сутність відповідних явищ і процесів, проникає в механізм їх закономірностей з метою визначення можливих напрямів впливу і, що особливо важливо, прогнозування (передбачення) нових ситуацій чи подій;

повинна відповісти на питання чому: за яких обставин окрема особа чи соціальна спільнота стає жертвою злочинного посягання;

розробляє пропозиції щодо найбільш ефективних заходів профілактичного впливу на потерпілих, у тому числі примусового характеру для осіб з асоціальною чи девіантною поведінкою;

розробляє рекомендації інформаційного характеру про способи та шляхи мінімізації віктимогенних ситуацій та можливі варіанти їх запобігання чи нейтралізації.

Стаття 4. Принципи здійснення віктимологічної профілактики правопорушень

Віктимологічна профілактика правопорушень здійснюється за принципами:

законності – лише в межах обов’язків і прав, які визначені цим Законом та іншими законами України;

спільності – участі у віктимологічній профілактичній діяльності, крім правоохоронних органів, усіх інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, громадських організацій та окремих громадян;

гуманізму – поваги до прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина та визнання їх пріоритету над державними інтересами;

недопущення розголошення особистих даних людини, отриманих у процесі здійснення профілактичних заходів;

індивідуалізації та диференціації форм і методів віктимологічної профілактики;

об'єктивності – безстороннього, неупередженого, незалежного від волі та бажання людини здійснення заходів, що запобігають учиненню правопорушень;

системності – застосування заходів щодо профілактики правопорушень у комплексному поєднанні відповідно до розроблених планів;

ідентифікації чинників – за кожним фактом віктимізації необхідно побачити проблему – на підставі чого виникла віктимна ситуація і чому вона призвела до шкідливих наслідків;

визначальності чинника – необхідно орієнтуватися на найближчу та найвагомішу обставину (чинник), що формує зміст і напрям розвитку віктимної ситуації;

ініціативності впливу – система віктимологічної профілактики повинна спрацьовувати на випередження, не обмежуючись наданням захисту чи допомоги у разі настання шкідливих наслідків чи високої імовірності їх настання. Правове, професійне, сімейне, фізичне виховання, інформування населення має відбуватися без урахування рівня віктимності окремих громадян чи соціальної групи;

концентрації зусиль – віктимність розподіляється достатньо нерівномірно як у часі, так і в просторі, а також за суб'єктами. Дані поточних зведень заяв і повідомлень, що надходять до чергових частин органів внутрішніх справ, а також дані статистики свідчать про наявність часу і територій, які є найбільш віктимогенними;

гарантії безпеки – правоохоронним органам, зокрема силовим структурам, варто змінювати функціональну модель воєнізованої організації на модель надання гарантій безпеки. Потенційна жертва має перетворюватися у споживача безпеки, яку можуть надати (гарантувати) відповідні органи, запропонувавши спеціальні способи та засоби захисту.

Стаття 5. Об'єкти віктимологічної профілактики

До об'єктів віктимологічної профілактики належать:

чинники, що формують індивідуальну чи масову віктимність;

обставини віктимної ситуації;

процес віктимізації.

Стаття 6. Суб'єкти профілактики правопорушень

Суб'єктами загальносоціальної та індивідуальної профілактики правопорушень є:

органи державної влади й місцевого самоврядування, які визначають основні напрями, завдання та функції профілактичної діяльності, забезпечують функціонування та реалізацію регіональних і місцевих програм;

правоохоронні органи всіх рівнів, які забезпечують безпосереднє здійснення заходів спеціальної та індивідуальної віктимологічної профілактики (особиста охорона, охорона житла, майна);

підприємства й установи різних форм власності, громадські формування та окремі громадяни.

Керівники суб'єктів профілактики правопорушень несуть відповідальність за організацію профілактичної роботи в межах своїх повноважень.

Стаття 7. Рівні віктимологічної профілактики

Залежно від цілей і завдань віктимологічна профілактика має три рівні: загальносоціальний, спеціальний та індивідуальний.

Загальносоціальний рівень охоплює заходи, пов'язані з вирішенням соціально-економічних і культурно-виховних завдань, спрямованих на усунення чи нейтралізацію чинників, що призводять до процесу віктимізації людей.

Спеціальний рівень – реалізація державними органами, громадськими об'єднаннями й окремими громадянами заходів, які мають своєю спеціальною метою попередження злочинів за допомогою недопущення реалізації віктимних властивостей окремих груп осіб (підлітків, людей похилого віку, представників окремих професій тощо).

Індивідуальний рівень охоплює профілактичні заходи щодо осіб, які, враховуючи їх поведінку або сукупність особистісних характеристик, можуть із великою ймовірністю стати жертвами правопорушень. Такі заходи спрямовані на підвищення захисних реакцій, а також забезпечення особистої, майнової та іншої безпеки цих громадян.

Стаття 8. Система заходів захисту жертв правопорушень

До системи заходів захисту жертв правопорушень належать:

заходи, спрямовані на усунення ситуацій, що призводять до завдання шкоди;

заходи, що дають змогу забезпечити особисту безпеку жертви злочину.

Стаття 9. Заходи, спрямовані на усунення ситуацій, що призводять до завдання шкоди

Заходи, спрямовані на усунення ситуацій, що призводять до завдання шкоди, охоплюють:

упровадження в національне законодавство держав, членів ООН, міжнародних стандартів доступу потерпілих до системи правосуддя та державної підтримки;

кримінально-правову реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманцям;

компенсації жертвам із державних і недержавних фондів;

надання необхідної матеріальної, медичної, психологічної та соціальної допомоги з урядових, добровільних громадських та місцевих джерел;

виготовлення та розповсюдження спеціальних пам'яток – застереження про те, як уберегтися від злочинця, не стати жертвою злочинця;

повідомлення громадян за допомогою засобів масової інформації про факти злочинів, що були вчинені на певній території, типових діях злочинця, про те, як необхідно діяти громадянам під час зустрічі зі злочинцями або перебування у кримінальній ситуації;

здійснення практичної допомоги громадянам у технічному та фізичному захисті від можливого проникнення у дім (квартиру) чужих людей;

перевірка та вжиття заходів щодо неналежного освітлення вулиць, скверів, під'їздів домів, розповсюдження попереджуючих написів, наближення постів та міліцейських нарядів до місць, зручних для вчинення злочинів;

проведення цілеспрямованих бесід з батьками, робітниками дитячих закладів, педагогами, школярами, учнями інших навчальних закладів стосовно поведінки у разі зустрічі зі злочинцем або підозрілими особами;

організація стоянок автотранспорту, маркування автомобільного скла та цінних речей, проведення бесід з власниками автотранспорту про їх поведінку та інформування поліції про випадки крадіжок і угонів автотранспорту або спробах вчинення таких злочинів;

проведення бесід з особами похилого віку та інвалідами, а також проведення зібрань, нарад, занять з касирами, продавцями, інкасаторами, робітниками медичних та інших закладів, соціальний стан та професійна діяльність яких викликає підвищений інтерес злочинців.

Стаття 10. Заходи, що дають змогу забезпечити особисту безпеку жертви злочину

Заходи, що дають змогу забезпечити особисту безпеку жертви злочину – це заходи віктимологічної профілактики, які поділяються на:

заходи щодо забезпечення особистої безпеки можливої жертви злочинів у разі, коли іншим способом ліквідувати небезпечну ситуацію для цієї особи з будь-яких причин стало неможливим. Ці заходи стосуються осіб, професійна діяльність або соціальний стан яких передбачає їх віктимність. Самі заходи полягають в інформуванні та навчанні таких осіб, встановленні особистої охорони, наданні засобів індивідуального захисту (зброї, бронезилету), визначення місць для тимчасового проживання або знаходження (перебування).

заходи, що полягають у впливі на потенційну жертву з метою відновлення або активізації в неї внутрішніх захисних можливостей (роз'яснювальні бесіди, навчання прийомам самозахисту, оповіщення про потенційні ситуації, орієнтування на підтримку постійного зв'язку з правоохоронними органами, контроль за поведінкою потенційної жертви).

Стаття 11. Джерела та порядок фінансування віктимологічної профілактики правопорушень

За результатами аналізу стану правопорядку в державних, регіональних і галузевих планах економічного та соціального розвитку передбачається

проведення фінансування окремих віктимологічних профілактичних заходів, їх кадрове та ресурсне забезпечення.

Фінансування віктимологічної профілактики правопорушень здійснюється за рахунок державного бюджету, місцевих бюджетів, позабюджетних коштів, добровільних внесків.

РОЗДІЛ II. ЗАГАЛЬНА ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ

Стаття 12. Заходи загальної віктимологічної профілактики правопорушень

До заходів загальної профілактики правопорушень належать:

- віктимологічне дослідження;
- віктимологічна експертиза;
- правове виховання;
- профілактична перевірка;
- профілактичний припис, подання, постанова;
- повідомлення про невиконання профілактичного припису;
- інформування населення про стан правопорядку, засоби та методи захисту громадян і власності від правопорушень;
- профілактична допомога;
- правове виховання.

Стаття 13. Віктимологічне дослідження

Віктимологічне дослідження проводиться для визначення ролі жертв злочину, певних обставин, зумовлених діяльністю підприємств, установ, організацій або способом життя громадян, які порушують установлені законодавством правила, вивчення причин та умов вчинення конкретного злочину, а також для прогнозування впливу цих обставин на стан злочинності в майбутньому та обґрунтування необхідності й спрямованості профілактичних заходів. Віктимологічне дослідження може проводитись у процесі розроблення проекту законодавчого або іншого нормативного акта, плану, програми профілактики злочинів, а також за результатами профілактичної перевірки на підприємствах, в установах, організаціях, узагальнення слідчої та судової практики. Віктимологічне дослідження може призначатися Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України, міністерствами та іншими центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та здійснюватися визначеними ними органами.

Стаття 14. Віктимологічна експертиза

Віктимологічна експертиза проектів або чинних законів та інших нормативних актів проводиться з метою визначення їх відповідності соціальним потребам суспільства в галузі правопорядку, виявлення можливих наслідків криміногенного характеру в результаті їх прийняття та застосування.

Віктимологічна експертиза може призначатися суб'єктами профілактики правопорушень.

Віктимологічна експертиза проводиться експертами. Залежно від змісту нормативного акта і характеру поставлених питань, може бути проведена комплексна віктимологічна експертиза із залученням віктимологів, соціологів, юристів, економістів та інших фахівців.

Віктимологічна експертиза може бути також доручена науково-дослідним установам або навчальним закладам, а також професійним асоціаціям (організаціям) кримінологів.

Висновки за наслідками віктимологічної експертизи мають рекомендаційний характер для органу державної влади, який може скасувати розглянуті комісією проекти, унести в них відповідні зміни або мотивовано відхилити висновки експертної комісії.

Стаття 15. Правове виховання

Суб'єкти віктимологічної профілактики правопорушень, у межах своєї компетенції, здійснюють серед населення, окремих його категорій, посадових осіб підприємств, організацій, установ роботу з роз'яснення положень законодавства України, у тому числі з питань профілактики правопорушень, віктимологічної профілактики, зокрема щодо необхідності виявлення й усунення причин і умов, які призводять до учинення правопорушень, відповідальності за протиправні діяння, а також уживають заходів щодо своєчасного виявлення осіб, які, зважаючи на їх поведінку, під впливом певних причин та умов можуть стати потерпілими від правопорушення.

Головним напрямом правового виховання є роз'яснювальна робота з населенням, особливо з тією його частиною, яка характеризується підвищеною віктимністю. Необхідно використовувати інформацію про осіб, які стали у зв'язку з власною необережністю жертвами злочинів, використовувати засоби масової інформації, розповсюджувати знання про способи вчинення злочинів, що розраховані на необачність та зайву довірливість потерпілих.

Виступаючи з лекціями, бесідами, співробітники правоохоронних органів повинні звертати увагу на обставини віктимного характеру, рекомендувати бути більш уважними, обачними, обережними, критично ставитися як до своїх вчинків, так і вчинків інших осіб.

Стаття 16. Профілактична перевірка. Профілактичний припис, подання, постанова

У разі отримання достатніх відомостей про наявність причин і умов, що можуть призвести до вчинення правопорушень, на підставі відповідних рішень працівники правоохоронних органів проводять профілактичну перевірку. До участі в ній залучаються фахівці, а в разі необхідності – представники громадських організацій.

Службові особи підприємств, установ та організацій незалежно від форм власності, на яких проводиться профілактична перевірка, зобов'язані надати особам, які проводять перевірку, можливість оглянути територію,

приміщення, ознайомитися з необхідними документами, матеріалами, дати пояснення з питань, які стосуються перевірки.

Службові особи, які проводять профілактичну перевірку, зобов'язані діяти в межах повноважень і з дотриманням вимог щодо охорони інформації. Утручання цих осіб у господарську та іншу діяльність підприємств, установ та організацій, на яких проводиться профілактична перевірка, забороняється.

За результатами профілактичної перевірки орган, за рішенням якого вона проводилася, надсилає керівникові підприємства, установи, організації, де виявлено причини й умови, що призводять до учинення правопорушень, профілактичний припис, подання чи постанову. У профілактичному приписі, поданні чи постанові визначаються заходи щодо усунення причин та умов, що призводять до учинення правопорушень, і термін їх виконання.

Профілактичні приписи, подання чи постанови є обов'язковими для виконання.

Органи досудового розслідування, прокурор та суд уживають заходів щодо усунення причин і умов, які призводять до учинення правопорушень, у межах та на підставі кримінального процесуального законодавства України.

Стаття 17. Повідомлення про невиконання профілактичного припису, подання чи постанови

Орган, що склав профілактичний припис, подання чи постанову, у разі їх невиконання, виконання не в повному обсязі або з порушенням визначених приписом, поданням чи постановою заходів здійснює контроль щодо забезпечення виконання цих заходів відповідним підприємством, установою, організацією, повідомляє про незадовільний стан профілактики правопорушень орган внутрішніх справ, на території обслуговування якого знаходиться зазначене підприємство, установа, організація.

Особи, винні в невиконанні чи неналежному виконанні профілактичного припису, подання чи постанови, притягаються до передбаченої законом адміністративної або дисциплінарної відповідальності.

Стаття 18. Інформування населення про стан правопорядку, засоби та методи захисту громадян і власності від протиправних посягань

Інформація про стан правопорядку в Україні та в її адміністративно-територіальних одиницях повідомляється населенню за допомогою засобів масової інформації.

Суб'єкти профілактики правопорушень інформують населення про засоби та методи захисту від протиправних посягань за допомогою проведення бесід, виступів у пресі, на радіо й телебаченні, видання спеціальних посібників, плакатів тощо. Засоби масової інформації використовуються також з метою поліпшення правового виховання населення, формування здорового способу життя.

Стаття 19. Профілактична допомога

Надання суб'єктами профілактики правової допомоги населенню охоплює: створення пунктів допомоги знедоленим, центрів реабілітації та ресоціалізації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, роз'яснення небезпеки віктимологічної поведінки та адекватних дій в умовах, що

призводять до учинення правопорушень, ініціативне надання послуг із захисту та охорони майна всіх форм власності на основі укладення письмових договорів, надання юридичної допомоги населенню та громадським об'єднанням.

РОЗДІЛ III. ІНДИВІДУАЛЬНА ВІКТИМОЛОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ПРАВОПОРУШЕНЬ

Стаття 20. Складові індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень

Суб'єкти індивідуальної віктимологічної профілактики, тобто об'єднані в єдину систему органи державної влади та місцевого самоврядування, зокрема правоохоронні органи всіх рівнів, а також підприємства, установи, організації, громадські об'єднання та окремі громадяни, що здійснюють у визначених межах заходи віктимологічного впливу;

об'єкти індивідуальної віктимологічної профілактики, які поділяються на дві групи: а) конкретні особи, які є потенційними жертвами злочинів унаслідок своєї поведінки, способу життя, соціального статусу; особистісних характеристик тощо; б) віктимологічні чинники та ситуації, що впливають на формування віктимної поведінки та зумовлюють вчинення злочинів щодо конкретних осіб;

методи та форми віктимологічно-профілактичного впливу, що ґрунтуються на роз'ясненні, вихованні та навчанні потерпілих, а не на примусовому впливі на них;

заходи індивідуальної віктимологічної профілактики, серед яких можна виділити заходи переконання та заходи надання допомоги (матеріальної, правової, медичної, психологічної, організаційної тощо);

мета та завдання індивідуальної віктимологічної профілактики, що об'єднують усі компоненти в єдине ціле та полягають у своєчасному виявленні потенційних потерпілих, здійсненні на них позитивного впливу та забезпечення особистої безпеки.

Стаття 21. Заходи індивідуального віктимологічного впливу

Заходи індивідуального віктимологічного впливу поділяються на:

заходи переконання;

заходи допомоги.

Стаття 22. Заходи переконання

Заходи переконання мають захисний та виховний характер. До них належать:

бесіди, роз'яснення того, як не стати жертвою злочину, забезпечення цілісності майна;

попередження фонових явищ (алкоголізм, проституція, наркоманія);

встановлення охоронної сигналізації, використання технічних засобів особистої безпеки.

Стаття 23. Заходи допомоги

До заходів допомоги належить організація спеціальних консультаційних пунктів, центрів соціально-психологічного впливу на громадян, основним завданням яких є інформування населення про способи захисту від злочинів. У центрах психологічної допомоги слід організовувати групові й індивідуальні консультації з потенційними жертвами злочинів, під час яких надавати їм соціально-психологічну допомогу, прогнозувати їх індивідуальну поведінку, виявляти і намагатися разом з ними нейтралізувати віктимологічно значущі якості особи.

Стаття 24. Напрями індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень

Підготовчий;
основний (безпосередній);
заключний.

Стаття 25. Підготовчий етап індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень

На підготовчому етапі проводяться дії, спрямовані на своєчасне та максимально повне виявлення осіб, поведінка яких свідчить про реальну можливість учинення щодо них злочинів, а також елементів мікросередовища, що характеризуються негативним впливом на них.

Ефективність використання віктимологічних можливостей у практичній діяльності органів внутрішніх справ залежить від повноти та своєчасності виявлення найбільш віктимних категорій громадян, урахування мотивів, цілей та спрямованості їх поведінки, особистісних характеристик, а також віктимологічних чинників і ситуацій, що формують їх віктимну поведінку та зумовлюють вчинення щодо них злочинів.

Стаття 26. Класифікація жертв злочинів

Невинуваті жертви;
жертви з підвищеним ступенем ризику;
жертви з високим ступенем ризику;
інверсійні жертви.

Стаття 27. Невинуваті жертви

До невинуватих жертв належать особи, які потерпіли від тих чи інших злочинів не стільки через свої особистісні якості чи поведінку, скільки через збіг негативних життєвих обставин. У зв'язку з цим заходи індивідуальної віктимологічної профілактики щодо цієї категорії осіб мають бути спрямовані, головним чином, на оздоровлення соціального мікросередовища – забезпечення загальних умов безпеки (освітлення темних вулиць, провулків, під'їздів; посилення патрулювання працівниками поліції парків, скверів, малолюдних вулиць, передусім у темну пору доби; посилення заходів, спрямованих на охорону особистого майна).

Стаття 28. Жертви з підвищеним ступенем ризику

Жертви з підвищеним ступенем ризику поділяються на:

– *жертви з підвищеним ступенем ризику, що зумовлений їх професійною діяльністю.*

До цієї категорії належать особи, які працюють в:

різноманітних розважальних закладах (ресторанах, кафетеріях, залах ігрових автоматів, казино, нічних клубах);

зкладах побутового обслуговування населення (їдальнях, пральнях, готелях, туристичних агентствах);

організаціях, у яких постійно обертаються значні суми готівки (приватні підприємці, касири, інкасатори, працівники банків, страхових й інвестиційних компаній, інші матеріально відповідальні особи різноманітних комерційних фірм);

органах, діяльність яких пов'язана з охороною громадського порядку (працівники органів внутрішніх справ, прокуратури, суду, приватних охоронних структур, військовослужбовці).

Для забезпечення безпеки громадян, діяльність яких пов'язана з охороною громадського порядку, доцільно вживати заходів, спрямованих на покращення їх професійної підготовки, знань нормативно-правової бази, підстав і порядку застосування засобів особистого захисту, спецзасобів і зброї, належного матеріально-технічного забезпечення тощо;

– *жертви з підвищеним ступенем ризику, що зумовлений наявністю чи доступом особи до значних матеріальних цінностей.*

До цієї категорії належать особи, які особисто або члени родини яких володіють предметами, що становлять культурну, історичну чи іншу цінність (картинами, ювелірними виробами, зброєю, антикваріатом тощо), значними матеріальними цінностями (великими сумами готівки, цінними паперами, коштовностями, побутовою технікою, дорогими хутряними виробами тощо), а також особи, які працюють у музеях, ломбардах, антикварних або ювелірних магазинах тощо.

Індивідуальна віктимологічна профілактика щодо цієї категорії громадян має бути спрямована на їх особисту охорону та охорону членів їх родини, а також на охорону їх особистого майна чи майна, до якого вони мають доступ (надання правоохоронними органами порад, рекомендацій та роз'яснень, що спрямовані на зниження віктимності зазначених категорій осіб, а в разі потреби – забезпечення кваліфікованого встановлення сигналізації, домофонів, відеоспостереження, кодових замків).

У разі потреби таким громадянам має надаватись особиста охорона;

– *жертви з підвищеним ступенем ризику, що зумовлений їх соціальним статусом.*

До цієї категорії належать неповнолітні особи, самотні матері, пенсіонери, ветерани.

Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики щодо цієї категорії осіб мають бути зорієнтовані на встановлення тісної взаємодії та співпраці правоохоронних органів з навчальними закладами (дошкільними закладами, школами, професійно-технічними училищами, вищими навчальними закладами, а також інтернатами, дитячими будинками сімейного типу), закладами опіки та піклування, соціальними службами, медичними закладами, громадськими організаціями.

Правоохоронні органи зобов'язані постійно проводити роботу, спрямовану на виявлення неблагополучних родин, пияцтва батьків, бездоглядності неповнолітніх, самотніх і хворих громадян тощо, а також вести їх профілактичний облік і здійснювати віктимологічно-профілактичні заходи;

– *жертви з підвищеним ступенем ризику, що зумовлений сукупністю їх фізичних і психологічних особливостей.*

До цієї категорії належать особи з вадами зору, слуху, опорно-рухової системи, особи, які перебувають на спеціальному медичному обліку, вагітні жінки, інваліди.

Індивідуальна віктимологічна профілактична робота має бути спрямована на встановлення тісної взаємодії із соціальними службами, закладами опіки та піклування, медичними закладами, психіатричними лікарнями, а також громадськістю за місцем роботи та проживання таких громадян.

Стаття 29. Жертви з високим ступенем ризику

До цієї категорії належать маргінальні групи населення (особи, які вживають наркотичні речовини, зловживають алкоголем, займаються проституцією, не мають постійного місця проживання, раніше судимі).

Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики серед цієї категорії осіб мають бути максимально широкими та комплексними. Вони охоплюють: переконання в шкідливості вживання алкоголю та наркотиків; допомога в лікуванні наркотичної та алкогольної залежності; надання тимчасового притулку, медичної, юридичної та іншої допомоги; надання необхідної допомоги у побутовому облаштуванні, сприяння трудовій зайнятості, налагодження взаємовідносин з родиною, а також інші заходи, безпосередньо спрямовані на зменшення кількості осіб, які жебракують, займаються проституцією, вчиняють злочини, а отже, і кількості осіб, які через таку поведінку та спосіб життя стають жертвами злочинів.

Стаття 30. Інверсійні жертви

Інверсійні жертви – це особи, які потерпіли від злочинів через зміну ролей злочинця та жертви.

Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики серед цієї категорії осіб мають проводитись у тісному взаємозв'язку з діяльністю, спрямованою на встановлення осіб, схильних до протиправної поведінки.

Заходи віктимологічної профілактики серед цієї категорії осіб однаковою мірою спрямовано як на потенційних потерпілих, так і на потенційних злочинців.

Індивідуальну віктимологічну профілактику має бути спрямовано на їх найближче побутове оточення, яке негативно впливає на їх поведінку.

Стаття 31. Основний етап індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень

Основний етап індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень передбачає розроблення та застосування комплексу заходів, спрямованих на організацію, планування та безпосередній профілактичний вплив на громадян та їх оточення.

Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики на основному етапі індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень охоплюють:

- проведення роз'яснювальної та виховної роботи;
- максимально широке залучення громадськості та засобів масової інформації до проведення віктимологічної профілактики злочинів;
- розроблення та розповсюдження спеціальних листівок, пам'яток, буклетів з порадами про те, як забезпечити особисту безпеку та вберегтись від можливих злочинних посягань.

Заходи індивідуальної віктимологічної профілактики на основному етапі повинні бути спрямовані на зниження віктимності громадян за допомогою формування високого рівня їх правової культури та правової свідомості. Ефективність профілактичної діяльності на цьому етапі залежить від її цілеспрямованості, своєчасності, послідовності, комплексності, а також максимально повного охоплення різних верств населення та врахування їх фізіологічних і психологічних особливостей.

Стаття 32. Заключний етап індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень

Заклучний етап індивідуальної віктимологічної профілактики правопорушень передбачає застосування заходів, спрямованих на запобігання повторної віктимізації громадян, тобто виявлення та усунення таких особливостей їх поведінки, які надалі можуть зумовити виникнення нових віктимогенних ситуацій.

Найбільш негативно на процес повторної віктимізації впливають такі особистісні якості, як пасивність та інертність, що є однією з головних причин латентності тих чи інших різновидів злочинних посягань.

Стаття 33. Інформаційне забезпечення віктимологічної профілактики правопорушень

Для прийняття обміркованих та обґрунтованих рішень у галузі віктимологічної профілактики необхідно мати різноманітні дані про потерпілих та інших жертв злочинів, про соціальні наслідки злочинності загалом та окремих видів і груп злочинів, про ставлення громадян до соціальних наслідків злочинності та конкретних злочинів, про ступінь віктимності різних категорій населення, рівня страху населення внаслідок зростання рівня злочинності.

Важливою умовою інформаційного забезпечення віктимологічної профілактики є дані кримінально-правової статистики, що містить облік осіб, які зверталися до різноманітних інстанцій щодо відшкодування шкоди від протиправних дій, з проханням про надання притулку для себе та дітей, захисту від переслідування.

РОЗДІЛ V. ФУНКЦІЇ ОРГАНІВ Й ОРГАНІЗАЦІЙ У СФЕРІ ВІКТИМОЛОГІЧНОЇ ПРОФІЛАКТИКИ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Стаття 34. Функції Кабінету Міністрів України у сфері профілактики правопорушень

Кабінет Міністрів України:

забезпечує розроблення за участю правоохоронних органів проектів державних програм віктимологічної профілактики правопорушень, а також цільових програм віктимологічної профілактики окремих видів правопорушень;

здійснює керівництво діяльністю підпорядкованих йому органів, пов'язаною з віктимологічною профілактикою правопорушень;

установлює організаційні основи діяльності та повноваження органів виконавчої влади, які може бути створено спеціально для організації центрів соціальної адаптації та інших установ, і виконання ними віктимологічних профілактичних функцій;

визначає джерела та порядок фінансування заходів віктимологічної профілактики правопорушень.

Стаття 35. Обов'язки та права органів прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, юстиції України у сфері віктимологічної профілактики правопорушень

Для виконання завдань з віктимологічної профілактики правопорушень органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, юстиції України зобов'язані:

у межах своїх обов'язків і прав, визначених законами України, уживати всіх необхідних заходів щодо попередження правопорушень;

розробляти і вносити на розгляд Президента України, Кабінету Міністрів України, місцевих органів виконавчої влади проекти програми віктимологічної профілактики і планів заходів щодо запобігання вчиненню окремих видів правопорушень, а після затвердження забезпечувати їх виконання в межах обов'язків і прав, визначених для цих органів законодавством України;

здійснювати аналіз наявних даних з метою встановлення причини та умов, що приводять до учинення правопорушень, розробляти та надавати Президентові України, Кабінету Міністрів України, відповідним міністерствам та іншим центральним і місцевим органам виконавчої влади пропозиції та рекомендації щодо їх усунення;

організовувати роботу з роз'яснення положень чинного законодавства з питань зміцнення правопорядку.

Для виконання вимог цього Закону органи прокуратури, внутрішніх справ, Служби безпеки, юстиції України мають право безперешкодного, спрощеного доступу до масивів інформації, матеріалів ревізій, перевірок, аналітичних та статистичних даних, що характеризують діяльність суб'єктів економіки, які накопичуються в органах державної влади, державних установах, закладах, організаціях у процесі їх діяльності та необхідні правоохоронним органам для проведення кримінологічних досліджень і експертиз.

Порядок і механізм спрощеного доступу до масивів інформації органів державної влади, державних установ, закладів, організацій визначається постановою Кабінету Міністрів України.

Органи прокуратури здійснюють нагляд за дотриманням і правильним застосуванням законодавства про віктимологічну профілактику правопорушень, виконують інші профілактичні функції, передбачені Законом України «Про прокуратуру».

Органи внутрішніх справ здійснюють профілактику правопорушень з використанням оперативно-розшукових заходів, передбачених законами України «Про Національну поліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність».

З метою профілактичного впливу органи внутрішніх справ повідомляють державні органи, громадські об'єднання, трудові колективи і громадськість за місцем проживання особи про факти вчинення нею адміністративного правопорушення.

Органи Служби безпеки проводять профілактичну роботу з використанням оперативно-розшукових заходів відповідно до законів України «Про Службу безпеки України» та «Про оперативно-розшукову діяльність».

Суд здійснює профілактику правопорушень згідно із законодавством України про судоустрій і судочинство.

Стаття 36. Обов'язки та права міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, державних установ, закладів, організацій, їх підрозділів на місцях у сфері віктимологічної профілактики правопорушень

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, державні установи, заклади, організації, їх підрозділи на місцях з метою віктимологічної профілактики правопорушень зобов'язані:

забезпечити правоохоронним органам безперешкодний, спрощений доступ до масивів інформації, матеріалів ревізій, перевірок, аналітичних і статистичних даних, що характеризують діяльність підконтрольних суб'єктів економіки, які накопичуються в органах державної влади, державних установах, закладах, організаціях у процесі їх діяльності й необхідні правоохоронним органам для проведення кримінологічних досліджень та експертиз;

виконувати вимоги цього Закону, у повному обсязі здійснювати заходи, передбачені державними програмами профілактики правопорушень і планами запобігання їх окремим різновидам;

вимагати виконання вимог цього Закону від керівників підприємств, установ та організацій, що належать до сфери їхнього управління;

контролювати виконання підприємствами, установами, організаціями, що належать до сфери їхнього управління, заходів щодо віктимологічної профілактики правопорушень;

проводити профілактичні перевірки на підприємствах, в установах, організаціях, що належать до сфери їхнього управління, уживати заходів щодо усунення причин та умов, які призводять до учинення правопорушень;

своєчасно й належним чином реагувати на профілактичні приписи та повідомлення;

організовувати фінансове та матеріально-технічне забезпечення профілактичних заходів у відповідній галузі або сфері управління.

Міністерства, інші центральні органи виконавчої влади, державні установи, заклади, організації, їх підрозділи на місцях для профілактики правопорушень мають право:

замовити правоохоронним органам проведення криміналістичних досліджень та експертиз, отримати їх результати;

від державних підприємств, установ, організацій, які належать до сфери їхнього управління, безперешкодно отримувати, вивчати фінансову звітність та інші документи, що дають змогу здійснити оцінку ефективності управління, вирахувати показники та проаналізувати результати господарської діяльності;

від підприємств, у статутних фондах яких держава має частку більше 50 %, за допомогою своїх представників, які є членами наглядових (спостережних) рад, ревізійних комісій, безперешкодно отримувати, вивчати фінансову звітність та інші документи, що дають змогу здійснити оцінку ефективності управління, вирахувати показники та проаналізувати результати господарської діяльності.

Стаття 37. Віктимологічні профілактичні функції підприємства, установи, організації

Власник або уповноважений ним орган підприємства, установи, організації незалежно від форми власності за участю трудового колективу організовує роботу, спрямовану на віктимологічну профілактику правопорушень, для чого:

розробляє комплексний план заходів щодо профілактики правопорушень на підприємстві, в установі, організації;

проводить аналіз фактів учинення правопорушень членами колективу, причин і умов, що призвели до цього, уживає заходів для їх усунення;

організовує юридичну освіту і правову пропаганду;

забезпечує технічне оснащення об'єктів, їх охорону, пропускний режим, дотримання правил охорони праці;

своєчасно вживає заходів за профілактичним приписом і повідомленням правоохоронних органів про порушення правопорядку членами колективу, інформує про наслідки проведеної роботи ініціатора припису;

забезпечує працевлаштування в порядку, передбаченому Законом України «Про зайнятість населення», побутове влаштування осіб, які за скеруванням органу внутрішніх справ перебували на примусовому лікуванні від алкоголізму чи наркоманії, а також інших осіб, що перебувають на профілактичному обліку;

сприяє колективу та громадським організаціям у перевихованні осіб, засуджених до виправних робіт з випробуванням, умовно-достроково звільнених і переданих їм на поруки й перевиховання;

створює для великої кількості осіб, які потребують профілактичної допомоги, а також ресурсних можливостей, центри соціальної реабілітації та

допомоги, профілактики правопорушень, профілакторії алкогольного лікування, забезпечує їх діяльність.

Підприємства, установи, організації всіх форм власності, які надають правоохоронним органам фінансові, матеріальні, технічні засоби для зміцнення правопорядку в державі, користуються її моральною підтримкою.

Стаття 38. Віктимологічна профілактика правопорушень за участю засобів масової інформації

Засоби масової інформації забезпечують безкоштовну публікацію аналітичних, методичних та інших матеріалів щодо профілактики правопорушень, а також інформування населення про результати діяльності правоохоронних органів, пов'язану з розкриттям злочинів, та про оперативну обстановку в державі загалом чи її окремому регіоні.

Забороняється пропаганда жорстокості, насильства та порнографії.

Стаття 39. Реалізація віктимологічних профілактичних функцій суб'єктами профілактики

Порядок реалізації суб'єктами профілактики своїх функцій з віктимологічної профілактики правопорушень й усунення причин і умов, що призводять до учинення правопорушень, установлюється законодавством, відомчими нормативними актами та статутами державних органів і громадських організацій.

РОЗДІЛ VI. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Цей Закон набирає чинності через три місяці з дня його опублікування.

Кабінетові Міністрів України протягом місяця з дня набрання чинності цим Законом:

підготувати та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законів України у відповідність з цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність з цим Законом;

згідно зі своєю компетенцією забезпечити прийняття нормативно-правових актів, передбачених цим Законом;

забезпечити перегляд та скасування центральними і місцевими органами виконавчої влади їх нормативно-правових актів, що суперечать цьому Закону.

Додаток Ж

*Проект*Указ
Президента України

від __.__. 2017 г. № _____

«Про концепцію захисту потерпілих від злочинів в Україні»

1. Затвердити Концепцію захисту потерпілих в Україні.
2. Цей Указ набирає чинності з дня його підписання.

Президент України

П.Порошен

ко

Затверджено
Президента
України від __.__. 2017 р. №

Концепція захисту потерпілих від злочинів в Україні

1. Загальні положення.
2. Цілі цієї Концепції.
3. Основні напрями вдосконалення правового статусу потерпілих від злочинів в Україні.
4. Основні напрями підвищення ефективності заходів щодо зниження процесів віктимізації в суспільстві.
5. Організація наукових досліджень з проблем захисту потерпілих від злочинів і зниження процесів віктимізації в суспільстві.
6. Організаційне забезпечення реалізації Концепції.

Концепція захисту потерпілих від злочинів в Україні (далі іменується Концепція) – система поглядів на діяльність щодо вдосконалення правової системи, юридичної практики, правової ідеології, їх ресурсного забезпечення, спрямованої на захист прав і законних інтересів потерпілих, зниження процесів віктимізації в суспільстві.

У Концепції сформульовані найважливіші напрями державної віктимологічної політики України.

Прийняття цієї Концепції зумовлено негативними тенденціями в стані злочинності та пов'язаної з нею кримінальної віктимізації населення, а також

необхідністю розробки комплексу системних заходів щодо захисту прав потерпілих від злочинів.

1. Загальні положення

Згідно з Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятої Організацією Об'єднаних Націй 29 листопада 1985 року, під терміном «жертви» розуміються особи, яким завдано фізичної, матеріальної чи моральної шкоди (збитків) унаслідок дії або бездіяльності, що порушує кримінальний закон. Така особа вважається жертвою незалежно від того, чи встановлений, заарештований, переданий до суду або засуджений правопорушник. До жертв злочинів у відповідних випадках належать близькі родичі та утриманці безпосередньої жертви, а також особи, яким було завдано шкоди при спробі надати допомогу жертві для запобігання наслідків злочинної діяльності.

У цій Концепції під терміном «потерпілий» згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України розуміється фізична особа, якій злочином заподіяно фізичну, майнову, моральну шкоду, а також юридична особа у разі заподіяння злочином шкоди її майну або ділової репутації.

У Декларації ООН про основні принципи правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою правовий захист жертв злочинної діяльності проголошено одним з пріоритетних завдань органів, які ведуть кримінальний процес, з забезпеченням ним широкого доступу до механізмів правосуддя на всіх стадіях кримінального процесу, відшкодування фізичної, майнової та моральної шкоди у формі реституції і компенсації. У багатьох країнах світового співтовариства прийняті спеціальні закони про захист жертв злочинів, створені національні служби і фонди допомоги кримінальним жертвам.

За законодавством України потерпілий є самостійним учасником кримінального процесу та наділений цілою низкою прав і обов'язків (стаття 42 Кримінально-процесуального кодексу України). У кримінальному процесі діють норми, що передбачають прийняття органами, що ведуть провадження у кримінальній справі, заходів щодо забезпечення безпеки потерпілих, свідків та інших учасників кримінального процесу.

Однак можливості подальшого удосконалення статусу потерпілого від злочину на основі Декларації ООН від 29 листопада 1985 року та інших міжнародно-правових документів реалізуються в Україні ще недостатньо активно, особливо враховуючи високі вимоги законодавства розвинених країн світового співтовариства щодо захисту жертв злочинів.

Положення Декларації ООН від 29 листопада 1985 року вкрай повільно впроваджуються у законодавство і правозастосовну діяльність органів, що ведуть провадження у кримінальній справі, що негативно позначається на ефективності роботи з попередження злочинності та впливу наслідків злочинів на громадян. У країні відсутні достовірні відомості про потерпілих від злочинів, на цій підставі потрібно створити ефективну систему державного обліку.

На сьогодні у багатьох процесуальних позиціях потерпілий поставлений у нерівне становище з підозрюваним, обвинуваченим і підсудним, що дає змогу дійти висновку про неповну реалізацію принципу рівності сторін у кримінальному судочинстві та принципу змагальності сторін. Існують проблеми з відшкодування шкоди, завданої злочином потерпілому.

2. Цілі Концепції:

Вироблення шляхів удосконалення законодавства про захист потерпілих від злочинів;

Розробка заходів щодо створення системи державного обліку потерпілих від злочинів;

Розробка принципів положень щодо захисту прав і законних інтересів потерпілих від злочинів на досудовому, судовому виробництві і в процесі відбування засудженим покарання;

Підвищення ефективності діяльності посадових осіб і органів, які ведуть провадження у кримінальній справі, щодо відшкодування потерпілим від злочинів, фізичним особам – фізичної, майнової і моральної шкоди, юридичним особам – шкоди майну та ділової репутації;

Вироблення ефективних підходів до надання потерпілим від злочинів правової, соціальної, медичної, фінансової, психологічної та іншої допомоги з боку держави і суспільства;

Удосконалення заходів щодо попередження злочинності і зниження процесів віктимізації в суспільстві;

Визначення основних напрямів наукових досліджень щодо попередження злочинності та зниження процесів віктимізації суспільства.

3. Основні напрями вдосконалення правового статусу потерпілих від злочинів в Україні

Удосконалення правового статусу жертви злочину необхідно здійснювати згідно з положеннями Декларації ООН від 29 листопада 1985 року, інших міжнародно-правових документів про права людини.

Слід визначити заходи щодо вдосконалення правового статусу потерпілого, його активної участі в кримінальному судочинстві.

Необхідно забезпечити підвищену увагу до громадян під час їх звернення в органи кримінального переслідування з повідомленням про будь-який підготовлюваний або вчинений злочин. Орган дізнання, дізнавач, слідчий, прокурор, суд (суддя) повинні інформувати особу, яка заявила про скоєння стосовно нього злочину, про можливості отримання юридичної, медичної, психологічної та соціальної допомоги, компенсації за завдану йому шкоду.

Удосконалення законодавства та організації діяльності адвокатури з надання безкоштовної юридичної допомоги потерпілому при його бажанні як представника.

4. Основні напрями підвищення ефективності заходів щодо зниження процесів віктимізації в суспільстві

Негативні тенденції злочинності свідчать про недостатні заходи профілактики злочинів (щодо потенційних злочинців) і віктимологічної профілактики (щодо потенційних жертв).

Здійснювати ефективні заходи щодо усунення негативного впливу злочинності на суспільство необхідно в межах послідовного позитивного впливу на соціально-економічні умови життя людей і наявний причинний комплекс злочинності, а також на наслідки злочинності; за допомогою організації системної, цілеспрямованої і скоординованої роботи всіх органів і посадових осіб, які ведуть кримінальне судочинство щодо усунення наслідків злочинів; завдяки активному залученні до цієї діяльності громадських організацій.

Система заходів щодо усунення негативного впливу наслідків злочинності на суспільство має ґрунтуватися на таких підходах:

Регламентация на законодавчому рівні питань, присвячених захисту потенційних жертв злочинів, із зазначенням заходів профілактики, спрямованих на зменшення ризику стати жертвою злочину для громадян з підвищеним ступенем віктимності;

Систематичне здійснення спільних цільових заходів органів внутрішніх справ, державних установ і організацій, органів місцевого самоврядування щодо попередження злочинів і зниження процесів віктимізації в суспільстві;

Доцільність дослідження державними і недержавними органами незалежно від форм власності коштів для надання адресної фінансової допомоги з придбання засобів самозахисту для громадян, які найбільш схильні до небезпеки стати жертвами злочинів (самотньо проживають старенькі особи, а також особи, які через свої професійні обов'язки схильні до найбільшого ризику стати потерпілими від злочинів, наприклад жінки, які працюють у нічну зміну, листоноші, сторожі, провідники поїздів і т. д.). Такі заходи підвищать рішучість потенційних потерпілих чинити опір потенційному злочинцеві в разі нападу;

Необхідність проведення всіма державними органами, що здійснюють в межах своєї компетенції діяльність з профілактики злочинів, широкої роз'яснювальної роботи щодо пропаганди серед населення знань про заходи віктимологічної профілактики, активного використання для цього засобів масової інформації, глобальної мережі Інтернет, засобів наочної агітації (фотовітрини, плакати та ін.), видання масовим тиражем рекомендацій і посібників з прийомами самозахисту під час різних посягань на особу, спеціальних пам'яток, листівок, буклетів з рекомендаціями для громадян про те, як зменшити ризик стати жертвою злочинів.

5. Організація наукових досліджень з проблем захисту потерпілих від злочинів і зниження процесів віктимізації в суспільстві

Необхідно розширити масштаби наукових досліджень щодо вивчення проблем захисту жертв злочинів і зниження процесів криміналізації та

віктимізації в суспільстві. Основними аспектами таких досліджень повинні стати:

- подальше вдосконалення кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого законодавства, що регулює правове становище потерпілого, заходи щодо відшкодування шкоди, заподіяної злочином, з урахуванням положень Декларації ООН від 29 листопада 1985 року, інших міжнародно-правових документів про права людини та законодавства розвинених країн світового співтовариства;
- підвищення ефективності заходів щодо зниження процесів криміналізації і віктимізації суспільства;
- розробка ефективних тактичних прийомів захисту житла, автомобіля, іншого майна за допомогою охоронної сигналізації, протиугінних пристроїв та інших технічних засобів;
- пошук оптимальних наукових методик визначення грошових еквівалентів заподіяної потерпілим – фізичним особам унаслідок злочинів фізичної, майнової, моральної шкоди, потерпілим – юридичним особам шкоди майну та ділової репутації;
- розширення спектра досліджень з проблем державного захисту потерпілих від злочинів.

Результати наукових досліджень з цієї тематики слід активно впроваджувати в практичну діяльність правоохоронних органів за допомогою підготовки і видання навчальних, науково-методичних і практичних посібників, наукових статей.

6. Організаційне забезпечення реалізації цієї Концепції

Державна віктимологічна політика повинна бути забезпечена на організаційно-правовому та фінансовому рівні.

Основними організаційними заходами щодо реалізації цієї Концепції повинні бути:

- внесення змін і доповнень у чинне законодавство, що регулює правове становище потерпілого, відшкодування шкоди, заподіяної злочином;
- підготовка проекту закону «Про державний Фонд компенсації потерпілим від злочинів»;
- регламентація на законодавчому рівні питань, присвячених захисту потенційних жертв злочинів, із зазначенням конкретних заходів;
- регулярне здійснення обліку та моніторингу осіб, щодо яких скоєно злочини, для з'ясування об'єктивної картини віктимізації суспільства;
- впровадження в діяльність правоохоронних органів ефективних форм і методів профілактики злочинів і заходів щодо усунення негативного впливу наслідків злочинної діяльності на суспільство;
- внесення у відповідні організації, установи, підприємства подань про усунення причин та умов злочину, з вимогою про їх усунення.

У формуванні і реалізації політики захисту потерпілих від злочинів беруть участь:

1) Президент України визначає напрями державної політики країни щодо захисту потерпілих від злочинів; виступає з посланнями, зверненнями та директивами з проблем діяльності правоохоронних органів України із захисту потерпілих; у своїх щорічних звітах Верховній Раді України уточнює окремі положення Концепції;

2) Верховна Рада України – на основі Конституції України за поданням Президента України та Уряду України формує законодавчу базу в сфері захисту потерпілих від злочинів;

3) Уряд України в межах своїх повноважень координує діяльність органів виконавчої влади, а також органів виконавчої влади суб'єктів України, формує в установленому порядку статті бюджету для реалізації конкретних цільових програм у цій галузі.

В Уряді України в структурі адміністративного департаменту утворити управління та постійно діючу комісію з виконання державної Концепції захисту потерпілих від злочинів в Україні.

До складу комісії повинні входити: Голова Верховного Суду України, Генеральний прокурор України, керівники Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Фіскальної служби України, Слідчого комітету при прокуратурі України та інших правоохоронних органів, міністерства охорони здоров'я і соціального розвитку. До складу комісії також мають входити науковці, представники громадськості. Тоді захист потерпілих буде носити елемент публічної політики.

Напрями діяльності зазначеного управління такі: узагальнення та аналіз статистичних даних Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Фіскальної служби України, Слідчого комітету при прокуратурі України та інших відомств про стан злочинності та потерпілих; узагальнення та аналіз стану захищеності прав потерпілого під час кримінального судочинства; аналіз даних про характер, розмір відшкодування шкоди потерпілому; розробка пропозицій щодо вдосконалення діяльності посадових осіб та органів, що здійснюють кримінальне судочинство та впровадження їх у практичну діяльність, охоплюючи питання підвищення їх кваліфікації; узагальнення та аналіз відомостей про надання соціально-психологічної допомоги потерпілим (терапевтичної, психологічної); аналіз діяльності громадських організацій з надання допомоги потерпілим; здійснення моніторингу з вивчення зазначених проблем; підготовка щомісячних, щоквартальних та щорічних звітів про стан захищеності суспільства та потерпілих; пропозиція комплексу заходів щодо поліпшення захисту потерпілих в Україні.

З метою виконання державної Концепції захисту потерпілих від злочинів в Україні в кожному відомстві на рівні міністерства необхідно створити управління контролю за виконанням зазначеного документа, діяльність якого слід передбачити у відомчих нормативних актах:

– органи виконавчої влади – забезпечують виконання законодавства України, рішень Президента України та Уряду України в сфері захисту потерпілих від злочинів в Україні; у межах своєї компетенції розробляють

нормативно-правові акти в цій галузі і представляють їх Президенту України та Уряду України;

– органи виконавчої влади суб'єктів України взаємодіють з органами виконавчої влади з питань виконання законодавства України, рішень Президента України та Уряду України в сфері захисту потерпілих від злочинів, здійснення віктимологічної профілактики; спільно з органами місцевого самоврядування проводять заходи щодо залучення громадян, громадських об'єднань і організацій до надання сприяння у вирішенні проблем здійснення віктимологічної безпеки, надання допомоги потерпілим від злочинів; вносять у органи виконавчої влади пропозиції ефективної реалізації положень цієї Концепції.